Abraham ASCHER

Çeviren: Yavuz Alogan

KISA RUSYA TARİHİ

say

Rusya, tarih boyunca dünyanın en ilginç ve karmaşık siyasi ilişkiler ağına sahip devletlerinden biri olmuştur. Moğollarla bitmek bilmeyen çekişmeler, Korkunç İvan ve Büyük Petro'nun yönetim anlayışları, II. Katerina'nın hırsı, Osmanlı Devleti'yle uzun soluklu husumet, Napolyon tehdidi ve nihayet çarlık Rusya'sının sonu: Bolşevik Devrimi, dünya savaşları, komünizm, Lenin ve Stalin'in baskıcı yönetimleri, SSCB'nin dağılışı, Soğuk Savaş ve ABD'yle ilişkiler.

Abraham Ascher *Kısa Rusya Tarihi*'nde işte bütün bunları; entrikalar ve savaşlarla dolu yüzlerce yıllık Rusya tarihini anlaşılır ve ilginç bir hikâyeye dönüştürüyor. Çarlık Rusya'sından Sovyetler Birliği'ne ve ardından Rusya Federasyonu'na, tarihin en güçlü devletlerinden birinin bütün siyasi ilişkilerini, yönetim şekli değişikliklerini ve güçlü liderlerini detaylıca inceliyor. Romanov hanedanının üç yüzyıllık hükümranlığından Vladimir Putin'in uzun soluklu yönetimine, kapsamlı bir tarih yolculuğu sizi bekliyor.

"Canlı, akıcı ve tümüyle güvenilir; ekonomik, sosyal ve kültürel temaları zarif bir şekilde politik bir anlatıya dönüştürüyor. Konuya birinci sınıf bir giriş."

– Steve Smith, Essex Üniversitesi

sayyayincilik.com
facebook.com/sayyayinlari
twitter.com/sayyayinlari
instagram.com/sayyayincilik

Abraham Ascher

1928'de Almanya'da doğdu, 1943'te ABD'ye göç etti. Lisans eğitimini City University of New York'ta, yüksek lisans ve doktorasını ise Columbia University'de tarih bölümünde tamamladı. Çeşitli üniversitelerde akademisyen olarak görev aldı, pek çok ödül kazandı. Rusya tarihi alanında uzmandır. *The Kremlin* [Kremlin; 1972], *The Revolution of 1905: Russia in Disarray* [1905 Devrimi: Rusya'da Kargaşa; 1988] ve *Rus Devriminde Menşevikler* [Metis Yay., 1992] kitapları arasındadır.

Yavuz Alogan

Yavuz Alogan, 1951'de Pazarören Köy Enstitüsü'nde doğdu. İlkokulu Balıkesir, Edirne ve Ankara'da tamamladı. Yenişehir Koleji, AİTİA Ekonomi ve Maliye Bölümü ile AÜ Eğitim Bilimleri Fakültesi Halk Eğitimi Bölümü'nü bitirdi. Dev-Genç ve ADYÖD gibi gençlik örgütlerinde yer aldı; Sosyalist Parti, Birleşik Sosyalist Parti, Özgürlük ve Dayanışma Partisi'nde yöneticilik yaptı. Çeşitli sosyalist dergilerde, Sol ve Aydınlık gibi günlük gazetelerde yazdı. Yüze yakın eseri Türkçeye kazandırdı, çeşitli yayınevlerinde editör olarak çalıştı.

Abraham Ascher

KISA RUSYA TARİHİ

İngilizceden çeviren:
Yavuz Alogan

say

Say Yayınları
Tarih

Kısa Rusya Tarihi / Abraham Ascher
Özgün adı: *Russia: A Short History*

ISBN 978-605-02-0776-7
Sertifika no: 10962

İngilizceden çeviren: Yavuz Alogan
Yayın koordinatörü: Levent Çeviker
Yayıma hazırlayan: Eda Okuyucu
Kapak ve sayfa tasarımı: Artemis İren

Baskı ve cilt: Yıldız Mücellit Matbaacılık ve Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş.
Maltepe Mah., Gümüşsuyu Cad., Dalgıç Çarşısı, No: 3/4
Zeytinburnu/İstanbul
Sertifika No: 46025

1. baskı: Say Yayınları, 2020

Say Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com
www.facebook.com/sayyayinlari • www.twitter.com/sayyayinlari
www.instagram.com/sayyayincilik

Genel dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
internet satış: www.saykitap.com • e-posta: dagitim@saykitap.com

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ

Kitap yazmak her zaman zordur fakat dokuzuncu yüzyıldaki başlangıcından Başkan Putin dönemindeki en yeni olaylara kadar yaklaşık doksan bin sözcükle bir Rusya tarihi yazmanın hayal ettiğimden çok daha zor olduğunu gördüm. Birkaç sayfayı hak eden önemli olayların ve gelişmelerin çoğu kez birkaç cümleye sıkıştırılması ve bazı konulara, özellikle kültürel ve entelektüel trendlere istediğimden daha az yer ayrılması gerekti. Üzüntüyle farkındayım ki bunlar kitabın eksiklikleri; fakat Rusya'nın bin yıllık süre içinde evrim geçiren politik, toplumsal ve iktisadi kurumlarına ilişkin, okurun çağdaş Rusya'ya dair daha iyi bir anlayış edinmesini sağlayacak ölçüde tutarlı bir değerlendirme sunma hedefime ulaşmayı başardığımı umuyorum.

Bu anlayışla, daha önce 2009'a kadar getirdiğim kitabı güncellemeyi kabul ettim. Böylece kitaba, Vladimir Putin'in başkanlık döneminin ilk sekiz yılında Rusya tarihinin başlıca özelliklerini ana hatlarıyla ortaya koyan bir bölüm ekledim. Şimdi son güncellemeden bu yana gerçekleşen değişimleri değerlendirmek, geçen bir yıl Rusya tarihinde bir dönüm noktasını belirlediği için bana önemli görünüyor. Çarlık rejiminin yıkılmasından ve Lenin'in liderliğinde Bolşeviklerin sosyalist bir ekonomi kurma amacıyla ülkenin denetimini ele almasından bu yana yüz yıl geçti. Üretim araçları devlet mülkiyetine geçirildi; böylece gelir farklılığı en aza inecekti. Bol-

şevikler eşitlikçi bir toplum hedefine asla ulaşamadılar. Sovyetler Birliği ekonomik olarak geri bir ülke olduğu için nihai hedeflere ulaşmanın zaman alacağı öne sürülebilirdi. Fakat 1991'de komünizmin çöküşünden sonra ülke Lenin'in hedeflerinden iyice uzaklaştı; Rusya liderleri artık sosyalist olma iddiası taşımıyorlardı. Putin devletin sıkı denetimi altında genellikle "piyasa ekonomisi" olarak bilinen yapıyı geliştirdi. Bu ekonomi zenginden yanaydı ve yolsuzluklarla delik deşik edilmişti.

Üstelik Başkan Putin, Rusya'nın büyük bir dünya gücü olarak restorasyonunu giderek kendi yönetiminin odak noktası haline getirdi. Bunun en açık örneği, 1991'de bağımsızlığını kazanan en geniş bölgeye, Ukrayna'ya yönelik Putin'in izlediği saldırgan politikadır. Baltık ülkeleri Estonya, Letonya ve Litvanya –1991'de bağımsızlık kazanan ülkeler– günümüzde Rusya'nın onları denetim altına almak isteyebileceğinden korkmaktadırlar. Batı bu potansiyel gelişmeleri büyük bir kaygıyla izliyor, Batı ile Rusya arasında sürekli bir gerilim tehlikesi olduğunu görüyor. 1946'dan 1991'e kadar süren ve Soğuk Savaş olarak bilinen dönemin yeniden canlanmasından kaçınmanın mümkün olabileceği umuluyor.

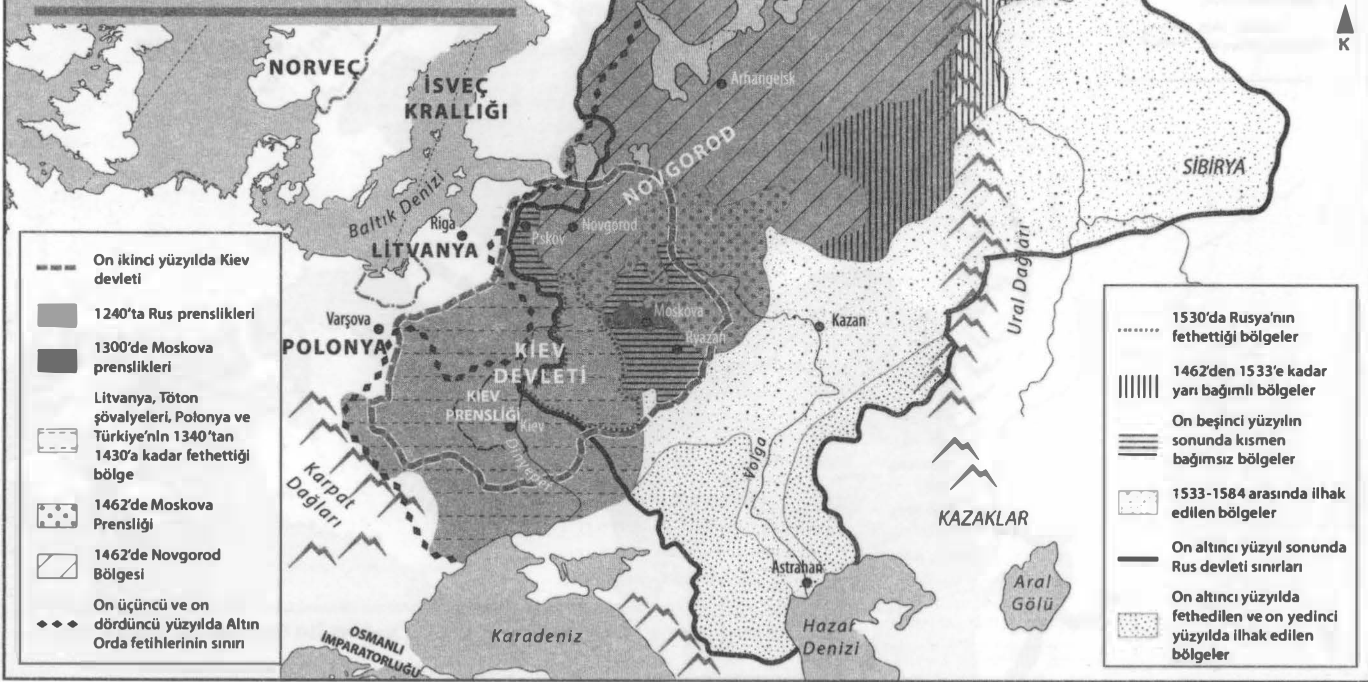
Bu kitabı okuyanların kafa yormak isteyebilecekleri bazı zor sorular var: 1917 devrimini tasarlayan Lenin, Troçki ve Stalin gibi devrimciler eşitlikçi bir toplum yaratabileceklerine inanırken kendilerini aldatıyorlar mıydı? Bu liderlerin ve onları izleyenlerin sosyalizmin gerçekleşmesini sağlamak ya da en azından Sovyetler Birliği'nin çöküşünü önlemek için atabilecekleri adımlar var mıydı? Putin'in Rusya'yı büyük bir güç olarak restore etme çabası Rusya yurttaşlarının sosyalist bir toplumun kurulmasından çok milliyetçilikle ilgilendiklerini gösterir mi? 1950'lerin başında Rus tarihini incelemeye başladığımda çoğu tarihçi bu soruları önemli ya da ilginç bulmuyordu. Bolşeviklerin Rusya'da iktidarı ele geçirmelerinden

bu yana geçen yüz yıl içinde ülkenin geçirdiği dönüşüm bu soruları kaçınılmaz hale getirir.

Kırk yıldan fazla bir süredir Rus tarihi öğretme deneyimim olmasaydı bu kitabı yazamazdım. Derslerimde öğrenciler sık sık bana zor sorular yönelttiler. Beni Rus tarihinin bazı yönlerine ilişkin bilgimi genişletmeye özendirdikleri için onlara minnettarım. Oneworld'deki ekip, Victoria Warner ve Rebecca Clare, ayrıca editörüm Anthony Nanson kitabın ilk baskısının yazımının her aşamasında çok yardımcı oldular. Elinizdeki baskının yayıma hazırlanmasını sağlayan Shadi Doosdar 2009 basımının güncellenmesi sırasında çok destekleyici oldu. Taslak metnin isimsiz okuru, kitabı geliştirirken dikkate aldığım değerli yorumlar yaptı. Editör David Inglesfield kitabı geliştiren pek çok öneride bulundu. Son olarak kitabı her zamanki dikkatiyle okuyan ve geliştirilmesi için pek çok öneride bulunan yakın arkadaşım Marc Raeff'e özel olarak teşekkür etmek isterim. Hatalardan ve eksikliklerden elbette ben sorumluyum.

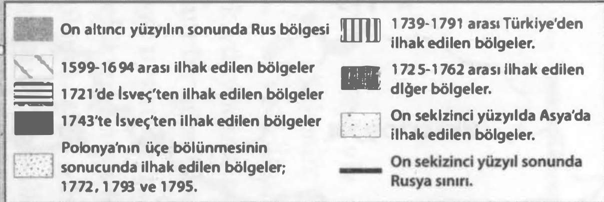
Abraham Ascher
New York, Eylül 2017

1. On birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyılın ortalarına kadar Rusya
K
Arktik Okyanusu
İSVEÇLİLER
SAMOYEDLER
NOVGOROD'A BAĞLI TOPRAKLAR
KARELLER
Baltik Denizi
Riga
LİVON BİRLİĞİ
NOVGOROD
Novgorod
LİTVANYA
POLONYA
Rostov
ROSTOV
Suzdal
VLADIMIR
Smolensk
ÇIRMEŞ
VOLGA BULGARLARI
Ural Dağları
KİEV DEVLETİ
MORDVİNLER
GALİÇ
Kiev
ÇERNİGİV
Karpat Dağları
MACARİSTAN
Dinyeper
KIPÇAKLAR (KUMANLAR)
Volga
0 km 500
Karadeniz
Hazar Denizi
Aral Gölü
On birinci yüzyılda Kiev devleti
Tatar istilasından önce Rus prenslikleri bölgesi, yak. 1240

2. On üçüncü yüzyıldan on altıncı yüzyılın sonuna kadar Rusya
Arktik Okyanusu
0 km 500
K
NORVEÇ
İSVEÇ KRALLIĞI
Arhangelsk
NOVGOROD
Baltık Denizi
Riga
LİTVANYA
Pskov
Novgorod
SİBİRYA
Ural Dağları
Varşova
POLONYA
Moskova
Ryazan
Kazan
KİEV DEVLETİ
KIEV PRENSLİĞİ
Kiev
Dinyeper
Volga
Karpat Dağları
KAZAKLAR
Astrahan
Aral Gölü
Karadeniz
Hazar Denizi
OSMANLI İMPARATORLUĞU
On ikinci yüzyılda Kiev devleti
1240'ta Rus prenslikleri
1300'de Moskova prenslikleri
Litvanya, Töton şövalyeleri, Polonya ve Türkiye'nin 1340'tan 1430'a kadar fethettiği bölge
1462'de Moskova Prensliği
1462'de Novgorod Bölgesi
On üçüncü ve on dördüncü yüzyılda Altın Orda fetihlerinin sınırı
1530'da Rusya'nın fethettiği bölgeler
1462'den 1533'e kadar yarı bağımlı bölgeler
On beşinci yüzyılın sonunda kısmen bağımsız bölgeler
1533-1584 arasında ilhak edilen bölgeler
On altıncı yüzyıl sonunda Rus devleti sınırları
On altıncı yüzyılda fethedilen ve on yedinci yüzyılda ilhak edilen bölgeler

3. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Rusya

4. Bağımsız Devletler Topluluğu
İSVEÇ
Baltık Denizi
FİNLANDİYA
ESTONYA
LETONYA
LİTVANYA
POLONYA
BELARUS
UKRAYNA
MOLDOVA
Karadeniz
TÜRKİYE
GÜRCİSTAN
ERMENİSTAN
AZERBAYCAN
Hazar Denizi
İRAN
TÜRKMENİSTAN
ÖZBEKİSTAN
TACİKİSTAN
KIRGIZİSTAN
AFGANİSTAN
KAZAKİSTAN
Aral Gölü
Balkaş Gölü
Arktik Okyanusu
RUSYA FEDERASYONU
Baykal Gölü
MOĞOLİSTAN
ÇİN
Ohotsk Denizi
KUZEY KORE
GÜNEY KORE
JAPONYA
0 km 600

1.

KÖKENLER

Rusya'yla ilgilenen entelektüeller ve araştırmacılar ülkenin ekonomik, sosyal ve politik kurumlarının ve kültürünün temel özellikleri hakkında bir buçuk yüzyıldır tamamen farklı görüşlere sahiptir. Tartışmalar uzun bir süre Rusya'nın Batı Avrupa uygarlığının mı, yoksa Asya uygarlığının mı parçası olduğu ya da her ikisinin temel özelliklerinin bir karışımından mı oluştuğu sorunu üzerinde toplandı. 1836 gibi erken bir tarihte Pyotr Çadayev "Felsefi Mektuplar"ının ilkini yayımladığı zaman bunun hafife alınacak bir tartışma olmadığı açığa çıktı. Bu mektupta Çadayev, Rusya'nın kültürel tecridinden ve dünya kültürüne dikkate değer bir katkıda bulunmayı başaramadığından yakınır. "Ne Doğulu ne de Batılı" olan Rusya, Çadayev'e göre kendine ait büyük bir geleneğe sahip değildi: "Dünyada tek başına olan bizler dünyaya hiçbir şey vermedik, ona hiçbir şey öğretmedik ... insan ruhunun ilerlemesine katkıda bulunmadık ve bu ilerlemeden ödünç aldığımız şeyi çarpıttık ... insanlığın ortak yararı için hiçbir şey üretmedik." Çadayev'in yakınması ve sert ifadeleri politik düşünür ve eylemci Aleksander Herzen'in ifadesiyle, "gecenin köründe patlayan bir tabanca" etkisi yarattı. Çar I. Nikolay, Çadayev'in deli olduğunu ilan

etti ve onu ev hapsine aldırdı. Çadayev'in aşağılanması, Rusya'nın eğitimli seçkinleri arasında farklı türden bir heyecan yarattı. Entelektüeller Çadayev'in görüşlerini ciddiye aldılar ve hararetli bir tartışma başlattılar. Bu tartışma onları hızla iki gruba ayırdı: Slavofiller ve Batıcılar. Bu tarihi ve felsefi tartışmalar çeşitli şekillerde günümüze kadar devam etmiştir. Rusya'daki çağdaş koşulların Moskova'da bulunan bir gözlemcisi, 19 Kasım 1999 tarihli *Times Literary Supplement*'te şöyle yazıyordu: "Rus entelektüel hayatında Bolşevik Devrimi'nden sonra kesintiye uğrayan ve yönü değiştirilen bir tartışma yeniden başladı. Tartışmanın ana teması şudur: Doğu mu Batı mı, Rusya nereden gelip nereye gidiyor?"

Erken on dokuzuncu yüzyılın Slavofilleri ve Batılıları bütün kamusal meselelerde ters düşmüyorlardı. Mesela her iki grup da Rus toplumunun derin köklere sahip özelliğinin serflik olduğuna ve sansürün kaldırılması gerektiğine inanıyordu. Fakat bunun dışında ayrılıyorlardı. Slavofiller derin duygularla dindar ve Rus Ortodoksluğuna saygılıydılar. Bu inancı, soğuk rasyonalizmin kölesi olarak görüp küçümsedikleri Batı Hıristiyanlığından çok daha ruhani buluyorlardı. Toplumu bir arada tutan toplumsal bağları yıktığı gerekçesiyle Batılı hukuk anlayışını da küçümsüyorlardı. Slavofillere göre, Rusya'da insanlar anlaşmazlıkları hukuk davalarıyla değil, kendi farklılıklarını nezaketle tartışarak ve oybirliğiyle onay vererek çözüyorlardı. Slavofiller, Rus halkının hayatına burnunu sokan keyfi bürokrasiyi mahkûm etmekle birlikte, Batı'da geniş çapta savunulan anayasal hükümetin etkili olduğuna inanmıyorlardı. Ayrıca köylüler için özel mülkiyet kurumundan yana değildiler, bunun yerine pek çok Rus kırsal bölgesinde gelişen komünal mülkiyet geleneğini tercih ediyorlardı. Erken on sekizinci yüzyılda Çar Büyük Petro Batı kurumlarını ve değerlerini Rusya'ya getirdiğinden beri yapılan her reform girişiminin, Rus uygarlığının övülesi özelliklerini zayıflattığı için reddedilmesini istiyorlardı.

Rusya'da şartların nasıl iyileştirileceği konusunda farklı görüşleri olan Batıcılar ise tam aksine sekülarizme eğilimliydiler ve ülkelerinin izlediği tarihsel yolu ağır biçimde eleştiriyorlardı. Slavofillerden daha az yurtsever olmasalar da Rusya'nın temel bir değişime ihtiyacı olan, geri kalmış bir ülke olduğunu söylüyorlardı. Bazı Batıcılar sosyalist bazıları liberaldi; fakat hepsi Avrupa'nın bilimde ve genel olarak eğitimde kazandığı başarıya saygılı ve çarlık otokrasisinin yerine anayasal hükümetin getirilmesinden yanaydı.

Rusya'nın geçmişine ilişkin bu keskin görüş ayrılıkları sebepsiz değildi. Ülkenin tarihi oldukça karmaşıktır ve pek çok önemli gelişmeye ilişkin bulgular o kadar azdır ki mutabakata varmak çok zordur. Elbette bütün ülkelerin tarihleri belirsizliklerle doludur. Fakat Rusya örneğinde fazladan bir etken, anlaşmazlığı uyarmıştır. MS dokuzuncu yüzyıldan beri ülke çok farklı etkilere maruz kalmış ve bunların yarattığı sonuçlara uyum sağlamak zor olmuştur. On üçüncü yüzyılın ortalarına kadar, ülkenin, o zaman bilinen ismiyle *Rus*'un ekonomik, sosyal ve politik kurumları, Orta ve Batı Avrupa'dakilerle bazı benzerlikler taşıyordu. Fakat iki yüz yıl süren yabancı hâkimiyetinin başlangıcını belirleyen 1237 Moğol istilası Rus'un geç on ikinci yüzyılda başlayan Batı Avrupa'dan tecridini derinleştirdi ve kültürel eğilimleri çeşitli biçimlerde etkiledi. Batı'dan kopan Rusya on altıncı yüzyıl Protestan Reformu'ndan, on yedinci yüzyıl bilimsel devriminden ve on sekizinci yüzyıl Aydınlanmasından; bireyciliği ve rasyonalizmi geliştiren bütün bu hareketlerden pek etkilenmedi.

Rusya başka bakımlardan da çoğu Avrupa ülkesinden farklılaştı. On sekizinci yüzyılın ortalarında başlayan, Batı'da büyük ekonomik ve toplumsal değişiklikler yaratan Sanayi Devrimi geç on dokuzuncu yüzyıla kadar Rusya'yı etkilemedi. Ayrıca on altıncı yüzyılda Orta ve Batı Avrupa'da genellikle ortadan kalkan bir kurum olarak serflik, yeni bir yasanın

köylülerin tabi konumunu bir kez daha doğruladığı 1649'da Rusya'ya sağlam biçimde yerleşti. Serflik 1861'e kadar kaldırılmadı. Ayrıca Batı'da uzun süredir mücadele edilen ve 1789 Fransız Devrimi'yle önemli ölçüde zayıflayan otokrasi ilkesi 1917'ye kadar Rusya'da rehber yönetim ilkesi olmaya devam etti. Rus topraklarında "otokrat" sözcüğü önceleri herhangi bir yabancı güçten bağımsız bir hükümdarı anlatıyordu. Fakat geç on beşinci yüzyılda, hatta daha çok on altıncı yüzyılda, terim sınırsız yetkiye sahip bir lideri anlatmak için kullanılmaya başlandı. Otokrasinin bütün savunucuları terimi tam anlamıyla kabul etmiyordu fakat hepsi 1832'de *Rus İmparatorluğu'nun Temel Yasaları*'nın (hâlâ yürürlükte olan bütün yasaları listeleyen Özet'in birinci cildi) birinci maddesi olarak kabul edilene benzer bir tanımdan yana olma eğilimindeydi: "Bütün Rusyaların imparatoru, otokratik ve sınırsız yetkileri olan bir egemendir. Sadece korkuyla değil, kişinin vicdanıyla da emirlere itaat etmek bizzat Tanrı tarafından buyurulmuştur." Özetle, imparatorun yetkileri sınırsızdı ve teoride çar istediği her şeyi yapabilirdi çünkü o sadece Tanrı'ya hesap verebilirdi. Çar siyaseti belirliyor, yasalar çıkarıyordu ve bunların uygulanmasından sorumluydu. Erken yirminci yüzyılda bu yönetim anlayışı çarlığın çöküşüne yol açan en çatışmalı politik sorundu.

Bu arada, nüfusun çoğunluğunu önceleri Slavların oluşturduğu Rus devletinin terkibi dramatik bir değişim geçirdi. Rusya'nın on altıncı yüzyılda başlayan ve on dokuzuncu yüzyıla kadar devam eden doğuya, güneye ve batıya doğru sürekli yayılışı, Rusya'yı nüfusunun yaklaşık yüzde 55'i etnik Slav olmayan çokuluslu bir imparatorluğa dönüştürdü. Diğerlerinin yanı sıra bu gelişme, bir ulus devletin, ortak milliyet duygusu olan görece türdeş nüfusa sahip bir politik birliğin oluşmasını engelledi. Sayıları 150'den fazla olan, kendi dillerini konuşan azınlıklar kendi kültürel geleneklerini sür-

dürdüler ve çoğu kez uzun ve gurur verici bir tarihin mirasçısı oldular. Ortodoks Hıristiyanlık inancı, diğer inançlardan daha fazla inananla devlet dini olsa da on dokuzuncu yüzyılda diğer Hıristiyan tarikatlar da İslam ve Yahudilik gibi hatırı sayılır taraftara sahipti.

COĞRAFYA

Yirminci yüzyılın başında Rusya seçkin sayılan pek çok kişiye hantal bir dev gibi görünüyordu.[1] Beyaz Deniz ve Arktik Okyanusu'ndan Karadeniz ve Hazar Denizi'ne, İran, Afganistan, Hindistan ve Çin'e, Baltık Denizi'nden Pasifik Okyanusu'na uzanarak yeryüzünün altıda birini kaplayan geniş imparatorluk ABD'nin neredeyse üç katı büyüklüğündeydi. Bu devasa bölgenin içinde doğal sınırların yokluğu hem içgöçü hem de bölgesel yayılmayı kolaylaştırmıştı; fakat aynı zamanda ülke yüz yıl boyunca sık görülen bir tehdide, istilacılara karşı doğal savunma hatlarından yoksundu. Erken yirminci yüzyılda ülkenin yaklaşık 130 milyon olan nüfusu, eşit dağılmamış olsa da bol miktarda doğal kaynaktan yararlanılıyordu. Kabaca Ladoga Gölü'nden Kazan'a, oradan (Kiev yakınlarındaki) Pripet Bataklıkları'na uzanan bir üçgen yer yer sık ormanlarla kaplıdır. Burası *Muskovi* olarak anılan bölgenin merkezini oluşturur; iklim sert, toprak tarıma elverişli değildir. Arpa, yulaf ve buğday yetiştirilse de temel ürün çavdardır. Novgorod yakınlarında biraz kendir ve kenevir yetiştirilir. İklim koşulları nedeniyle bölge düzenli biçimde kuraklık ve yıkıcı kıtlıklara maruz kalır.

Tayga olarak bilinen bir diğer bölge genellikle kozalaklı ağaçlarla kapıdır; kuzeyde tundraya kadar uzanır ve doğuda yüzlerce kilometre ileride Pasifik Okyanusu'na açılır. Arktik kıyısı ve vadiler arasında kalan iç bölge boyunca uzanan ve Rusya anakarasının yaklaşık yüzde 15'ini oluşturan *tundra*

bölgesi buzullarla kaplıdır. Bölgedeki bitkiler yılın sadece üç ayında yetişir. Bölgenin ekonomisi kürk ticaretine, daha az ölçüde balıkçılığa, zift ve potasa, daha yakın zamanlarda ise kömür ve minerallere bağımlıdır. Beyaz Deniz boyunca uzanan sahil tuz bakımından zengindir. Bu bölgenin devasa kesimini oluşturan Sibirya esas olarak kürkleri ve biraz da altın madenciliğiyle bilinir.

Yukarıda belirtilenlerin güneyinde yer alan üçüncü bölgeyi oluşturan *stepler* Rusya anakarasının yaklaşık yüzde 12'sini kaplar. Batı sınırından Orta Asya'daki Altay Dağları'na kadar uzanan bu ağaçsız bölge, imparatorluğun ekmek sepeti olarak anılır. Humus bakımından zengin bir toprak çeşitliliğine sahiptir, sıcak yazlardan yararlanır ve pek çok bakımdan tarım için idealdir. Fakat burada da yağmur miktarının düşük ve düzensiz olması Rusya'daki periyodik kıtlıkların bir diğer sebebidir.

Volga, Dinyeper ve Don ırmakları, Hazar Denizi, Karadeniz ve Baltık Denizi, Lagoda Gölü, Baykal Gölü gibi yaygın ve elverişli doğal suyollarının oluşturduğu sistem ticareti ve içgöçü kolaylaştırıyordu. Fakat ticareti engelleyen önemli bir sorun vardı. Sadece ülkenin en kuzeybatısında (Finlandiya'nın hemen yanında) 1915'te kurulan Murmansk açık ve buzlarla kaplı olmayan bir Okyanus çıkışı sağlıyordu ve bu sayede yıl boyunca gemi seferlerine elverişliydi. Öte yanda, Rusya'nın doğal kaynakları muazzamdır. Kaynak bakımından daha zengin olan ABD dışında, bu kadar zengin mineral kaynaklarından yararlanan başka ülke yoktur. İmparatorluk, Donets (Ukrayna) ve Kuznetsk (Sibirya'nın ortaları) havzaları sayesinde dünya kömür yataklarının yaklaşık yüzde 20'sine sahipti. Muazzam petrol ve gaz rezervleri dünya toplam arzının yarısından fazla olabilir. Geniş demir, manganez, (görece düşük kaliteli) bakır, kurşun, çinko, alüminyum, nikel, altın, platin, asbest ve potas kaynakları da vardı. Zengin doğası sa-

yesinde Rusya dünya sahnesinde uzun süre liderlik yapmaya yazgılı gibi görünüyordu.

Fakat ilkel toplumsal ve politik sistemi aşamadığı için, Rusya modern bilim ve teknolojide on yedinci yüzyılın başlarından itibaren Batı toplumlarını sürekli zenginleştiren ve dönüştüren ilerlemeden yararlanamadı. On dokuzuncu yüzyılda ekonomik gelişme, okuryazarlık ve halkın hayat standardı bakımından Avrupa'nın çok gerisinden geliyordu. Bu geriliği anlamak için tarihi incelemek gerekir, ancak bütün tarih öğrencilerinin Rusya'nın bu şekilde gelişmesinin sebeplerini onaylayacağı düşünülmemelidir. Sorun oldukça hassas ulusal kimlik meselesine dokunur ve çoğu kez en bilgili araştırmacılar tarafından Rusya'nın geçmişinin ve kaderinin doğası üzerine mutabakattan çok anlaşmazlığa eğilimli bir dille tartışılır.

KİEV'İN YÜKSELİŞİ

Tarih öğrencilerinin yüz yüze geldikleri ilk sorun Rus devletinin kökenidir. Normanist tarih okuluna[2] göre, Slav devletler topluluğunun başlangıcı, "Varyaglı Ruslar" olarak bilinen kabilelerin İskandinavyalı prenslere şu acil yardım mesajını gönderdikleri MS 862 yılına kadar izlenebilir: "Bizim topraklarımız geniş ve zengindir fakat düzen içinde değil. Gelin bizi yönetin, bize hükmedin." İskandinav prenslerinin en yaşlısı olan Rurik, Rus toprağı olduğu iddia edilen kuzeydeki Novgorod'a yerleşti. Rurik'in küçük kardeşlerinin hükümdarlara hizmet etmek için "Byeloozero"ya ve "Izborsk"a gittikleri söylenir. Normanistlerin iddiasına göre, Rurik ilk iki yüzyılında belirgin biçimde İskandinav karakterine sahip olduğu düşünülen Rusya'nın temel kültürünü ve politik kurumlarını biçimlendirmiştir.

Arkeolojik bulgular dokuzuncu yüzyılda Rus'ta İskandinavların varlığını destekliyor olsa da, Normanist yoruma

geniş çapta karşı çıkılmıştır ve özgün haliyle bu yorum artık kabul edilmezdir. Tarihçiler[3] Rurik'in sahneye çıkmasından çok önce Kiev'deki Slavların altıncı yüzyıldan beri Güney Rusya'da yaşayan, aralarında Kimerler, İskitler, Sarmatyanlar, Gotlar ve Hazarların bulunduğu sayısız halkın kültürel kazanımlarını özümsediklerini kanıtlamışlardır. Helen, Bizans ve Doğu uygarlıklarının aksine bu halklar İskandinavlarınkinden geri kalmayan kendi maddi kültürlerini, sanat ve âdetlerini geliştirmişlerdi. Dokuzuncu yüzyılda başlayan Rus hanedanı Norman ve Rusya üzerinde İskandinav nüfuzu önemli olmakla birlikte, Rusya'nın temel kültürü esas olarak yerlidir.

Rusya'nın kökenleri konusunda görüş ayrılıkları olsa da bütün tarihçiler dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan ve yaklaşık dört yüzyıl kadar varlığını sürdüren Kiev devletinin ya da Kievli Rus'un ilk büyük ve güçlü Slav devleti olduğunu ve Rus tarihinin gidişatını güçlü biçimde etkilediğini artık kabul etmektedirler. Kiev çağı uygun biçimde üç ayrı döneme bölünebilir. 878'den 972'ye kadar süren ilk dönemde, Rurik'in ardılları olan Novgorod prensleri güneye doğru yayıldılar ve Baltık Denizi'nden Karadeniz'e, Karpat Dağları'ndan Hazar Denizi'ne kadar uzanan geniş bir imparatorluk kurdular. Bu yayılmanın ardındaki fikir ticariydi, Karadeniz ve Hazar bölgelerindeki geniş ticaret yolları şebekesinin denetimini sağlamayı amaçlıyordu. 878 ya da 879'da yayılmayı başlatan Prens Oleg sürekli olarak savaştı ve Magyarları (bugünkü Macaristan'a göç edenler) yenilgiye uğrattığı zaman, Kiev prensliği Kiev'den Karadeniz'e kadar bütün Dinyeper'i denetim altına aldı. Saltanatı sırasında Ruslar, Greklerle kapsamlı ticaret ilişkileri geliştirdiler. Bu ticaretten sağlanan kazanç Kiev refahının temelini oluşturdu.

972'den 1139'a kadar süren ikinci dönemde Kievli prensler yeni devlete istikrar getirmeye çalıştılar. Bu amaca ulaşmanın başlıca aracı Hıristiyanlığın benimsenmesiydi. Görünüşe

bakılırsa Prens Vladimir (977?-1015) Kiev'in önemli bir güç olması halinde paganizmin ortadan kalkacağı ve Rusya'nın dini tecridinin sona ereceği sonucuna varmıştı. Rusların bu zamana kadar benimsedikleri dini inanç hakkında fazla bilgi yoktur; fakat Kievlilerin muhafızlar ve koruyucular olarak gördükleri klan atalarına taptıklarına ilişkin önemli bulgular vardır. Gene Slavların ırmaklara, orman perilerine, ayrıca ağaç, odun ve su perileri gibi farklı manevi güçlere taptıklarını gösteren bulgular vardır. Ayrıca şimşek, fırtına, büyük tanrıça Toprak Ana ve ticaretin koruyucusu olduğuna inandıkları Veles'e tapıyorlardı. Rahiplerin görevli oldukları tapınaklarda sadece üst sınıfların ibadet ettikleri görülür.

Kiev'in Hıristiyanlığı neden ve nasıl benimsediği belirsizliğini korumaktadır. Efsaneye göre, Prens Vladimir başlıca inançların liderlerine bu inançların her birini incelemek için elçi gönderir. Sonunda, "Rusya'nın neşesi olan" alkolü yasakladığı için İslam'ı, devletsiz ve dağılmış bir halkın dini olduğu için Museviliği reddeder. Vladimir'in politik kaygılardan ötürü Hıristiyanlığı benimsemiş olması daha muhtemeldir. 987-988'de Bizans İmparatoru Basil düşmanların saldırısını önlemek için Vladimir'den askeri destek istedi. Karşılığında, Bizans sarayının yabancılarla evlenmeyi yasaklayan köklü geleneğini bozan bir teklifte bulunarak Vladimir'e kız kardeşi Anna'yı vaat etti. Bu şekilde onurlandırılan ve kendi sarayında Hıristiyanlığı henüz benimsemiş nüfuzlu kişilerin baskısı altında olan Vladimir vaftiz edilme şartıyla teklifi kabul etti. Şubat 988'de Vladimir vaftiz edildi ve Hıristiyan ismi Basil'i aldı. Ama Bizans imparatoru, Hıristiyanlığa ters düşen bir şekilde pazarlıkta üstüne düşeni yapmadı. Öfkeye kapılan Basil, Bizans'a saldırdı ve pek çok zaferin ardından Hıristiyan bir prensesle evlenme hedefine ulaştı.

Bütün dönmeler gibi Vladimir de yeni inancın ateşli bir savunucusu oldu. Paganizmi kökünden sökmeye kararlı olan

Vladimir pagan ilahlarını tasvir eden bütün heykellerin yıkılmasını emretti; Kiev, Novgorod ve diğer kentlerin bütün nüfusunu yerel ırmaklarda vaftiz olmaya zorladı ve ülkenin her yerinde kiliselerin inşa edilmesi için gayret gösterdi. Aynı zamanda bir kilise hiyerarşisi oluşturdu ve seçkinlerin çocuklarını Hıristiyan öğretilerine göre eğitmek için kilise okulları açtı. Zarif bir katedralin inşa edildiği Kiev kısa süre içinde Rus'un dini merkezi haline geldi. Konstantinopolis patriği tarafından atanan metropolit, artık Rus'un politik merkezi olarak da hizmet veren kente yerleşti.

Gerek Ruslar gerekse dünyanın diğer yerlerindeki pek çok halk için ülkenin Hıristiyanlığa dönmesi, sadece halkın tektanrılı dini benimsemesi nedeniyle değil, bu din değiştirme eylemi erken formu dokuzuncu yüzyılın ortalarında Aziz Kiril ve Aziz Metodius tarafından icat edilmiş olan yazılı dilin (Kiril) oluşmasına hız kazandırdığı için de ülkenin artık uygar dünyanın bir parçası olması anlamına geliyordu. Sonraki yüzyıllarda Hıristiyanlık ülkenin kültürünü önemli ölçüde biçimlendirdi. Rus Hıristiyanlığının Roma'dan değil de kilisenin seküler hükümdara belirgin biçimde tabi olduğu Bizans'tan gelmesi özel bir önem taşıyordu. Batı'da kilise kendi bağımsızlığını sağlamış ve zaman zaman hükümdarlık yetkilerine üstünlük iddiasında bulunmuştu; fakat Rusya'daki kilise dünyevi hükümdarın üstün iktidar iddiasını destekleme eğilimi gösterdi.

Vladimir 1015'te öldüğü zaman Kievli Rus'un itibarı önemli ölçüde yükselmişti; fakat zaman zaman politik kodamanlar arasında yaşanan kanlı çatışmalar nedeniyle ülke istikrarsız bir prenslik olarak kaldı. Temel sorun hükümdarlıkta ardıllığın açık biçimde tanımlanmamış olmasıydı; bir prens öldüğünde, oğulları çoğu kez birbirleriyle savaşıyor ve ancak bir kısmı öldükten sonra istikrara benzer bir durum sağlanabiliyordu. Mesela Yaroslav (1050-1054) Vladimir'in

yerine geçti fakat kardeşi Mistislav'ın öldüğü 1036'ya kadar tek hükümdar olamadı. Bu istikrarsızlığa rağmen Kiev politik kurumları pek çok bakımdan Orta ve Batı Avrupa'dakiler kadar karmaşık ve etkili olan, dikkate değer ölçüde refah içinde bir devlet olarak gelişti.

KİEV'İN EKONOMİSİ

Kiev'in ekonomik refahı hem tarıma hem de ticarete bağlıydı. Bu durum, 7-8 milyon kadar olan toplam nüfusun yaklaşık 1 milyonunu bir araya getiren yaklaşık 300 kentin varlığını açıklar. Yaklaşık 400 bin kent sakini üç büyük kentte, Kiev, Novgorod ve Smolensk'te yaşıyordu. Prensliğin güney bölgelerinde toprak çok verimliydi. Bu toprak öylesine zengindi ki bir kez sürüldükten sonra birkaç yıl mükemmel hasat sağlıyordu. Başlıca tarım aracı baltaydı, ancak saban da buğday, kavuzlu buğday, karabuğday, yulaf ve arpa üretiminde geniş çapta kullanılıyordu. Günümüz Ukrayna'sında olduğu gibi elma ve kiraz bahçeleri yaygındı. Köleler, sözleşmeli işçiler ve özgür insanlar prenslere, boyarlara (kıdemli soylular) ya da kiliseye ait geniş ve çeşitli mülklerde tarımsal faaliyetlerini sürdürüyorlardı.

Kievliler canlı bir iç ve dış ticaretle uğraşıyorlardı. Tahılda kuzey güneye bağlıydı. Güney ise tahıl karşılığında demir ve tuz sağlıyordu. Aynı zamanda kentler tarımsal ürünleri ithal ediyor, alet ve diğer malları ihraç ediyordu. Dış ticaret genellikle Dinyeper nehri boyunca yapılıyor, Karadeniz'den kürk, bal, zift ve köle (onuncu yüzyıldan sonra Ruslar Hıristiyan köle satışından vazgeçtiler) gibi Rus mallarının başlıca güney çıkış noktası olan Konstantinopolis'e kadar uzanıyordu. Rus tüccarlar karşılık olarak şarap, ipek dokuma, sanat nesneleri (özellikle ikonlar), mücevher, meyve ve cam eşya satın alıyorlardı. Kiev, Doğu'yla da kapsamlı bir ticaret ilişkisi

içindeydi; kürk, bal, zift, denizaygırı (mors) dişi, yün giysi ve ipekli ihraç ediyor, karşılığında baharat, değerli taşlar, ipek ve saten dokumalar, Şam çeliğinden silah ve at ithal ediyorlardı. 1204'te Konstantinopolis'in Dördüncü Haçlı Seferi şövalyeleri tarafından yağmalanması Karadeniz ticaretine son verdi; fakat Kiev ile Orta Avrupa arasında on ikinci yüzyılda gelişen kara ticareti de Karadeniz üzerinden yapılan ticareti bir ölçüde zayıflattı. Ruslar Avrupa'ya kürk, zift, bal, keten, kenevir, üstüpü, çuval bezi, şerbetçiotu, içyağı, koyun derisi ve post ihraç ediyor, karşılığında yün giysi, keten, ipek, iğne, silah, cam eşya ve demir, bakır, teneke ve kurşun gibi metaller ithal ediyorlardı.

Ortaçağ standartları dikkate alındığında Kiev'in sağladığı brüt hasıla etkileyiciydi. Küçük bir azınlığın, belli başlı prensliklerin en dikkati çeken prenslerinin hatırı sayılır bir servet edinen başarılı kapitalistlere dönüştükleri söylenebilir. Öte yanda emekçiler modern anlamda "işçi" değildiler. Halkın çoğunluğu özgür köylüler olarak toprakta çalışıyorlardı ve imalatçıların çoğu küçük işletmelerde kendi mamul mallarını üreten zanaatkârlardı. Genellikle savaşta esir alınan yabancılardan oluşan köleler hane halkına hizmette kullanılıyordu ancak bunların sayısı azdı.

On birinci yüzyılda Orta ve Batı Avrupa'da hâkim toplumsal ve politik düzen olan feodalizm Kiev Rusya'sında tutunamadı. Bir lordun (*süzeren*) bir *fief*liği belirli askeri ve ekonomik yükümlülükler karşılığında bir *vasal*a verdiği, soylular arasında kişisel bir ilişki olan feodalizm, ortaçağ Avrupa'sının kabaca Polonya'nın batısında kalan bölgelerinin politik ve askeri sistemiydi. Kiev Rusya'sı farklı biçimde örgütlendi. Prensin maiyetinden ve bir zenginler aristokrasisinden oluşan üst sınıflar, sahip oldukları mülkler sayesinde güç ve prestij edinen, *boyarlar* olarak bilinen toplumsal grup içinde oluştu. Çoğu görece küçük mülk sahibi olan prenslerin sayısı

erken on üçüncü yüzyılda önemli ölçüde arttı ve bu prensler giderek boyarlığın üst tabakası olarak görüldü. Çok etkili olmalarına rağmen boyarlar özel bir toplumsal düzen oluşturmadılar. Çok sık olmasa da sıradan biri prensin maiyetinde önemli bir hizmette bulunarak boyar konumuna çıkılıyordu. Ayrıca boyarlar bir sınıf olarak yasal ayrıcalıklardan da yararlanmıyorlardı. Mesela toprak edinebilen insanlar sadece onlar değildi. Aynı şekilde pek çok boyarın şu ya da bu kentle sıkı bağları vardı.

Kiev Rusya'sında orta sınıf oldukça büyük, aslında o dönemin Batı Avrupa kentlerindeki orta sınıftan oransal olarak daha büyüktü ve hali vakti yerinde tüccarların yanı sıra bağımsız bir çiftçiler tabakasından oluşuyordu. Alt sınıflar çeşitli gruplara bölünmüştü. En kalabalık grup *smerd*lik olarak bilinen, kişisel olarak özgür, vergi ödeyen ve savaş zamanında askerlik yapan köylülerden ya da kiralık emekçilerden oluşuyordu. Fakat smerdler tam mülk sahipliğinden yararlanmıyordu. Mesela bir smerd öldüğünde varlıkları oğullarına kalıyordu fakat oğulları yoksa mülkü, evlenmemiş kız çocuklarına mülkten pay verme yetkisi olan prense geçiyordu. Fakat Batı'daki serflerin aksine, smerdlik yasal olarak toprağa bağlı ve toprak sahibinin keyfi iradesine tabi değildi.

Kiev Rusya'sının politik sistemi en iyi şekilde üç özelliğin, monarşik, aristokratik ve daha iyi bir sözcük gerekirse, "demokratik" özelliklerin bir alaşımı olarak betimlenebilir. Bu özellikler sıkı biçimde iç içe geçmiş olmakla birlikte, nedenlerden ötürü en iyisi her bir özelliği ayrı olarak tartışmaktır.

Başlangıçta uyumsuzluğu önlemek için tasarlanan politik sistem on birinci yüzyılda oldukça karmaşık bir yapıya dönüşmüş, ironik biçimde bitmek bilmez çatışmalar oluşturma eğilimi göstermişti. Sistemin rota sistemi olarak bilinen temel ilkesi, Rurik Sarayı'nın her bir mensubunun ortak malvarlığından, Kiev krallığının on toprağından pay edinme hakkına

sahip olmasıydı. Kıdemli prens, Kiev tahtında oturacak ve diğer tahtlar her bir prensin ayrıntılı aile soyağacındaki yerine göre dağıtılacaktı. (Bunun tek istisnası prensin geniş prenslik ailesinden seçildiği Novgorod idi.) Böylece kıdemli prensin ölümü üzerine bütün diğer tahtlar yeniden dağıtılacaktı. Teoride bu şema ideal görünüyordu ancak prensliklerin sayısı çoğaldıkça sistem içinden çıkılamayacak kadar karmaşıklaştı. Mesela, resmi kurallara göre bir prenslik kuşağında birinci erkek kardeşin en büyük oğlu soyağacına göre üçüncü amcaya (yani dördüncü erkek kardeşe) eşit görülüyordu. Özgül taht iddiaları kaçınılmaz biçimde anlaşmazlıklara yol açtı ve bu anlaşmazlıklar kılıçla çözülmeye başlandı.

Önceleri Rurik klanının her üyesi sosyal ve politik bakımdan kendisini diğer üyelerle eşit görüyordu. Fakat daha genç prenslerin "babası" sayılan Kiev prensi, kendisine özel statü sağlayan bazı ayrıcalıklardan yararlanıyordu. "Süzeren prens" ya da "grandük" unvanına sahipti ve bu yetkiyle kıdemli prensleri kendi eyaletlerine atıyor, aralarındaki anlaşmazlıkları çözüme bağlıyor ve en önemlisi bütün Rus diyarının muhafızı olarak hareket ediyordu. Önemli kararlar alınacağı zaman, mesela Kiev yabancı düşmanların saldırısına uğradığında Kiev prensi bütün prenslerin katıldığı bir aile konseyini toplantıya çağırırdı. On ikinci yüzyılın sonunda bu karmaşık sistem tasarlandığı gibi çalışmamaya başladı. Grandük daha küçük prenslere giderek kendi vasallarıymış gibi davranmaya başladı ve soyağacına göre kıdem ilkesi sıklıkla göz ardı edildi.

Tam yetkili olmalarına rağmen prensler diledikleri gibi davranamıyorlardı. Ülke yönetiminde, yasal önlemlerin uygulanmasında, kanunların çıkarılmasında ve uluslararası antlaşmaların sonuçlandırılmasında prenslerin, politik yapının ikinci katmanı olan aristokrasiyi temsil eden boyar konseyinin onayını almaları gerekiyordu. Bazı durumlarda boyar

konseyi yüksek mahkeme görevi görüyordu. Konseyin bazı işlevleri genellikle yasalardan çok âdetlerle belirleniyordu. Boyarların bir prense karşı yükümlü olmaması ve herhangi bir zamanda bir başka prensliğin hükümdarı için çalışmak üzere ayrılabilmesi önemlidir. Bir boyarın bir prensten toprak alması bile ona kendisine toprak bağışlayan kişiye sürekli olarak hizmet etme yükümlülüğü vermiyordu. Toprak, kendi prensinin vasalı olarak görülmeyen boyarın özel mülkü oluyordu.

Veche (halk meclisi) Kiev Rusya'sının politik sisteminde "demokratik" olan üçüncü unsuru temsil ediyordu. Kentin bütün özgür adamları mecliste yapılan müzakerelere ve oylamalara katılabiliyorlardı. Yakın kasabaların sakinleri de genelde sadece başkentteki erkeklerin katılmasına rağmen meclis toplantılarında yer alabiliyorlardı. Âdetler bütün kararların oybirliğiyle alınmasını gerektiriyordu fakat zaman zaman öyle karşıt görüşler ortaya çıkıyordu ki *veche* herhangi bir karara varamıyordu. Prensler, belediye başkanları ya da yurttaş grupları, yasama ve yönetim meselelerinde prenslerin ve boyarların önderliğini izleme eğiliminde olan meclisi toplantıya çağırabiliyorlardı. Fakat on ikinci yüzyılın ortalarından sonra bazı meclisler giderek bağımsızlaştı, hatta prenslerin seçilmesinde rol oynamaya başladı ve zaman zaman bir hükümdarı tahttan inmeye çağıracak kadar ileri gitti.

Kiev Rusya'sının sosyoekonomik ve politik düzeni Batı'da hâkim olan feodal düzenle karıştırılamayacak ölçüde benzersizdi. Bu düzen yaklaşık iki yüzyıl boyunca görece etkin biçimde işlevini yerine getirdi; fakat 1139-1237 arasında gücünü kaybetti. Prensler arasındaki ve kentler ile prenslikler arasındaki rekabetler daha gevşek bir Rus devletleri federasyonuna yol açarak keskinleşti. Bölgesel ticaretin gelişmesi prenslikler arasındaki bağları daha da zayıflattı. Kiev, Bizans'la ve daha önce belirtildiği gibi, 1204'ten sonra Orta Avrupa'yla ticare-

te ağırlık verdi; Smolensk ve Novgorod giderek dikkatlerini Baltık Bölgesi'ndeki ticarete yönelttiler; Ryazan ve Suzdal Doğu'yla yaptıkları ticareti genişletmeye çalıştılar. Çeşitli prensliklerdeki boyarlar giderek güçlendiler ve komşularıyla yakın ilişkileri sürdürme sorunuyla daha az ilgilenmeye başladılar. Çeşitli Rus devletleri kendi komşularını tam olarak "yabancı" saymadılarsa da onları giderek "dışarıda" görmeye başladılar. Birlik bağlarındaki zayıflama 1237'de, Rus'a ulaşan ve kısa süre sonra bütün bölgeyi tehdit eden (Tatarlar olarak da bilinen) Moğolların ilerleyişine karşı Ruslar ortak bir tutum alamadıkları zaman açığa çıktı. Moğollar on dört yıl önce, 1223'te o sırada Polovtsiy'in (ya da Kumanların) yerleşik olduğu güneydoğu bölgesini işgal ederek niyetlerini açıkça ortaya koymuşlardı. Polovtsiy yardım almak için Rus prenslerine başvurdu fakat sadece birkaçı birlikte savaşmayı kabul etti. Kalka nehri civarında yaşanan şiddetli bir meydan savaşında Moğollar büyük bir zafer kazandılar fakat bazı nedenlerden ötürü geri çekildiler ve ancak 1237'de, bu kez daha büyük bir güçle geri döndüler.

MOĞOL İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞU

Çeşitli bakımlardan dünya tarihinin en büyük imparatorluklarından biri olan Moğol İmparatorluğu tarihçiler için bilinmezliğini korumaktadır. 1 milyon insanın Pasifik Okyanusu'ndan Adriyatik sahillerine, Çin'den Macaristan'a kadar uzanan devasa bir bölgede yaşayan 100 milyondan fazla insana kendi hükümdarlıklarını dayatmayı nasıl başardıklarını açıklamak zordur. Moğolların 1240'tan kabaca 1480'e kadar, iki buçuk yüzyıl boyunca Rusya'ya hükmetmelerine rağmen, Rus tarihinin gidişatını ne ölçüde etkilediklerine dair araştırmacılar arasında hâlâ bir mutabakat yoktur. Ama uzun süreli Moğol vesayetinin o sırada Rusya'yı derinden etkilediği ko-

nusunda fazla anlaşmazlık yoktur. Belirleyici soru, fatihlerin Rus politik, kültürel ve toplumsal kurumları üzerinde kalıcı bir iz bırakıp bırakmadıklarıdır.

On ikinci yüzyılda Moğollar günümüzde Moğolistan denilen bölgenin en doğusunda yaşayan pek çok kabile ve klandan sadece birini oluşturuyorlardı. Hâkim bir güç olarak ortaya çıkışları, asıl adı Timuçin olan tek bir adamın, (Büyük İmparator) Cengiz Han'ın eseriydi. 1160'larda doğan Timuçin genç bir adam olarak ihtişamın kaderinde olduğuna inanıyordu. Görünüşe bakılırsa bu inancın kaynağı, Cengiz Han'ın atalarından birinin annesi dul kaldıktan kısa süre sonra dünyaya geldiğini anlatan efsaneydi. Kadın geceleri ilahi bir varlık tarafından ziyaret edildiğini iddia ediyordu. Bu iddianın Bakire Meryem öyküsünün uyarlaması olduğu öne sürülmüştür. Bu makul bir görüştür, zira Nesturi Hıristiyanlığı Moğollar arasında yaygındı. Her durumda, zeki ve kurnaz genç bir adam olan Timuçin, daha güçlü Moğol kabilelerinden olan Keraitlerin hükümdarı Tuğrul'un beğenisini kazanan önemli bir savaşçıdır.

Tuğrul'un danışmanı olarak Timuçin, istikrarlı bir düzenin gelişmesini engelleyen step politikasının kurallarını değiştirmeyi başardı. Geçerli kurallara göre vasalların kendi süzerenlerine sadakati ancak her iki taraf için de yararlı olduğu sürece devam ediyordu. Başka bir deyişle, her vasal kendi süzerenini bir başka süzerenin hizmetine girmek için bırakmakta serbestti. Böylece hiçbir kabile lideri büyük ve istikrarlı bir hanlık kuramıyordu. Timuçin kişisel bir taraftar oluşturmaya çalıştı ve bir süre sonra Tuğrul'a meydan okudu. Tuğrul, muhtemelen Timuçin'in kurnazca hazırladığı bir planla öldürüldü. İktidarı ele geçiren Timuçin 150 muhafızdan oluşan özel bir birlik kurdu. Bu birlik, Moğollar arasında gözde bir politik strateji olan sürpriz saldırılara karşı onu gece gündüz koruyordu. Daha sonra Timuçin bütün orduyu 1110 adamdan

oluşan birliklere ayırdı ve katı bir disiplin dayattı. Aynı zamanda bütün politik ve askeri liderlerin doğrudan ve kesin olarak kendisine itaat etmesini istedi ve sadakat bağlarını koparmalarını yasakladı.

Kendi bölgesindeki kabileler üzerinde otorite kurduktan (1206) sonra Cengiz Han adını alarak hâkimiyet alanını bir stepten diğerine genişletmeye başladı. Tibet kökenli bir halk olan Tangutları yenilgiye uğrattı ve 1211'de Çin İmparatorluğu'na karşı dört yıl süren bir sefer başlattı; dört yıl içinde Çin'i ve Mançurya'yı dize getirdi. Çinli ordu mühendislerini ordusuna katarak ve okuryazar Çinlileri kamu görevlisi yaparak büyük bir güce ulaştı. Sonra batıya doğru hareket ederek Batı Türkistan'daki Harezm'i fethetti. Bu bölge Çin ile Akdeniz dünyası ve Hindistan ile Güney Rusya arasındaki kavşakta yer aldığı için uluslararası ticaret açısından büyük önem taşıyordu. 1221-1223 yıllarında Moğollar, Rusya'ya sızdılar. Timuçin Kalka ırmağında büyük bir zafer kazanmasına rağmen gizemli biçimde geri çekildi.

Cengiz Han 1227 yılında ardıllarını askeri yayılma politikasını devam ettirmeye yönelten iki katmanlı bir miras bırakarak öldü. Bir yanda evrensel barış ve evrensel bir devlet kurmak için dini bir yükümlülükle yönlendirildiğini iddia etmişti. Dünyayı fethetmesi halinde insanlığa istikrar ve düzen getirecek, insanlık da bunun karşılığını yeni devlete sürekli hizmet ederek ödeyecekti. Bu yeni düzende yoksul, zenginin adaletsizliğinden ve sömürüsünden korunacaktı. Öte yandan, Cengiz Han insanı derinden tatmin eden yüksek bir meslek olarak askeri hayatı yüceltmişti. "İnsanın en büyük neşesi," diyordu, "zaferdedir; düşmanı yenmekte, onu takip etmekte, malından mülkünden etmekte, sevdiklerini ağlatmakta, atlarına binmekte, kızlarını ve karılarını kucaklamaktadır."

Cengiz Han, ordusunu dünyanın en iyi ordusuna dönüştürmüştü. Yetenekli istihkâm birlikleri eşliğinde üstün eğitimli

süvarilerden oluşan ordusu, gelişmiş stratejiler ve düşmanın direncini kıracak taktikler geliştirdi. Moğollar bir tahkimata saldırmadan çok önce psikolojik savaş amacıyla bölgeye gizli ajanlar gönderirlerdi. Bu ajanlar, Moğolların muhaliflere büyük bir dini hoşgörü gösterdiklerine, zenginin sömürüsüne direnmesi için yoksula yardım ettiklerine, yolları ticaret için güvenli hale getirerek zengin tüccarlara yardımcı olduklarına dair söylenti yayıyorlardı. Fakat aynı zamanda, bu sözlerin ancak savaşmadan teslim olma durumunda yerine getirileceğini de söylüyorlardı.

Savaşa karar verdiklerinde Moğollar düşmanı kuşatmaya ve imha etmeye çalışırlardı. Halka olarak bilinen bir strateji uygulayarak düşmanın çevresindeki geniş bölgeyi işgal ediyor ve avlarına aşamalı olarak yaklaşıyorlardı. Komutanlar ilerlerken anlaşılmaz bir eşgüdüm yeteneğiyle düşmana sürekli bir askeri baskı uyguluyorlardı. Düşman hattının sağlam durması halinde Moğollar geri çekiliyormuş gibi yapıyorlardı. İşgal güçlerinin düzensiz biçimde geri çekildiklerini sanan düşman ileri harekâta geçtiğinde, Moğolların düzenli direnişiyle karşılaşarak şaşırıyordu. İşte o zaman Moğol kolları düşmanı kuşatıyor ve halkanın dışına çıkabileceği yolları tutuyorlardı. Düşman tamamen imha olana kadar da savaşı bırakmıyorlardı.

MOĞOL HÂKİMİYETİ

1235'te Cengiz Han'ın oğlu Ögeday Avrupa'ya saldırmaya karar verdi. Bulgarları ve Rusya'nın doğu bölgelerindeki diğer halkları yenilgiye uğrattıktan sonra, Ögeday'ın yeğeni Batu'nun komutasındaki 120 bin asker Kuzeydoğu Rusya'ya ulaştı ve yerel orduları peş peşe yenilgiye uğrattı. Batu, büyük birliklerin hareketine uygun olmayan kış mevsiminde Ruslara sürpriz bir saldırı yaptı. Şiddetli kışlara alışkın olan Mo-

ğollar kürklere sarınarak ısınıyorlardı ve kar üzerinde dörtnala gidecek şekilde eğitilmiş atlara biniyorlardı. Ordular pek çok donmuş ırmak ve gölün üzerinden geçerek hızla ilerledi. Rusların ve Batı Avrupalıların yanlış hesapları da Moğolların işine yaradı. Ruslar, Volga Bulgarlarının güçlü bir direniş göstereceklerine inanıyorlardı. Fakat bu güçler hızla ezildi ve Moğollar 1237'de Ryazan'ı ele geçirdiler. Kısa süre sonra Moskova'yı da aldılar ve 1238'de Vladimir'in kentine girerek yakıp yıktılar. Ardından Grandük II. Yuri'nin ordusunu yendiler, güneye döndüler ve 1240'da Kiev'i ele geçirdikten sonra Macaristan ve Polonya'ya doğru ilerlediler. Rusları dönek ve bölücü diyerek küçümseyen Batı Avrupalılar, Moğollara karşı hiçbir yardımda bulunmadılar. Moğollar 1241'de Silezya'yı aldılar ve Viyana'ya yaklaştılar. Ancak Büyük Han Ögeday'ın o yıl ölmesi Avrupa'nın geri kalan kısmını istiladan kurtardı. Klan liderlerinin bir an önce yeni bir lider seçmelerini isteyen Batu, Batı'dan çekildi ve Güney Rusya'ya döndü.

Fakat Moğol ordusu Rusya'dan çekilmedi. Yerel nüfusun özerk politik hayatını tamamen tasfiye etmeksizin Ruslara boyun eğdiren oldukça gelişmiş bir yönetim sistemi kurdular. Bu ikili Moğol hâkimiyeti, Rusya tarihinde uzun süreli yabancı hâkimiyetinin etkisine ilişkin pek çok anlaşmazlığa yol açmıştır.

Öte yandan, Büyük Han'ın otoritesinin mutlak olduğu düşünülüyordu. Klan liderleri tarafından bir kez seçildiğinde, Moğol İmparatorluğu'nun idari yapısının belkemiği olarak orduya dayanan hükümdara hiç kimse meydan okuyamazdı. Büyük Han, ordularının kamp kurdukları mıntıkaların sivil valileri olarak hareket eden ordu komutanlarına emir verirdi. Bu arada pek çok Rus prensi görevde kalırdı fakat belirgin biçimde tabi konumdaydılar. Han'ın önünde secde etmek, ona sadakatlerini bildirmek ve görevlerini onaylatmak için Moğolların Ural Dağları'nın batısında kurdukları özerk Altın

Orda devletinin başkenti Saray'a gitmek zorundaydılar. Bu aşağılayıcı ritüele direnen bir prens derhal idam edilirdi.

Ancak Moğollar Rus toprakları üzerinde tam bir hâkimiyet kurmakla pek ilgilenmediler. Onların kaygısı vergi toplamak ve kendi ordularını güvence altına almaktı; ancak bunun ötesinde Rus prenslerinin kendi topraklarını yönetmelerine izin verildi. Fakat bu yönetim tarzının iki istisnası vardı: Güneybatı Rusya'da (Ukrayna) Moğollar mevcut idari yapıyı tamamen yok ettiler ve kendi yapılarını kurdular. Oysa Novgorod'da Moğol ajanları Rus yetkilileri sürekli sıkı denetim altında tuttular. Geç on üçüncü ve erken on dördüncü yüzyıllarda bazı Rus prensleri ve grandükleri yerel iktidarlarını ve Moğollar arasındaki konumlarını güçlendirmek için fatihler adına haraç toplama görevini üstlendiler. Sonunda bu prenslerin bazıları fatihlerin otoritesine meydan okuyacak kadar güçlendi.

Moğol İmparatorluğu sonu gelmeyen iç karışıklara uğramasaydı bu türden meydan okumalar belki de başarısız olacaktı. Moğolistan'daki Büyük Han mutlak hükümdardı fakat ülkenin farklı bölgeleri arasındaki mesafe o kadar uzun ve aralarındaki iletişim o kadar yavaştı ki yerel hanlar sık sık kendi liderlerini ceza almadan göz ardı ediyor, hatta bazen bütün imparatorluğu ele geçirmeye çalışıyorlardı. 1360'lar ve 1370'lerde çatışmalar öylesine yoğunlaştı ki Altın Orda fiilen felç olarak Rus prenslerinin bir hanı diğerine karşı kullanmalarını ve kendi otoritelerini güçlendirmelerini sağladı.

Bu arada Rusya'daki Moğol yönetiminin etkisi kalıcı olmuştu. Her şeyden önce Moğollar muazzam bir fiziksel yıkıma neden oldu. Çok sayıda kent baştan sona yakılıp yıkıldı ve sonuç olarak Rus endüstrisi (emaye, mücevher, seramik, cam, kesme taş, inşaat zanaatı) on dördüncü yüzyılın ortalarına kadar içinden çıkılamayan, tahrip edici bir darbe yedi. İstilanın 1237'den 1240'a kadar süren ilk üç yılında nüfusun yaklaşık

yüzde 10 kadarının öldürüldüğü tahmin edilmektedir. Ayrıca sanayi çöktüğü için iç ticaret de önemli ölçüde zayıfladı. Ancak Moğolların uluslararası ticarete ilgi duymalarının dış ticareti canlandırdığını da kaydetmek gerekir.

Moğol hâkimiyetinin önemli bir sonucu, Kievli *veche*nin, alt sınıfların kendi hoşnutsuzluklarını dile getirebildikleri "demokratik" kurumun sürekli zayıflaması ve nihayet ortadan kalkması oldu. Alt sınıfların başlıca şikâyetleri, üzerlerinde özel bir yük olan vergilendirme ve asker alma uygulamasıydı. Yabancı hükümdarlarla anlaşmayı genellikle başaran prensler ve boyarlar, yerel Rus otoriteleri için potansiyel olarak sorunlu bir kurum olan *veche*nin hanlar tarafından tasfiye edilmesini destekleme eğilimindeydiler. On beşinci yüzyılın ortalarında *veche* ülkenin büyük kısmında önemli bir politik kurum olmaktan çıkmıştı.

Moğol hâkimiyeti döneminde bir diğer önemli politik değişim, Rusya'nın sayesinde birleşik bir devlet olduğu rota sisteminin, her bölgeyi belirli bir prensin ayrı, bölünebilir ve sürekli mülkü haline getiren tımar sistemiyle yer değiştirmesiydi. Prensler artık Rurik Sarayı'nda daha yüksek düzeydeki bir prensin ölümü üzerine bir bölgeden diğerine taşınmıyorlardı. Her prens mülkünü kendi iradesiyle karısına, oğullarına, kızlarına ya da ne kadar uzak olursa olsun akrabalarına dağıtabiliyordu. Tarihçiler[4] Rus devletinin daha küçük tımarlara bölünmesinin sebepleri hakkında farklı görüşler öne sürmüşler ancak bunu mümkün kılan bazı genel faktörler üzerinde anlaşmışlardır. Moğollar tımar sistemini kurmadılar ancak bunu avantajlı buldular; çünkü bu uygulama Rusların onlara karşı birleşmelerini zorlaştırıyordu. Fakat ülkenin coğrafyası muhtemelen daha önemli bir rol oynadı. Kuzey Rusya'nın çarpıcı bir özelliği, hepsi farklı yollarda akan karmaşık bir ırmaklar ve suyolları şebekesiydi ve insanlar yeni bölgelere yerleşmeye başladıklarında doğal olarak su kıyılarını tercih

ediyorlardı. Bu nüfus dağılımı, küçük ırmak bölgelerinin, geçit vermeyen vahşi bölgelerin oluşturduğu doğal sınırlarla birbirinden ayrılmasına yol açtı. Yerleşimi neredeyse gün gün gözetim altında tutan prensler bu yerleri bizzat yarattıkları, kendilerine ait mülkler olarak görme eğilimindeydiler. Buralarda bu üstünlük iddialarına direnebilecek, boyarlar benzeri ileri gelen kişiler yoktu. Tımar prensliklerinin pek çoğu on beşinci yüzyılın standartlarına göre fazla zengin ve özel mülklerin bağımsız sahiplerinden daha iyi durumda değildi. Rusya'nın politik bölünmesi bakımından Moğol boyunduruğunun ıskartaya çıkması ve Muskovi liderliğinde yeni bir birleşik devletin ortaya çıkması dikkat çeken bir gelişmedir. Bunun nasıl gerçekleştiği bir sonraki bölümün konusu olacak.

Ne var ki bu temayı incelemeden önce Moğol hâkimiyetinin uzun vadeli mirası hakkında birkaç şey söylemek gerekir. Yönetimin büyük bölümünü ileri gelen Ruslara bırakmış olmakla birlikte, Moğollar "zorunlu hizmet toplumu" denilen uygulamanın bazı unsurlarını devreye sokarak görece özgür Kiev Rusya'sı toplumunun zayıflamasına önemli bir katkıda bulundular. Ancak bu toplumun oluşum süreci on yedinci yüzyıla kadar tamamlanmadı. Böylece bazı Moğol uygulamaları Rusya üzerinde iz bıraktı: devlete hizmet yükümlülüğünün soylulara verilmesi; ihanet suçu sabit bir soyluya ait mülkü hükümdarın müsadere etme hakkı; köylülerin yanı sıra şehir ahalisine de bir *tiaglo*nun (kelime anlamı "yük" ya da "vergi") salınması; kafa kesme ve işkence gibi sert adli uygulamaların getirilmesi. İşkence ancak Moğol fethinden sonra Rus ceza muhakemelerinin düzenli bir özelliği haline geldi. Kiev Rusya'sının kurumlarında ve geleneklerinde meydana gelen değişiklikleri sadece Moğolların etkisine atfetmek de bu etkiyi azımsamak da eşit derecede yanıltıcı olur.

2.

MUSKOVİT RUSYA'NIN YÜKSELİŞİ

İki yüzyılda belirsizlikten doğup görülmemiş biçimde yükselen ve on yedinci yüzyılda herhangi bir Avrupalı hükümdardan çok daha fazla yetkiye sahip bir otokratın yönetiminde geniş bir imparatorluğun merkezine dönüşen şehrin, Moskova'nın kökenleri hakkında pek az bilgi vardır. Rusya'nın erken tarihi için başlıca kaynak olan *Rus Kronikleri*'ne göre, 1147'de Yuri Dolgorukiy (Uzun Kollu Georgi), Novgorod-Seversk Prensi Sviatoslav'ı Moskova'ya davet etti. Ev sahibi, misafirini önemli bir yapının varlığını gösteren görkemli bir ziyafetle ağırladı. Dokuz yıl sonra Yuri binanın çevresine tahta bir duvar inşa ederek Moskova'nın temelini attı. Kremlin (Kale) tepesinin batı köşesinde yer alan bu küçük kale, günümüzde iç kalenin bulunduğu alanın üçte birini ya da en fazla yarısını kaplıyordu.

Yuri'nin kararının gayet isabetli olduğu kanıtlandı. Moskova'nın dört büyük nehrin –Oka, Volga, Don ve Dinyeper– kaynağına olan yakınlığı, Rusya'nın çeşitli bölgeleriyle ticareti kolaylaştırdı. Belli başlı kara yollarına da yakın olan Moskova, Tatarların tekrar tekrar saldırdıkları Kiev'in zayıf-

laması üzerine bölgeyi terk eden göçmenlerin doğal bir toplanma yerine dönüştü. Ayrıca kentin Kiev federasyonunun içlerine uzanan konumu da ona bir ölçüde askeri güvenlik sağlıyordu. Düşman çevre kentlere saldırıyor, daha sonra ya tükendiği ya da yağmaya doyduğu için Moskova'ya doğru ilerlemeden dönüyordu. 1238-1368 arasında kent sadece bir kez, 1293'te yağmalandı; Kuzey Rusya'daki diğer kentlerin hiçbiri bu kadar uzun bir süre boyunca düşman saldırısından kurtulamadı. Bu dönemde, 1263'te, Vladimir'in büyük nüfuza sahip hükümdarı Aleksandr Nevskiy'nin en küçük oğlu Danyel artık sürekli bir prensliğin başkenti olan Moskova'nın hükümdarı oldu. Danyel, Moskova prenslik sarayının kurucusu kabul edilir.

Maddi avantajların çoğunu Moskova prensleri oluşturdu. Küçük prensler olarak, büyük bir prenslik tahtına özlem duyamazlardı. Bu nedenle bütün enerjilerini genellikle kestirme yollardan giderek kendi varlıklarını artırmak için kullandılar. Rusya'nın en yetenekli tarihçilerinden biri olan V. O. Klyuçevskiy Moskova'nın en etkili hükümdarlarından haklı olarak "en utanmaz soyguncular" diye söz etmiştir. Ayrıca yetenekli fırsatçılardılar. Komşu bir prensliğin geçici bir zafiyet içinde olduğunu gözlemledikleri anda kışkırtma olmaksızın saldırırlardı. Başka fırsatlar düştüğünde, kendi bölgelerini genişletmek için antlaşmalara başvuruyor ya da doğrudan satın almaya girişiyorlardı. Çoğu renkli ya da olağanüstü hareketli olmasa da Muskovit prenslerinin koşulları değiştirmek için çoğu kez içgüdüsel olarak kendi politikalarını izledikleri görülüyordu. Çok zayıf oldukları için nadiren harekete geçer ve "insan eti yiyen" kâfirlerle, Moğol zalimlerle ittifak kurmaktan da geri durmazlardı. Özetle, sebat, ihtiyat, esneklik ve ölçülülük, izledikleri politikaların belirleyici özellikleriydi. Bir yorumcunun kederle dediği gibi, "akşam yemeğinin ardından sarhoş olma eğilimleri"ni aşırılığa vardırmadılar.

Bu eğilimleri, 1328'den 1340'a kadar Moskova'yı yöneten, lakabı *Kalita* ya da "para torbası" olan I. İvan'dan daha çarpıcı biçimde yansıtan bir örnek yoktur. Bazı tarihçiler İvan'ın bu ismi cimriliği yüzünden aldığına inanırlar; ancak pek çok halk masalında İvan yoksullara sadaka dağıtmak için yanında daima bir para torbası taşıyan cömert bir prens olarak betimlenmiştir. Lakabının gerçek nedeni ne olursa olsun, İvan parayı çekip çevirecek kadar kurnazdı. Altın Orda hanına verdiği hesapsız hediyeler prensliğini saldırılara karşı güvence altına almak için tasarlanıyordu.

1327'de İvan, Moğollara haraç ödemeyi reddeden Tver grandüküne karşı bir ordu gönderdiği zaman kendini Altın Orda'ya peşinen sevdirdi. Tver'e karşı kazandığı zaferin ödülü olarak han, Kalita'ya yüz yıl kadar Muskovit hükümdarların elde tuttuğu ve büyük prestij sağlayan bir konumu, "Vladimir'in Büyük Prensi" unvanını bağışladı. Bunun üzerine Kalita, bütün Kuzey Rusya'dan haraç toplama sorumluluğunu üstlendi. Bu görevi etkili ve acımasız bir tutumla yerine getirirken ele geçirdiği fonların bir kısmını kendi kasasına koymayı başardı. Bu kazançlar İvan'ın yoksul prenslerden, bağımsız toprak sahiplerinden ve eklesiyastik kurumlardan toprak satın alması için harcandı. Bizzat haraç toplama yükünden kurtulduğu için memnun olan han, İvan'ın sürekli biçimde toprak edinmesine rıza gösterdi.

İvan'ın saltanatının en önemli özelliklerinden biri Moskova'nın ülkenin manevi merkezine dönüşmesiydi. Kiev'e tekrar tekrar yapılan Moğol akınları Metropolit Maksim'in 1299 yılında kenti Vladimir lehine terk etmesine yol açmıştı. Ne var ki bu tercihin talihsiz sonuçlar yarattığı görüldü çünkü seküler yetkililer ile metropolit kavga etmeye başladı. O sırada İvan'ın Moskova hükümdarı olan kardeşi Yuri bu durumdan yararlanarak Maksim'in ardılı Peter'le yakın ilişkiler kurdu.

1326'da Peter, Moskova'yı ziyareti sırasında öldü. Metropolitler bu olayı daha sonra kentin Rus kilisesine verilmesini sağlayan ilahi bir takdirin belirtisi olarak yorumladılar. Geç on dördüncü yüzyılda yayılan bir efsaneye göre Peter, İvan'ın kollarında ölürken şu kehanette bulunmuştu:

> *Oğlum, eğer bana kulak verir, Kutsal Ana Kilisesi'ni inşa eder ve kendi kentinde beni toprağa verirsen, ülkedeki bütün prenslikler ve onların oğulları ve torunları üzerinde şan kazanacaksın ve bu kent diğer Rus şehirleri üzerinde şan kazanacak ve Azizler buraya gelip yerleşecekler ve onun sahipleri düşmanlarına karşı galip gelecekler. Kemiklerim orada yattığı sürece bu sürecek.*

Pek çok Rus bu olayın doğruluğuna inandı çünkü Peter'in ölümünden iki yıl sonra Metropolit Teognost ansızın Moskova'ya yerleşmeye karar verdi. O zamandan sonra manevi ve seküler yetkililer uyum içinde çalıştılar. Moskova'nın Rusya'daki üstünlüğünün yükselişi bakımından bu hayati önemde bir gelişmeydi.

MOĞOL HÜKÜMDARLIĞINA MEYDAN OKUMA

İvan Kalita'nın Moskova'nın gücünü ve prestijini artırma politikası, 1359'da büyük prens unvanı alan torunu Dmitri Donskoy tarafından dikkate değer bir azimle sürdürüldü. Yetenekli ve cesur bir hükümdar olan Dmitri, Moğol derebeylerine meydan okumaya kararlıydı. 1360'larda ve erken 1370'lerde Litvanya ve Tver'in ortak askeri saldırılarını durdurmayı başararak yükselen Dmitri, yıllık haraç ödemeyi reddederek Moğollara karşı koymaya başladı. 1378'de Vozha nehri yakınlarında küçük bir meydan savaşında Moğolları yenilgiye uğratarak tutumuna bir de hakaret ekledi. Bu olay, isyankâr Dmitri'ye boyun eğmesi halinde bütün Rusya'da Moğol otoritesinin buharlaşacağını anlayan gururlu han Ma-

may'ı öfkelendirdi. Mamay dev bir ordu topladı, Litvanya'yla ittifak kurduktan sonra 1380'de Volga'yı geçti ve Moskova'ya doğru ilerledi.

Kan dökmeden sorunu çözmeye çalışan Mamay, Dmitri'ye 1371'den önce âdet olan miktarda haracı yeniden ödemeye başlaması karşılığında barış teklif etti. Büyük prens Tatarlara karşı sefere katılmaları için diğer Rus prenslerine başvurarak karşılık verdi. Bazı prensler çağrıya uydular; 1380 yazında Dmitri çoğu kendi prensliğinden gelen otuz bin kişilik bir ordu kurdu. Han Mamay'ın ordusu da aşağı yukarı aynı büyüklükteydi ancak üstün süvari güçleri avantaj sağlıyordu.

8 Eylül günü iki ordu yukarı Don ile onun bir kolu olan *Kulikovo Pole* (Çulluklar Alanı) arasında savaşa tutuştu. Step savaşının geleneklerine uygun olarak, savaş başlamadan önce bir Tatar düello teklif ederek Ruslara meydan okudu. Dmitri'nin ordusundan bir keşiş meydan okumayı kabul etti ve düşmanına doğru dörtnala at sürdü. Öyle şiddetle çarpıştılar ki ikisi de oracıkta öldü. Birkaç dakika sonra iki dev ordu on bir kilometre uzunluğundaki cephede birbirine girdi.

Mamay'ın askerleri dört saat boyunca tam bir çöküşün eşiğine gelen Muskovit ordusuna sürekli saldırdı. Fakat Dmitri en iyi askerlerinden oluşan büyük bir birliği yakınlardaki ormanda pusuda bekletiyordu. Tam her şey kaybedildiği sırada bu yedekleri savaşa soktu. Ansızın yeni birliklerin ortaya çıkması Muskovit ordusuna yeniden güç kazandırmakla kalmadı, Tatarların da moralini bozdu. Savaşın gidişatı tamamen tersine döndü; Mamay ansızın kaçtı, ordusu dağıldı ve Büyük Prens Dmitri Moğol kampını ele geçirerek muazzam miktarda ganimete sahip oldu. Rus kuvvetleri, başkomutanı ve yüksek rütbeli subayları dahil adamlarının neredeyse yarısını kaybetmişti. Yine de bu üstün bir zaferdi. İlk kez bir Moğol ordusu büyük bir boy ölçüşmede Ruslar tarafından bozguna uğratılmıştı. On dokuzuncu yüzyılda bir tarihçi, bu

olayı "Asya karşısında Avrupa'nın bir zafer işareti" olarak yorumladı.

Bu savaştan sonra Büyük Prens Dmitri'nin Rusya'daki prestiji sadece kazandığı zafer nedeniyle değil, kişisel cesaretinden ötürü de muazzam bir artış gösterdi. Çağdaş bir değerlendirmede onun "en ön safta savaştığı" ve "pek çok Tatarı bizzat öldürdüğü" kaydedilir. Savaşın bir anında dört Moğol savaşçıyla tek başına vuruşmuş ve aldığı darbeyle bayılmıştı. Savaş sona erdiğinde subayları onu bir ceset yığınının altında buldular. Üzerindeki zırh parçalanmış fakat sadece hafif yaralanmıştı; komutayı tekrar ele aldı.

Dmitri'nin Moğolları yenmesinin yarattığı sevinç kısa sürdü. 1382'de, Kulikovo Savaşı'ndan sadece iki yıl sonra, Toktamış Han intikam almaya ve Tatar hâkimiyetini yeniden kurmaya kararlı büyük bir orduyla Kuzeydoğu Rusya'da belirdi. Gafil avlanan Dmitri iki yıl önce sergilediği dirayet ve cesarete sahip olmadığını kanıtlayarak yeni bir ordu kurmak için kuzeye kaçtı. Görünüşe bakılırsa Kremlin'in güçlü taş duvarlarının Tatar kuşatmasına dayanacağını düşünüyordu. Fakat Moskova'dan ayrıldığı anda kentte bir kargaşa başladı. Zengin yurttaşlar hayatlarını kurtarmak için kenti terk etmeye çalışıyorlardı. Bu arada sıradan insanlar yaklaşan saldırıya karşı savunma hatlarının güçlendirilmesine yardımcı oldular. Hali vakti yerinde Muskovitler kaçma planları yaparken iç karışıklık başladı. Çuvallarını hazırlayanların çoğu katledildi, malları mülkleri yağmalandı ve sıradan insanlar kentin denetimini ele geçirdiler. Yerel soyluluk dağılırken isyancı köylüler o sırada kenti ziyaret eden Litvanyalı Prens Ostey'i garnizon komutanlığına seçtiler. Muskovitler cesaretle savaştılar, Toktamış'ın ordusunu üç gün durdurdular. Moğol komutan vahşi bir hileye başvurmasaydı büyük bir zafer kazanabilirlerdi. Kuşatmanın dördüncü günü, kenti savunanlara bir mesaj göndererek zarar vermek niyetinde olmadığını, sadece

"küçük armağanlar" ve kendisine kenti ziyaret etme fırsatı verilmesini istedi. Saf Muskovitler Kremlin'in kapılarını açtılar, Toktamış'ı karşılamak ve ona armağanlar sunmak için Prens Ostey önderliğinde dini bir alay gönderdiler. Alayın son safları Kremlin kapısından çıkarken hanın adamları şaşkın ve savunmasız Muskovitlerin üzerine çullanarak prensi ve arkasındaki adamların çoğunu öldürdüler. Diğer Moğollar açık kapılardan içeri daldılar ya da saldırı için hazır tutulan merdivenlerle duvarlara tırmandılar. Sonraki birkaç saat korkunçtu. Moğol askerleri kent sakinlerini ayrım gözetmeksizin katlettiler. Bir değerlendirmeye göre öldürülenlerin sayısı on binden fazlaydı.

Toktamış'ın Altın Orda'nın Moskova ve belki de bütün Rusya üzerindeki hâkimiyetini yeniden kurduğu görülüyordu. Fakat kısa süre içinde rakip hanlar arasındaki bitmek bilmez kanlı mücadeleler nedeniyle Moğollar 1382 zaferini değerlendiremediler. Tatarlar 1408-1409'da Moskova'nın çevresindeki kırsal kesimi yağmalayarak hâlâ muazzam bir yıkıma neden olabiliyorlardı fakat Ruslara karşı sürdürülebilir bir askeri sefer artık imkânlarının ötesindeydi. Aslında Moğol İmparatorluğu yavaş yavaş dağılıyordu.

Muskovi şiddetli hanedan anlaşmazlıklarıyla zayıflamasaydı Ruslar elli yıl süren yabancı hâkimiyetini kısaltabilirlerdi. Çatışmalar 1425'te ölen Büyük Prens I. Vasiliy'nin tahtını kıdem bakımından kendisinden sonra gelen kardeşi Yuri'ye değil, o sırada sadece on yaşında olan oğlu II. Vasiliy'ye bırakma kararı üzerine başlamış olabilir. Tahtın kendi hakkı olduğunu iddia eden Yuri Moskova'ya savaş ilan etti ve böylece İvan Kalita'nın soyundan gelenler arasında askeri çatışmalara yol açtı. Çatışma yaklaşık yirmi beş yıl boyunca korkunç bir vahşetle sürdü. Bir çatışmada II. Vasiliy kuzeni Şaşı Vasiliy'yi esir aldı ve gözlerini kör ederek cezalandırdı. Taht üzerinde hak iddia edenleri kör etme âdeti Bizans'ta

yaygındı fakat bu cezalandırma biçimi Rusya'da sadece bir kez (on ikinci yüzyılda) uygulandığı için pek çok Rus'un dehşete kapılmasına yol açtı. Vasiliy'nin bu acımasız tavrından ötürü pişman olduğu kuşku götürmez çünkü 1446'da Şaşı Vasiliy'nin kardeşi Dmitri Şemyaka tarafından esir alındığında aynı şekilde kör edildi. Artık "Karanlık Vasiliy" olarak bilinen Vasiliy esaretten kurtulduğu anda mücadele etmeye başladı. Sakatlığına rağmen yeni bir isyan başlattı ve düşmanlarını bir hamlede ezdi. Aynı zamanda Muskovi'nin sınırlarını genişletmeyi başardı; 1462 yılında öldüğünde prenslik otuz sekiz bin kilometrekareyi kaplıyordu. Bu alan, yaklaşık 120 yıl önce İvan Kalita zamanındaki alanın neredeyse yirmi beş katıydı. Vasiliy, Altın Orda'nın resmen Rusya'da üstün otorite olduğunu kabul ediyor fakat geleneksel haracın sadece küçük bir bölümünü ödüyordu. Tatarlar artık kendi iradelerini dayatamıyorlardı ve Muskovi, 300 yıl önce kuruluşundan beri ilk kez fiilen bağımsız ve büyük bir devlete dönüşmüştü.

Moskova, Rusya'daki üstünlüğünü sadece maddi gücündeki artışa borçlu değildi. On beşinci yüzyılda Moskova, Grek Ortodoks Kilisesi'nin dini merkezi olarak Konstantinopolis'in yerini alarak manevi önemini de önemli ölçüde güçlendirdi. Bu değişiklik 1439'da Bizans'taki patriğin kararından kaynaklandı. O yıl patrik ilerlemekte olan Türklere karşı Batı'dan yardım almak için Ortodoksluk ile Roma Katolikliği arasında dini birlik ilan etti. Muskovitler için bu birlik sapkınlıktan başka bir şey değildi. Teklifsiz bir tutumla, Dormition Katedrali'nde (Varsayım Katedrali) yapılan dini bir ayinde papanın adını anmaya cüret ederek kendi metropolitleri İsidor'u Kremlin'deki Çudov Manastırı'yla sınırladılar. Birkaç yıl sonra II. Vasiliy tarafından güçlü biçimde teşvik edilen Rus piskoposlar, Ryazanlı Piskopos İona'yı Rus kilisesinin metropoliti olarak seçtiler. Bunu Konstantinopolis'teki patriğe danışma gereği görmediler.

Moskova'nın manevi bağımsızlığı 1453'te Konstantinopolis Türklerin eline geçtiğinde sona erdi. Ruslar bu olayı Bizans'ın Roma'yla kurduğu sapkın ilişkilerin adil cezası olarak gördüler. Birkaç on yıl içinde Filofey adında bir Rus keşiş hem Roma'nın hem de Konstantinopolis'in doğru inancı terk ederek manevi dünyadaki dayanaklarını kaybetmiş olduklarını öne sürdü. "İki Roma düştü," diyordu, "üçüncü dayanacak ve bir dördüncüsü olmayacak". Elbette Moskova, Hıristiyanlığın ahlaki üstünlüğünü hak eden ve ebedi hayata yazgılı olan "Üçüncü Roma" idi çünkü sadece orada sapkınlıktan uzak durulmuştu. Robert O. Crummey'nin işaret ettiği gibi, Filofey'in doktrini, Muskovit prensliğinin prestijini güçlendirerek hızla "Rusya'nın ana akım eklesiyastik düşüncesine girdi".

MOSKOVA'NIN GENİŞLEMESİ

1492'de II. Vasiliy öldüğü ve yerine oğlu III. İvan geçtiği zaman, Moskova grandüklüğü pek çok Rus bölgesinden sadece biriydi. Tver ve Ryazan grandüklükleri, Novgorod, Pskov, Vyatka, Yaroslavl ve Rostov şehir devletleri hâlâ bağımsızdı. Moskova'nın batısına düşen Smolensk (günümüzde Belarus) bölgesi ve Ukrayna'nın büyük bölümü Litvanya otoritesine bağlıydı. Doğu Galiçya, Polonya'nın parçasıydı ve Karpat-Ukrayna, Macaristan'a aitti. Bu bölgelerdeki insanların çoğu kendilerini Rus olarak görüyordu. Aynı anda hem hırslı, hem acımasız hem de pragmatik olan III. İvan, Rus topraklarının büyük bölümünü mümkün olduğu ölçüde kendi hâkimiyeti altında birleştirmeyi bir görev olarak benimsedi. Farklı yöntemler uyguladı. Bazı bölgeleri (esas olarak Novgorod ve Tver) güç kullanarak ele geçirdi, bazılarını satın aldı ve diğerlerini miras yoluyla edindi. İvan 1505'te öldüğünde büyük Rusya içinde sadece Pskov ile Ryazan prensliğinin yarısı ayrı

devletler durumundaydı ve ikisi de Muskovi'ye askeri ve politik tehdit oluşturacak kadar güçlü değildi.

"Rus topraklarının toplayıcısı" unvanını kazanan İvan devleti merkezileştirmek ve otoritesini yaymak için başka stepleri de ele geçirmişti. 1472'de Bizanslı prenses Zoi Palaiologina'yla evlendi. Bu hamle Batı'da pek çok kişiye uluslararası sahnede uzun vadeli politik değişimlerin işareti olarak göründü. Fakat İvan için bu evlilik Rusya'nın içinde bir hükümdar olarak yükselen statüsünü simgeliyordu. Diplomatik belgelerde İvan sıklıkla kendisinden "bütün Rus'un çarı" ve "otokrat" olarak söz ediyordu. Bununla kendi bölgesinde sınırsız yetki kullanmakla kalmadığını, bütün yabancılardan da bağımsız olduğunu kastediyordu. Bir kraliyet ordusu kurarak acil askeri durumlarda diğer prenslerin iyi niyetine muhtaç olmaktan kendisini kurtardı ve bir kanun çıkararak orduya yasal bir düzen getirdi. Aynı zamanda ayrıntılı saray ve tören kuralları getirdi ve 1490'lardan başlayarak çift kartallı Bizans arması bütün devlet belgelerine eklendi. Böylece İvan, Zoi'yle evliliğinin kendisine Bizans imparatorluklarının mantıksal ardıllığı konumunu sağladığı düşüncesine geçerlilik kazandırdı. Çift kartal 1917 devrimine kadar çarlık Rusya'sının resmi arması oldu.

İvan'ın oğlu III. Vasiliy (1505-1533) tahtın değerli bir ardılı olduğunu kanıtladı. Kendini dışarıda yayılma ve içeride iktidarı güçlendirme gibi iki yönlü bir politikaya adadı. Ülkesinin güvenlik bakımından özellikle zayıf olan güney ve güneybatı sınırlarının devlete yönelik bir tehdit oluşturduğunu düşünen Vasiliy, yönetim mekanizmasını merkezileştirme girişimini hızlandırmak ve bu politikaya muhalif olanlara sert davranmak gerektiğini savundu. Yoluna çıkanları idam etmediyse de pek çoğunu hapsetti ve sürgüne gönderdi. Fethettiği bölgelerin üst toplumsal tabakasına da aynı şekilde acımasız davrandı. 1510'da güç kullanarak Pskov'u ilhak et-

tikten sonra toplumun önde gelen kişilerinin tutuklanmasını emretti ve onları Moskova'ya gönderdi. Daha sonra bazı aileleri Moskova'dan Pskov'a göndererek sürgüne gönderdiği ailelerin yerlerine yerleştirdi. Vasiliy, Pskov toplumunun öncü tabakasını değiştirene kadar bu nüfus değişimini sürdürdü. Lidersiz kalan şehir artık Vasiliy'nin otoritesine direnme kabiliyeti olmayan şekilsiz bir yığından ibaretti. 1522'de Vasiliy, Ryazan'ın kalan kısmını da ilhak etti ve yerel seçkinleri yine Moskova'ya göndererek ve onların yerine kendi ajanlarını yerleştirerek bir kez daha iktidarını güçlendirdi.

Muskovit'in sürekli genişlemesine ve hükümdarının iktidarını güçlendirmesine kaçınılmaz biçimde temel idari değişiklikler eşlik etti. On beşinci yüzyılın ortalarına kadar, yukarıda anlatılan tımar dönemi sırasında, askeriyenin çekirdeği grandüklükten, *dvorianstvo*dan (soyluluk) ve boyarların oğullarından (en yüksek hizmet aristokrasisi) oluşuyordu. Bizzat grandükün komutasında olan bu savaşçılar yine de özgürce ya da kendi mülkleri üzerindeki haklarını tehlikeye atmadan hizmet edecek durumda değildiler. O dönemde Batı'nın büyük bölümünde olduğu gibi askeri hizmet ile toprak sahipliği arasında hiçbir bağlantı yoktu. Orduda hizmet edenler parasal gelir sağlayan idari ya da adli görevlerle ödüllendiriliyorlardı. Savaş dönemlerinde grandük hizmet prenslerine ve Moskova boyarlarına maiyetleriyle birlikte askeri seferlere katılma emri verebiliyordu. Yine tımar döneminde gerek prensler gerekse boyarlar bir prenslikten diğerine taşınmakta özgürdüler. Moskova büyük prensleri Tatar birliklerinin hizmetinden de yararlanıyorlardı. Bu birlikler "beslenmek" (*kormlenye* sistemi), yani komutanlar, kendilerine de pay düşecek şekilde, şehirleri vergiye bağlaması için çeşitli şehirlere atanıyorlardı. Her üç grup da süvariden oluşuyordu. Piyade, tüccarlardan ve ilk kez on beşinci yüzyılın ortalarında yazılı kayıtlarda görülen ve atlılar olarak ün kazanan bir tabaka

oluşturan Kazaklardan (tam anlamı "özgür savaşçılar") alınıyordu.

III. İvan'ın yayılma programına başladığı yaklaşık 1470'lerden itibaren asker ihtiyacı büyük bir artış gösterdi. 1492'den 1595'e kadarki dönemde Moskova'nın barış içinde olduğu kadar savaşta olduğu da değerlendirilmiştir. Ülke İsveç'le üç, Polonya-Litvanya ve Livonya'yla yedi savaşa girdi ve henüz tam olarak ezilmeyen Tatarlara karşı neredeyse sürekli mücadele verdi. İvan, muazzam askeri harcamaları karşılamak için, adamların askerlik hizmeti ve belirli sayıda süvari karşılığında bir toprak (*pomestye*) tahsisatından yararlandıkları bir *pomestye* sistemi getirdi. *Pomestye* sahipliği, ilkesel olarak, tıpkı askeri hizmet yükümlülüğü gibi geçici olacaktı; ancak toprak parçası onu elde eden kişiye hayat boyu verildi. Fakat bir *pomestye*ye sahip olmak askerlikten terhis olma koşuluna bağlıydı ve bu nedenle sistem toprağın babadan çocuklara geçtiği *otçina*dan belirgin biçimde farklıydı.

Pomestye sistemini uygulaması için İvan'ın zor bulunan geniş ve verimli topraklara ihtiyacı vardı. Böyle çok fazla toprağı olan boyarlar toplumun öncü gücü oldukları için kendi malikânelerinden kolayca yoksun bırakılamazlardı. Bu nedenle İvan yüzünü Novgorod'a çevirerek kiliseyi malikânelerin yarıdan fazlasını kendisine teslim etmeye zorladı. Aynı zamanda pek çok Novgorod soylusunu, topraklarını ellerinden alarak ülkenin başka bölümlerine nakletti. 1500'de İvan sadece Novgorod'da 10.926 kilometrekare toprak edindi. Birkaç on yıl içinde *pomestye* sistemi sağlam biçimde yerleşmiş ve bazı bakımlardan Muskovit devletinin önemli bir özelliği olmuştu. *Pomesçik* (*pomestye* sahibi) sadece bir prenslikten diğerine serbestçe taşınabilmek ve bir prensten ayrılıp diğerine sadakat gösterebilmekle kalmadı, on altıncı yüzyıl içinde devlete hizmet evreler halinde üst sınıfların her bir mensubunun anonim ve kalıtsal yükümlülüğü haline geldi. Ancak çar bir

soyluyu hizmetten dışlayabiliyordu. Ayrıca devlete hizmet yükümlülüğü babadan oğla geçiyordu. Bu durum Rusya'nın bir "hizmet devleti" olarak bilinen yapıya dönüşmesini açıklamaya yardımcı olur. Erkek çocuklar küçük yaşta hizmet için eğitiliyorlar ve on beş yaşına geldiklerinde devlet hizmetine giriyorlardı. On altıncı yüzyıl içinde *pomestye* ile *otçina* arasındaki ayırım evreler halinde silindi. Sonuç olarak toprağı olan her soylu devlete hizmetle yükümlü oldu.

Pomestye sisteminin bir diğer önemli sonucu, çok sayıda devlet hizmetlisinin kırsal kesimdeki topraklara taşınmaları, böylece en iyi müşterileri oluşturdukları şehirlerden uzaklaşmaları, dolayısıyla kent merkezlerinin ve kent endüstrilerinin zayıflamasıydı. Aynı zamanda şehirler pek çok toprak sahibinin kendi el sanatları endüstrisini kendi mülklerinde inşa etmeleri yüzünden sıkıntı çekti. On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Rusya'da şehirlerin yavaş gelişmesi önemli ölçüde *pomestye* sistemine atfedilebilir. Son olarak şunu da belirtmek gerekir ki hükümdarın toprak mülkiyeti güvencesi verdiği *gentry* (üst tabaka) politik olarak daha güvenilir ve boyarlardan daha uysaldı. Elbette bu Muskovit hükümdarların politik otoritesinin merkezileşmesinde önemli bir etken oldu.

Büyük prensin iktidara eklenmesinin önemini değerlendirmek için on dördüncü yüzyıldaki tımar döneminde devletin bir *manor* mülkiyetinden pek farklı olmadığını ve yönetimin esas olarak manor varlıklarını sömürmek için tasarlandığını akılda tutmak gerekir. Bir tımar bölgesinde yaşayan nüfus, amacı özgül kamu refahı ya da toplumsal düzen hedeflerine ulaşmak olan bir topluluk ya da tebaadan oluşan bir birlik değildi. Nüfusun görevleri ekonominin işleyişini sürdürmek ve orduya asker sağlamaktı. Devlet mekanizması prensin sarayına yerleşmişti ve hükümdar, prensliği kendi özel mal varlığı, *patrimonyalizm* olarak betimlenen bir politik sistem olarak görüyordu.

Hiç kuşkusuz, savaş ve barış, prensin iradesinin sınırlanması ve hükümdarın ailesi için evlilik ittifaklarının düzenlenmesi gibi bazı önemli meseleler, prensin başkanlığında faaliyet gösteren bir "prens konseyi"nde ele alınıyordu. Fakat bu konsey sürekli bir kurum değildi ve tanımlanmış yargı yetkisine, hatta yerleşik yordamlara bile sahip değildi. Prensin tavsiye almasını sağlayan, resmi olmayan bir kurumdu. Konsey, aşağıda tartışılacak bir kurum olan, daha sonraki *boyarskaya duma*nın habercisi olarak önem taşıyordu.

Büyük bir kişisel yetkiye sahip olmasına rağmen prens, talimatlarının yerine getirilmesi, düzenin korunması ve adaletin dağıtılması için yerel görevlilere ihtiyaç duyuyordu. Daha geniş bölgelerde *namestiniki*, dar bölgelerde ise *volostele* olarak bilinen görevlilere de "besleme" anlamına gelen *kormlenye* sözcüğünden türetilen bir kavramla *kormlensçiki* deniyordu. Yerel görevliler bir bölümüne sahip oldukları yargı yetkisi sayesinde yöre halkına vergi ve harç dayatarak sözcüğün tam anlamıyla kendilerini besliyorlardı. Bireyler sık sık askerlik ya da başkent hizmetinin ardından, gelir edinmelerini sağlayacak şekilde bir ya da iki yıl kadar idari görevlere atanıyorlardı. Bu ne akılcı ve birörnek ne de yaygın kötüye kullanımdan arınmış bir yerel hükümet sistemiydi.

Geç on beşinci ve on altıncı yüzyılda Moskova'daki prensler bütün ülkenin yönetimini merkezileştirmek amacıyla başkentte daireler (*prikaziy*) kurdular. O sırada, yine on altıncı yüzyılda *boyarskaya duma*, dairelerin faaliyetlerini gözetim altında tutmaktan, hükümdarın onaylaması ya da reddetmesi için kanun taslakları hazırlamaktan sorumlu sürekli bir kuruma dönüştürüldü. Kurumun bütün üyeleri çar tarafından atanıyor ve görevden alınıyordu. Hükümdar daha alt seviye soylu birkaç üye alıyor fakat çoğunu *mestniçestvo* (tercih yasası) olarak bilinen oldukça ayrıntılı bir sisteme göre, önde gelen boyar ailelerden seçiyordu. Sistem, kendi atalarının gö-

rev yaptıkları hükümet daireleri dikkate alınarak her bir soylunun konumunu belirleyen bir soy kütüğü tablosunu ya da "merdiven"i temel alıyordu. Özel bürolar her bir ailenin hizmet kaydını dikkatle tutuyor, görevlilerin bu kayıtlara göre seçilmelerinin soylular arasında hükümette görev hakkı konusunda çıkacak çatışmaları gidereceği varsayılıyordu. Pratikte sistem, önde gelen kişilerin hiyerarşi basamaklarındaki konumunu tam olarak belirlemeyi imkânsız kıldığı ve statü kaybıyla tehdit edilen soylular neredeyse değişmez biçimde kendi ayrıcalıklarını coşkuyla savundukları için tam tersi etki yarattı. Ama hükümdarlar bu çatışmalardan tamamen hoşnutsuz değildiler. Tarihçi Kliyuçevski'ye göre, "Moskovalı soylular mutlakçılığın kendi kadim ayrıcalıklarına el uzatmasına muhalefet ederek birleşecekleri yerde, aile şereflerinin bir gereği olarak saygınlıklarına meydan okunduğu düşüncesiyle zaman zaman kanlı çatışmalara girip birbirleriyle savaşıyorlardı".

KORKUNÇ İVAN

Çok daha değişken, renkli, hitabet yeteneği gelişmiş ve vicdansız Rusya hükümdarlarından biri olan IV. İvan'ın ya da Korkunç İvan'ın (1547-1584) devraldığı hantal ve yetersiz sistem buydu. Korkunç İvan aynı zamanda anlaşılması en zor hükümdarlardan biri, tarihçilerin farklı değerlendirmelerine konu olmuş bir adamdı. Bazıları onu, hayatta başlıca hedefi en temel içgüdülerini tatmin etmek olan ve izlediği politikalarla sonunda devletin çökmesine yol açan çılgın bir sadist ve seks düşkünü olarak betimlemiştir. Diğerleri ise onu –işlediği suçları her zaman görmezden gelmeksizin– bencil soylulara diz çöktüren, devleti birleştirmekle kalmayıp aynı zamanda iktidar alanını genişleten kişisel bir otokrasinin kurucusu, yetenekli bir lider olarak övmüşlerdir. Kendi okulunun oldukça

saygıdeğer temsilcilerinden biri olan Sovyet tarihçisi Robert Wipper, "İvan'ın ... uyguladığı vahşete abartılmış biçimde dikkatlerin çekilmesi, kişiliğine ilişkin sert ve zayıf ahlaki hükümler, onu dengesiz bir adam olarak gösterme eğilimi; bütün bunlar, duygusal aydınlanma ve yüksek toplum liberalizmi çağına aittir," iddiasında bulunmuştur. Ancak bir diğer tarihçi grubu, kişisel sapkınlıklarına rağmen İvan'ın onu dindar ve iyi niyetli bulan halkı tarafından sevildiğini iddia etmiştir. Kesin olan, İvan'ın ahlakdışı yönetimi nedeniyle değil, sıradan insanlar onu Muskovi'nin düşmanlarına karşı kentin savunucusu olarak gördükleri için kendi zamanında *Grozniy* –genellikle "müthiş" olarak tercüme edilir ancak "büyüleyici" anlamına da gelir– lakabını kazanmış olmasıdır.

İvan'ın saltanat dönemine ilişkin günümüze kalan az sayıda kayıt açık bir görünüm sağlamaz. Onun en kalıcı özelliğinin ahlaki istikrarsızlığı olduğu görülmektedir. Kişisel hayatında ve devlet işlerinde düzenli biçimde "kibirli zihinsel uçuşmalar ile utanç verici ahlaki rezaletler" arasında gidip geliyordu. Nitekim dini ritüellere titizlikle uyar, sabahın dördünde kalkıp iki ya da üç saat dua ederdi. Fakat amaçları gerektirdiği anda kiliseyi hiçe sayar ve öğretilerini aşağılardı. Mesela 1568'de yönetimini eleştirmeye cüret eden popüler bir metropoliti herkesin önünde aşağıladı; bu din adamı bir yıl sonra hükümdarın en yakın hizmetkârlarından biri tarafından boğularak ya da diri diri yakılarak öldürüldü. Yine İvan birinci karısına sahici bir bağlılık duyuyordu fakat ölümünden sonraki on iki gün içinde kendine başka bir kadın seçti. En büyük oğlunu çok sever, onu el üstünde tutardı fakat bir öfke anında ona sopayla öyle bir vurdu ki genç adam oracıkta öldü.

İvan'ın ruhuna yerleşen çelişkili dürtüler hiçbir yerde politikasındaki kadar belirgin değildi. Olumlu anlamda, çeşitli hükümet alanlarında yaratıcı reformlar yaptı, itaatsiz boyar-

ları yıldırdı ve sorun çıkaran Tatarlara karşı parlak zaferler kazandı. Fakat ülkeyi öylesine ihtiyatsız ve barbarca bir vahşetle yönetti ki tahttan ayrıldığı zaman politik istikrarsızlık içinde olan ülke iktisadi çöküşün eşiğindeydi. Novgorod'un ihanet planları yaptığına dair sadece bir kuşku üzerine kenti talan etti ve 60.000 erkek, kadın ve çocuğu katletti; fakat ardından büyük bir acı duyarak kurbanların listesini çeşitli manastırlara göndererek onlar için yas ayinleri yapılmasını sağladı. Bu ayinlerin masrafını karşılamak için cömertçe kişisel katkıda bulundu.

Otokratik iktidarın ilahi kökenine inanan bir mümin olmasına rağmen, İvan pratikte bu hükümet ilkesiyle alay ediyordu. Mesela 1575'te tuhaf bir şekilde tahtını karanlık bir Tatar prensi olan Simeon Bekbulatoviç'e bıraktı ve Moskova'da mütevazı bir boyar olarak emekli hayatı yaşamaya karar verdi. Bekbulatoviç gerçek bir yetki kullanmasa da hükümeti yönetiyormuş gibi yaptı. 1576'da İvan bu tuhaf şakaya son verdi ve ülkeyi sekiz yıl daha yönetmek üzere tekrar tahta geçti. Bütün bu davranışlarda bir tür delilik olduğu kuşku götürmez; fakat İvan'ın politikalarının toplam etkisini değerlendirecek olursak, yönetim sistemini "bir dâhinin deliliği" olarak betimleyen tarihçilerin görüşünü kabul etme eğilimine kapılırız.

Çarın dengesizliği kolayca değerlendirilebilir. İvan'ın çocukluk deneyimleri gayet dengeli biri olarak yetişip yetişmediğini anlamak bakımından dikkate değerdir. İvan henüz üç yaşındayken babasının ölmesi Kremlin'i rakip hizipler arasında şiddetli bir düelloya sürüklemişti. Sonraki on dört yıl boyunca iki boyar ailesinin, Şuyiskiyler ile Belskiylerin amansız bir iktidar mücadelesine girişmeleriyle ülke içsavaşın eşiğine geldi. İktidar iki aile arasında gidip geldi; hangi aile hâkim olduysa devlet hazinesini yağmaladı ve çoğu kez genç İvan'ın gözü önünde öteki ailenin fertlerini katletti. Muskovi ismen

bir oligarşi tarafından yönetiliyordu fakat anarşiye varan kargaşa ülkenin tamamına yayılmıştı.

Bu deneyimler İvan'da boyarlara karşı derin bir düşmanlık ve daha önemlisi, genelde halka yönelik kalıcı bir güvensizlik duygusu yarattı. Bizzat gözlemlediği şiddet ve canavarlığın onu duygusuzlaştırması ve kabalaştırması şaşırtıcı değildir. Bir biyografi yazarına göre, on yaşına geldiğinde İvan'ın "en büyük eğlencesi köpekleri kalenin terasından fırlatıp atmak ve can çekişmelerini zevkle izlemekti". On üç yaşına geldiğinde, "sokaklarda dolaşarak ... önüne geleni dövmeye, kadınlara şiddet uygulamaya başladı ... çevresinde bulunanlar tarafından hep alkışlandı".

Fakat İvan basitçe bir eğlence düşkünü ve sadist değildi. Zeki, çok okuyan, ateşli hırsları olan İvan ülkenin lideri olarak oynayacağı rol sayesinde tarihte bir yer edinmeye yazgılı olduğunu hissediyordu. 1547'de Uspenski Sobor'da, Kremlin'deki Dormition Katedrali'nde "bütün Rusların çarı ve otokratı" olarak resmen taç giymek gibi görülmemiş bir adım attı. Tören sırasında bu iddiayı güçlendirmek için İvan'ın başına ve omuzlarına, Bizans İmparatoru Konstantin Monomakos'un Kiev Büyük Prensi'ne gönderdiği haç ve pelerin konuldu. Bir keresinde İvan, otoritesinin çok daha seçkin bir soydan geldiğini iddia etti. "Otokrasimiz," diyordu, "I. Vladimir'le [956-1015] başlamıştır. Çar'ın mekânında doğduk, büyüdük ve ona sahip olduk, bize ait olmayanı gasp etmedik. Başından itibaren Rus otokratları boyar aristokratları değil, kendi mülklerinin lortları olmuşlardır".

Çar olarak İvan hemen bir dizi krizle yüz yüze geldi. Bu krizleri ele alırken onun sinik bir despottan dirayetli bir politikacıya dönüştüğünü gözlemleyebiliriz. Haziran 1547'de Pskovlu pek çok yurttaş Ostrovko köyünde çarı ziyaret ederek valilerinin keyfi tutumundan şikâyetçi oldu. İvan ricalarına üzerlerine kaynar brendi dökerek, saçlarını ve sakallarını kandille tutuşturarak karşılık verdi. Talihsiz heyet çırılçıplak

soyularak yere yatırıldı fakat tam infaz edilecekleri sırada heyecanlı bir haberci korkunç haberlerle çıkageldi. Yeni bir yangın, son aylarda Moskova'da çıkan pek çok yangından biri başkenti kasıp kavuruyordu ve bütün kent yok olma tehlikesiyle yüz yüzeydi. Çar hemen işkenceyi durdurdu ve dikkatini felakete yöneltti.

Başkentteki hasarın sarsıcı olduğu anlaşılıyordu. 25.000 ev yandı ve en az 17.000 Muskovit yanarak öldü. 80.000'den fazla insan evsiz kaldı. Aralarında Kremlin duvarları içinde yaşayan pek çok soylu da vardı. Çarın kendi sarayı, metropolitin sarayı, hazine binası, cephanelik, iki manastır ve pek çok kilise –hepsi kale içindeydi– yanıp kül oldu. İvan bir süreliğine Kremlin'i terk ederek yakınlardaki Vorobyovo köyüne sığınmak zorunda kaldı.

Yangından sağ çıkan, şaşkına dönen ahali böylesine büyük bir felaketin rastlantı olmadığına inanıyordu. Günah keçisi aramaya başladılar. Eski bir hikâye yeniden canlandı. Buna göre büyücüler insan yüreklerini cesetlerden söküp almışlar ve onları su dolu kovalara batırmışlar, ardından kovalardaki suyu sokaklara serperek yangının yayılmasını sağlamışlardı. Bazı boyarların bu işi yaparken görüldükleri iddia edilince şüpheliler hemen tutuklandı, itiraf etmeleri için işkenceye uğratıldı ve idam edildi.

Fakat öfkeli Muskovitler tatmin olmadılar. Pek çok kişi yangını İvan'ın günahlarının ilahi cezası olarak yorumluyor ve açıktan isyan çağrısı yapıyordu. Tam o sırada, bir grup boyar sarayda yaşayan güçlü Glinskilerin yangının sebebi olduğu söylentisini yaydı. Boyarlar Uspenski Sobor'un önünde insanları topladılar. İçlerinden biri kenti kimin yaktığını bilmek istediğini söyledi. "Prenses Anna Glinskaya (İvan'ın büyükannesi) büyü yaparak yaktı," diye kükredi kalabalık. Bunun üzerine boyarlar halkı Glinski ailesinden intikam almaya zorladılar.

Yuri'nin annesini Moskova'da bulamayan kalabalık çarın onu koruma altına aldığını düşündü ve Vorobyovo'ya yürüdü. İvan, Anna Glinskaya'nın nerede olduğunu bilmediğini söylediğinde kalabalık ona inanmadı, işbirliği yapmazsa onu öldüreceklerini söylediler. Hararetli tartışmaların ardından İvan onları gerçeği söylediğine ikna etmeyi başardı. Kalabalık yaptığı işten kuşkuya düştü. Bu duraksamayı değerlendiren İvan hemen elebaşların yakalanıp idam edilmelerini emretti. Bu kararlı tutum çarın badireyi atlatmasını sağladı fakat hasar büyüktü. İvan sinirsel çöküşün eşiğindeydi.

İvan dengeyi yeniden sağladığında, her zamankinden daha olgun, sorumlu ve akıllı bir havaya büründü. Danışmanlarını topladı ve Muskovi için olumlu gördüğü politikaları belirledi. Bu politikaları, egemen olarak kendisine rehberlik edecek ilkeleri, Kremlin duvarlarının hemen dışında dikdörtgen biçimindeki Kızıl (ya da Güzel) Meydan'da kitlesel mitinglerle halka açıkladı. 1549'da yapılan bir mitingde İvan toplanan kitleye alışılmamış bir gösteri yaparak hükümdar olarak halka itiraflarda bulundu. Boyarların tebaasını sömürdüklerini itiraf ettikten sonra, geçmişte tebaasını "baskı ve haraç"tan korumayı başaramadığını kabul etti. Daha sonra kendisini sıradan insanlarla özdeşleyerek yeni bir Hıristiyan sevgi çağı için çağrı yaptı. Bu hem parlak hem de demagojik konuşma, İvan'ın halkın sevgisini kazanmasını sağladı.

Sonraki birkaç yıl boyunca İvan'ın içeride uyguladığı yapıcı program ve kazandığı askeri başarılar itibarının sürekli artmasını sağladı. Hükümet görevlilerinin rüşvet almasını önlemeye çalıştı, bir yerel yönetim düzeni getirdi, orduyu modernleştirdi, adli uygulamaları iyileştirdi ve kilisedeki yolsuzlukları yok etmek için uğraştı. Halkın yüzyılın ortalarında İvan'a duyduğu sevginin başlıca nedeni, hiç kuşkusuz, Mukovit topraklarına yönelik katliam akınları tamamen kesilmeyen Tatarlara indirdiği kesin darbeydi. Tatarlar, Rus

kentlerini yağmalamanın yanı sıra Rusları esir alıp köle olarak satıyorlardı. 1551'de yaklaşık 100.000 Muskovit'in Moskova'ya en yakın Tatar hanlığı olan Kazan'da çürümekte olduğu hesaplanmıştır. O yıl içinde İvan bizzat başında bulunduğu 150.000 kişilik bir orduyla Kazan'a yürüdü ve bir dizi kanlı savaşın ardından 1552'de kenti ele geçirmeyi başardı. Büyük bir coşkuya kapılan halk, onu "Barbarların Fatihi, Hıristiyanlığın savunucusu" ilan etti. Dört yıl sonra İvan Astrahan'ı ele geçirerek bir diğer Tatar istihkâmını yıktı. Daha sonra Muskovi bütün Volga havzasını denetim altına aldı ve ancak ondan sonra Ruslar güney, güneybatı ve doğudaki toprakları hâkimiyet altına alabildiler. Sibirya'ya giden yol açılmıştı.

TERÖRÜN SALTANATI

Ülke içindeki ve askeri başarılara rağmen İvan'ın içi rahat değildi, kendi boyarlarından kuşkulanmaya devam ediyordu. 1550'lerin ortasında tahttaki konumu güvenliydi fakat ilk zaaf belirtisinde soyluların kendisine ihanet edecekleri korkusundan kendisini kurtaramıyordu. Bu korkular muhtemelen abartılmış olmakla birlikte, bir kriz sırasında boyarların davranışı, onların 1530'larda ve 1540'ların başında yaşanan kaotik günlerden beri çok şey öğrendiklerinden kuşkulanmasına neden oldu.

1553'te İvan ansızın ateşli bir hastalığa yakalandı. Doktorları çare bulamadılar ve ölümünü beklemeye başladılar. Ölüm döşeğinde İvan, o sırada bebek olan oğlu Dmitri'yi ardılı ilan etti ve boyarlara kendi vârisine sadakat göstereceklerine yemin etmeleri için çağrı yaptı. Önde gelen pek çok kişi, bir bebeğin tahta geçmesi halinde yeni bir anarşi döneminin başlayacağından korktukları gerekçesiyle isteksiz davrandı. Duraksamalarının gerçek nedeni soylu kaygılara dayanmıyordu: Dimitriy yetişkin olana kadar ülkeyi yönetecek olan,

İvan'ın karısının akrabalarından oluşan düşük statülü Zakharini'den emir almak istemiyorlardı. Daha önemlisi, boyarlar bizzat iktidarı ele geçirmek istiyorlardı. İvan yatağında acı içinde can çekişirken, boyarların bitişik salonda ardıllık konusunda tartıştıklarını işitebiliyordu. Çar, öldüğü anda kavgacı boyarların bütün ailesini boğazlayacakları kuşkusundan kendini kurtaramıyordu. Sonunda boyarların çoğuna bir sadakat yemini imzalatmayı başardı fakat sözlerine pek güvenmiyordu.

Ama İvan mucizevi şekilde iyileşti. Ancak ağır bir kişisel kayba uğramıştı. Sağlığına yeniden kavuşturduğu için Tanrı'ya şükretmek üzere eşini ve hâlâ bebek olan oğlunu da yanına alarak Krillo-Belozerski Manastırı'na doğru uzun ve zahmetli bir haç yolculuğuna çıktı. Kraliyet grubu Şena nehri üzerinde tekne değiştirirken bir hemşire bebeği suya düşürdü. Çocuk suya gömüldü ve çar hayata küsmüş bir adam olarak Kremlin'e döndü.

İvan yıllarca öfkesine hâkim oldu. Daha sonra onu sarsan çeşitli olaylar oldu. Önce, 1560'ta sevgili eşi Anastasya'yı kaybetti. Bu azımsanmayacak kadar büyük bir kayıptı. Anastasya çarın en şiddetli içgüdülerini frenleyerek onun üzerinde yatıştırıcı bir etki yaratıyordu. Eşinin ölümünden kısa süre sonra İvan en aklı başında iki danışmanını, Silvester ile Adaşev'i görevden aldı. Her ikisi de bir sebeple Anastasya'ya düşmandı ve İvan bu ikisinin gerekli tıbbi malzemeyi kasten sağlamayarak onun ölümüne neden olduğunu düşünüyordu. Dört yıl sonra İvan'ın en seçkin generallerinden biri olan Prens Andrey Kurbiski, görünüşe bakılırsa çarın kendisine karşı harekete geçmesinden korktuğu için Litvanya'ya sığındı. Haberi alan çar öfkelendi ve boyarlara olan güvensizliği biraz daha arttı. İvan bu olayları aylarca saplantılı biçimde düşündükten sonra, gerek Rusya gerekse dünya tarihinin en tuhaf olayları arasında yer alan bir dizi önlem aldı.

1564 yılının sonuna doğru bir gün İvan ailesiyle birlikte sessizce Kremlin'den ayrıldı. Güzergâh, çarın kişisel etkilerinin onun kutsallık imgesiyle kesiştiği Aleksandrovsk köyüydü. Hazine kasaları da oraya gönderildi. Bu arada Moskova'da iki kraliyet fermanı çıkarıldı. Birincisi, İvan'ın çocukluk döneminde boyarların gaddar tutumlarını tebaaya hatırlatıyor, çara ve kiliseye olan sadakatlerini küçümsüyor ve hükümdarın üzülerek tahttan feragat kararını ilan ediyordu. İkincisi, ülkenin sıradan insanlarına hitap ediyor, İvan'ın tahttan feragatinin ciddiye alınmasını gerçekte beklemediğini gösteriyordu. Halkın refah kaygılarına ilişkin sözler, belirgin biçimde çarın ayrılışına güçlü bir itirazı kışkırtmak için tasarlanmıştı. Bu itiraz çarın her zamankinden daha büyük yetkilerle geri dönmesini sağlayacaktı.

İvan kurnazca halkın ruh halini değerlendirmişti. Bir tarihçinin dediği gibi, "Herkes bu gelişmeler karşısında donakalmıştı. Dükkânlar kapatıldı, makam yerleri terk edildi ve sesler kısıldı. Daha sonra, terör paniğiyle kent mateme gömüldü ve insanlar metropolite, piskoposlara ve bazı boyarlara yalvararak Aleksandrovsk'a gidip ülkesini bırakmaması için çara ricada bulunmalarını istediler".

Moskova'dan ayrılan elçiler Aleksandrovsk'a vardıklarında İvan bir bildiri hazırlamış, onları bekliyordu. Yeniden sorumluluk yüklenmeyi kabul etti ancak bunu, daha sonraki bir tarihte ayrıntılarını kararlaştıracağı bazı şartları halkın onaylaması halinde yapacaktı. Elçiler bu yeni düzenlemeyi reddedemeyeceklerini hissettiler ve çarın keyfini beklemek üzere Moskova'ya döndüler. İvan Şubat 1565'te Kremlin'e döndüğünde görünüşü değişmişti. İktidarı geri alma konusunda çektiği sıkıntılardan ya da stratejisinin geri tepebileceği kaygısından ötürü, o sırada otuz beş yaşındaki çar sekiz haftalık kısa bir süre içinde yaşlı bir adama dönüşmüştü: "Küçük, gri gözlerinin delici bakışları matlaşmış, daha önce canlı

ve merhametli görünen yüzü asılmış, münzevi bir havaya bürünmüş, gür saçları ve sakalları iyice seyrelmişti." Kısa süredeki bu değişim fiziksel olmanın çok ötesindeydi. İvan bu kez tamamen yeni bir rejim kurmaya karar vermişti. Bu rejimde bütün hainler derhal idam edilecek ve sadakatsiz bulunan bütün boyarlar saraydan atılacaktı. Aslında bu yeni düzen korkunç bir polis diktatörlüğünden başka bir yere varamazdı.

İvan fitneyi ortadan kaldırmak için kendi otoritesi altında doğrudan kendi yönetiminde *opriçnina* denilen ayrı bir devlet kurdu. (Devletin öteki yarısı, *zemsçina*, önceki yapısını sürdürdü.) Yeni devlette, binlerce insan evlerinden tahliye edildi ve yerlerine yöredeki destekçiler getirildi. Bu kamulaştırma süreci, *opriçnina* devletin neredeyse yarısını kaplayana kadar devam etti. Ayrıca İvan "Cehennem Karanlığı" adında özel bir polis gücü kurdu. Bu örgütün mensupları siyah giyiyor, siyah atlara biniyor, bir köpek kafası ve bir süpürge taşıyorlardı. Görevleri, ülkeden ihaneti temizlemek ve çarın düşmanlarını tasfiye etmekti.

İvan terörün saltanatını başlattı. Pek çok masum insan sudan bahanelerle, hiçbir gerekçe gösterilmeden boğazlandı. Çağdaş bir değerlendirmede, *opriçnina*ya hizmet eden bir Alman maceraperest, Heinrich von Staden, Muskovi'nin önde gelen boyarlarından biri olan İvan Petroviç Çelyadin'i İvan'ın nasıl katlettiğini ve cesedini bir çukura attığını anlatır. Von Staden şöyle devam eder: "Büyük prens, daha sonra İvan kendi opriçnikisiyle birlikte gidip her şeyi [malikâneyi], İvan Petroviç'e ait olan bölgeyi ateşe verdi. Köyler kiliselerle birlikte, ikonlar ve kilise eşyaları dahil her şey ateşe verildi. Kadınlar ve kızlar çırılçıplak soyuldular ve tarladaki tavukları yakalamaya zorlandılar." Opriçniki çoğu zaman kadınları önde gelen kişilere vermekle yetinmedi. Tecavüz gözde bir spor haline geldi ve Çar İvan bunu onaylamakla kalmadı, tecavüz eylemlerine bizzat katıldı.

Birkaç yıl sonra İvan önde gelen opriçnikiye karşı, muhtemelen onların da ihanet ettiklerine inandığı için harekete geçti. Bu eylemini, vahşet uygulamalarında emirlerini dinlemedikleri iddiasıyla haklı çıkardı. Opriçnikinin boğazlanması alışık oldukları tarzda gerçekleştirildi. Nitekim von Staden'e göre, bir prens "baltalı arkebüzler ya da kargılarla ölene kadar dövüldü. Prens Andrey Ovtsyn *opriçnina*nın Arbatskaya Caddesi'nde asıldı. Karşısına da canlı bir koyun asıldı. Mareşal Bulat ... öldürüldü ve kız kardeşi beş yüz arkebüzcünün tecavüzüne uğradı. Arkebüzcülerin reisi Kuraka Unkovski öldürüldü ve buzun altına gömüldü". Çar eşcinsel ilişkiye girdiği yakışıklı genç Fyodor Basmanov'un vahşi biçimde öldürülmesini emretti. Önde gelen bu kişiler infaz edilmeden önce pazar yerinde kırbaçlandılar ve kendilerinden bütün paralarını ve topraklarını tahta bıraktıklarına dair imza alındı.

Opriçnina döneminde ne kadar insanın yok edildiği bilinmiyor fakat binlerce olduğu kesindir. Terör güçlü aristokratları zayıflatmak ve ayrılıkçı duyguları yok etmek amacıyla tasarlandığı sürece hiç kuşkusuz başarılı oldu ve Rusya'da denetimsiz otokrasinin daha sonraki gelişiminin temelini oluşturdu. İvan da bu kıyımdan otoritesine kimsenin meydan okumaya cesaret edemediği bir hükümdar olarak çıktı.

Öte yanda *opriçnina*nın terör saltanatı ülkeyi askeri olarak öylesine zayıflattı ki 1571'de İvan başkentin büyük bir bölümünü yağmalayan Tatar ordusunu geri püskürtemedi. Aynı zamanda en büyük rüyasını, Baltık bölgesinin denetimini sağlayarak Livonya'nın ilhakını gerçekleştiremeyecek kadar zayıfladı. Defalarca bölgeyi fethetme girişiminde bulundu fakat sonunda başarısızlığını kabul etmek zorunda kaldı.

İvan hayatının son üç yılını, öfkesini denetleyemediği için zihinsel acılar içinde geçirdi. Kasım 1581'de istemeden oğlunu ve vârisini öldürmesi onda histeriye yakın bir iz bıraktı. En makul değerlendirmeye göre bu trajik olay, çar ile o sırada

hamile olan gelini arasında olayın öncesinde gerçekleşen bir kavgayla tetiklendi. İvan onunla üzerinde sadece bir gecelik varken karşılaştı ve bu arsızlık karşısında büyük bir öfkeye kapıldı. Kendini kaybederek öyle bir tokat attı ki kadın aynı gün düşük yaptı. Çareviç babasına yakındığında İvan bir kez daha kendini kaybetti ve oğluna her zaman yanında taşıdığı demir topuzlu bastonla vurdu. Ne yazık ki darbe çarevicin şakağına geldi ve onu kanlar içinde yere serdi. Saray doktorlarının çabalarına ve çarın dualarına rağmen, tahtın yirmi yedi yaşındaki varisi dört gün sonra öldü.

Derin bir umutsuzluğa kapılan İvan oğlunun ölümüyle Tanrı'nın günahlarından ötürü onu cezalandırdığını düşündü. Bu kez boyarları topladı ve onlara hükmetmeye layık biri olmadığını söyleyerek kendilerine bir ardıl seçmelerini istedi. Sadakatlerini sınamak için tasarlanan bir tuzaktan kuşkulanan boyarlar iktidarda kalmasını rica ettiler. Talihsiz çar ricayı kabul ettiyse de artık kalbi kırık bir adamdı. Etkin liderlik yapma yeteneğini önemli ölçüde kaybetmişti. İvan, ardında daha büyük fakat bizzat hükümdarın yol açtığı kargaşa nedeniyle önemli ölçüde zayıflamış bir ülke bırakarak ağır bir hastalığın ardından 1584 yılının baharında öldü.

3.

SORUNLAR VE GÖRKEMLİ ZAMANLAR, 1584-1725

IV. İvan'ın ölümüyle birlikte Rusya görülmemiş bir karışıklık dönemine girdi. Birkaç yıl boyunca ülke huzursuzluk içinde, gaspçılar ya da maceracıların yönettiği sayısız bölgeye bölünerek dağılacakmış gibi göründü. 1588'de Rusya'yı ziyaret eden bir İngiliz'in, Giles Fletcher'ın sözleriyle, çarın "kötü politikası ve (artık sona ermiş olsa da) zalimliği ülkeyi öylesine zor bir duruma soktu ve o zamandan beri öylesine bir garez ve ölümcül nefretle doldurdu ki bir kez daha içsavaşın alevlerinde yanıncaya kadar yatışmayacak gibiydi". İvan'ın 1584'te tahta geçen oğlu Fyodor, kargaşa içinde bir devletle başa çıkmak şöyle dursun, liderlik yeteneğinden bile tamamen yoksundu. Çocukluk döneminde Fyodor, "dropsiden (vücutta su toplanması) mustarip, huzursuz bir yaşlı gibi sarsak yürüyen, yaşına göre ufak tefek, beyaz yüzlü bir çocuktu". Devlet işlerinden çok manevi işlerle uğraşan, zekâsı gelişmemiş biri olarak yetişti. Önemli yabancıları kabul ettiği zaman, "bakışlarını önce asasına, daha sonra küresine çevirerek gülümsemek"ten kendini alamıyordu. Ona en çok haz veren bir kiliseden diğerine çan çalarak dolaşmak ve insanları

kutsamaktı. Bizzat İvan'ın kederli bir havada söylediği gibi, Fyodor çarın oğlundan çok bir kilise zangocu gibi davranıyordu.

Babasının ölümünden hemen sonra, ileri gelenler ahmak çarın üzerinden nüfuz kazanmak için mücadeleye başladılar. Bu mücadele dört yıl sürdü ve zaman zaman kanlı sokak isyanlarına yol açtı. Nihayet 1588'de Tatar kökenli olduğu söylenen ve Musorgski'nin ünlü Rus operasına konu olan Boris Godunov adında otuz dört yaşındaki bir boyar, çarın baş danışmanı olarak öne çıktı. Okuryazarlığı biraz zayıf olmakla birlikte Godunov zeki ve olağanüstü akıllı bir adamdı. Ülkeyi fiilen on yıl kadar muhalefetsiz yönetti. Moskova'yı ziyaret eden İngilizler, Boris'in öylesine güçlü olduğunu düşündüler ki onu "imparatorluğun vekili" ve "Rusya'nın koruyucu lordu" olarak tanımladılar. Onun kararlı ve ılımlı politikası bütün ülkede bir ölçüde sükûnet sağladı. Tehlikeli yabancı maceracılardan sakındı, yoksullara yardımcı olmak için büyük çaba harcadı ve köylülerin yükünü hafifletmeye çalıştı. Hepsi saygın olmamakla birlikte bir dizi zekice manevra yaparak Moskova metropolitliğini patriklik düzeyine yükseltmeyi başardı. Bu değişim, Moskova kilisesinin, aynı zamanda çarın ve bizzat Godunov'un prestijini önemli ölçüde artırdı. En önemlisi, 1588'den 1598'e kadar geçen yıllar, İvan'ın saltanatının yarattığı kargaşanın ardından bir sükûnet, olumlu bir değişim dönemi oldu.

Sükûnet 1598'de, Fyodor ardında tahta meşru biçimde talip olabilecek tek bir akraba bırakmadan öldüğü zaman sona erdi. Metropolit bir *zemski sobor*un, yani ulusal meclisin toplanmasını sağladı. Boris, doğal olarak en güçlü adaydı fakat herkesi şaşırtan inatçı bir tutumla çaba göstermesi için yapılan her öneriyi geri çevirdi. Kurnaz boyar, aslında Muskovi çarı olma özlemi içindeydi fakat ne zemski sobor tarafından seçilerek bu kuruma borçlu olmak ne de seçimin bir gelenek

oluşturmasını istiyordu. Çar olması halinde yeni bir hanedan kurmayı, böylece çocuklarının ardıl olmasını istiyordu. Başka bir adayı onaylayamayan meclis, her nasılsa Godunov'a döndü ve onun bütün şartlarına razı oldu. Fakat kendi çabasıyla hükümdar olan Boris önceki dönemdeki kadar başarılı olamadı. Elbette aydınlanmış politikalarının çoğunu sürdürdü. Bu politikalar bazı bakımlardan, daha sonra on yedinci yüzyılda Büyük (I.) Petro'nun yaratıcı çabasını haber veriyordu. Mesela Rusların Batı teknolojisinde ve teknik becerilerde ustalaşması gerektiğini anladı ve Moskova'da bir üniversite kurma girişiminde bulundu. Fakat Ortodoks olmayan ülkelerden sapkın fikirler gelmesinden korkan ruhban bu planı engelledi. Bunun üzerine Godunov on sekiz genç adamı öğrenim görmeleri için Batı'ya gönderdi. Bu cesur bir hareketti fakat gönderilen öğrencilerin hiçbiri geri dönmediği için Rusya üzerinde hiçbir etki yaratmadı.

Ne var ki Godunov'un reform programı doğadan ağır bir darbe yedi. 1601 sonbaharında Rusya'nın geniş alanları tarımsal ürünün büyük bölümünü yol eden çok erken bir don tabakasıyla örtüldü. Pek çok insan aç kaldı ve iş edinmek büyük bir ihtiyaç haline geldi. Godunov kamusal çalışma programı denebilecek bir uygulamayı devreye soktu: Moskova ırmağından Kremlin'e su kanalı inşası. Ne var ki bu iyi niyetli önlem, projeyi işiten halk kente akın ettiği için durumu daha da ağırlaştırdı. Sonraki iki yıl hava düzelmedi ve gıda kıtlığı daha da ağırlaştı. 1601-1603 arasında 100.000 kişinin Moskova'da açlıktan öldüğü tahmin edilmektedir; ülkenin diğer kesimlerinde birkaç yüz bin kişi daha yok olup gitti.

Halk çektiği acılardan Godunov'u sorumlu tutuyor ve onun boyar muhaliflerinin su akımını hızlandırdıklarına ilişkin korkunç öykülere inanıyordu. Godunov'u acımasız biçimde hırslı, rüşvetçi olmakla ve ülkenin içinde bulunduğu zor durumdan dikkatleri dağıtmak için Moskova'nın bir

dış güç tarafından baskına uğratılmasını sağlamak gibi kötülükler yapmakla suçluyorlardı. Godunov, Çar Fyodor'u zehirlemekle de suçlandı. Fakat en şaşırtıcı suçlama, kendi iktidarının yolunu açmak için Korkunç İvan'ın son çocuğu, dokuz yaşındaki Dmitri'nin öldürülmesini planlamış olmasıydı. Dmitri'nin 1591'de ölümünü çevreleyen olaylar aslında çok şaşırtıcı, olaya ilişkin değerlendirmeler Rusya'nın en karmaşık dedektif öykülerinden biri olarak görülecek kadar çelişkiliydi.

Dmitri 1582'de İvan'ın dördüncü karısı Mariya Nagaya'dan doğdu; fakat kilise bir erkeğin üçten fazla evlilik yapmasına normal koşullarda izin vermediği için (dördüncü evliliğini yapması için İvan'a bir istisna tanınmıştı) çocuk yasal olarak tahta uygun değildi. Dmitri'nin aşırı hırslı annesi çocuğun veliaht olduğu iddiasından vazgeçmeyecekti. Çar I. Fyodor'a karşı komplo kurmasını önlemek için, Mariya ve bütün ailesi İvan'ın Dmitri'ye tımar olarak bıraktığı Ugliç kentine sürgüne gönderildiler. Maria ve akrabaları çocuğu Fyodor'a ve Godunov'a yönelik nefret duygularıyla yetiştirdiler. Dmitri oyun arkadaşlarını yönlendirerek nefret edilen liderlerin kardan heykellerini yapıyor, onların kollarını, bacaklarını ve başlarını kesiyordu. Godunov kuşkusuz bu oyunları ve Mariya'nın Çar I. Fyodor ve çariçenin ne kadar ömürleri kaldığını öğrenmek için kâhinlere para ödediğini muhbirleri aracılığıyla haber alıyordu. Godunov muhtemelen 1590'da Mariya'nın klanının oğlu adına iktidarı gasp etmek için ayrıntılı bir komplo hazırladığını da öğrenmişti.

Birkaç ay sonra, 1591'de Dmitri gizemli bıçak yaralarıyla ansızın öldü. Çocuğun ailesi hemen hükümet ajanlarını cinayetle suçladı. Bu öykü kulaktan kulağa yayıldığında, Ugliç halkı çarın görevlilerine karşı şiddetli bir isyan hareketine girişti. Bu arada Nogayların hizmetindeki kundakçılar Moskova'da yangın çıkardılar. Plan hükümeti itibarsızlaştırmak

ve ulusal bir ayaklanma çıkarmaktı. Fakat Çar I. Fyodor'un askerleri birkaç gün içinde karışıklığı bastırdılar. Mariya rahibe oldu, ailesinin pek çok mensubu da uzak şehirlere sürgüne gönderildi.

Godunov, Dmitri'nin ölümünü soruşturması için bir komisyon atadı. Komisyon olayın kaza sonucu gerçekleştiğini saptadı. Fakat cinayet suçlaması kazadan on iki yıl sonra yeniden canlandı. Pek çok insan cinayeti aslında Godunov'un düzenlediğine inanmayı tercih etti. Bu iftiralar ve entrikalar karşısında Boris soğukkanlılığını kaybetti ve Korkunç İvan'ın barbarlıklarını hatırlayan herkeste dehşet uyandıran bir baskı rejimi kurdu. Godunov'un muhalifleri kaçınılmaz biçimde güç kazandılar fakat onu yerinden edemediler. Görünüşe bakılırsa Romanov ailesinin mensuplarını da kapsayan entrikacılar başka bir tasarının hayalini kurmaya başlamışlardı. Ansızın fikir değiştirerek suikast girişiminin başarısız olduğunu, tahtın "meşru vârisi" Dmitri'nin hayatta olduğunu ve başa geçmeye hazırlandığını iddia ettiler. 1604'te Polonya'da "sahte Dmitri" olarak bilinen biri ortaya çıktı ve Muskovi'ye boyun eğdirmek için bu sahtekârı kullanışlı bulan Kral Sigismund tarafından kısmen özel bir toplantıda huzura kabul edildi. Papa ve Cizvitler de Muskovitleri Roma Katolik Kilisesi'ne kazandırma umuduyla Katolikliğe dönen sahtekârı desteklediler.

Ekim 1604'te sahtekâr Polonyalı, Ukraynalı ve Don Kazaklarından oluşan üç bin kişilik bir orduyla Muskovi'ye doğru harekete geçti. Nisan 1605'te Boris muhtemelen zehirlenme sonucu ansızın ölene kadar ordu fazla başarı kazanamadı. Boris'in oğlu Fyodor tahta geçtiyse de birkaç hafta sonra azledildi. Gerek Boyarlar gerekse sıradan halk büyük gruplar halinde sahte Dmitri'nin saflarına geçtiler ve Haziran 1605'te sahtekâr bir zafer töreniyle Kremlin'e girerek Godunovları katletti. İşgalciler sahtekârın metres yapmak istediği Boris'in

kızı Kseniya'ya dokunmadılar. Daha sonra birkaç Boyar Dmitri'nin gerçek annesi Mariya Nagaya'yı sığındığı manastırdan Kremlin'e davet etti ve inanılmaz bir sahne yaşandı. Mariya Nagaya sahtekârın uzun süredir kayıp olan oğlu olduğunu ilan etti. Daha sonra öldürülmekten korktuğu için yalan söylediğini itiraf edecekti.

1605'ten 1613'e kadarki sekiz yıl "Karışıklık Dönemi" olarak bilinir. Bu dönemde ülke tam bir kargaşaya sürüklenmiştir. Sahtekâr, çok sayıda Polonyalıyı Moskova'ya davet ederek ve Rus köylüsünün Kremlin bölgesine girmesini yasaklayarak yeni tebaasının hızla yabancılaşmasına yol açtı. Çıkarları gerektirdiğinde daima yaratıcı olan boyarlar yeni çarın gerçek çar olmadığını söylediler ve kaledeki Polonyalıları bozguna uğratmak için Prens Vasili Şuyski önderliğinde bir Rus ordusu kurdular. Sahte Dmitri sarayın penceresinden atlayarak kaçmaya çalışırken sakatlandı, Şuyski'nin adamları tarafından yakalandı ve hemen öldürüldü. Mayıs 1606'da soylulardan ve halktan oluşan bir kalabalık Kızıl Meydan'da toplanarak Şuyski'yi Rus çarı ilan etti.

Bu kez ülkedeki koşullar o derece kötüleşti ki yeni hükümdar düzeni sürdürmenin imkânsız olduğunu gördü. Şiddetli bir sınıf savaşı ülkenin çeşitli bölgelerine yayıldı, eşkıyalık alıp yürüdü ve hem Polonyalılar hem de İsveçliler Rusya'nın içişlerine müdahale etmeye başladılar. Sonraki iki yıl boyunca hepsi çeşitli toplumsal sınıflardan hoşnutsuz Muskovitlerden farklı ölçülerde destek gören pek çok sahtekâr ortaya çıktı.

1607'de diğerleri içinde en başarılı olan ikinci sahtekârlık vakası, Polonyalı Katolik ruhbanı gülünç bir ahlaki ikilemle karşı karşıya bıraktı. Ruhban onun Muskovit tahtı talebini desteklemeye çalıştı. Sahte Dmitri'nin karısı Marina Mnizeç'i onu kocası olarak kabul etmeye zorladılarsa da bu ikinci düzenbaz fiziksel olarak o kadar iticiydi ki Marina onu gördüğünde irkildi. Ancak tepkisinden vazgeçmeye ikna edildi. Bu

değişimin sebebi kısmen Marina'nın çariçe olma ihtirası, kısmen de babasının iktidara yakın olma arzusuydu. Rahipler ve babası Marina'nın sahtekârın kimliği hakkında söylediği yalanlardan ötürü en ufak bir rahatsızlık duymadılarsa da, kocası olmadığını bildikleri bir adamla birlikte yaşayarak Marina'nın günaha girmesine katlanamıyorlardı. Herkesin gözü önünde yapılacak bir evlilik bütün girişimin bir hile olduğunu ortaya koyacaktı. İkilem ancak gizli bir evlilik töreniyle çözümlenebilirdi.

"Karısı" tarafından tanınan yeni sahtekâr Haziran 1608'de Muskovi'ye yürüdü ve başkente on dört kilometre mesafedeki Tuşino'da kamp kurdu. "Tuşino Birliği" denilen bu güç orada bir hükümet kurdu ve Moskova'yı kuşattı. Böylece iki çar üstünlük mücadelesine başladı ve Şuyski'ye yönelik şikâyetleri besleyen pek çok soylu, Birlik'i desteklemek için "ikinci başkent"e hareket etti. Tam o sırada, iki merkez arasında yalpalayıp duran, *pereletiy* olarak bilinen önemli bir boyar grubu ortaya çıktı. Bu grubun sadakati, hükümdarların vaatlerinin, sağlayacakları ayrıcalıkların ve verecekleri toprak güvencesinin çekiciliğine bağlıydı. Fakat Birlik uzun süre Tuşino'da kalmadı. Kırsal kesimi sürekli yağmalaması halkın sahtekâra yüz çevirmesine yol açtı. Aralık 1609'da şehirden kovuldu. Birkaç ay sonra bir Tatar subayı, Kasımov hükümdarının katili olduğu gerekçesiyle ve intikam amacıyla onu öldürdü.

Bu kargaşaya ek olarak, isyancı bir güç 1610'da Şuyski'yi yerinden etti ve Polonya kralı Sigismund'un oğlu Vladislav'ı, Ortodoksluğa dönmesi şartıyla tahta çıkardı. *Rus Kronikleri*'ne göre, Vladislav "birden gözleri açılan kör bir adam gibi yeni bir hayata dönecekti". Tek zorluk Sigismund'un tahtı kendisi için istemesiydi. Muskovi'ye karşı bir ordu gönderdi, Smolensk'i ele geçirdi ve Moskova'nın büyük kısmı yandıktan sonra Kremlin'de kendini güvenceye aldı. Bu arada İsveçliler

Novgorod'u işgal ettiler ve kendi prenslerinden birini taht adayı olarak öne sürdüler. Bir tarihçinin belirttiği gibi, 1611 yılında Muskovit devletti "genel ve tam bir çöküş" halindeydi.[1]

Kurtuluş beklenmedik bir kaynaktan çıkageldi. Nijniy-Novgorod'da Kuzma Minin adında hali vakti yerinde bir kasap ve tüccar, düşmanı kovmak için bir ulusal hareket oluşturmak üzere öne çıktı. Etkili bir örgütçü ve kamu yararına çalışan Kuzma Minin, bir kurtuluş ordusu oluşturma amacıyla yeni vergiler koyması için kent komününü ikna etti. Öteki kentler onun çabasına katıldılar ve görece önemsiz pek çok soylu onu desteklemek için koştu. Minin, Prens Dmitri Pojarski'yi ordunun başına geçmeye çağıracak kadar da sağduyu sahibiydi.

Dört ay süren hazırlıkların ardından Minin ve Pojarski, başında Prens Trubetskoy'un bulunduğu Kazak güçleriyle birleşti ve başkente yürüdü. 10.000 adamdan oluşan ordu 15.000 kişilik Polonya ordusuyla karşılaştı fakat Ruslar akıllıca bir tutumla Ekim 1612'de saldırıya geçmeden önce üç ay kadar kenti kuşattılar. Saldırı, Polonyalıların elde tutmaya devam ettikleri Kremlin dışında kentin her bölümünde denetim sağladı. İkmal hatları kesilen savunmacılar uzun süre direnme umudu taşıyamazlardı ve Polonyalıların gıda maddesi ikmali iyice azaldığında, söylentiye göre yamyamlığa başladılar. Beş gün sonra teslim oldular ve kurtuluş mücadelesinin en önemli evresi böylece tamamlanmış oldu. Minin ile Pojarski'nin kahramanca çabaları iki adamı Kızıl Meydan'ın bir köşesinde gösteren heykelle ölümsüzleştirildi.

TOPLUMSAL KOŞULLAR

Ülkede yeniden otoriteyi sağlamak için halkın egemenliğini kabul edeceği bir yönetici bulmak gerekiyordu. 1613'ün başında bir zemski sobor toplandı ve şiddetli tartışmaların ardından delegeler eski hanedanla uzaktan akrabalığı olan on

altı yaşındaki Mihail Romanov üzerinde karar kıldılar. Aile bağları Mihail'e bir meşruiyet örtüsü sağlıyordu fakat seçimi destekleyen boyarlar aynı zamanda bir başka kaygıyla güdüleniyorlardı. Eski ve seçkin bir ailenin mensubu olan Fyodor Şeremetev bu durumu o sıralarda yazdığı özel bir mektupta dile getirdi: "Mişa [Mihail] Romanov'u seçelim. Genç ve henüz gözü açılmamış olduğu için bizim için uygun olacaktır." Meclis tarafından oybirliğiyle çar seçilmiş olsa da Mihail önceleri bu onuru reddetti çünkü annesi onun ülkedeki karışık durumun üstesinden gelemeyecek kadar genç olduğunu düşünüyordu. Ancak zemski sobordan bir heyet, kadına ülkenin Mihail'e itaat etmeye hazır olduğu ve hizmeti kabul etmesi halinde iç çatışmaların sona ereceği konusunda güvence verdi. 11 Temmuz 1613 günü Mihail, Uspenski Sobor'da resmen taç giydi. Böylece üç yüz yıl boyunca Rusya'yı yönetecek olan hanedanın saltanatı başlamış oldu.

On yedinci yüzyılın büyük kısmında saltanat süren üç Romanov'un –Mihail (1613-1645), Aleksey (1645-1676) ve Fyodor (1676-1682)– hiçbiri iyi liderlik yapmamışsa da Karışıklık Dönemi'nin kaosu yüzünden tükenen ülke, birliğini ve bir ölçüde istikrarını yeniden kazandı. Bu gerçek, Rusya'nın temel değişikliklere uğramadığı ve büyük çatışmalardan geçmediği anlamına gelmiyordu. Hiç kuşkusuz, en önemli değişiklik nüfusun en az yüzde 80'ini oluşturan köylülerin yasal statüsünde yaşandı. Batı Avrupa'da serflik aşağı yukarı aynı yüzyılda zayıflarken Rusya'ya sağlam biçimde yerleşti. Bu gelişme sadece Rusya ile Batı arasındaki farklılıkların somut bir örneği olmakla kalmadı, gelecek üç yüzyıl boyunca Rus tarihinin gidişatını da derinden etkiledi.

On altıncı yüzyıl içinde Muskovit köylülerinin özgürce hareket etme hakkı ve toprak sahiplerine zorunlu hizmetten özgürlüğü, ne olup bittiği tam olarak bilinmese de evreler halinde zayıflatıldı. Sayısız savaş için yapılan ulusal harcamaların artmasıyla birlikte hükümet köylülerin vergi yükünü

artırdı ve vergi toplayıcılardan kaçabilecekleri uzak bölgelere özgürce taşınmalarını önlemeye çalıştı. Köylülerin toprak sahiplerinin topraklarını ekebilmeleri için onlardan kredi (*suda*) alma eğiliminde olduklarını ve borçlarını ödemek (genellikle yıllarca sürüyordu) zorunda oldukları için ülkenin başka bölgelerine diledikleri gibi taşınmakta özgür olmadıklarını da biliyoruz. Bu arada, *pomestye* sahibi soylular güvenilir bir işgücüne daha bağımlı hale geldiler çünkü savaşlar soyluların mülklerinden uzaklaşmalarına neden oluyor, ağır bir askeri hizmet yükü getiriyordu. Fazla zengin olmayan soylu toprak sahipleri, kendi tarım emekçilerinin daha zengin toprak sahiplerinin mülklerine gitmeleri gibi yeni bir sorunla yüz yüze geldiler. İşgücü yetersizliği on altıncı ve erken on yedinci yüzyılda öylesine ağırlaştı ki toprak sahiplerinin "köylü kaçırma" girişimleri yaygınlaştı. Bir toprak sahibi, köylünün başka bir toprak sahibine olan borcunu ödüyor, böylece onun hizmetini kazanmış oluyordu. Bu kaçırma olayları toprak sahipleri arasında büyük anlaşmazlıklara yol açtı ve komünal otoriteyi engelledi. Küçük toprak sahipleri köylüleri baskı altında tutmak için çok yüksek ayrılma tazminatı getirerek ya da köylülerin ayrılmalarını engelleyerek aşırı önlemler almak zorunda kalacaklardı. Sık olmasa da köylüleri bir toprak sahibinden diğerine aktarma meselesi isyanlara yol açtı.

Serfliğin kök saldığı dönemde kırsal kesimdeki genel koşullar böyleydi; fakat ne yazık ki kurumun nasıl geliştiğine ilişkin belgelere sahip değiliz. Bir tarih okulu[2] kritik olayın, Çar Fyodor'un (1584-1598) köylülerin bulundukları toprakları terk etmelerini yasaklayan bir *ukase* çıkarması olduğunu iddia eder. Diğer tarihçiler[3], on yıllarca süren bir gelişmeyi açıklamak için varlığı asla saptanmamış tek bir kararnameye fazla ağırlık verdiği için bu teoriyi reddederler. Bu kurumun, kırsal kesimde sürekli tarım emekçisi arzını korumayı amaçlayan soylular ile devlet yetkilileri üzerindeki ekonomik bas-

kılara evreler halinde tepki olarak gelişmiş olması en yüksek olasılıktır. Bildiğimiz şey, 1649'da Genel Hukuk Yasası (*Ulojenye*) çıkarıldığı zaman, serflik kurumunun sağlam biçimde yerleşmiş olduğu ve Rusların çoğunlukla tabi oldukları yasal koşulların ayrıntılı olarak açıklanmış olmasıdır. Bu koşulları betimlemeden önce, köylülerin yaklaşık yüzde 20'sinin toprağa bağlı ve diğer bakımlardan serflerden daha iyi durumda olduğu bir "devlet köylüleri" kategorisine mensup olduklarını belirtmek gerekir. Sayıları sürekli artmıştır; on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Rusya'da toprak sahibi köylülerden çok devlet köylüleri vardı.

Rus serfliğini tanımlamak kolay değildir çünkü hem Batı'daki benzerini andırıyordu hem de bazı insanların basit anlamda kendi efendilerinin mülkü sayıldıkları köleliğin karakteristik özelliklerini taşıyordu. Rus köylüleri resmi izin almadan bir yerden diğerine hareket edemeyen serflerdi. Bir toprak parçası karşılığında ya ayrılma tazminatı (*obrok*) ödemek ya da haftanın belirli günlerinde –normal olarak iki ya da üç gün– toprak sahibi için çalışmak (*corvée* –zorunlu çalışma– benzeri *borşçina*) zorundaydılar. Ne var ki kölenin aksine Rus serfi bir ölçüde yurttaş bireyselliğini koruyordu. O bir vergi mükellefiydi, bir toprak parçası üzerinde hakkı vardı, keyfi bir tutumla bir hane halkı işçisine dönüşemezdi ve "şiddet yoluyla" kişisel varlığından yoksun bırakılamazdı. Belirli koşullar altında serf, toprak sahibinin kendisine dayattığı harç ya da çalışma koşullarına ilişkin şikâyet dilekçesi yazma hakkına da yasal olarak sahipti.

Fakat 1649 Yasası, toprak sahibine kendi serflerine mal olarak davranma hakkı veren bazı hükümler içeriyordu. Mesela toprak sahibi ya da akrabalarından veya hizmetkârlarından biri başka bir soylunun köylüsünü öldürürse, suçlu tarafın efendisi kendisine bağlı "en iyi köylü"yü, karısı, çocukları ve eşyalarıyla birlikte tazminat olarak vermek zorundaydı. Daha

önemlisi, toprak sahipleri nihayet kendi serflerini topraklı ya da topraksız olarak ve serfin ailesine dokunmaksızın bir başka toprak sahibine satma hakkını elde tutuyorlardı. Toprak sahibi aynı zamanda kendi serflerinin evlenmesine karar veriyordu ve topraklarında düzeni sağlamak için serfleri kırbaçlama, hapsetme ya da Sibirya'ya sürme yetkisine sahipti. Rusya'da serflik katı bir kurumdu ve köleliğe yakındı.

Pek çok köylünün ekonomik ve toplumsal hayatına, Rusya için benzersiz olan ve kökenleri bilinmeyen bir kurum olan komün (*mir*) hâkimdi. Görünüşe bakılırsa on dördüncü yüzyılda kooperatif çiftçiliğin en etkili yöntem olduğuna inanan köylü grupları, yerel köy işlerini düzenleyen komünü kurdular. Komünün köylü aileler tarafından seçilen yetkilileri düzeni sağlıyor, ekilebilir toprağın kullanımını düzenliyor ve devletin saldığı vergileri toplama sorumluluğunu yerine getiriyorlardı. Komünlerin yaklaşık olarak yüzde 80'i büyüklüğü doğal olarak yıllara göre değişen köylü ailelerine eşit toprak tahsisatını sürdürmek için toprağı köylüler arasında dönemsel olarak yeniden bölüştürüyordu.[4] O halde ülke nüfusunun ana gövdesini oluşturan insanlar arasında geleneksel özel toprak sahipliği yoktu ve köylüler, üzerinde çalıştıkları toprağa sahip olmadıkları sürece verimliliği artırmak için teşvik edici dürtüden de yoksun kalıyorlardı. Bu etken, yanı sıra Rusya ikliminin aşırılıkları, düşük üretkenlik düzeyini ve nüfusun geniş kesiminin düşük hayat standardını açıklamaya yardımcı olur.

Köylü huzursuzluğunun sık sık patlak vermesi şaşırtıcı değildi. Dramatik şiddet patlamalarından biri 1670'de Volga'nın güneydoğu bölgelerinde gerçekleşti. Bu bölgede, eski ve köklü bir Kazak ailesinden gelen Stenka (Stepan) Razin çok sayıda yoksul köylüyü ayaklandırıp peşinde takarak boyarlara ve genelde zengin toprak sahiplerine karşı bir sefer başlattı. Karizmatik bir lider olan Razin, yaklaşık altı bin kişilik bir ordu kurarak hükümet birliklerini çeşitli savaşlarda

yenilgiye uğrattı ve bir yıl içinde, isyancıların yağmaladıkları ve çok sayıda toprak sahibini boğazladıkları Astrahan kentini ele geçirdi. Razin'in ordusu daha sonra Volga boyunca, isyancıların Astrahan'da sergiledikleri vahşeti tekrarladıkları, hiçbir direniş göstermeden teslim olan çeşitli şehirlere (Saratov, Samara) doğru ilerledi. 1670 yazında Razin Moskova'ya doğru yürüyebilecek duruma geldi. Ancak o zaman hükümet ayaklanmayı ciddiye aldı. Toplarla donatılan büyük bir orduyu savaş mıntıkasına sevk etti ve başlangıçta bazı zorluklar olduysa da hükümet güçleri Razin'i Simbirsk (şimdiki Ulyanovsk) yakınlarında verilen büyük bir meydan savaşında yenilgiye uğrattı. Razin kaçmayı başardı ve bu kez fiilen bir içsavaşa dönüşen mücadeleyi sürdürdü fakat 1671 baharında yakalandı. Hükümet askerleri onu bir arabanın arkasına yerleştirilen bir sehpaya boynundan zincirleyerek Moskova'ya getirdiler. Onu bizzat Çar sorguya çekti, daha sonra işkence emri verdi. Tarihçi Paul Avrich'e göre, Razin "kamçılandı, kol ve bacakları eklemlerinden ayrıldı, vücudu kızgın demirle dağlandı ve tıraş edilen başına büyük acı verdiği söylenen" bir yöntemle sürekli su damlatıldı Hükümet isyancılara da bir iddiaya göre yaklaşık yüz binini öldürerek çok sert davrandı. Bu resmi vahşet köylülere ders vermeyi amaçlıyordu ancak bazıları Razin'inki kadar büyük ve kanlı olan gelecekteki köylü isyanlarını önleyemedi.

Köylüler, hakları yasal olarak tanımlanan ve 1649 tarihli *Ulojenye*'yle kurallara bağlanan tek toplumsal grup değildi. Baştan sona muhafazakâr bir belge olan yasanın temel dayanağı bütün tebaanın devlete boyun eğmesini sağlamaktı. En önemlisi, ordunun sürekli asker almasını, hazineye bunun için yeterli miktarda fon ayrılmasını ve nüfusun, her birine özgül bir statü ve yükümlülük verilen kalıtsal gruplara ayrılmasını öngörüyordu. *Burgherler* yaşadıkları şehirlerde kalmaya zorlandılar ve kendilerine ticaret ve endüstride tekel

güvencesi verildi. Soylular (*dvoryanstvo*), köle benzeri emeğin kullanıldığı kendi mülklerine sahip olma hakkı bulunan yegâne toplumsal gruptu. Bir ödül olarak verilen bu ayrıcalık bir *pomestye* elde edebilen insanların sayısını sınırlamak gibi bir etki yarattı. Bu düzenlemenin amacı arzı yetersiz toprak için yapılan rekabeti azaltmaktı. Aynı zamanda, çoğu refah içinde olmayan soyluların kendilerini hizmet karşılığında satmaları engellenmiş oluyordu. Bu önlemin amacı ise yeterli miktarda asker ve devlet görevlisi sağlamaktı. Aslında Muskovi artık reformcu Mihail Speranski'nin on dokuzuncu yüzyılın başlarında dediği gibi, içinde sadece iki zümre olan bir devletti: "Egemenin köleleri ve toprak sahiplerinin köleleri. Birincisine sadece ikincisine nazaran özgür deniyordu."

DİN ÇATIŞMASI

Bu aynı zamanda her türlü reform fikrine inatla karşı çıkan bir devletti. 1653'te, o sıralarda Çar Aleksey'in gözdesi olan Patrik Nikon dini ritüel ve metinlerde küçük bir değişiklik yapmaya çalıştığında, Rus Ortodoksluğunda sürekli uyumsuzluğa yol açan toplumsal bir karışıklık patlak verdi. Nikon'un amacı manevi olduğu kadar politikti: Muskovi ile kilisenin Grek uygulamalarına sadık kalan Ukrayna arasında planlanmış bir yakınlaşmayı kolaylaştırmak için Rus ayin ve âdetlerini Konstantinopolis'inkilere uyumlu hale getirmeyi umuyordu. Böylece, mesela Muskovit metinlerde hatalı biçimde yazılan "İsa" sözcüğünün düzeltilmesini, haç çıkarılırken iki değil üç parmağın kullanılmasını, ayinlerde iki yerine üç kez "Alleluya" (Hallelujah; şükürler olsun) nakaratının söylenmesini ve dini tören alayının güneş yönünde değil, ters yönde yürümesini önerdi.

Rus halkının ve ruhbanın düşük eğitim düzeyi yüzünden dini ritüel onlar için dogmanın çok ötesinde bir meseleydi. Onların gözünde, yerleşik uygulamalardan Nikon'un öne

sürdüğü reformlar gibi küçük bir ayrılma bile sapkınlık anlamına geliyordu. Değişikliklere karşı çıkan başrahip Avvakum ilk tepkisini şu sözlerle hatırlatıyordu: "Bizler (kilisenin savunucuları) bu konuyu düşünmek üzere toplandık. Gördük ki kış üzerimize gelmek üzere. Kalplerimiz buz kesti ve bacaklarımız titredi."

Muhalefet reformlara karşı bir kampanya başlattı. Patrik ve hükümet acımasız bir kampanyayla karşılık verdi. Aralarında Avvakum'un da bulunduğu bazı kilise savunucuları Sibirya'ya sürüldüler, diğerleri aforoz edildi ve Bizans modelinden bir biçimde farklı olan ikonlar için ateşli bir av başlatıldı. İstenmeyen tasvirler için evler arandı, bulunan tasvirler zaman zaman bizzat Patrik tarafından halkın önünde yok edildi. 1660'larda *Raskol* ya da Büyük Hizip kiliseyi böldü ve onun uyanışını *Raskolniki* ya da Eski İnananlar olarak bilinen bir muhalif grubuna bıraktı.

Bu arada kişisel farklılıklar Patrik Nikon ile Çar Aleksey arasındaki ilişkilerin bozulmasına yol açtı. Patrik'in kibirli tutumu ve aceleciliği, kilisenin dünyasal iktidara üstün olduğu inancı, çarı ondan uzaklaştırdı. 1666-1667'de Kremlin Sarayı'nda topladığı bir kilise konseyinde Aleksey, Nikon'u pek çok Muskovit yasasını ihlal etmekle, egemene ve boyarlara karşı gelmekle suçladı. Konsey seküler hükümdarın kiliseye üstünlüğünü resmen onaylayan bir hamleyle Nikon'u görevden aldı ve onu Moskova'dan sürdü. Ancak reform kampanyası devam etti, hatta yoğunlaştı. Konsey bütün muhalifleri resmen lanetledi ve aforoz etti; çar boyun eğmeyen iki kişinin dilini kesti. Bu cezanın kutsala sövenlere uygulanması daha sonra âdet olacaktı. Devletin din meselelerine bu şekilde müdahale etmesi Rus Ortodoks Kilisesi'ni dünyasal yetkililere boyun eğdirme sürecini hızlandırdı.

Eski İnananlar, devletin sonsuz selamete giden yolu tıkadığını hissediyorlardı. Bu kanaat saflarındaki fanatizmi besledi.

Pek çok muhalif dünyanın yakında sona ereceğini düşünmelerine yol açan derin bir umutsuzluğa kapıldı. 1666'da ya da 1669'da kıyametin kopacağını ilan ettiler ve bu iki yıl hiçbir felaket olmayınca sonun 1698'de geleceğini öngördüler. Nihai felaketin nasıl gerçekleşeceğini de tam olarak bildiklerini iddia ediyorlardı: "Güneş tutulacak ve yıldızlar gökyüzünden düşecek, toprak yanıp kavrulacak ve Kıyamet Günü'nde baş melek son kez borusunu çalarak adil olanları ve günahkârları bir araya toplayacak." Kehanetin doğruluğuna güvenen pek çok kişi yeryüzündeki hayatın anlamsız olduğunu ve insanların günaha bulaşma tehlikesiyle yüz yüze olduklarını düşündü. En önemlisi, hükümetin şiddetli baskılarına rağmen sözlerinden dönmeyeceklerdi. Sonuç olarak 1672-1691 arasında yirmi binden fazla muhalifin gönüllü olarak kendilerini yakıp öldürdükleri dehşet verici kurban ayinleri yapıldı. Buna ek olarak hükümet de pek çok Eski İnananı yaktı. Yakılanlar arasında Avvakum da vardı.

Nikon'un reformları Rus Ortodoksluğunu birleştirmek şöyle dursun, halk arasında uzlaştırılamaz çelişkiler yarattı. 1889'da yaklaşık doksan milyonluk toplam nüfus içinde, aralarında Ortodoksluğun en ihtiraslı takipçilerinin bulunduğu yaklaşık on üç milyon muhalif vardı. Ayrıca 1660'ların dini bölünmesi hükümetin dindar azınlıklara uyguladığı zulmü artırdı. Bu uygulama, geç yirminci yüzyıla kadar Rus devlet politikasının aşağı yukarı devamlı bir özelliği olarak kaldı.

BÜYÜK PETRO

Beklenmedik bir dizi felakete tanık olunan on yedinci yüzyıl Rusya tarihinin pek çok bakımdan en etkileyici ve yenilikçi çarının saltanatıyla sona erdi. Büyük (ya da Deli) Petro, Rusya güçlü ve aydınlanmış bir ülke olarak gelişecekse, pek çok eski âdet ve geleneği terk etmenin ve ülke kurumlarını Batı Avru-

pa modeline uyduran kapsamlı reformların zorunlu olacağını savundu. Modernleşme ve Batılılaşma değerli, hatta soylu bir vizyondu fakat Rusya için bir talihsizlik olarak, Petro insan doğasından pek anlamıyordu ve çoğu hiç kuşkusuz cahil ve batıl inançlı olan halkının hızlı bir değişime zor dışında herhangi bir yöntemle ikna edilebileceği aklının ucundan bile geçmiyordu. Sonunda, "Rusya'yı kamçıyla uygarlaştırma" girişimi başarısızlığa uğradı ve "iç dayanışmadan yoksun ülkeyi birleştirme"yi başaramadı. Bununla birlikte, ulusal anlamın onun inisiyatifiyle yerleştiğini belirtmek gerekir. Büyük Petro modern Rusya'nın temellerini atmıştır.

Petro fiziksel olarak ve diğer bakımlardan devasaydı. Neredeyse iki metre boyu olan Petro büyük bir fiziksel güce, dikkate değer el becerisine sahipti ve ilgi alanları şaşılacak kadar genişti. On dört zanaat alanında, ayrıca cerrahlık ve dişçilik alanlarında uzman olduğunu iddia ediyordu. Saray mensupları ve hizmetkârlar hastalandıkları zaman Petro onları iyileştiriyordu çünkü tıbbi müdahale gerektiği anda Petro aletlerini kapıp hizmete koşuyordu. Petro'nun ardında bıraktığı kişisel araçlar arasında, diş hekimliğiyle uğraştığına tanıklık eden bir çuval dolusu diş vardı. Petro'nun güçlü sadist yönü de vardı. Mesela, kadınlar dahil misafirlerini küçük kadehlerle aşırı miktarda votka içmeye zorlardı; kendisi bunu çok severdi. 1698'den 1699'a kadar Moskova'da Avusturya elçiliği sekreteri olarak bulunan Johann Korb, ziyafetlerin birinde yaşanan özellikle dehşet verici bir olayı betimler: "Salata ve sirke Boyar Golovin'de doğuştan gelen bir dehşet duygusu uyandırıyordu. Çar, Albay Chambers'a onu sıkıca tutmasını emrettikten sonra, şiddetli bir öksürüğün ardından burnundan kan gelene kadar adamın ağzına ve burnuna salata ve sirke tıktı."

Petro'nun kişiliği, tıpkı Korkunç İvan'ınki gibi (Petro ona büyük hayranlık duyardı) genellikle travmatik çocukluk de-

neyimleriyle biçimlendi. Annesi Natalya Narişkin ikinci Romanov hükümdarı Çar Aleksey'in ikinci eşiydi. 1671 yılının başlarında Kremlin'e taşındığı andan itibaren Natalya, Aleksey'in 1669'da ölen ilk eşinin akrabaları olan Miloslavskilerin husumetiyle uğraşmak zorunda kaldı. Dolayısıyla 1672'de dünyaya gelen Petro hayatının ilk dört yılını gergin bir ortamda geçirdi. Aleksey 1676'da öldüğünde durum karıştı; Petro'nun üvey kardeşi Fyodor tahta çıktı ve Miloslavskiler Kremlin'in denetimini ele geçirdiler.

Ne var ki yeni hükümdar hastaydı ve 1682'de ölümü ciddi bir ardıllık krizine yol açtı. Tahta geçmek Petro'nun diğer üvey kardeşi İvan'ın hakkıydı; fakat herkes onun ülkeyi yönetemeyeceğini biliyordu. Zihinsel bakımdan kusurlu olması bir yana İvan neredeyse kördü, zor konuşuyordu ve epilepsi hastasıydı. Bu yüzden soylular onun iddiasını göz ardı ettiler ve on yaşındaki Petro'yu çar ilan ettiler. Annesinin Petro'nun büyüyünceye kadar ona naiplik edeceğini düşünüyorlardı. Fakat Miloslavskiler kenara itilmeyi kabul etmediler ve *streltsi*lere (özel eğitimli silahşorlar) başvurarak üç gün süren bir isyan sahnelediler. En dramatik sahnelerden biri Kremlin'deki Onur Kapısı'nda yaşandı. Kraliyet sarayının bu gösterişli girişi şölenlerde kırmızı halılarla kaplanırdı. Natalya, *streltsi*leri sakinleştirme umuduyla merdivenlerin tepesinde Petro ve İvan'la birlikte göründü. Fakat askerler isyandan vazgeçmediler. Çariçenin üvey babası, yaşlı Artamon Matveyev'i kendilerine teslim etmesini istediler. Natalya razı olduğunda, Artamon Matveyev'i ite kaka meydana götürdüler ve Petro'nun gözü önünde parçaladılar. Petro en ufak bir duygu belirtisi göstermeden bu korkunç olayı başından sonuna kadar seyretti. *Streltsi*ler azgınlıklarını sürdürdü, ondan fazla insanı vahşi biçimde katlettiler. Korkunç kargaşa ancak Petro'nun üvey kız kardeşi Sofya Miloslavski'nin naip, Petro ile İvan'ın ise eş-çar olması kabul edildiği zaman sona erdi. Bu

yeni bir düzenlemeydi. Sofya bunun ilahi takdir olduğunu iddia ediyordu. Miloslavskilerin bu zaferinin ardından Natalya ve Petro Moskova merkezine dört kilometre mesafedeki Preobrajensk köyüne taşındılar. 1682'de yaşanan dehşet verici olaylar Petro'nun zihnine silinmez biçimde yerleşti ve onu olgunlaştıkça daha belirgin hale gelen bir ahlaki kayıtsızlıkla besledi.

Preobrajensk'te Petro ancak en temel düzeyde resmi eğitim gördü. Fakat çok zeki, hafızası güçlü ve meraklı bir çocuk olduğu için ilgi duyduğu alanlarda, özellikle mekanik alanında kendini eğitti. El becerisi sayesinde marangozluk, duvarcılık ve metal yapımında belirli bir ustalık düzeyine ulaştı. Yelkencilik ve tekne yapımı da ilgisini çekiyordu fakat en büyük tutkusu canlı askerlerle "oynamak" idi. On bir yaşında kendi askerlerine silah, kurşun, barut tozu ve top mermisi temin etti ve birkaç yıl içinde geleceğin imparatorluk muhafız gücünün çekirdeğini oluşturan altı yüz kişilik kendi ordusunu kurdu.

1689 yazında bir gece Petro kaygı verici haberler aldı. Sofya çariçe olarak taç giymeyi planlıyordu ve onu tutuklamak için birkaç *streltsi* bölüğü yollamıştı. Giyinmeye bile vakit bulamayan Petro hemen bir ata atladı ve dörtnala Preobrajensk'ten 64 km uzaktaki Kutsal Üçlü manastır-kalesine gitti. Aslında o sıralarda silahşorlar arasında eskisi kadar tutulmayan Sofya iktidarı ele geçirmek için onları harekete geçirmeyi başaramamıştı. Sonuç olarak Petro ve bir grup sadık askeri tek bir el ateş etmeden komployu ezmeyi başardılar. Petro, Sofya'yı bir manastıra, danışmanlarının bir kısmını ise sürgüne gönderdi, içlerinden birini astı; fakat yaklaşık yedi yıl annesinin hükümeti yönetmesine izin verdi ve ancak 1696'da iktidar sorumluluğunu üstlendi.

Bu ara dönemde Petro, Preobrajensk ile Kremlin arasında yer alan ve "Alman mahallesi" denilen yeri düzenli olarak ziyaret etti. 1689-1694 arasında zamanının büyük bölümünü

orada Felemenk ve İngiliz tüccarlarla geçirdi. Bu kişiler en son mekanik aygıtlar ve Avrupa'daki politik gelişmeler hakkında Petro'yu bilgilendirdiler. Petro'nun Batı'ya ilgisi ciddi biçimde ilk kez burada canlandı.

BATILILAŞMA YANLISI

Bir egemen olarak Petro'nun en ayırt edici özelliği faal oluşuydu; gerek iç gerekse dış meselelerde sürekli yeni politikalar uyguluyordu. Derin bir düşünür olmamasına rağmen, zor sorunları kavrama ve çözümler tasarlama yeteneğine sahipti. Muazzam enerjisinin ve atılganlığının belki de en iyi örneği, nadiren bir sarayda üç aydan fazla kalması; ister meydan savaşı, ister müzakere masası, ister işkence odası ya da bir tersane olsun, her eylemin merkezinde yer alma ısrarıydı. Kendinden ve halkından çok şey bekliyor fakat bunu kişisel şan ve şöhret edinmek için yapmıyordu. Atalarının aksine kendini devletle özdeşleştirmedi. Kendini devletin ilk hizmetkârı olarak görüyor ve kendi politikalarını Rusya'nın çıkarlarını geliştirme gerekçesiyle haklı çıkarıyordu. Bu olağanüstü gayrete, yanı sıra sık görülen sefahat âlemlerine bakıldığında, yüzünün sol tarafında zaman zaman bir çarpılmaya neden olan asabi bir tikin gelişmesi şaşırtıcı değildir.

Petro tuhaf bir kişiliğe sahipti. Bu özelliğini en çarpıcı biçimde, 1697'de bir Muskovit hükümdarı için görülmemiş bir şey yaparak Batı'yı ziyaret ettiğinde kanıtladı. Amaçlarından biri Türkiye'ye karşı askeri bir sefer için Avrupa kralları arasında ittifaklar kurmaya çalışmaktı; fakat esas neden Batı'daki endüstriyel teknikleri, özellikle gemi inşasını incelemek ve yetenekli zanaatkârlar ile deniz subaylarını ikna ederek Rusya'ya getirmekti. Çar ziyaret ettiği sanayi kuruluşlarında serbestçe çalışmak istediği için neredeyse kimseyi kandırmayan bir takma isimle, Petro Mihaylov adıyla seyahat etti.

Petro'nun Hollanda'da geçirdiği beş ay çeşitli faaliyetlerle doluydu: Fabrikaları, atölyeleri, hastaneleri, okulları, askeri tesisleri ve rasathaneleri inceledi. Gittiği her yerde ayrıntılı sorular soruyor, kısa süreli de olsa fırsat bulduğunda yapılan işe fiilen katılıyordu. Ünlü anatomi uzmanlarının konferanslarına bile katıldı ve kadavra çalışmalarında gözlemci olarak bulunmak istedi.

1698 yılının başlarında İngiltere'ye gitti. Kral III. William'dan sıcak bir kabul gördükten sonra, Lortlar Kamarası dahil çeşitli yerleri dolaştı. Tercümanın yapılan tartışmaları aktarması üzerine şöyle dedi: "Konular Egemen'in gerçeği öğrenmesini sağlayacak şekilde konuşulduğunda toplantı hoş oluyor. İngiliz'den bunu öğrenelim." Elbette bu sadece bir konuşmaydı fakat Petro İngilizlerin gemi inşa yöntemlerini inceleme konusunda ciddiydi. Bu amaçla devlet tersanesine yakın Deptford'da birkaç hafta geçirdi. Baharda Petro kıtaya döndü, Mayıs 1698'de Viyana'ya geldi. Venedik'e geçmek istiyordu fakat üvey kız kardeşinin yeni bir komplosuyla ilgili haberler ve dört *streltsi* alayının önderlik ettiği yeni bir isyan planlarını değiştirmesine yol açtı. Bu kez tam on beş ay yurtdışında kalmıştı ve bu süreyi uzatması halinde iktidarını kaybedebileceğinden korkuyordu. Her durumda yaptığı işten tatmin olması gerekiyordu, zira teknik bilgisini geliştirmenin yanı sıra, denizcilikte, mühendislikte ve tıpta uzman 750 kişiyi yanına aldı ve bir dizi gelişmiş askeri malzeme satın aldı.

Döndüğü gün içinde Petro önde gelen soyluların sakallarını tıraş ettirerek ve uzun kollu cüppelerini çıkartarak Muskovit tebaasını şaşırttı. Bir süre sonra köylüler ve ruhban dışında herkesin tıraş olmasını ve Macar ya da Alman giysileri giymesini mecbur tutan bir kararname yayınladı. Buna uymayanlar yıllık vergi ödemek zorunda kalacaklardı. Halkı şaşırtan bir diğer önlem, Rus takvimi yerine Batı takviminin getirilmesiydi: Yeni yıl 1 Eylül yerine 1 Ocak'ta kutlanacaktı.

Yeni yüzyılın gelişinden itibaren yıllar dünyanın tahmini yaratılış tarihinden değil, İsa'nın doğum gününden itibaren hesaplanacaktı. Böylece 7208 yılı 1700 yılı oldu. Petro, önemsiz görülen bu yeniliklerle, Rus halkının geri "Asyatik" âdetlerinden kurtulabileceğine, enerjik, girişimci yurttaşlara dönüşeceğine inanıyordu.

Halk, özellikle alt sınıflar Petro'nun reformlarını iyi karşılamadı. Özellikle sakal, insanın yaratıldığına inandıkları "Tanrı imgesi"nin korunmasına önemli bir katkıda bulunuyordu. Sakallarını kesince kedi köpek düzeyine ineceklerini ve sonsuza kadar lanetleneceklerini düşünüyorlardı. Bu konuda yaşanan duyguların derinliği eğlenceli bir olayla açığa çıktı. 1705'te iki genç adam tavsiye almak için Rostov Metropoliti'nin yanına gitti. Yakında kafalarını sakallarından daha çabuk kaybedeceklerini söyleyerek şikâyette bulundular. Papaz laf cambazlığıyla karşılık verdi: "Hangisi yeniden daha kolay büyüyecekse ona dua edeyim."

Petro'nun tebaasındaki huzursuzluğun bir diğer sebebi isyancı *streltsi*lere acımasız davranmasıydı. Peter hiç vakit kaybetmeden kapsamlı bir soruşturma başlattı fakat kimse bütün sorularına tatmin edici yanıtlar vermedi ya da vermek istemedi. Bunun üzerine Petro herkesin sadakatinden kuşkulanmaya başladı ve ayırım gözetmeksizin tebaasının Kızıl Meydan'da katledilmesine karar verdi. Bazı değerlendirmelere göre idamlara bizzat çar da katıldı. Bir keresinde, seksen dört isyancının başını bir kılıçla kestiği söylenir. Toplamda bin iki yüzden fazla *streltsi* yok edildi; halkın dehşete kapılması için kesilen başlar kış boyunca Moskova caddelerinde bırakıldı. Peter tartışmasız bir tirandı; saltanatının ilk dönemlerinde kendi sözlerine mutlak itaatte ısrarcı olacağını açıkça ortaya koydu. Bir ara kitleselleşen yerel isyancılar zaman zaman tebaasına mensup bazı kesimlerin sadakati hakkında kuşku yarattılar fakat 1698'den sonra Petro'nun otoritesi onun esas

ilgi alanını oluşturan askeri meseleler ve ülke içinde reform konularında yoğunlaşmasını sağladı.

Otuz altı yıllık saltanat döneminde Rusya genellikle Petro'nun kışkırtmasıyla savaş verdi. 1689'dan 1725'e kadar geçen dönemde ülke sadece bir yıl ve on üç ay kadar barış içinde yaşadı. Bütün Rus halkının politik birliğini sağlamaya ve ülkenin güney ve batı sınırlarını düzenlemeye kararlı olan Petro, İsveç, Türkiye ve nihayet İran'la askeri çatışmalara girdi. Zaman zaman acı verici yenilgilere uğradı fakat güçler dengesi bakımından Rusya bu savaşlardan daha da güçlenerek çıktı.

En pahalı fakat en kârlı savaş 1700'den 1721'e kadar süren ve Büyük Kuzey Savaşı olarak bilinen savaştı. İsveç o dönemde önde gelen Avrupa güçlerinden biriydi; 1718'e kadar İsveç ordularına parlak ve cesur bir stratejist olan Kral XII. Charles komuta etti. Peter 1709'da verilen ünlü Poltava Muharebesi'nde İsveçlileri yenilgiye uğrattığında sadece Rusya'yı fetihten kurtarmakla kalmadı, ülkeyi Avrupa diplomasisinde ön plana çıkardı. On iki yıl sonra savaş, Nistad Antlaşması'nın imzalanmasıyla sona erdiğinde, İsveç aşağılanmış bir ülkeydi. Rusya, Livonya, Estonya, Ingriya eyaletleri ile Karelya'nın bir bölümüne sahip olarak Riga'dan Viborg'a kadar Baltık kıyılarının denetimini sağladı. Böylece Rusya'nın günümüze kadar önemli bir Avrupa gücü olarak edindiği konum güçlenmiş oldu.

Petro zaferini görkemli bir biçimde kutladı. Yedi gün ve gece önde gelen soyluları senato binasında kutlama yapmaya mecbur etti. "Kazandığı başarının verdiği neşeyle kendini kaybetmiş halde, zor yılları ve gut hastalığını unutarak ... masaların üzerinde dans etti [ve] şarkı söyledi." Daha sonra, rivayete göre senatonun ısrarlı ricalarıyla, imparator ve "Ülkenin Babası" unvanlarını kabul etti. Bu unvan Rus imparatorluğunun resmi doğumu anlamına geliyordu.

Kutlamalar sadece Kremlin'de değil, Petro'nun "cennetim" ve "sevgilim" dediği yeni başkent St. Petersburg'da da yapıldı. Üç düşünce onu Neva nehrinin ağzına yakın Finlandiya Körfezi'nin başındaki bataklıklar üzerinde bir kent inşa etmeye yöneltmişti: deniz aşkı, gelecekte hatırlanma arzusu ve Kremlin'e olan nefreti. 1703'ten başlayarak yirmi yıl boyunca kraliyet hazinesi "Rusya'nın Avrupa'ya bakan büyük penceresi"ni ya da bazılarının dediği gibi, Rusya'nın "Batı'ya açılan penceresi"ni yaratmak için harcandı. Nistad Antlaşması'yla onaylanan fetihler Petro'nun inatla kurmaya çalıştığı kendi başkentine toprak güvenliği sağladı.

Petro, St. Petersburg çevresindeki soğuk, nemli iklim nedeniyle yeni başkenti inşa etmek gibi zahmetli bir işi tamamlamak için esas olarak zorunlu emeğe dayanmak durumunda kaldı. Çeşitli hastalıklara, özellikle de dizanteriye yakalanan işçiler arasında yükselen şikâyetler vardı fakat Petro kararından geri dönmeyecekti. Tarihçi Kliyuçevski'nin şu sözlerinde abartı yoktur: "Herhangi bir savaşın askeri tarih kayıtlarında, St. Petersburg'da (kentin inşa edilmesi sırasında) ölen işçilerin sayısı kadar can kaybı bulmak zordur." Maliyet milyonlarca rubleye ulaşmıştı. Petro kenti ve sarayları tasarlamak için seçkin Fransız mimar Jean-Baptiste Le Blond ve diğer Batılı uzmanları tuttu, onlara olağanüstü miktarda para ödedi. Le Blond'un esas işi çarın Petergof'taki konutunu inşa etmekti. Düzenli bahçeleri, terasları, çeşmeleri ve şelaleleriyle bina, bahçeli Versailles Sarayı'nı andırıyordu. St. Petersburg 1718'de Rusya'nın resmi başkenti oldu ve günümüze kadar dünyanın en güzel kentlerinden biri olarak kaldı.

Petro ülkenin askeri gücünü artırmak için de yeni önlemler aldı. Büyük bir donanma inşa etti. Bu önemli bir yenilikti, zira Rusya daha önce asla bir deniz gücü olma arzusu duymamıştı. Sekiz yüz gemiden oluşan donanma İsveç'in yenilgisine önemli bir katkıda bulundu, ancak donanmanın

Petro'dan sonra etkin bir güç olmaktan çıktığını kaydetmek gerekir. Daha kalıcı olan, Petro'nun 1725'te kurduğu, kabaca 200.000 askerden oluşan daimi orduydu. Petro'nun güçlü, güncel askeri eğitimde, modern silahların kullanılmasında ısrar etmesi ve para karşılığında yabancı subaylar getirtmesi ordunun gücünü artırdı.

Petro'nun hırslı projelerinin hiçbiri sürekli yetersiz olan para olmaksızın tamamlanamazdı. Mesela 1705'ten 1707'e kadar hükümetin harcamaları gelirlerini yüzde 20 oranında aştı. Bu sorunla baş etmek için Petro, halkın üzerindeki vergi yükünü sürekli artırarak vergi sistemini pek çok kez yeniden düzenledi ve 1724'te ayrıcalıklı sınıftan olmayan bütün erkeklere bir kelle vergisi getirdi. Serfler ile diğer bağımlı gruplar arasındaki yasal ayrımları ortadan kaldırarak aslında serfliği yaygınlaştıran bu vergi mali bir zafer oldu; böylece doğrudan vergiler 1,8 milyon rubleden 4,5 milyon rubleye çıktı. Çeşitli istisnalar ve ayrıcalıklar tanımasına rağmen Petro on sekizinci yüzyılın ilk on yıllarında sanayinin gelişmesini de hızlandırdı fakat başlangıçtaki kazanımlara rağmen bu girişimlerin pek çoğu yüzyılın ortalarında, ürünlerin düşük kalitesi nedeniyle etkisini kaybetti.

Petro'nun en kalıcı reformlarından biri 1722'de Rütbeler Tablosu'nun oluşturulmasıydı. Bu tablo, Petro'nun devlet hizmetinin bir tebaanın en yüksek görevi, en büyük yükümlülüğü olduğu ve etkin biçimde uygulanması gerektiği fikrini uygulama kararlılığının temel göstergesiydi. Rütbeler Tablosu'na göre, üç hizmet alanında –askeriye, kamu ve saray– on dört rütbe vardı ve en azından teorik olarak ve çoğu kez pratikte ilerlemenin ölçütü liyakat ve hizmet süresiydi. Devlet hizmetine giren herkes kariyerine en alt düzeyde, 14. rütbeden başlayacaktı ve 8. rütbeye ulaşan sıradan insanlar kalıtsal soyluluk onuruna erişeceklerdi, yani çocukları da soylu olacaklardı. Kamu görevlilerinin evreler halinde statü ve düzenli

maaş bakımından yükselmelerini sağlamak için Petro, bütün görevlerde hayat boyu hizmeti teşvik etmeye çalıştı. Aynı kaygı Petro'yu kamu görevindeki soyluların evreler halinde kendi malikânelerini yönetmek için ayrılmalarını yasaklamaya yöneltti.

Nihayet Petro devletin idari yapısını yeniden örgütledi. Kent topluluklarına bir ölçüde özyönetim verdi, hantal merkezi bölümleri İsveç tarzı "kurullar" ile değiştirdi ve en yüksek yargı organı ve idari organ olarak hizmet eden, çar başkentte olmadığı zaman hükümeti yöneten bir senato kurdu. Etkinliği artırmak için ülkeyi eyaletlere, eyaletleri de bölgelere ayırdı. 1721'de patrikliği çarın atadığı on ruhbandan oluşan bir "En Kutsal Yönetici Sinod"la değiştirerek kiliseyi devlete tabi kılma sürecini tamamladı. Görevi Sinod'un faaliyetlerini denetlemek olan baş temsilci de hükümdar tarafından atanıyordu. Petro'nun bu reformların çoğunu tasarlarken önemli bir yıllık gelir karşılığında çarı pek çok somut öneriyle destekleyen Alman matematikçi ve filozof Gottfried Wilhelm von Leibniz'in tavsiyelerine dayandığını da belirtmek gerekir.

Asla tam bir başarıya ulaşmasa ve esas olarak ayrıcalıklı sınıf üzerinde iz bırakmış olsa da Petro reformlarının genel olarak Rusya'da hükümetin kalitesini artırdığı düşünülür. Reformların kalıcı olması –bazıları iki yüz yıl kadar etkili oldu– bu sonucu destekler. Ayrıca Batılılaşma fikrini Rus tarihsel gelişiminin gündemine sokan kişi de Petro'ydu. Bu fikrin geçerliliği, diğer pek çok fikir gibi bu zamandan itibaren kendi ülkelerinin geleceği hakkında düşünen Ruslar tarafından tartışılacaktı.

Başarılarıyla gururlanan Petro asla kendisi için tatmin edici bir yanıt bulamadığı bir soru yüzünden sürekli acı çekti: Ardında kendi eserini tamamlayabilecek yetenekte birini bırakabilecek miydi? İlk karısı Yevdokiya'dan 1690'da doğan yasal vârisi Aleksey tembel ve devlet işlerine tamamen kayıt-

sızdı. Petro ile Aleksey arasındaki ilişki her durumda açık ve şiddetli bir çatışmaya dönüşerek kötüleşti. 1718'de Petro oğlunu bir hükümet darbesiyle kendisini devirmek için komplo yapmakla suçladı. Bu suçlamayı destekleyen bulgular kesin olmaktan uzaktı; fakat bu durum Petro'yu soruşturma ve sayısız şüpheliye işkence yapmaktan alıkoymadı. Çarın topladığı 127 görevliden oluşan özel bir konsey Aleksey'i ihanetten suçlu buldu ve ölüm cezasına mahkûm etti. Fakat hüküm yerine getirilmeden önce Aleksey St. Petersburg'da tutulduğu Petro ve Pavel Kalesi'nde, görünüşe bakılırsa işkence sırasında aldığı yaralardan ötürü öldü. Hükümet onun beyin kanaması geçirerek öldüğünü ilan ettiyse de herkes onun öldürüldüğüne inandı.

Aleksey'in sahneden çekilmesi ardıl sorununu ağırlaştırdı. Mayıs 1719'da Peter'in hayatta olan oğlu üç yaşında öldü ve çara bir kez daha ülkesinin geleceğini düşünmek kaldı. 1722'de Petro mevcut ardıllık kurallarını kaldırdı. Bundan böyle veliaht görevle atanabilecekti. Her nedense Petro bu atamayı yapamadı; 1725'in başlarında ölmesinin ardından sorun, tam da onun önlemeyi umduğu bir tür tutkulu anlaşmazlığın konusu haline geldi.

4.

ON SEKİZİNCİ YÜZYILDA ÇÖKÜŞ VE YENİDEN CANLANMA

Büyük Petro'nun 1725'teki ölümünü izleyen kırk yıl boyunca süren "Saray Devrimleri Çağı"nda Rusya, hepsi vasat egemenler tarafından yönetildi. Çoğu hükümdar, düzenli ordunun ayrıcalıklı bir tabakasını oluşturan Muhafız Teşkilatı'nın çıkardığı saray ayaklanmaları sayesinde tahta geçti. Entrikalar, komplolar ve rüşvetçilik saraya hâkim olurken genellikle yabancılardan oluşan seçkinler ülkeyi yönetti. İmparatoriçe Anna (1730-1740) ve ardılı Yelizaveta'nın (1741-1762) saltanat döneminde, "Rusya'yı âşıklar yönetti," denilmiştir.

Üstelik bu dönemde çoğu hükümdarın başlıca kaygısı, genellikle tuhaf biçimler alan özel eğlenceleriydi. Tarihçi Michael Florinsky'ye göre, Anna'nın saltanat döneminde, "emperyal konutlar sadece gösteri amaçlı eğitilen hayvanlar ve kuşlarla değil, aynı zamanda devler, cüceler, kamburlar ve topallar, dilenciler ve soytarılarla dolduruldu. Bu arada kadınlardan oluşan, özellikle çene çalma yeteneklerine göre seçilen ge-

niş bir maiyet saatlerce imparatoriçeyi eğlendirecek öyküler uyduruyordu". 1740'da imparatoriçe özenle hazırlanmış bir düğün töreni düzenleyerek eğlendi. Bu törenle, Rusya'nın en ünlü ailelerinden birinin oğlu Prens A. M. Golitsyn "çirkinliğiyle dikkati çeken bir Kalmuk kadın"la "buzdan yapılmış bir köşk"ün içinde evlendi.

İmparatoriçe Yelizaveta daha da ileri gitti. Büyük Petro'nun kızı olan Yelizaveta 1727'de nişanlısı Lubeck Piskoposu tam evlenecekleri sırada öldüğünde müthiş bir hüsrana uğradı. Yelizaveta'nın üzüntüsü görünüşe bakılırsa sahiciydi; fakat yine de onu bir ruhbanın adanmış eşi olarak düşünmek zordur çünkü babasına çok benziyor, hayatı dolu dolu yaşıyordu. Rezalet niteliğinde öyle işler yaptı ki St. Petersburg'daki İspanyol büyükelçisi, imparatoriçenin "en iffetsiz insanın bile yüzünü kızartacak kadar utanmaz işlere bulaştığı"nı söyledi. Aşk maceraları, başka işler için Yelizaveta'ya çok az vakit bırakıyordu. Rus devlet adamları ve yabancı diplomatlar önemli belgeleri imzalatmak için onun uygun bir anını kollamak zorunda kalıyorlardı.

Ne var ki Yelizaveta ardıllık sorununu ciddiye aldı. Hiç çocuğu olmadığı için kız kardeşi Anna'nın oğlunu tahta hazırlanması için Rusya'ya davet etti. Petro adını taşıyan çocuk 1728'de Anna ve kocası Holstein Dükü'nden doğmuştu. Petro henüz birkaç haftalıkken Anna ölünce onu yetiştirme görevi babasına kaldı. On üç yıl sonra dük de ölünce Petro uzun bir yolculuk yaparak St. Petersburg'a geldi. Ülkeye geldiği zaman sadece Almanca ve Alman âdetlerini biliyordu; fakat gelişini izleyen bir yıl içinde Ortodoksluğu benimsedi ve Rusya'yı yurdu olarak kabul etmek zorunda kaldı.

Ardılını belirleyen İmparatoriçe Yelizaveta hemen ardından ailenin tahtı sürekli elde tutmasını sağlamaya çalıştı. Bu amaçla, geleceğin III. Petro'suna uygun bir gelin düşünmeye başladı; 1744'te Anhalt-Zerbst'li Sofya Augusta Frederika

üzerinde karar kıldı. Frederika'nın babası Stettin valisi olarak hizmet eden küçük bir Alman prensiydi. Kızının iyi bir evlilik yapacağı düşüncesiyle mutluydu. Anne ve kızı hemen Rusya'ya doğru zor bir yolculuğa çıktılar. On beş yaşındaki kız Ortodoksluğu benimsedikten ve Katerina adıyla vaftiz edildikten sonra, 1745 yılında Petro'yla St. Petersburg'daki Kazanlı Meryem Ana Kilisesi'nde görkemli bir törenle evlendi.

Bu beraberlik felaketle sonuçlanmaya yazgılıydı. Çift birbirine hiçbir bakımdan uygun değildi. Katerina ciddi, zeki, entelektüel eğilimleri olan, iradesi güçlü, enerjik ve en önemlisi hırslıydı. Petro ise tam aksine hastalıklı, renksiz, inatçı ve "şaşılacak kadar cahil" biriydi. Asla olgunlaşmadı. Kliyuçevski'nin kaydettiği gibi, "Ağır sorunları önemsiz görüyor, önemsiz sorunları ise bir yetişkin tavrıyla ele alıyordu". En büyük zevki bebekleri ve oyuncak askerleriyle oynamaktı. Evlendikten sonra bu eğlencelerle meşgul olmayı sürdürdü. Tek kültürel uğraşısı olan keman da müzik kulağı olmayan Katerina'yı ilgilendirmiyordu; fakat kocasının konserlerini değerlendirebilecek konumda olanlar imparatoriçenin sadece bu bakımdan talihli olduğunu söyleyebiliyorlardı. Petro fiziksel bakımdan iticiydi. On dört yaşındayken on yaşında bir çocuğun fiziğine sahipti. Üstelik ergenlik döneminde geçirdiği çiçek hastalığı yüzünde izler bırakmıştı. Katerina ile Petro arasındaki evliliğin ikisi arasında bir yakınlık oluşturmadığına inanılır. 1750'lerin başında Katerina ilk kez bir dizi aşk ilişkisi yaşadı. Bu olaylar St. Petersburg'da konuşuluyordu. O sıralarda hem Petro'dan hem de İmparatoriçe Yelizaveta'dan uzak yaşadı. Devlet işlerinde önemli bir rol oynama arzusunu gerçekleştiremeyeceği görülüyordu.

İmparatoriçe Yelizaveta'nın ansızın öldüğü 1762 sonuna kadar Katerina'nın talihi dönmedi. III. Petro tahta geçti fakat tutumu ve politikaları o kadar çok insanı küstürdü ki onun

uzun süre iktidarda kalacağını düşünen nüfuzlu pek az Rus vardı.

Petro'nun bazı eylemleri özellikle ayrıcalıklı sınıflar tarafından elverişli bulundu. Büyük Petro'dan sonra Rusya oldukça uzun bir barış dönemi –1725'ten 1733'e ve 1743'den 1757'ye kadar savaş olmadı– yaşadığı için soyluların devlet hizmetleri artık eskisi kadar önemli değildi. Bu dönemde soylular üzerlerindeki yükü hafifleterek birbirini izleyen tavizlerden yararlandılar; bu arada serfler üzerindeki yetkileri arttı. Toprak sahipleri 1760'da görevini ihmal ettiğini düşündükleri serfleri Sibirya'ya sürme hakkı edindiler. Üstelik sürgüne gönderilen serfler toprak sahiplerinin orduya vermekle yükümlü oldukları asker kotasından sayılıyorlardı. Soylular artık devlete hizmet borçlu değildiler ve savaş zamanı dışında ordudan ve sivil yönetimden istifa edebiliyorlardı. Artık serbestçe seyahat etme ayrıcalığından yararlanabiliyor ve yabancı güçlerin hizmetine girebiliyorlardı. Ancak soyluların Batılı anlamda "yurttaş" oldukları sonucuna varmak yanlış olur. Yetkililer hâlâ onlara fiziksel ceza verebiliyor ve kalıtsal mülklerini fütursuzca müsadere edebiliyorlardı. Ne var ki Çar Petro otokrat rejimi liberalleştiren başka fermanlar da çıkardı. Güvenlik polisini dağıttı, politik muhaliflerin tutuklanmasını caydırdı ve pek çoğu İmparatoriçe Yelizaveta'nın baskısından kaçan Eski İnananların ülkeye dönmelerine izin vererek onlara daha iyi davranılmasını emretti.

Fakat Petro soylulardan oluşan önemli grupları yabancılaştıran pek çok politika ve uygulamayı da benimsedi. Öncelikle Büyük Petro zamanından beri üyeleri önemli bir iktidar gücünden yararlanan senatonun yetkilerini azalttı. Daha önemlisi, Petro'nun Almanya saplantısı kendi saray mensupları üzerinde şok etkisi yarattı. Prusyalı Büyük (II.) Friedrich'e olan saygısından ötürü Petro, kendi ülkesini Alman devletine karşı verilen savaştan belirgin biçimde Rusya'nın

aleyhine olan şartlarla ansızın çekti. Herkesi şaşırtarak sık sık halkın önüne Prusya üniformasıyla çıktı ve bir devlet şöleninde koltuğundan kalkıp Friedrich'in büstü önünde "başını eğerek selam" durdu. Bu yetmiyormuş gibi, soylularını sert bir Prusya talimine zorladı ve "Holstein Muhafız Birliği"nin Almanya'dan getirilen askerlerine Rus muhafız güçleri karşısında öncelik verdi. Defalarca Rusya'dan "lanetli ülke" olarak söz etti.

Özel hayatındaki davranışları da daha iyi bir izlenim bırakmadı. Sabahtan akşama kadar sarhoş olmadığı neredeyse tek bir gün yoktu. Yetenekli bir aktör olduğunu iddia ederek, sarayında ağırladığı misafirleri yüzünü çeşitli şekillere sokarak eğlendiriyordu. Çarın bu gösterilerinden birini izleyen saraylı bir kadın, "Böyle (değişik yüz ifadeleri) yaparken ... bir çara hiç benzemiyordu," diye çığlık attı. Dönemin anı yazarlarından biri, Andrey Bolotov, "Ruslar öfkeyle dişlerini gıcırdatıyorlardı," derken halkın duygularını dile getiriyordu. Uygunsuz politik davranışlarıyla Petro toplumsal grupların arasını bozdu; bu arada Katerina'yı herkesin önünde aşağıladı ve böylece yükselen muhalefete çevresinde toplanabileceği doğal bir lider sunmuş oldu. Katerina çarın politik olarak yalnızlaşmasından yararlandı ve Petro'nun Holstein Muhafızları'na talim yaptırmak için St. Petersburg'dan ayrıldığı 9 Temmuz 1762 günü binlerce asker ve soylunun önünde Kazanlı Meryem Ana Kilisesi'ne yürüyerek Novgorod Başpiskoposu tarafından resmen Rus imparatoriçesi ilan edildi. Üç gün sonra Katerina Petergof'a, imparatorluk sarayına gitti ve direnişle karşılaşmadan sarayı ele geçirdi. Petro durumun umutsuz olduğunu anladı ve sessizce tahttan feragat etti. Altı ay süren kararsız ve sapkın saltanatı St. Petersburg'a birkaç kilometre mesafedeki Ropşa'da bir şatoya hapsedilmesiyle sona erdi. Kapatıldığı yerden Katerina'ya bağışlayıcı olması için yalvardı fakat 16 Temmuz günü askerler tarafından öldürüldü. Kateri-

na'nın gerçekten önemli bir rol oynayıp oynamadığı tartışmalı olsa da pek çok çağdaşı çarın ölümünde onun parmağı olduğunu düşündü. İngiltere'nin ünlü başbakanının oğlu, Horace Walpole ona "çar katili Katerina" diyordu. Avrupa'daki en kültürlü insanlar Katerina'nın yasal olarak tahta geçmediğini biliyorlardı ve onun iktidarı elde tutabileceğinden kuşkuluydular. Fakat Katerina sanıldığından çok daha dirayetli olduğunu kanıtladı; çeşitli isyan hareketlerini hızla ezdi ve ülkeyi demir yumrukla yönetmeye kararlı olduğunu gösterdi.

II. KATERİNA'NIN SALTANATI

Katerina'nın 1762'den 1796'ya kadar süren uzun saltanatı, Rusya dışındaki kamuoyunda imparatoriçenin görülmemiş aşk hayatı nedeniyle kötü bir şöhret kazandı. Aşk maceraları tartışmasız biçimde dikkat çekiyordu; fakat onu sadece haz peşinde bir egemen olarak görüp küçümsemek yanlış olur. Onu erkekleri sadece cinsel arzularını tatmin etmek için kullanan benmerkezci bir kadın olarak görmek de doğru olmaz. 1752'den ölümüne kadar genellikle fiziksel bakımdan etkileyici, hayatının baharında erkeklerden oluşan yirmi bir âşık edindiği kuşku götürmez. Yaşlandıkça daha genç erkekleri tercih ettiği de doğrudur. Mesela altmışlı yaşlarının başında yirmi iki yaşında bir sevgilisi vardı. İlgi duyduğu sürece âşıklarının her birine tutkuyla bağlandı ve bazılarına olan tutkusu her şey bittikten sonra da sürdü. "Tanrı şahidimdir ki," dedi 1774'te, "hafif biri olduğum için onlarla birlikte olmadım, böyle bir hevesim hiç olmadı. Kader bana gençliğimde sevebileceğim bir koca vermiş olsaydı, ona hep sadık kalırdım. Sorun, kalbimin bir saat bile aşksız kalamamasıdır".

Katerina'nın âşıklarının ikisi önemli bir politik güç kazandı, hatta ilişkileri bittikten çok sonra Stanislav Ponyatovski'nin Polonya tahtını elde etmesine yardımcı oldu ve hepsini

cömertçe ödüllendirdi. Âşıklarına toplam doksan iki milyon ruble harcadığı, bu paranın elli milyon gibi muazzam bir bölümünü değerli can yoldaşı Grigori Potyomkin'in aldığı söylenir.

Ancak Katerina cinsel hazla zaman geçirmesine rağmen, kendini adamış ve çalışkan bir egemendi. Büyük Petro'dan bu yana Rusya'yı onun kadar enerjik ve başarılı bir hükümdar yönetmemişti. Hem içişlerinde hem de dış meselelerde devlet politikalarını belirleyip uygulayarak elindeki iktidarı kararlı bir tutumla kullandı.

Aslında Rusya'yla ilgili büyük özlemleri vardı fakat bunların hepsini gerçekleştirmeye gücü yetmedi. Mesela 1760'ların sonunda imparatoriçe şöyle ilan etti: "Barış bu geniş imparatorluk için esastır; yıkıma değil, daha geniş bir nüfusa ihtiyacımız var... Barış bize savaşın tahrip edici belirsizliklerinden daha büyük bir saygınlık kazandıracaktır." Fakat olayların baskısı ve Katerina'nın şan ve şeref arzusu onu pek çok saldırgan hamle yapmaya itti. Mesela 1763'te daha sonra imparatorlukla bütünleştirilen Courland Düklüğü'nü ele geçirmek için asker gönderilmesini emretti. Polonya'yı bölmek için tam üç kez harekete geçti ve her defasında bu mutsuz ülkenin bir bölümünü ilhak etti. En önemli kazanımları Türkiye zararına oldu. Bu ülkeye güçlü bir savaş açtı. Ülkenin askeriyesini fazla zorladığından korkan generallerini göz ardı etti ve Küçük Kaynarca Antlaşması'yla (1774) Türklerden büyük tavizler kopardı. Rusya, Karadeniz kıyıları boyunca uzanan toprak şeridinin yanı sıra Azak'ı ele geçirdi ve bu denizde kendi ticaret filosuyla serbest seyir hakkı elde etti. Ayrıca Türkiye, Rusya'nın dokuz yıl sonra ilhak ettiği Kırım'dan vazgeçti. Türkiye'yle daha sonra yapılan savaşlarda (1787-1792) Rusya Oçakov mülkünü ve Dinyester ırmağına kadar Karadeniz kıyılarını ele geçirdi. Rusya artık güneydeki doğal sınırları olarak görülen geniş bölgeyi kontrol ediyordu.

Katerina Osmanlı İmparatorluğu'nu umut ettiği ölçüde tahrip etmeyi başaramamışsa da onu kalıcı biçimde zayıflattı ve Rusya'nın gücünü önemli ölçüde artırdı. Himayesi altında Rusya'nın büyüklüğü 518 000 kilometrekare genişledi ve nüfusu 19 milyondan 36 milyona çıktı. Diğer alanlardan çok dış politikadaki bu başarılar Katerina'ya "büyük" unvanını kazandırdı. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki uzun dönemde Rusya'nın bölgesel genişlemesi hem iyi hem de kötü oldu, çünkü imparatorluk sınırları içindeki hoşnutsuz tebaanın sayısı arttı. Mesela imparatorluk önemli bir Polonya nüfusunu (muhtemelen 2 milyondan daha fazla) bütünleştirdi. Bu insanların çoğu bağımsız bir Polonya devletinin parçası olmak istiyordu. On dokuzuncu yüzyılda "Polonya sorunu" Rus liderler için kalıcı bir sorundu ve iki kez (1831 ve 1863) Polonyalılar büyük maliyete yol açan kanlı isyanlar sergilediler. Yine Polonya'nın ilhakı ilk kez Rus imparatorluğunun içine çok sayıda Yahudi'nin (yaklaşık 500.000 kişi) yerleşmesine yol açtı. Yirminci yüzyılın başlarında bu nüfus yaklaşık 5 milyona ulaştı. Rusların tuhaf dini öğretileri olan yabancı bir halk olarak genellikle hoşlanmadıkları Yahudiler sayısız ekonomik, toplumsal ve politik kısıtlamaya maruz kaldılar. Bu kısıtlamalar pek çok Yahudinin hâkim düzene düşman olmasına yol açtı.

Aynı zamanda imparatoriçenin dile getirilen hedefleri ile ülke içindeki eylemleri arasında bir tutarsızlık vardı. Katerina, "Avrupa prenslikleri" temelinde aydınlanmış bir hükümet biçiminden yana olduğunu söylüyor, Voltaire'le ve Fransız Aydınlanmasının diğer sözcüleriyle düzenli biçimde yazışarak kendini ilerici reforma adadığını kanıtlamaya çalışıyordu. Yazılarına gerçekten hayrandı ve onların öğrencisi olduğuna içtenlikle inanıyordu fakat aynı zamanda filozoflarla temasının şöhretine iyiliksever ve düşünceli bir hükümdar havası vereceğini biliyordu. *Encyclopédie*'nin editörü olan

Denis Diderot'nun mali zorluklar içinde olduğunu işittiğinde, ona kütüphanesi (Diderot yaşadığı sürece Paris'te kaldı) için harcanmak üzere on beş bin frank ödedi ve yılda bin franklık bir maaş bağladı. Ayrıca Fransız hükümeti pek çok makalenin liberal görüşler içerdiği gerekçesiyle *Encyclopédie*'yi yasakladığında imparatoriçe onun Riga'da basılmasını sağladı.

Filozofları etkilemek için Katerina zaman zaman Rusya'daki koşullara ilişkin gerçekçi olmayan betimlemeler yaptı. Voltaire'e, halktan düşük vergiler aldığı için "ülkesinde tavuk yiyemeyen tek bir köylü olmadığını, ancak son zamanlarda köylünün hindiyi tavuğa tercih ettiğini" anlattı. Şöyle diyordu: "Hiçbir şeyin kıtlığı yok; insanlar zamanlarını şükran şarkılarıyla, dans ederek ve eğlenerek geçiriyorlar."

Katerina'nın kendi şan ve şerefiyle ilgili tek bir mektubu yoktur. Ciddi bir tavırla uzun uzun toplumsal, pedagojik ve tarihsel konularda yazıyor, Shakespeare'den esinlenen trajediler ve müzikal komediler için librettolar yazıyordu. Dokuzuncu yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar geçen dönemle ilgili *Rus Tarihi Üzerine Notlar*'ı Rusya'nın gelişimini Batılı ülkelerin gelişimiyle olumlu anlamda kıyaslıyor ve monarşik mutlak yönetimin bu gelişime yaptığı olumlu katkıları göstermeye çalışıyordu. Üslup ve dilbilgisi bakımından zayıf ve özgünlük bakımından yetersiz olmasına rağmen, Katerina'nın söylemleri düşünceli ve soylu bir kişinin ürünü olarak filozofları etkiledi.

Filozoflar sözlerin ötesinde, yetenekli ve güçlü bir hükümdarın gösterdiği ilgiyle şımarıyorlardı. Diderot 1773'te Rusya'yı ziyaret etti ve böylece imparatoriçenin kendi ülkesinin koşullarına ilişkin bazı iddialarını test etme fırsatı edindiyse de ne kendisi ne de meslektaşları ona açıktan meydan okudu. Tam aksine, Diderot onu vicdan özgürlüğünü sağlayan bir hükümdar olarak göklere çıkardı ve "Kleopatra'nın cazibesiyle Brütüs'ün ruhu"nu birleştiren bir hükümdar olarak

betimledi. Voltaire, "Çok yaşa, muhteşem Katerina!" diye bağırıyordu ve bir keresinde, coşku patlamasıyla imparatoriçeye kendisinin tevazu ve iyi niyetle reddettiği bir paye vererek onu Azize Katerina'yla kıyasladı.

Katerina'nın iç politikaları, yüzeysel olarak incelendiğinde bile onun reformlara bağlılığının derinliğine ilişkin sorular ortaya çıkar. 1767'de büyük bir gösterişle en ileri hukuk doktrinleri temelinde yeni bir kanun külliyatı hazırlama amacıyla bir yasama komisyonu topladı. Komisyona yol göstermek için 653 bölümden oluşan ve her konuda kendi görüşlerini belirten kapsamlı bir talimat hazırladı. Hukuk konusunda aydınlanmacı görüşleriyle tanınan üç yazarın, Montesquieu, Beccaria ve Baron J. F. Bielefeldt'in yazılarını temel almasına rağmen, Katerina'nın toplumsal programı oldukça muhafazakârdı. Soyluların ayrıcalıklarını azaltmaya hazır değildi, köylülerin payını artıracağını öne sürmesine rağmen Rusya'nın en kötü yanını oluşturan serfliğin kaldırılmasını savunmuyordu. Ayrıca yasama komisyonu o kadar geniş ve yordamları o kadar hantaldı ki çok az iş yapabildi. Komisyon yeni bir hukuk oluşturmayı başaramadı fakat Pugaçov'un yenilgiye uğratılmasından sonra yürürlüğe konulan idari reformlar için hükümete yol gösteren bilgiyi sağladı.

1775'te Katerina 1864'e kadar gücünü sürdüren bir eyalet hükümeti reformu yaptı. Mevcut eyaletleri, nüfusu 300.000 ile 400.000 arasındaki yerleşim yerlerine bölerek yeni eyaletler kurdu ve nüfusu 20.000 ile 30.000 arasında olan bir alt ilçe (*uezdiy*) kategorisi oluşturdu. Merkezi hükümet eyalet valilerini atama yetkisine sahipti. Bu valiler kendi bölgelerinin idari ve adli işlerinde yürütme yetkisine sahiplerdi. Hükümetler doğrudan egemenle iletişim kurabildikleri için eyalet yönetiminde özellikle güçlü bir etki yarattılar.

Diğer iki dikkate değer reform, 1785'te çıkarılan Soyluluk Sözleşmesi ve Şehirler Sözleşmesi idi. Birincisi hiçbir soylu-

nun akranları tarafından yargılanmaksızın onurundan, hayatından, mülkünden ya da unvanından yoksun bırakılamayacağını öngörüyordu. Eğer bir soylunun ağır bir suç işlediği kesinleşirse, miras yoluyla kalan mülk müsadere edilemeyecek fakat mirasçılarına da geçmeyecekti. Bundan böyle soylular fiziki cezadan, kelle vergisinden ve kendi mülklerinde asker bulundurma yükümlülüğünden muaf tutulacaklardı. Nihayet her eyaletin soyluları, başında bir genel meclisin ve soylu bir eyalet mareşalinin bulunduğu bir kurum oluşturabiliyordu. Her üç yılda bir toplanan meclisler şikâyetlerin değerlendirilmesi ve özel idari önlemler için saraya, senatoya ve çeşitli görevlilere dilekçe verme yetkisine sahipti fakat dilekçelerin yerel soyluluğu ilgilendiren meselelerle sınırlı olması gerekiyordu. St. Petersburg'daki yetkililer potansiyel olarak merkezi hükümete meydan okuyabilecek ulusal bir soylular örgütü oluşturmadılar.

İkinci reform şehirler için anonim bir çerçeve oluşturdu. Zengin tüccarların denetiminde kent yönetim organları kuruldu fakat bunların yetkisi o kadar sınırlıydı ki yaptıkları işler genellikle önemsiz görüldü.

Katerina'nın Aydınlanma ilkelerine bağlılığının sadece lafta olduğu, Rus tarihinin en kanlı ayaklanmalarından biri olan Pugaçov İsyanı'na gösterdiği tepkiden kaynaklanan özel gücün kurulmasıyla ortaya çıkar. Yıllarca imparatorluk ordusunda hizmet eden, Polonya ve Türkiye seferlerinin çoğunda savaşan asi Don Kazağı Yemelyan Pugaçov ağır bir hastalığın ardından ordudan ayrılmak istediği için hapsedilmişti. Hapisten kaçarak Volga nehrinin doğusunda yaşayan, yerel halkı özerkliğini korumak için bir süre mücadele eden Yayık Kazaklarının bölgesine yerleşti. Pugaçov bu Kazakların desteğini sağladı, daha sonra bu desteği diğer sadakatsiz unsurlarla, özellikle köylüler ve Eski İnananlarla genişletti. 1773'te kendini Katerina'nın kocası Çar III. Petro ilan etti. Daha sonra

yaklaşık 30.000 taraftarını bir araya getirerek onları donanımı yeterli olmamakla birlikte vahşi bir ordu olarak örgütledi. Hedefleri basitti: Toprak sahiplerinin ve devlet görevlilerinin hâkimiyetini kaldırmak, serfliği feshetmek, vergilere ve askerlik hizmetine son vermek. Pugaçov ve düzensiz birlikleri bu hedefler için tam bir terör uygulayarak kırsal kesimi yağmaladı.

Katerina ayaklanma haberini aldığında sarsıldı fakat ayaklanmacılara karşı harekete geçmeyi reddetti. Karışıklıklarla ilgili haberlerin yayılmasını önledi çünkü iç kargaşa değerlendirmelerinin mutlu bir ülkeyi yöneten Aydınlanma yanlısı bir hükümdar olarak edindiği şöhreti lekelemesinden korktu. Voltaire ve Diderot, Pugaçov olayını duyarlarsa ne derlerdi? Fakat saltanat iddiasında bulunan Pugaçov Temmuz 1774'te önemli bir kent olan Kazan'a ulaştı, ele geçiremediyse de kentin büyük bir bölümünü yakıp yıktı. O sırada Pugaçov Doğu Rusya'da geniş bir bölgeyi elde tutuyor ve Moskova'ya saldırabilecek gibi görünüyordu. Katerina artık onu görmezden gelemezdi. İsyancının disiplinsiz yağmacılarının boy ölçüşemeyeceği büyük bir ordu topladı ve 1774 sonbaharında isyancıları ezdi. Yoldaşlarının ihanetine uğrayan Pugaçov yakalandı ve bir kafes içinde Moskova'ya getirildi. Bakanları imparatoriçeyi iktidar açlığı çeken Kazak'ı ibret olsun diye çeşitli işkencelerden geçirmeye zorladılar fakat Katerina ilan ettiği ilkelerin bilincindeydi. Onun Kremlin Sarayı'nda yargılanmasını emretti. Pugaçov suçlu bulundu ve 11 Ocak 1775'te idam edildi. Cesedi direklere gerilerek parçalandı ve yakılmadan önce teşhir edildi.

Diğer isyancı liderlerin sadece birkaçı idam edildi. Hükümet onları kızgın demirle damgaladı, burun deliklerini yardı ve ağır iş cezasına mahkûm etti. İsyancı köylülere uygulanan misilleme Katerina yönetiminin en vahşi yönüydü. Ordu onlara öylesine vahşi davrandı ki uyguladığı bastırma programı

ayaklanma kadar çok cana mal oldu. Toplamda ayaklanma 20.000 isyancının ve 3000 subay ve soylunun canını aldı. Tarihçi Nikolas Riasanovski'nin belirttiği gibi, "Pugaçov İsyanı bir kez daha Fransız felsefesi ile Rus gerçekliği arasındaki zorlu ve trajik yarılmaya işaret etti". Pugaçov İsyanı Rus tarihinde ve folklorunda yüceltilmiş, pek çok köylü ve radikalde saygı uyandırmış, toplumun geri kalan kısmında da üzüntü yaratmıştır.

Bu zamandan sonra Katerina gerçek duygularını yumuşak ifadelerin ardına gizlemekle birlikte liberalizme karşı daha temkinli bir tutum geliştirdi. Fakat daha önce benimsediği bazı fikirlerden esinlenen Fransız Devrimi'ni haber aldığında artık sessiz kalamazdı. Ocak 1791'de şöyle yazdı: "Cinayetlerin, yıkımların, Fransız devletini ele geçiren ve onu Sezar zamanındaki Galya'ya çevirecek olan hırsızların ininden yükselen şamatanın orta yerinde neler olacağını kimse bilemez. Fakat Sezar onları devirecek! Bu Sezar geldiğinde! Ah o gelecek, ona kesinlikle muhtaçsınız." İki yıl sonra XVI. Louis'nin idam edilmesi onda dehşet ve korku yarattı: "Fransa'nın adı bile silinmelidir! Eşitlik bir canavardır. Bu canavar mecburen kral olacak!"

Rusya'nın içinde Katerina kendisini rahatsız eden fikirleri hoşgörüyle karşılamayı reddetti. Mesela 1790'da duyarlı ve cesur bir adam olan Aleksandr Radişçev serflik, despotluk ve idari yozlaşma dehşetini açığa vuran *Petersburg'dan Moskova'ya Seyahat* adlı kitabını yayımlayarak heyecan yarattı. İmparatoriçe, Radişçev'in "hayal gücü" olan "bilgili" bir adam olduğunu biliyordu fakat Rusya'da var olan kötülükleri açığa çıkardığı için onu asla bağışlayamazdı. "Bu kitabın amacı," dedi, "her sayfasında açıkça ortadadır: Fransız çılgınlığıyla dolu ve onun mikrobu bulaşmış yazarı, otoriteye duyulan saygıyı yok etmek ... halkta üstlerine ve hükümete karşı öfke uyandırmak için mümkün olan her yolu denemektedir".

Radişçev tutuklandı, isyan çıkarma teşebbüsüyle yargılandı ve ölüme mahkûm edildi. Bu ağır ceza, muhtemelen Katerina'nın tavsiyesiyle, Sibirya'da on yıl sürgüne çevrilerek hafifletildi.

Çevresine yaydığı ışık sayesinde imparatoriçenin saltanat dönemi hiç kuşkusuz başarılıydı. Edebiyat çevrelerinde saygı uyandırmak, Rusya'nın şanını ve şerefini yükselterek ün kazanmak gibi en yüksek özlemleri gerçekleşti. Yine de hayatının son yıllarında tahtın, yıldızının asla barışmadığı istikrarsız oğlu Pavel'e geçeceği düşüncesiyle acı çekti. Pavel'in babası kesin olarak saptanmış olmasa da kendisi III. Petro'nun oğlu olduğunu varsayıyor, bu nedenle annesinin yerine tahta geçme hakkı olduğuna inanıyordu. Katerina, pek çok Rus'un bu iddiayı meşru saydığını bildiği için Pavel'i hep uzakta tuttu, hatta kendi taraftarlarının onu aşağılamalarına izin verdi. Ancak Pavel'in tahtın vârisi olmadığını açıkça ilan etmesi sadece onun düşmanlığına yol açardı. Bu durumda Pavel imparatoriçenin zaafını görecek ve öfkeyle tepki gösterecekti. Bilinmeyen bazı nedenlerden ötürü Katerina sevgili torunu Aleksandr'ı ardılı olarak göstermeyi başaramadı. Sonuç olarak Katerina 1796'da öldüğünde kraliyet sarayı bir kez daha sonsuz entrikaların merkezi haline geldi.

I. PAVEL

Tahta geçen kırk iki yaşındaki Pavel ne akılsız ne de eğitimsizdi, fakat hükümdar olmak için gerekli mizaçtan yoksundu. Annesinden nefret eden Pavel genellikle onunkinden farklı politikalar izledi. Fakat kişiliği liderliğe uygun olmadığını gösteriyordu. Aceleci, aşırı sinirli, kindar ve gayet tutarsızdı. Elbette bazı yüce fikirleri vardı, aslında bazı önemli reformlar da yaptı; fakat aynı zamanda mutlakçılığa katı bir şekilde inanıyordu. Pavel'e göre hükümdar toplumsal refah ve eğitimi

geliştirerek halkın içinde bulunduğu koşulları iyileştirmeli, bunu gerçekleştirmek için ülkeyi ataerkil bir tutumla yönetmeliydi. Fakat Büyük Petro'nun yönetim tarzına ve geleneklerine saygı duyuyor ve hükümdarın yüksek mertebesini vurguluyordu. Kendi imparatorluğunda, "Kendisiyle konuştuğum kişi dışında hiç kimse büyük değildir ve o da sadece kendisiyle konuştuğum sırada büyüktür," dediği söylenir.

Pavel, saltanatına pek çok çar gibi ateşli bir liberal ruhla başladı. Babasının katillerinden intikam almaya kalkışmadı, Radişçev'i ve pek çok politik tutsağı sürgünden kurtardı ve annesinin danışmanlarının çoğunu muhafaza etti. Daha önemli ve kalıcı önlemlerinden biri, Büyük Petro'nun egemene kendi ardılını seçme yetkisi veren fermanını 1797'de iptal etmesiydi. On sekizinci yüzyılda politik istikrarsızlığın en önemli sebeplerinden biri olan bu ferman hatalı bulunuyordu. Pavel, en büyük erkek çocuk ilkesine göre ardılın kalıtsal olmasına karar verdi. Sadece erkekler tahta geçmeye uygun olacaklardı. Bu ferman, Romanov hanedanının son yüzyılında politik yapının zirvesinde bir istikrar ölçüsü sağladı.

Dış politikada Pavel annesinin Rusya'yı çeşitli savaşlara sokan ve hazineyi tüketen savaşçı yaklaşımından önce vazgeçti. Rusya'yı Fransa'ya karşı kurulan ittifaktan çıkardı fakat çok geçmeden Napolyon'un bazı eylemlerine öfkelendi ve düşmanlığı yeniden başlattı. Pavel'in, halkın büyük çoğunluğunu oluşturan köylülere yönelik politikası da çelişkiliydi. Serflerin koşullarını düzeltmekten yana olduğunu iddia etti ve onlara saraya dilekçe verme hakkını iade etti; Nisan 1797'de toprak sahiplerinin serfleri pazar günleri zorunlu olarak çalıştırmasını yasaklayan bir ferman çıkardı. Ne var ki aynı zamanda tüccarlara endüstriyel kuruluşlarda çalıştırmak üzere serfleri satın alma hakkı verdi, bazı köylü kategorilerinin yükümlülüklerini artırdı ve yaklaşık 500.000 devlet köylüsünü özel toprak sahiplerine devrederek onları serfe

dönüştürdü. Köylü ayaklanmalarını her zamanki şiddetle bastırdı.

Pavel'in felaket nedeni tutarsızlığından çok soylulara yönelik dostça olmayan tutumuydu. Soyluluk sözleşmesini kaldırmadı fakat pratikte soyluların ayrıcalıklarını azalttı. Soylular artık diğer vergilerin yanı sıra kendi mülklerine getirilen bir vergiyi ödemek zorundaydılar. Ayrıca soylulara devlete hizmet etmeleri için güçlü bir baskı uyguladı ve ciddi suçlardan sanık olan soyluları kırbaçlama uygulaması getirdi. Pavel orduda daha katı bir disiplin, daha fazla etkinlik ve yozlaşmanın önlenmesini istedi. Pavel tahtta geçirdiği üç yılın ardından daha baskıcı oldu. Yabancı kitapları, gazeteleri, hatta yabancı müziği yasakladı ve yurtdışına seyahat kısıtlaması getirdi. Basın üzerindeki sansürü artırdı ve özel yazışmaları bile sansür kapsamına aldı. Kendi görevlilerinin etkinliğinden hoşnut olmayan Pavel genellikle uygun nedenler olmaksızın onları birbiri ardına azletti.

Saraydaki kıdemliler ve oldukça büyük soylu grupları Pavel'i devirmek ve yerine oğlu Grandük Aleksandr'ı geçirmek için komplo hazırladılar. Aleksandr'ın hükümet darbesine rıza gösterdiği kesin olmakla birlikte, babasının öldürülmesine onay verip vermediği bilinmemektedir. Komplocular (subaylar) oğlu lehine tahttan feragat etmesini talep etmek üzere Mikhailovski Sarayı'ndaki odasına girdiklerinde Pavel'i öldürmeyi planlamış olmayabilirler. Aralarında geçen görüşmeye ilişkin en makul değerlendirmeye göre, çarla birlikte oldukları sırada komplocular ayak sesleri işittiler ve adamların çarı kurtarmaya geldiklerini düşünerek korkuya kapıldılar. Komplonun başarısızlığa uğramasını önlemek için Pavel'i demir bir gerdanlıkla boğdular. Bu Rusya'nın son saray devrimiydi.

5.

BÜYÜK BİR GÜÇ OLARAK RUSYA, 1801-1855

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Rus İmparatorluğu'nun uluslararası arenadaki statüsü çarpıcı bir değişim geçirdi. 1812'den sonra Rusya itibarının ve nüfuzunun zirvesine ulaştı fakat 1850'lerin ortasında ülkenin iç zayıflığını ortaya koyan, büyük bir güç olarak geçerliliğine kuşku düşüren bir askeri yenilgi gerçekleşti. Çar I. Aleksandr (1777-1825) ve I. Nikolay (1196-1855) Rusya'nın yerleşik statüsünden yararlandılar fakat ikisinin de bu statüyü sürdürmek için politik ve toplumsal değişikliklerin zorunlu olacağını anladıkları görülüyordu. Zaman zaman çok kapsamlı reformlar yapmayı düşündüler ve birkaçını gerçekleştirdiler fakat toplumun yapısını temelden değiştirmediler. Sonuçta Rusya, 1855'te politik ve toplumsal olarak 1801 Rusya'sından pek de farklı değildi.

Çarların başarısızlıklarını uzun vadeli reformlar başlatmalarına, bilgelikten yoksun oluşlarına ve karakterlerinin zayıflığına atfetmek caziptir. Daha ileri görüşlü ve daha güçlü hükümdarlar Rusya'yı modern bir devlete dönüştürme konusunda Aleksandr ve Nikolay'dan belki daha başarılı ola-

bilirlerdi; fakat çarların zorlu sorunlarla yüz yüze geldikleri unutulmamalıdır. Önceki bölümlerde bahsedildiği gibi, ekonomik, toplumsal ve politik olarak Rusya, değişimi olağanüstü zorlaştıran kurumlarını –otokrasi, serflik, katı bir sosyal yapı– muhafaza etti. Çarlar ve pek çok danışman kurumlarda temel bir değişikliğin on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda yaşananlara benzer isyanlara yol açacağı düşüncesiyle tedirginlerdi. Otoritenin çökmesinden duyulan korku, ülkenin yüz yüze geldiği en hayati bazı sorunların üstesinden gelme girişimlerinde çarları felce uğrattı. Sonuç, durgunluk ve halk kitlelerinin statükoya yönelik hoşnutsuzluğunun yavaş fakat sürekli biçimde artması oldu.

Çar I. Aleksandr ülke içinde ve dışında hedeflerini izlerken o kadar sık duraksadı ki çağdaşları ona "gizemli çar," "sfenks" ve "taç giymiş Hamlet" gibi isimler taktılar. İsveçli bir cumhuriyetçi olan Frédéric-César de La Harpe tarafından Büyük Katerina'nın sarayında eğitim gören Aleksandr, bütün hayatını duygusal olarak bağladığı Aydınlanma fikirlerinde sağlam bir zemin buldu. Gençliğinde sık sık Rusya'yı liberalleştirmekten söz etti ve egemen olarak bile arada bir reform davasını destekledi. Kişisel heveslerden çok yasalar temelinde bir monarşiden yana olduğunu ve köylülerin durumunu büyük ölçüde iyileştirmek istediğini söyleyecek kadar ileri gitti. Bu arada Aleksandr askeriyenin değerlerine, disiplin ve devlet müdahalesine tutkuyla bağlıydı. 1812'de, henüz otuz beş yaşındayken giderek politik görüşlerini etkileyen dini mistisizme kapıldı. Artık dünyayı Hıristiyan ahlakının öğretilerine göre yeniden yapılandırmayı savunuyordu. Bu bulanık anlayış 1815'ten sonra Kutsal İttifak savunusunun temelini oluşturdu. O zamana kadar Aleksandr'ın liberalizmi, mistisizminden ve otoriter yönetim tutkusundan daha belirgindi. Fakat Aleksandr zeki bir adamdı, duygularını saklamakta mahirdi; bu sayede, muhafazakâr ve zaman zaman gerici

olan politikalar izlerken bile liberalizminin samimi olduğu konusunda pek çok çağdaşını ikna etmeyi başardı.

Aleksandr, dış meselelerde barışı her şeyden üstün tuttuğunu iddia ettiyse de İran, Türkiye ve İsveç'e saldırgan savaşlar açtı. Bu savaşlar sayesinde Karadeniz ve Hazar Denizi boyunca topraklarını genişletti, Besarabya'yı ilhak etti ve Finlandiya'yı ayrı bir grandüklük olarak Rus İmparatorluğu'na kattı. Fakat en dikkat çeken başarısı, çağın askeri dehası ve 1804'te Fransa imparatoru olan, Avrupa'ya hükmetmeye kararlı Napolyon Bonapart'a karşı kazandığı zaferdi. Hiç kimse böyle bir zafer beklemiyordu. Aslında Aleksandr önceleri zamanın Avrupa savaşlarında Rusya'nın tarafsızlığını ilan etti fakat 1805'te Napolyon'un toprak hırsları ve muhaliflerine yönelik sert davranışları onu kaygılandırdı. Aleksandr, Fransa liderinin ilerleyişini durdurmak için Avusturya ve Prusya'yla güçlerini birleştirdi fakat iki yıl (1805-1807) içinde Rusya, Austerlitz, Jena ve Friedland meydan savaşlarında üç büyük darbe yedi. Napolyon barış teklif ettiğinde çar hemen müzakerelere başlamayı kabul etti. Temmuz 1807'de iki imparator Tilsit yakınlarında, Nieman nehrinin ortasında gösterişli biçimde dekore edilmiş bir salın üzerinde buluştular ve Fransa'nın Batı Avrupa'ya, Rusya'nın ise Doğu Avrupa'ya hâkim olması için anlaşmaya vardılar. Bu düzenleme en azından geçici olarak Napolyon'a uygundu çünkü boyun eğdiremediği büyük bir ülkeyle, İngiltere'yle mücadele üzerinde yoğunlaşmasını sağlıyordu.

Sonraki birkaç yıl Aleksandr, Napolyon'a dalkavukluk etti fakat Fransız-Rus ittifakı kısa ömürlü olmaya mahkûmdu. Her şeyden önce Rus soyluları "devrimin çocuğu" olarak bilinen Fransa imparatorunun tehlike getireceğini, böylece liberal fikirlerin sonunda Rusya'ya da bulaşacağı korkusuyla çarı Fransa'yla ilişkileri koparmaya zorladılar. Daha önemlisi, iki ülkenin çıkarları pek çok alanda birbirine ters düşüyordu. İlk

olarak, Napolyon'un bağımsız Polonya planı Rusya'yı ülkesine yakın zamanda kattığı topraklardan yoksun bırakacaktı. Bir diğer önemli anlaşmazlık kaynağı, kıtasal sistem, Napolyon'un İngiltere'ye uyguladığı ve diğer Avrupa ülkelerinin saygı göstermelerini beklediği abluka konusunda Rusya'nın sergilediği isteksizlikti. Sistem Rus ihracatçılar ve toprak sahipleri için o kadar zararlıydı ki buna ısrarla karşı çıkıyorlardı fakat Napolyon kendi planlarının boşa çıkarılmasına ve engellenmesine katlanacak türde bir adam değildi. Aynı zamanda Fransa imparatorunun o sıralarda megalomaniye kapıldığını gösteren belirtiler vardı. Kendinden emin bir tavırla Moskova'yı fethetmekten, daha sonra Hindistan'a yürümekten söz ediyordu. Pek çok askeri zafer kazandıktan sonra kardeşine heyecanla, "Artık her şeyi yapabilirim," demişti.

NAPOLYON'UN RUSYA'YI İŞGALİ

24 Haziran 1812'de Napolyon kariyerinin en görkemli mücadelesini başlatarak, savaş ilan etme zahmetine katlanmadan büyük ordusunun başında Nieman nehrini geçip Rus topraklarına girdi. Düşmanlıklardan kaçınmak için umutsuz bir çaba gösteren Çar Aleksandr düşmanına geri çekilmesi için yalvardı fakat işgalciyi caydıramadı. Fransa imparatoru bu sefere yaklaşık 600.000 askerden oluşan muazzam bir güç ayırmıştı. Kesin bir planı yoktu ancak ilerlemeye devam etti. Napolyon çarın ricasını kişisel bir zaaf olarak değerlendirmiş olabilirdi. Eğer böyleyse, kısa süre içinde hayal kırıklığına uğrayacaktı. Zira bu ağır kışkırtma karşısında Aleksandr düşmanlarının yanı sıra tebaasını da şaşırtarak azim ve cesaretini topladı. Çarın bakanlarından biri haklı olarak şöyle dedi: "Aleksandr hükmedemeyecek kadar zayıf ve hükmedilemeyecek kadar güçlü."

Bir buçuk yüzyıldır Rus generallerin işgalciye karşı genellikle bir "İskit stratejisi" izlediğine, yani imparatorluk teba-

asının işgalcinin ihtiyaçlarını karşılamayacağı düşüncesiyle bilerek düşmanı ülkenin harap olmuş iç bölgelerine doğru kasıtlı olarak çektiğine inanılıyordu. Bu yorum, diğer şeylerin yanı sıra Çar Aleksandr'ın St. Petersburg'daki Fransız büyükelçisi ve Napolyon'un yakınlarından biri olan Armand de Caulaincourt'a söylediği şu sözleri temel alır: "Sizin Fransız cesur; fakat uzun süreli yoksunluklar ve elverişsiz iklim onu yıpratır ve cesaretini kırar. İklimimiz, bizim kışımız bizim safımızda savaşacak. İmparator sizinle birlikte gittiği her yerde tuhaf bir durumla karşılaşacak. Aynı anda her yerde olamaz, yıllarca Paris'ten uzak kalamaz." Bu yorumlara rağmen Rus yüksek komutanlığı tarafından hiçbir geri çekilme stratejisi tasarlanmadı.

Aslında generaller haklı olarak kendi güçlerinin Fransızları durduramayacak kadar zayıf olduğu kanaatine vardıkları için Rus ordusu geri çekildi. Nihayet savunma durumundaki güçler, saldıranların dörtte biri kadar, 150.000 asker sevk edebildiler. Askeri bir otoriteye göre, Rus ordusunun bir diğer zayıflığı "pek çok subayın, hatta generalin cahil ve askeri bakımdan yetersiz" olmasıydı. Ayrıca subaylar arasında yaygın yozlaşma ve askerlere dayatılan barbarca disiplin nedeniyle orduda moral bozukluğu vardı. "Falaka kullanımı çok yaygındı. İlke şuydu: İkisini öldüresiye döv, üçüncüsünü eğit." Sıradan askerler uğradıkları vahşi muameleyi o kadar dayanılmaz buluyorlardı ki kurtulmak için çoğu kez intihar ediyorlardı.

Seferin ilk bölümünde Rus ordusunun önemli kararlarının çoğunu bizzat alan General Barclay de Tolly bu engelleri değerlendirerek geri çekilme dışında pek az seçeneğe sahip olduğunu gördü. Bunu yaparken Napolyon'un esas hedefine, önceki savaşlarda yaptığı gibi düşman kuvvetlerini ilk anda imha etme imkânına ulaşmasını engelledi. Her başarılı gün Fransız imparatoru daha fazla bölgeyi işgal etti fakat henüz

zafer iddiasında bulunamıyordu. Ne de tek bir an rahatlayabiliyordu: Düşman ansızın savaşmaya karar verebilirdi.

Seferin başlamasından yaklaşık altı hafta sonra, Napolyon'un bazı mareşalleri bir tuzağa düşmekte olduğu konusunda onu uyardılar. Askeri güçlerin uzun yürüyüşün zorluğunu hissetmeye başladıklarına işaret ettiler; mesela Vilna'dan (Vilnius) Vitebsk'e ilerlerken ordunun 22.000 atının 8000'i ölmüştü. Ayrıca Ruslar geri çekilirken kırsal kesimin büyük bölümünü yakıp yıkıyorlardı. Sonuç olarak Napolyon'un güçleri fethedilen bölgelerde alışık oldukları şekilde yaşayamıyorlardı ve ikmal mallarının Polonya'dan taşınması muazzam lojistik sorunlara yol açıyordu. Fakat Fransızlar için en uğursuz belirti, toprak kaybetmesine rağmen Aleksandr'ın barış talebinde bulunmamasıydı. Ancak Napolyon kovalamayı sürdürdü. Danışmanlarından birine, "Gerekirse," dedi, "meydan savaşı arayışıyla Moskova'ya, kutsal Moskova kentine kadar gideceğim". O aşamada Aleksandr teslim olmak zorunda kalacaktı, "çünkü bir başkentin bir düşman tarafından işgal edilmesi bir kadının onurunu kaybetmesine eşdeğerdir".

O sırada Rus kamuoyu, savaşamadıkları için generallere yağmur gibi eleştiri yağdırıyordu. Ağustos sonunda çar, danışmanlarının baskısına boyun eğdi ve hiç hoşlanmadığı biri olmasına rağmen altmış yedi yaşındaki Prens Mihail Kutuzov'u başkomutanlığa atadı. Kutuzov çok saygın bir komutandı; Aleksandr, ülkenin birliğini sağlama ve ordunun moralini güçlendirme umuduyla kişisel duygularını bir yana bırakmıştı. Geri çekilmeyi en hayati strateji olarak gören az sayıda kişiden biri olan Kutuzov hemen kadim tepe Kremlin'den ve eski başkentten mücadele etmeksizin vazgeçmek niyetinde olduğunu ilan etti. Fakat o sırada Rus ordusuna eşlik eden Alman stratejisti General Karl von Clausewitz'e göre "saray, ordu ve Rusya'nın tamamı" meydan savaşına girmek

için feryat ediyordu. Bu nedenle Kutuzov, esas olarak politik nedenlerle, Moskova'yı savunmak için direnmeye karar verdi.

7 Eylül günü 112.000 kişilik bir Rus gücü Moskova'nın yaklaşık 120 kilometre güneybatısındaki Borodino yakınlarında 130.000 kişilik Fransız ordusuyla karşılaştı. Sadece bir gün sürmesine rağmen vahşi ve kanlı bir savaş oldu. Ruslar 58.000 asker, Fransızlar ise 47 general dahil 50.000 asker kaybetti. Sonuç ancak belirsiz olarak nitelendirilebilir çünkü Ruslar bir kez daha geri çekildilerse de moralleri yüksek ve çekilişleri düzenliydi. Pek çok Rus'un kesin bir askeri zafer kazandıkları iddiası abartılı olsa da Borodino Meydan Savaşı'nın Rusya için büyük bir moral zaferi olduğu kuşku götürmez. Fransızlar bu iddiayla alay ettiler fakat Napolyon tahttan indirildikten sonra Borodino'nun anlamını kabul etti: "Bütün savaşlarım içinde en dehşet verici olanı Moskova önlerinde yaşandı. Fransızlar zafer kazanmaya değer olduklarını, Ruslar ise yenilmez olarak anılmaya değer olduklarını gösterdiler."

Pek çok general Kutuzov'u Moskova önlerinde bir kez daha Fransızlarla kapışmaya zorladıysa da komutan geri çekilmekte ısrar etti. Komutanlarıyla yaptığı bir toplantıda, "Moskova'ya doğru çekilmekten korkuyorsunuz," dedi, "fakat ben bunu ileri görüşlü buluyorum çünkü çekilmek orduyu kurtaracaktır. Napolyon bizim durduramayacağımız bir kasırga. Moskova onu içine çeken bir sünger olacak". Bu, Kutuzov'un düşünmeden aldığı bir karar değildi. Moskova'nın düşmesinin halk için bir aşağılanma olacağını ve bunalım yaratacağını biliyordu. Özel karargâhına girdiğinde gözyaşlarına boğuldu fakat fikrini değiştirmeyecekti.

Napolyon muzaffer bir edayla Moskova'ya yürüdü ve 14 Eylül 1812 günü kente yukarıdan bakan Serçe Tepeleri'ne ulaştı. Napolyon, Napoli Kralı Joachim'e, kent yetkililerinden

oluşan bir heyeti kendisiyle görüşmek üzere Moskova'nın ana kapısına getirmesini emretti. Napolyon'un ele geçirdiği bütün kentlerde âdet olduğu üzere heyetin kentin anahtarını teslim edeceğini umuyordu. Joachim kısa süre sonra dönüp "tek bir önde gelen kent sakini bulamadığı"nı bildirdiği zaman İmparator şaşırdı. Kentin 250.000 olan nüfusundan geriye sadece 12.000 kişinin kaldığı anlaşıldı. İmparator hayretle, "Moskova boşalmış!" diye bağırdı. "İnanılmaz! Girmeliyiz. Gidin ve bana birkaç boyar getirin." Napolyon inatla birkaç saat bekledi. "Nihayet imparatorun gönlünü hoş etmek isteyen ya da onun arzuladığı her şeyi elde etmesi gerektiğine inanan bir subay kente girerek beş altı sokak serserisini topladı ve imparatorun onları bir heyet sanacağını hayal ederek huzura çıkardı."[1] Bu eylem sadece hükümdarın gururunu kırdı, "Bu talihsizler konuştukça Napolyon huzuruna getirilen insanların birkaç zavallı emekçiden ibaret olduğunu anladı".

Nihayet Napolyon akşama doğru, umut ettiği gibi zafer coşkusuyla değil kasvetli bir ruh hali içinde kente girdi. Ertesi sabah erken saatlerde Kremlin'e çıktı ve kalenin manzarası karşısında keyiflendi. "Bu kent Paris kadar büyük," diye yazdı karısına. "1600 kilise ve 1000'den fazla görkemli saray var; kent her şeyle donatılmış." Kraliyet sarayını işgal etti ve dinlenme arzusuyla oraya yerleşti. Fakat bir gece bile uyuyamadan canını kurtarmak için kaçmak zorunda kaldı.

15 Eylül akşamı saat sekizde dış semtlerin birinde muhtemelen kenti yağmalamakta olan dikkatsiz Fransız askerleri bir yangın başlattı. Yangının söndürülmesi için emirler verildi ve emperyal grup geceyi geçirmek üzere istirahate çekildi. İki buçuk saat sonra uşağı Caulaincourt tarafından uyandırıldı. Uşak ona alevlerin kentin büyük bir bölümünü kaplamakta olduğunu söyledi. "Gözlerimi açıp baktığımda," diye hatırlayacaktı Caulaincourt, "tam da öyle olduğunu anladım, gecenin orta yerinde çevreyi aydınlatan alevler yayılıyordu. Ku-

zeyden esen sert bir rüzgâr alevleri merkeze doğru yayıyor, ahşap evler kibrit kutusu gibi tutuşuyordu".

Alevler başka semtlere sıçradı ve sabahın dördünde yangın kenti öyle sardı ki imparatoru uyandırmak gerekti. Birkaç saat içinde Kremlin de tehdit altındaydı. Caulaincourt şunları hatırlıyordu: "Hava aşırı sıcaktı. Çam odunundan sayısız kıvılcım saçılıyor, cephaneliğin damını oluşturan demir levhaları destekleyen kirişler alev alev yanıyordu." Kısa süre içinde Kremlin'de kalmak Napolyon için tehlikeli hale geldi. İmparator danışmanları ve muhafızlarıyla birlikte kaçmak zorunda kaldı. Karargâhını Moskova'nın dışında bir kır evinde kurdu. Şehir iki gün daha yanmaya devam etti; nihayet alevler yatıştığında kentin yüzde 90'ı yanıp yıkılmıştı. Ne var ki Kremlin'deki yapıların çoğu ayakta kaldı ve Fransızların şansına ordunun altı aylık erzakını temin edecek tahıl ve yem depoları da kurtarıldı.

Moskova'nın yanması Ruslara artık "İskitler" ve "barbarlar" diyen Napolyon'u şaşırtmış ve cesaretini kırmıştı. Öfkesine hâkim olamıyordu: "Hayal edilemeyecek bir olay. Bu bir imha savaşı. Böylesine dehşet verici taktikler uygarlık tarihinde görülmemiştir... Kendi kentini yakmak!" Yangının dinmesinden sonra Fransız yetkililer soruşturma açtılar. Sonunda Moskova genel valisi Kont Fyodor Rostopçin'in yangını ve kentin tahliyesini planlamış olduğu sonucuna vardılar. Soruşturmacılar, bütün yangın söndürme pompalarının ya yerinden alındığını ya da tahrip edildiğini ve Kremlin'deki imparatorluk yatak odası dahil sayısız binada ateşleme malzemesi bulunduğunu iddia ettiler. Nihayet Fransızlar 400 kundakçıyı yakaladıklarını öne sürdüler ve onları hemen yargılayıp idam ettiler.

Bu açıklamaları destekleyen bulgular kesin olmaktan uzaktır ve tarihçiler sorumluluk sorununu hâlâ tartışmaktadırlar. Rostopçin de konunun aydınlanmasına yardımcı olmadı: Ön-

celeri, Moskova'nın yakılmasının uygun olacağını düşündüğünde yangını kendine mal etti; daha sonra, yangından ötürü halkın büyük bir acı çektiğini anladığında olayla bağlantısını inkâr etti. Suçlanmamak için erken davranmış olsalar da suçu Ruslara yüklemeleri Fransızların çıkarına hizmet etti. Napolyon'un kasten kutsal kenti ateşe verdiğine inanmaları halinde Ruslar işgalciye karşı öncekinden daha büyük bir nefret duyacaklardı. İmparatorun yaptırdığı ayrıntılı soruşturmaya rağmen olan tam da budur. Aslında kimsenin kasten yangın çıkarmamış olması ve Lev Tolstoy'un *Savaş ve Barış*'ta öne sürdüğü gibi olayın rastlantı sonucu meydana gelmiş olması da muhtemeldir. Kent boşaltıldığı için yangını kimse söndürmedi, bu iş rüzgâra kaldı.

Moskova yanıp yıkıldıktan sonra Napolyon'un kenti işgali Aleksandr'ı barış talep etme baskısından da kurtardı. Tam aksine, çar felaketten Fransızları sorumlu tuttu ve onlarla ilişki kurma konusunda her zamankinden daha inatçı bir tutum aldı. "Ya Napolyon ya ben, ya o ya ben! Artık aynı anda saltanat süremeyiz. Artık onu anladım. Bir daha beni aldatamayacak." Aleksandr, oldukça duygusal bir tavırla, "bütün dünyanın felaketi olan canavar"la müzakere yapmaktansa, "Sibirya'nın derinliklerinde en alt tabakadan köylülerle patates yemeyi" tercih ettiğine dair ant içti.

Napolyon'un planları daha önce hiç bu kadar isabetsiz olmamıştı. Bir düşmanın karakterini daha önce hiç bu kadar yanlış değerlendirmemişti. Napolyon eski başkenti ele geçirmiş fakat Rusya'yı yenememişti. Üstelik kısa süre sonra Moskova'da uzun süre kalamayacağını da anladı. Kış geldiğinde imparatorluğunun geri kalanıyla teması sürdürmesi ve yeterli askeri ikmal sağlaması imkânsız değilse de zor olacaktı. Uzun süre Batı Avrupa'nın uzağında kalması fethedilen ülkelerde açıktan direnişe yol açacaktı. Nihayet, sadece üçte biri Fransız olan büyük orduda disiplin zayıflamaya başladı; çok

sayıda asker firar etti, diğerleri ise Rus bölgesinde Fransız denetimini sürdürmekten çok yağmacılıkla ilgileniyorlardı.

Napolyon ilk kez kararsızdı. St. Petersburg'a doğru 643 kilometrelik bir yürüyüş başlatmayı düşündüyse de mareşalleri, özellikle sert hava koşulları büyük bir ordunun ilerleyişini zorlaştıracağı için bunun çok riskli olacağına onu ikna ettiklerinde bu fikirden vazgeçti. İçine düştüğü çaresizlik onu Aleksandr'a üç ayrı barış yaklaşımı yapmaya zorladı fakat çar cevap verme zahmetine bile katlanmadı. 18 Ekim günü Kutuzov küçük bir çatışmada Fransızlara ağır kayıp verdirdi ve bir gün sonra –Moskova'da geçen beş haftanın ardından– Napolyon, ordusuna geri dönüp Batı'ya yürüme emri verdi.

Napolyon'un Aleksandr'a öfkesi öylesine büyüktü ki kindar bir tutumla Kremlin'i imha etmeye karar verdi. Üç gün boyunca Ruslar saraylara, kiliselere ve diğer yapılara mayın döşemeye zorlandılar. Ordu çekilmeye başlar başlamaz patlamalar başladı. Cephane binası, Kremlin Duvarı'nın bazı bölümleri ve çeşitli kuleleri ağır hasar gördü. Şiddetli bir yağmur çevreye yayılan kıvılcımların yangın çıkarmasını önledi fakat doğa müdahale etmeseydi, Napolyon'un barbarca eylemi muhtemelen Kremlin'in çoğunu yok edecekti.

Doğa geri çekilmekte olan büyük ordunun imhasına da katkıda bulundu. Gıda yetersizliğinin yanı sıra askeri malzeme yetersizliği, askerlerin Rus kışıyla başa çıkabilecek donanımdan yoksunluğu, Kutuzov'un birliklerinin ve gezgin gerillaların tacizi nedeniyle ordu hızla dağıldı. Nalları uygun olmadığı için buzun üzerinde duramayan atlar sürüler halinde yığılıp kalıyorlardı. "Onlarca kilometre boyunca yollar cesetle kaplandı," denilmektedir. "Askerler yoldaşlarının cesetlerini kalas gibi yığarak kendilerine sığınak yapıyorlardı."[2] Rus seferine katılıp da hayatta kalanların 30.000'den fazla olmadığı, yani ordunun sadece yirmide biri kadar olduğu hesaplanmıştır. Bu ezici yenilgi Napolyon'un bütün Avrupa kı-

tasına boyun eğdirmeyi amaçlayan büyük tasarısı için sonun başlangıcıydı. Aleksandr içinse hayatının en şanlı sayfasının açılmasıydı. Sonraki birkaç yılda imparator sadece Avrupa'nın en nüfuzlu değil, aynı zamanda en sevilen hükümdarlarından biri oldu.

ÜLKEDE REFORM

Ne var ki o sırada Aleksandr'ın ülkede reform yapma planları duraklamış ve bir liberal olarak edindiği şöhret bazı lekelerle kararmıştı. Pavel'in gerici politikalarını tanımadığını kanıtlamak için Aleksandr saltanatının ilk birkaç yılında bir dizi ilerici ferman çıkardı. Yabancı ülkelere seyahat kısıtlamasını kaldırdı, yabancı yayınların ülkeye getirilmesine izin verdi, bazı sert cezai uygulamaları kaldırdı ve gizli polis örgütünü feshetti. Aynı zamanda keyfilikten hoşlanmadığını gösterdi ve hukuku temel alan bir yönetim sistemi kurmayı vaat etti. Bu amaçla, Rusya'nın iç ve dış politikasını incelemesi ve reform önerileri tasarlaması için liberal soylulardan oluşan bir "gayriresmi komite" atadı. Komite iki yıl kadar (1801-1803) sistematik olmayan bir tarzda çalıştı. Sonunda ortaya anlamlı bir şey çıkmadı. Fakat komitenin kurulması çarın toplum içindeki Rusya'yı modernleştirmek isteyen unsurlara ulaşma çabasının bir belirtisiydi.

Daha çarpıcı bir belirti, Aleksandr'ın 1808'de yetenekli Mihael Speranski'yi Adalet Bakanlığı'nda yüksek bir makama atamasıydı. Bir köy papazının oğlu olan Speranski bir papaz okulunda eğitim görmüş, devlet hizmetine girmiş, çalışkanlığı ve keskin zekâsı sayesinde hızla rütbe alarak yükselmişti. Aleksandr ondan etkilenmiş ve yıllarca politika konularda tavsiyelerine güvenmişti. 1808'de Speranski'den bir anayasal reform planı hazırlamasını istedi. Bu proje adalet bakan yardımcısı tarafından Ekim 1809'da tamamlandı. Araştırmacılar

Speranski'nin benimsediği politik görüşlerin ne kadar radikal olduğunu hâlâ tartışmaktadırlar; bazıları onun esas olarak açık fikirli bir muhafazakâr olduğunu, diğerleri ise onun Rusya'nın devlet kurumlarında temel bir düzenleme tasarladığını öne sürmüşlerdir. Mesele Speranski'nin değişim önerilerinin politik yapının ya da toplumsal kurumların hemen değişmesini gerektirmeyen uzun vadeli öneriler olmasıdır. Böylece monarşi devam edecek ancak yasalara uygun biçimde yönetecekti. Speranski yürütme, yasama ve yargı arasında güçler ayrımı tavsiye ediyordu. Yasama meclisi mülk sahipliğiyle tanımlanan bir ayrıcalık temelinde seçilecek fakat yetkileri sınırlı olacaktı. Mesela yargılama yetkisi olmayacak, ancak çarın getirdiği önlemleri veto etme hakkına sahip olacak ve böylece hükümdarın uygulamalarına ciddi bir sınırlama getirecekti. Serflik sorununda Speranski temkinli bir yaklaşım benimsedi. Kurumun feshedilmesinden yanaydı fakat güçlü toplumsal grupların muhalefeti nedeniyle bunu aşamalar halinde yapmak zorundaydı. Bu sırada serflere ülke yönetiminde herhangi bir rol verilmeyecekti.

Çar Aleksandr, Speranski'nin anayasa önerilerini büyük bir dikkatle inceledi ve onları onaylar göründü fakat asla dile getirmediği nedenlerden ötürü bu önerileri uygulamaya çalışmadı. Ne var ki Speranski'nin 1917 Devrimi'ne kadar yürürlükte kalan iki önerisini kabul etti. Çar her birinin işlevlerini ayrıntılı biçimde belirlediği yürütme bölümlerini yeniden örgütledi ve bu bölümlerin yasama ve adli meselelerde doğrudan rol oynamalarını yasakladı. İkincisi, Aleksandr üyelerini bizzat atadığı, yasama projelerini tasarlamak ve bütün meselelerde hükümdara tavsiyelerde bulunmakla görevli Devlet Konseyi'nin işlevlerini yeniden tanımladı. Çar, Konsey'in tavsiyesine uymak zorunda olmasa da en azından artık otokratın sarayından ya da kişisel danışmanlarından başka yasama önerileriyle ilgilenen bir kurum vardı.

Speranski'nin çabaları toplamda ılımlı sonuçlar verdi ama 1812'de seçkinlerin ona yönelik muhalefeti öylesine yoğunlaştı ki Aleksandr yüz çevirerek onu önce Nijniy-Novgorod'a, daha sonra Perm'e sürgüne gönderdi. Pek çok soylu yoksulluktan çıkıp zirveye ulaştığı için onu kıskanıyordu fakat ona yönelik düşmanlıkların daha ciddi bir nedeni, tasarladığı reformların kendi toplumsal ve politik ayrıcalıklarını zayıflatacağından korkmalarıydı. Aynı zamanda Speranski'nin bir Napolyon hayranı olduğundan, dolayısıyla ülkesine ihanet ettiğinden kuşkulanıyorlardı. Speranski'nin ayrılmasıyla Aleksandr'ın reformlara duyduğu ilgi kaybolmaya başladı. 1818'de kıdemli devlet görevlisi ve yakın arkadaşı Nikolay Novosiltsev'i yeni bir anayasa planı hazırlamakla görevlendirdiği doğrudur. Novosiltsev'in anayasası, Speranski'ninkinden daha muhafazakârdı çünkü serfliğin sonundan hiç söz etmiyordu; ancak bu tasarı da hükümsüz bir belge olarak kaldı.

Aleksandr'ın ülke içinde en dikkate değer ve kesinlikle en tartışmalı yeniliği olan askeri kolonilerin kurulması hem gerici olarak kınanmış hem de ilerici olarak övülmüştür. İlk kez 1810'da kurulan koloniler pek çok insana Rus toplumunu askerileştirmek için yapılan kaba bir girişim olarak göründü. Fakat bu kuruluşun ardındaki dürtünün idealist olduğu ve çarın sık sık dile getirdiği liberal değerlerin desteklenmesi görüşüyle uyumlu olduğu görülür. Aleksandr, kolonileri kurmayı General Aleksey Arakçeyev'in St. Petersburg'a 120 kilometre mesafedeki Gruzino köyünde bulunan malikânesine yaptığı bir ziyaretten sonra düşündü. Arakçeyev, kendi mülkünü akılcı planlama temelinde çok verimli bir işletmeye dönüştürmüştü. Yetersiz ve uyuşuk olarak adı çıkmış bir ülke için bu büyük bir başarıydı. Yollar gayet düzgün, aynı biçimde inşa edilen köy evleri temizdi; Arakçeyev tarım aleti ve üretkenlik artışı için gerekli olan diğer malzemeyi satın

alabilmeleri için köylülere faizsiz kredi veren bir banka kurmuştu. Aleksandr, Rus kırsal kesiminde Arakçeyev'in ilkeleri temelinde asker koloniler yaratmanın çok faydalı olabileceğini anladı. Barış zamanında üniformalı adamlar hiçbir faydalı iş yapmıyorlardı ve giderleri ülke hazinesine ağır bir yük oluşturuyordu.

Fikir, askerleri köylü-askerlere dönüştürmekti. Bu askerler barış zamanında kendi aileleriyle yaşayacaklar ve zamanlarının büyük bir bölümünü tarımsal faaliyetlere ve endüstriye ayırarak geçimlerini sağlayacaklardı. Hasat zamanları dışında erkek kolonicilerin çoğu haftada iki ya da üç günü askeri talim ve eğitimle geçireceklerdi. 1825'te kolonilerde yaklaşık 750.000 erkek, kadın ve çocuk yaşıyordu. Koloniler 126 piyade ve 240 süvari taburunu sahaya çıkarabiliyordu. Nihai amaç, Rus erkek nüfusun dörtte biri ile üçte biri arasında bir kısmını bu yeni yerleşim bölgelerinde toplamaktı; savaş zamanında silahlı kuvvetlerin ihtiyaç duyduğu bütün askerler bu kolonilerden gelecekti.

Koloniler toplumsal mühendislik bakımından görülmemiş bir deneyimdi. Askerileştirilmiş köylerde her köylü eşit miktarda toprağın yanı sıra ihtiyacı kadar tarım aleti, sığır ve mobilya alıyordu. Yetkililer yedi ile on iki yaş arası bütün çocukların ve okuryazar olmayan yetişkinlerin katılmak zorunda oldukları ilkokullar kurdular. Her koloninin kendi hastanesi ve tıp personeli vardı. Çalışamayacak durumda olan yaşlılar "düşkünler evi"ne yerleştiriliyorlar ve bakım masrafları hükümet tarafından karşılanıyordu.

Koloniler ekonomik olarak her bakımdan başarılıydı: Köylüler kırsal kesimin başka yerlerindeki benzerlerinden daha iyi durumdaydılar ve yoksulluk tamamen ortadan kalkmıştı. Ancak sonunda kolonilerin başarısız olduğu görüldü. Arakçeyev'in yerleşimleri yöneten subayları işlerinde yeterince uzman değildi, sık sık rüşvet alıyor ve kolonicilerle ilişki-

lerinde dikkatsiz davranıyorlardı. Yüksek rütbeli subaylar kaba ve acımasız bir adam olan Arakçeyev'i küçümsediler ve onun güçlü konumunu orduyu denetim altına almak için kullanacağından korktular. Bu subaylar aynı zamanda, zamanlarının büyük bir bölümünü tarımsal faaliyetlere ayıran adamların askerlikte yetersiz kalacaklarına inanıyorlardı. Pek çok soylu, asker alma uygulaması kaldırıldığında hükümetin artık toprak sahiplerine bağımlı olmayacağını, bu durumun toplum içindeki konumlarını zayıflatacağını düşünüyordu. Entelektüeller de yeni kurumun, başlangıçta umdukları gibi, serfliğin tasfiyesini sağlamayacağını anladıklarında kolonilere karşı çıktılar.

Toplumsal bir deneyim olarak kolonilerin nihai başarısızlığının muhtemelen en önemli nedeni, bizzat köylülerin maruz bırakıldıkları aşırı devlet müdahalesinden hoşnutsuz olmalarıydı. Yalnız kalmak ve istediklerini yapmakta özgür olmak istiyorlardı. Bu durum, 1831'de (Aleksandr'ın saltanatının sona ermesinden altı yıl sonra) koloniciler bir kolera salgınına şiddet kullanarak tepki gösterdikleri zaman çarpıcı biçimde açığa çıktı. Salgından ötürü uygulanan tıbbi ve hijyenik önlemleri suçlayan koloniciler önlerine çıkan subayları ve doktorları öldürdüler, hastaneleri ve bütün köyleri yaktılar. Aynı zamanda içerek eğlendiler ve tarlaların içinde çılgınca şölen yaptılar. Askeri kolonilerin kamu düzenine yönelik tehlikeli bir tehdit olduğunu düşünen yetkililer onları feshetmeye başladılar. Birkaçı kapatıldıkları 1857'ye kadar yaşadı.

POLİTİK MAYALANMA

Askeri koloniler Aleksandr'ın Rusya'sındaki politik mayalanmanın sebeplerinden sadece biriydi. Çar'ın, çoğu Rus'un içinde bulunduğu zor koşullarla birleşen liberalizm uğraşıları eğitimli seçkin çevrelerden gelen insanları statükoyu sorgula-

maya yöneltti. Fakat Aleksandr'ın 1812'de kazandığı askeri başarılar ironik biçimde hoşnutsuzluğu kışkırttı. Çok sayıda Rus askeri, çoğu Fransa'da olmak üzere Batı'da görevliydi. Avrupa'daki anayasal rejimler her ne kadar kısıtlı olsa da bu askerlerin oralarda edindikleri deneyimler kendi ülkelerinin geriliğini acıyla fark etmelerini sağladı ve onları reform davasını benimsemeye yöneltti 1816'da bazıları genelkurmay mensubu bir grup subay St. Petersburg'da Selamet Birliği'ni kurdu. Birliğin hedefleri asla açık biçimde dile getirilmedi fakat genelde otokrasinin yerine temsili bir hükümet biçimini geçirmek ve bir anayasa yapmak amaçlanıyordu. Muhtemelen sayısı yirmiyi geçmeyen küçük bir grup olmasına rağmen Birlik, Prens Sergey Trubetskoy, Sergey ve Mathev Muravyev-Aposto ve Albay Pavel Pestel gibi seçkin kişileri kapsıyordu. 1818'de bir başka dernek, Kamu Yararı Birliği, eğitimin, toplumsal adaletin, ekonomik refahın geliştirilmesi ve serfliğin feshedilmesi için baskı yapmak amacıyla kuruldu. Üye sayısı yaklaşık 200 kadardı fakat radikal ve ılımlı unsurlar arasındaki bölünme nedeniyle 1821'de dağıldı. Bir cumhuriyetçi, imparator katlinin savunucusu ve daha radikal eylemcilerden biri olan Pestel o sırada yaşamakta olduğu Ukrayna'daki Tulçin'de Güney Derneği denilen bir örgüt kurdu. Yine o sıralarda St. Petersburg'da daha ılımlı bir Kuzey Derneği kuruldu ve ülke sorunlarını tartışmak için düzenli olarak toplanmaya başladı. Her iki dernek de hükümet darbesinden yanaydı. 1826 baharında darbeyi planladılar.

Fakat planlarını uygulayamadılar çünkü Çar Aleksandr zaman zaman Rusya'nın "ilk devrimi" denilen sürecin yolunu açarak (19 Kasım 1825'te) öldü. Aleksandr tahta geçecek ardılını belirleme konusunda bu kadar özensiz davranmasaydı, ülkenin muhtemelen kaçınılabileceği bir politik kargaşanın yaşanmayacağını söylemek doğru olur. Aleksandr çocuksuz olduğu için resmi vârisi erkek kardeşi Grandük

Konstantin idi. Fakat 1820'de Konstantin karısını boşamak ve soylu olmayan Polonyalı bir Katolik kadınla evlenebilmek için hakkından feragat etmişti. Bunun üzerine Aleksandr'ın öteki erkek kardeşi Nikolay'ın tahta geçmesine karar verildi. 1823'te Aleksandr Moskova Başpiskoposu Flaret'e Nikolay'ın ardıl olduğunu ilan eden bir bildirge hazırlamasını emretti fakat bilinmeyen bazı nedenlerden ötürü bildirge halka açıklanmadı. Katı bir disiplinci olduğu için pek sevilmeyen Nikolay'ın bir sonraki çar olacağını öğrenmek Ruslar için tam bir şok oldu. Konstantin de kurallara daha az bağlı değildi fakat on yıl kadar başkentten uzak yaşadığı için insanlar onun serfliğin kaldırılmasından yana bir liberal olduğuna inanmışlardı. Konstantin halka açık olarak tahttan feragat ettiğini ilan etmedikçe muhafızların kendisini çar olarak tanımayacaklarından korkan Nikolay, çar olmasını sağlamak için Konstantin'e bağlılık yemini etti. Fakat bu hamle, hızla bir komediye dönüşen krizin sona ermesini sağlamadı. Konstantin aslında çar olmak istemiyordu fakat Nikolay'ın krizi yönetemediğini düşünerek içerledi ve tahttan feragat etmeyi reddetti. Böylece Rusya hükümdarsız kaldı.

Nikolay güney ordusundaki subayların bir darbe sahnelemek üzere olduklarını öğrendiğinde kriz zirveye ulaştı. Nikolay kurmaylarına tahta geçeceğini ilan eden bir bildirge hazırlamalarını emretti. St. Petersburg garnizonundaki askerlerin çoğu Nikolay'a sadakat yemini etti fakat iki alay bunu reddederek St. Petersburg'daki Senato Meydanı'na yürüdü ve yüksek sesle anayasa istedi. Aşağı yukarı 2300 asker isyancılara, sivillerden oluşan küçük bir kalabalık da Senato Meydanı'ndaki protestoya katıldı. Bu sivillerin "Konstantin ve anayasa" isterlerken anayasayı grandükün karısı sandıkları söylenir. Yetkililer meydana dört parça top sevk ettiler ve birkaç atış yaptırdılar. Yetmiş isyancı öldü ve Dekabrist (Aralıkçılar) Ayaklanması aşağılayıcı biçimde sona erdi.

Aleksandr, ardında 1801'e kıyasla çok daha güçlü bir Rusya bıraktı. İmparatorluğa katılımlar (Finlandiya, Polonya Grandüklüğü, Besarabya ve Kafkasya'daki bölgeler) önemliydi; Avrupalı devlet adamlarının müzakerelerinde Aleksandr'ın fikirleri giderek ağırlık kazanıyordu. Napolyon Savaşları'ndan sonra bir anlaşma yapmak için toplanan Viyana Kongresi'nde (1814-1815) Avrupalı devlet adamları, her ne kadar İngiltere Dışişleri Bakanı Castlereagh, "İmparatorun zihni tam olarak sağlam değil," şeklinde görüşünü belirtmişse de Aleksandr'ın kutsal ittifak planını kabul ederek çara ayak uydurdular. Bundan böyle içişlerinin yanı sıra uluslararası ilişkilerde de geleneksel politika ilkeleri değil, Aleksandr'ın dediği gibi, "kurtarıcımız Tanrı'nın sonsuz dininin öğrettiği yüce doğrular" temel alınacaktı. Politik liderler kendilerini ilahi kudretin hizmetkârları olarak görecekler ve "gerek tebaalarıyla gerekse ordularıyla ilişkilerinde kendilerini aile babaları olarak düşünerek, onlara din, barış ve adaleti korumak için canlandırdıkları ruhla önderlik edecekler" idi. Politika diline tercüme edildiğinde bu sözlerin tam olarak ne anlama geldiği açık değildi; fakat muhafazakâr bir atılım öneriyorlar ve Aleksandr'ın saltanatının son yıllarında savunduğu görüşlerle tutarlı davranmış oluyorlardı.

İçişlerinde Aleksandr'ın bıraktığı miras önemli değildi. Tahtta oturduğu ilk yıllarda yaşanan reform sağanağının ardından ya iç meseleleri ihmal etti ya da belirgin biçimde baskıcı politikalar izledi. 1804 gibi erken bir tarihte hükümet basına yeniden sansür koydu ve 1807'de güvenlik polisini sürekli bir kurum olarak yeniden kurdu. Bu teşkilat kitap ve gazete yayınının kısıtlamasında giderek artan bir rol oynadı. 1818'de hükümet şunu ilan etti: "Hükümet politikalarıyla ilgili bütün sorunlar, kamuoyuna hangi bilgilerin verilmesi gerektiğini daha iyi bilen yetkililerin arzularına uygun biçimde tartışılabilir; özel kişiler politik meselelerde lehte ya

da aleyhte yazmamalıdırlar." Bu talimat, anayasal reform ve serflerin özgürleştirilmesi gibi politik konuların tartışılmasını kısıtlama anlamına gelse de hükümet edebi eserlere de ağır kısıtlamalar getirdi.

I. Aleksandr hükümeti eğitimin geliştirilmesinde de önemli bir yol almıştı. Altı üniversite, üç lise, elli yedi *jimnazyum* (yüksek okul) ve 511 bölge okulu kurdu. Soylular, 1809'dan sonra resmi okul eğitimini tamamlamaya mecbur tutulduktan sonra, bu zorunluluğu 1830'larda yerine getirebildiler. Daha önceleri yurtdışındaki üniversitelere gitmek zorundaydılar. Ancak otokrasi ve serflik, Rusya'yı Batı'dan diğer her şeyden çok ayıran bu iki kurum, olduğu gibi kaldı.

ÇAR I. NİKOLAY

Mizaç ve kanaat bakımından Nikolay cesur girişimler yapacak biri değildi. Çeşitli diller (Fransızca, Almanca, İngilizce) konuşan iyi eğitimli biri olmasına rağmen, entelektüel olarak özel yetenekleri yoktu ve farklı görüşleri olan herhangi birine pek az anlayış gösteriyor ya da sempati duyuyordu. Aşırı dindardı ve Tanrı'nın elinin bir otokrat olarak kendisine yol gösterdiğine inanıyordu. Aynı zamanda askeri değerlere tutkuyla bağlıydı. John Keep'in kaydettiğine göre, yedi yaşındayken "Bir soylunun yegâne özelliği askeri hizmet değildir" konulu bir deneme yazmayı kesin bir tutumla reddetti. Çar olduğunda itaat, disiplin, düzen ve devlet müdahalesinin Rus devletinin yol gösterici ilkeleri olması gerektiğini ısrarla savundu. Kanaatlerinin sorgulanmasından hoşlanmıyordu; devlet politikalarını kişisel olarak belirlemekte ve uygulanmaları için bizzat karar almakta diretti. Keyfiliği zaman zaman gülünç bir hal aldı. Bir evlilik iptali kararını onaylarken şu notu yazdı: "Genç şahıs bakire addedilecektir." Nikolay'ın otuz yıllık saltanatı haklı olarak Rus mutlakçılığının Tanrılaştırılması olarak görülür.

Dekabrist Ayaklanması onun düşüncelerinde derin bir iz bıraktı ve çar olarak gerçekleştirdiği eylemlerin pek çoğunu etkiledi. Hükümet darbesi girişiminden suçlu bulunan 579 kişinin sorgularını denetledi ve çoğunu bizzat sorguladı. Muhalefet hareketini bütünüyle ezme kararlılığı göstererek suçlu bulunan 128 kişiye verilen ağır cezaları onayladı. 5 kişi idam edildi, 31 kişiye ömür boyu Sibirya'ya sürgün cezası verildi ve diğer 85 kişi daha kısa sürelerle sürgüne gönderildi. Aleksandr'ın yirmi beş yıllık hükümdarlığı sırasında tek bir kişinin idam edilmediğini söyleyen muhafazakârlar bile cezaların ağırlığı karşısında dehşete kapıldılar.

Saltanatının ilk altı yılı içinde Nikolay reform konusuna da ilgi gösterdi. İlk ve belki de en çarpıcı eylemi, aşağılanan Arakçeyev'i savaş bakanlığından azletmek oldu. Daha sonra, 1826'da reform önerileri hazırlamaktan sorumlu bir komite atadı fakat gerçek anlamda ilericilerden oluşmadığı için komite pek etkili olmadı. İlk dönemlerinde Nikolay bazı liberal görüşlerin dile getirilmesini hoşgörüyle karşıladı ve duraksayarak da olsa Polonya Krallığı'nda anayasal bir hükümdar olarak davrandı. İtibarı iade edilen Mihail Speranski'nin rehberliğinde Rus İmparatorluğu'nun yasalarını kodifiye etmesi için bir komite kurdu. Bu komite, 1649'dan beri sistematik olarak toplanmamıştı. Komite, görevini 1833'te tamamladı, faaliyeti yasama reformunu kapsamamakla birlikte, yetkin bir Rus hukuku külliyatı oluşturan bir kanunname hazırladı.

Nikolay, 1830 Polonya isyanından sonra sağa doğru keskin bir dönüş yaptı. Rusya hâkimiyetinden derin bir rahatsızlık duyan Polonya'nın huzursuzluğu Batı'da patlak veren 1830 devrimleriyle tetiklendi. Polonyalılar, kralın tahttan feragat etmek zorunda bırakıldığı Fransa'da duruma hâkim olan devrimcilerin örneğini izleyerek harekete geçmekle kalmadılar, çarın Rus ve Polonya birliklerini Fransa ve Belçika'daki karışıklıkları bastırmak için kullanma planı karşısında da

dehşete kapıldılar. Kasım ayında Polonya ordusu içinde bir ayaklanma patlak verdi ve ülkenin çeşitli kesimlerine hızla yayıldı. Şiddetli bir çatışma oldu ve yaklaşık sekiz ay sürdü. Sonunda, tamamen askeri üstünlük sayesinde olsa da Rus kuvvetleri kazandı. Çar Nikolay, Mayıs 1831'de Polonya muhalefetini bölmek için çoğu ayaklanmaya kayıtsız kalan Polonyalı köylülerin üzerindeki ekonomik yükü hafifleten bir *ukase* çıkardı. Bu gelişme imparatorluğun Batı sınırlarındaki köylülerin, ülke içindeki köylülerden daha iyi koşullarda olmalarından kaynaklanan tuhaf durumu açıklar.

Nikolay, yenilgiye uğrayan Polonyalılara çok sert davrandı. Ayaklanmanın pek çok lideri kendi ülkelerinden uzaklaştırıldı, soyluların yaklaşık onda birinin toprakları müsadere edilerek Rus generallere ve üst düzey devlet görevlilerine verildi ve Polonya anayasası feshedildi. St. Petersburg'daki hükümet 1832 yılında Polonya'nın Rus İmparatorluğu'nun ayrılmaz bir parçası olduğunu ilan eden bir Yapısal Yasa çıkardı. Yasa aynı zamanda Polonyalılara yurttaşlık haklarını ve yerel hükümet kurumlarını muhafaza etme; okullarında, saraylarında ve kamu kurumlarında Lehçenin kullanılmasına izin verme vaadinde bulunuyordu. Fakat yeni atanan ve fiilen bir diktatör gibi davranan genel vali İvan Paskeviç yönetiminde bu vaatler yerine getirilmedi. Paskeviç, Polonya'ya bir Rus vilayeti gibi davrandı ve katı bir Ruslaştırma politikası izledi. Böylece daha yüksek idari şubelerde Lehçe yerine Rusça ve Fransızca kullanılmasına karar verildi. Rusça orta dereceli okullarda resmi dil oldu ve 1840'ların başında Katolik Kilisesi'nin yetkileri laikleştirildi. Bu baskıcı önlemler karşısında İngiliz basını Nikolay'dan "soylu kölelerin efendisi, kadın tecavüzcüsü, ülke mutluluğunun yıkıcısı, çocuk katili ... [ve] insan kılığında canavar" olarak söz etti.

Rusya'nın içinde, ülkenin Avrupa'dan ayrı görülmesini savunan Sergey Uvarov, Nikolaycı gericiliğin ideolojisi dene-

bilecek yaklaşımı dile getirdi. 1832'de henüz eğitim bakanının yardımcısıyken eğitim bakanlığındaki kıdemli görevlilere bütün öğretmenlerin, öğrencileri "Ortodoksluk, otokrasi ve milliyetçilik ruhu"yla donatmakla yükümlü olduklarını ilan eden bir kararname gönderdi. Kendi kanaatini şu sözlerle dile getirdi: "Her profesör ve öğretmen, tahta ve anavatana tek ve aynı bağlılık ruhunu benimseyerek, elindeki bütün kaynakları hükümetin değerli bir aracı haline gelmek ve onun tam güvenini kazanmak için kullanacaktır." Uvarov'un bu sözleri, sonraki yirmi yıl içinde Rus basınının yanı sıra dergilerde, kitaplarda ve ders kitaplarında sürekli basıldı ve işlendi.

Uvarov'un benimsediği üçlünün yorumcuları, Rus Ortodoksluğunun yegâne gerçek din olduğunu ilan ettiler, Tanrı ile Rusya arasındaki sağlam bir bağ olarak gördükleri Nikolay'a sürekli olarak "Rus Tanrısı" göndermesinde bulundular. Rus halkının nazik, zarif ve iyiliksever babası olarak betimlenen otokratın, iktidarı doğrudan doğruya Tanrı'dan aldığı söyleniyordu. Üçlüdeki üçüncü terim olan milliyetçilik, pek çok bakımdan en belirsiz kavramdı. Fakat konuya ilişkin sayısız yazıdan sadece belirli kritik özellikler çıkarılabilir. Üçlünün savunucuları Rus halkının otokrasi ve Ortodoksluğa ateşli bağlılığı bakımından eşsiz, kültürlerinin, özellikle dillerinin ise diğerlerinden üstün olduğuna inanıyorlardı. İddiaya göre Rusya, soylu, sağlam, taze ve melodik bir serbest akış halindeydi.

Uvarov, okulları sadık ve itaatkâr bir tebaa eğitimine odaklanmaya zorluyor ve alt sınıfların daha yüksek bir sınıfa geçme umudu taşımalarına yol açabilecek şekilde eğitim görmemeleri gerektiğine inanıyordu. Nitekim 1872'de hükümet köylülerin sadece ilkokula girmelerine, 1828'den sonra ise sadece soylu ve devlet görevlisi çocuklarının jimnazyuma kabul edilmelerine karar verdi. Hükümet yükseköğrenim kurumları üzerinde de denetimini artırdı. Profesörleri atama

ve ders programlarını belirleme hakkına sahip olan eğitim bakanı teoloji, kilise tarihi ve kilise hukukunu bütün öğrenciler için zorunlu ders haline getirdi. Yeni Rus ve Slav tarihi kürsülerine getirilenler Rus milliyetçiliğine bağlılıklarına ve Moskova Üniversitesi tarih profesörü Mikhail Pogodin'e yakın görüşleri benimsemelerine göre dikkatle seçildi. Pogodin şöyle yazmıştı: "Rusya nasıl da büyük! Nüfusu nasıl da engin! Nice milliyeti nasıl da birleştiriyor! Nasıl da büyük kaynaklara sahip! Son olarak Rus devletinin yapamayacağı herhangi bir şey var mıdır? Onun tek bir sözüyle bütün bir imparatorluk yok olur ve bir diğeri yeryüzünden silinir!" Az da olsa nesnel bir tonda yazmak isteyen araştırmacılar ve yazarlar giderek kitap, dergi ve gazeteleri keyfi bir tutumla denetleyen sansüre takılıyorlardı.

1826'da hükümet sahtekârlar, dini mezhepler, muhalifler ve "istisnasız bütün oluşumlar" hakkında bilgi toplama amacıyla kötü şöhretli Üçüncü Şube'yi (majestelerinin kendi kançilaryasının Üçüncü Bölüm'ü) kurdu. Dekabristler gibi muhalefet hareketlerinin örgütlenmesini önlemek için tasarlanan Üçüncü Şube, bazı adli işlevleri de kapsayacak şekilde hızla muazzam bir güç edindi. Teşkilat iki grup ajandan oluşuyordu: Subaylarının çoğunu eğitimli ve köklü ailelerden alan ve imparatorluğun tamamında faaliyet gösteren birörnek bir askeri güç olan jandarma ve her toplumsal grubu yakından takip etmek ve bildirmekle görevli gizli muhbirlerden oluşan geniş gruplar. Çar Nikolay'ın Üçüncü Şube'ye verdiği önem, bölüm müdürünün bir tür "başbakan" olarak görülmesi gerçeğinden anlaşılmaktadır.

Ne var ki baskıcı bir polis devleti olarak hak ettiği şöhrete rağmen Rusya'da polis ve kamu görevlileri dikkate değer biçimde etkili değildi. Bunun esas sebebi, hükümetin güvenlik güçlerine ve genelde devlet bürokrasisine ayırdığı tahsisatta cimri davranmasıydı. Bu genelleme imparatorluğun 1917'de

çöküşüne kadar geçerli olmuştur. 1796'da çarlık hükümetinde 2250 insana bir görevli düşüyordu; 1851'de bu oran 929 insana bir görevli düşecek şekilde arttı. Fakat bu oran İngiltere ve Fransa'dakinden çok daha düşüktü. Birincisinde oran 244'de bir, ikincisinde ise 208'de bir kadardı. Başka deyişle, Rusya'dan çok daha az baskıcı olan Batı ülkelerinde devlet bürokrasisi kişi başına yaklaşık dört buçuk kat daha büyüktü. Rusya'da maaşlar çok az olduğu için yetkililer yetenekli insanları görevlendirmekte büyük zorluk çekiyorlardı. Görevlendirdikleri arasında da rüşvet olağanüstü yaygındı. Nikolay Gogol gibi yazarların anlattıkları sonsuz rüşvetçilik ve yetersizlik öyküleri gerçeği olanca sefaleti ve bayağılığıyla yansıtıyordu.

Gene de I. Nikolay'ın saltanatı tamamen karanlık değildi. Muhafazakârlığına rağmen Nikolay serfliğin kötü bir kurum olduğunu kabul ediyordu ve köylülere düşen payın artırılmasını sağlayan önlemlerden yanaydı. Fakat aristokrasinin dayanağı olan toprak sahibi sınıfı zayıflatarak ve özgürlük koşullarından tatmin olmayan köylülerin isyanını kışkırtarak büyük bir felakete yol açacağı korkusuyla köylülerin serbest kalmasını savunmadı. Ne var ki çar serf sahiplerinin önceliklerini ihlal etmeksizin serflerin üzerindeki yükü azaltacak önerilerde bulunmaları için toplam sayısı dokuzu bulan bir dizi gizli komite atadı. Komiteler imkânsız bir görevle yüz yüzeydi; onlardan olmayacak bir şeyi yapmaları isteniyordu.

Dekabristlere sempati duyan devlet mülkleri bakanı General Pavel Dmitriyeviç Kiselev komitelere manevi rehberlik ediyordu. Özgürleşmenin kaçınılmaz olduğuna ve özgürleşen köylülere eşit miktarda toprak verilmesi gerektiğine inanıyordu. Nikolay'ı bu yönde cesur adımlar atmaya ikna edemedi fakat 1842'de yetkililer soylu toprak sahiplerinin tazminat karşılığında toprağın serflere devredilmesini sağlayacak gönüllü anlaşmalar yapmalarına izin veren bir yasayı

yürürlüğe koydular. Ne var ki Kiselev devredilecek toprak miktarını ya da tazminat miktarını belirleyemedi; sorunlar taraflar arasında yapılan anlaşmalarla çözülüyordu. Sonuç olarak Nikolay'ın saltanatı sırasında yürürlüğe konulan en iddialı reform sayesinde sadece 24.700 serf özgürlüğünü kazandı. Diğer yasal önlemler görece küçük meselelere dokundu: Özel borçların tasfiyesi için müzayede yoluyla topraksız köylülerin satışı ve meskûn mülkleri olmayan soyluların topraksız serfleri satın almaları yasaklandı.

Kiselev devlet köylülerinin payını artırma girişiminde bir ölçüde daha başarılı oldu[3] çünkü önerilen reformlar soylu toprak sahiplerinin haklarına herhangi bir kısıtlama getirmiyordu. Kiselev'in hedefi uzun vadeliydi; yerel özyönetim organlarında geniş kapsamlı söz hakkına sahip olacak bir kırsal özgür insanlar sınıfının yaratılmasından yanaydı. Hükümet aynı zamanda özgür insanların toprak işletmelerini eşitleme girişiminde bulundu ve ayrıntılı bir refah programını destekledi. Kiselev'in devlet mülkleri bakanlığının başında bulunduğu on sekiz yıl içinde devlet köylüleri için açılan okulların sayısı 60'tan 2551'e, öğrencilerin sayısı ise 1800'den 111.000'e çıktı. Bunlar mütevazı kazanımlardı ancak köylüler reformları coşkuyla benimsemediler. Bunun sebebi kısmen, ilerici görüşlerine rağmen Kiselev'in kendi bölümünü tamamen bürokratik, hatta zalimce yönetmesiydi. Kiselev'in aldığı çeşitli önlemlere ilişkin belki de en önemli nokta, serflik meselesini ve devlet köylülerinin durumunu resmen devletin gündemine almasıydı fakat bütün bunlar bir atılım olarak düşünülemez.

Köylüler hükümetin girişiminden kesinlikle tatmin olmadılar. 1826'dan 1854'e kadar geçen dönemde büyük karışıklıklar olmadı ancak bu dönem barışçıl da değildi. Bu yirmi dört yıl içinde 712 ayaklanma oldu. Köylüler bu ayaklanmalar sırasında 173 toprak sahibini ve icra memurunu öldürdüler ve 75'ini öldürmeye teşebbüs ettiler. 1836'dan 1854'e ka-

dar geçen on sekiz yıl içinde hükümet karışıklıkları bastırmak için 132 farklı yerde asker kullandı. Köylülerin en çok politik gerilim dönemlerinde, mesela 1825'te Dekabrist Ayaklanması ve 1848'de Batı'da gerçekleşen devrimler sırasında huzursuz olduklarını kaydetmek gerekir. Bu durum, kırsal nüfusun ülke dışındaki ve imparatorluğun uzak bölgelerindeki gelişmelerden haberdar olduğunu gösterir.

İÇ GELİŞMELER

Uzun dönemde, Nikolay'ın saltanatı sırasında yaşanan en önemli gelişme Rus tarihinde muazzam etki yaratan bir grubun, Rus entelijansiyasının oluşmasıydı. "Entelijansiya" kolay tanımlanabilen bir terim değildir. Basitçe ifade etmek gerekirse, bu grubun mensupları –yazarlar, filozoflar, politik eylemciler, sanatçılar– hayatlarını entelektüel faaliyete adamış bireylerdi. Fakat bu tanım da tek başına yeterli değildir. Rus entelijansiyası, mevcut düzene eleştirel tavır alan ancak Rusya'da nasıl bir değişim gerektiği konusunda kendi aralarında anlaşamayan bireylerden oluşuyordu. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında entelijansiya mensuplarının çoğunun, ülkenin en iyi eğitim görmüş toplumsal sınıfını oluşturan soyluluktan gelmesi şaşırtıcı değildir; fakat eğitim sistemi yaygınlaştıkça sıradan insanlar da entelijansiyaya katıldı. Eğitimin hoşnutsuzluğu besleyeceğine inanmalarına rağmen yetkililer, genişleyen bürokrasi ve mesleklerin, sayılarının yeterli olmaması gibi basit bir nedenden ötürü soylularla doldurulamayacağını anladılar. Rusya'daki öğrenci sayısının 1800'de 62.000'den 1850'lerin ortalarında yaklaşık 450.000'e çıkması bu durumu açıklar. Öğrencilerin çoğu, sadece temel bir eğitim aldı fakat gene de 1840'larda sayıları 15.000-20.000 arasında değişen soylu olmayanlar da entelijansiyanın parçası olarak görülebiliyordu. O zaman bile bir bütün olarak entelijansiya

toplam nüfusun çok ince bir katmanından oluşuyordu fakat sayılar tek başına öykünün tamamını açıklamaz. Tarihte fikirler önemlidir ve Rus entelektüelleri görüşlerini ifade edecek ve yayacak kadar güçlü hayal gücüne sahip, enerjik ve becerikliydi. Yetkililer çok kısa süre içinde bu grubun fikirlerinin kamuoyunu etkileyebildiğini gördüler ve bu yüzden onların faaliyetlerini büyük bir kaygıyla gözlemlediler. 1830'lardan 1917'ye ve ötesine kadar Rus tarihinin merkez temalarından biri, hükümetin entelijansiyayı dizginleme girişimleridir.

Hükümetin başlıca silahı katı sansürdü. Fakat birkaç istatistik bu silahın çok etkili olmadığını kanıtlamıştır. 1801-1826 arasında girişimci yurttaşlar 129 dergi çıkardılar. Sonraki otuz yıl içinde bu sayı 224'e çıktı. Daha önemlisi, Rus yazarlar sansürü aşmanın yollarını buldular. Aslında ülkenin on dokuzuncu yüzyıldaki büyük kazanımlarından biri olan edebiyat, güncel olaylara ilişkin, okurun kolayca anladığı kinayelerle doluydu. Ayrıca sansür memurları yazılı sözlerin muhtemel etkisini sezebilecek kapasiteye sahip değillerdi. Mesela 1872'de sansür memurları Marx'ın *Kapital*'inin yayımlanmasına eserin fazla dikkati çekmeyecek kadar anlaşılmaz olduğu gerekçesiyle izin verdiler.

Entelijansiyanın kaygıları geniş kapsamlıydı fakat Rusya'nın kaderinden daha çok ilgi duyulan bir konu yoktu. Nitekim Shakespeare'in İngiliz dilini biçimlendirmesi gibi Rus dilini biçimlendiren Aleksandr Puşkin, baskıya dayanan bir politik sistemin güvenli bir gelecek sağlayamayacağını söylüyordu. "Hançer" adlı şiirinde zalim hükümdarların öldürülmesini savunacak kadar ileri gitti. Çok yetenekli bir edebiyat eleştirmeni olan Vissarion Belinski, yazarın yükümlülüğünün politik olarak bir görüşe bağlanmak, ilerici davaları savunmak olduğunu söyledi. Nikolay Gogol iki büyük eserinin, *Müfettiş* ve *Ölü Canlar*'ın geniş çapta serfliğin ve bürokratik yozlaşmanın eleştirisi olarak yorumlamasına karşı çıkınca,

Belinski öfkelendi. Gogol bu kötülüklerin politik sistemin değil bireylerin ahlaki çöküşünün sonucu olduğunu iddia etti. Belinski ise tam aksine şöyle diyordu: "Bugünkü Rusya'da en hayati ulusal sorunlar serfliğin feshedilmesi, bedensel cezanın kaldırılması, en azından kitaplarda yer alan yasaların mümkün olduğu ölçüde katı biçimde uygulanmasıdır."

Entelektüeller arasında daha çekişmeli tartışmalardan biri, bu kitabın başında değindiğim Slavofilizmin yükselişiyle birlikte gelişti. 1830'larda önce Slavofilizmin, Batı'yı Rusya için kültürel ve politik bir model olarak görme eğilimindeki Belinski gibi Batılılaşma yanlıları ile Rus uygarlığının bütün diğerlerinden üstün olduğuna ve mümkün olduğu kadar muhafaza edilmesi gerektiğine inananların farklı bakış açılarını en keskin terimlerle ortaya koyduğu için önemli olduğu ileri sürüldü. Slavofilizm, bazı kurumların Rusya'ya özgü olmasının önemini vurgulayan daha sonraki politik hareketleri etkilediği için de kayda değerdir. Rusya'nın dünya tarihinde benzersiz bir misyona sahip olduğu fikrini vurgulayan Slavofillerin, güçlü bir misyoner mesaj taşıyan Marksizmi pek çok entelektüelin benimsemesini kolaylaştırdığı da öne sürülebilir.

Batı yanlısı değerler ile Slavcı idealler arasındaki çatışma Rus entelektüellerini şu ya da biçimde zor seçeneklerle karşı karşıya bıraktı ve tekil düşünürün kendi konumunu değiştirdiği, bir taraftan diğerine geçtiği pek görülmedi. Tipik bir örnek, kariyerinin başlangıcında Dekabristlerin hedeflerini destekleyen ve Rusya'da devrimin gerekli olduğuna coşkuyla inanan muhteşem bir yazar ve eylemci olan Aleksandr Herzen'dir. Görüşleri yüzünden cezalandırılan Herzen 1847'de Rusya'dan ayrılarak Batı'ya gitti fakat 1848 devrimlerinin başarısızlığı onu Batı'da temel değişim imkânına ilişkin kuşkuya düşürdü. Özel mülkiyete bağlılık Batı ülkelerinin kültürüne çok derin biçimde yerleşmişti. Herzen kendi ülkesinde

sosyalizmin şansının daha fazla olduğu çünkü komünün Rus halkını komünal hayata ve eşitlikçiliğe alıştırdığı sonucuna vardı. "Rus köylüsünün," diye yazdı, "içgüdüsel olarak, doğal olarak kendi komünizminde akıp gelen kurtuluş dışında hiçbir ahlaki kurtuluşu yoktur; o halkın derinliklerindedir; köylü onu besleyen İncil hakkında az şey bilir; hükümetin ve toprak sahiplerinin aşikâr adaletsizliği onu kendi âdetlerine ve kendi komününe daha sıkı bağlar". Herzen asla Slavofil olmadı; daha çok Rus düşüncesinde *narodniçestvo* olarak bilinen bir akımın ilk savunucusu olarak görülür. *Narodniçestvo*nun sözcük anlamı "popülizm"dir fakat "Rus sosyalizmi" olarak tercüme etmek daha doğru olur. Herzen'in fikirleri, sonunda Rusya'daki en geniş sosyalist hareketle, Sosyalist Devrimci Hareket'le birleşti.

Slavofilizmin kurucusu İvan Kireyevski de kariyerine Rusya'nın Avrupalılaşmasını savunarak başladı. O sırada Kireyevski Rus toplumuna nüfuz etmeyi ve ülkenin ekonomisiyle uygarlığını biçimlendirmeyi başaramadığı için Rus Hıristiyanlığını eleştiriyordu. Aynı zamanda Rusya'nın kültürsüz olduğuna ve ancak Avrupalılaşmanın ülkenin kültürünü istenen düzeye yükseltebileceğine inanıyordu. Görüşleri otuzlu yaşlarında çarpıcı bir değişim geçirdi. Bu değişimin Kireyevski'nin aşırı dindar bir kadınla evlenmesinden sonra gerçekleştiği düşünülür. Sebep her ne olursa olsun, Kireyevski bu kez Ortodoksluğun azimli savunucusu haline geldi ve Batı'yı her bakımdan reddetti. Batılıların özel mülkiyet ve lüksü kutsallaştırdığını, bireye zerre kadar değer vermediğini iddia etti. Oysa Rus devleti organik olarak komünden gelişmişti; sonuç olarak mülkiyet komünaldi ve bireye büyük önem veriliyordu. "Rusya manevi olarak birleşmiştir," diyordu ve hiçbir biçimsel, hukuksal koruma güvencesine ihtiyaç duymuyordu. Ruslar toplumlarında hâlâ kusur olduğunu bilseler de temelde kendilerinden hoşnuttular ve yaşadıkları

hayat onları tatmin ediyordu. Kireyevski'nin vardığı ve bütün Slavofillerin benimsedikleri sonuç, Rusya'nın dünyanın manevi lideri olması gerektiğiydi.

O sırada entelijansiya ayrı bir gruptu. Fakat bu grupta ortak olan tek şey şuydu: Rusya'nın değişmesini istiyorlardı. Yetkililer entelijansiyanın eleştirilerini baskı altında tutmak için ellerinden geleni yaptılar; sansürlediler, hapse attılar, sürgüne gönderdiler. Hiçbiri çare olmadı. Fakat ne kadar etkili ve yıkıcı olursa olsun, fikirler tek başına temel reforma yol açmayacaktı. Sonunda hükümetin 1850'lerde izlediği beceriksiz dış politika Rusya'nın ekonomik, toplumsal ve politik sisteminin kırılganlıklarını açığa çıkardı ve reformu gündeme getirdi.

KIRIM SAVAŞI

1850'lere kadar Nikolay dışişlerinin yönetiminde gayet başarılı olmuştu. Dekabrist Ayaklanması'nın şokundan sonra iç meselelere odaklanmaya karar verdi ve yurtdışında mümkün olduğu ölçüde saldırgan bir politika izledi. Yaptığı her ileri hamlede seçeneklerini dikkatle hesapladı ve temkinli davrandı. Türkiye'ye karşı Grek isyanına (1821-1829) Rusya'nın müdahale etmesinde, Rusya'nın Türkiye'de nüfuzunu artırma girişimlerinde ve İngiltere'yle artan rekabette hep bu tutum geçerliydi. Bütün bunlar Nikolay'ın uzun vadede Rusya'yı doğu Akdeniz'de büyük bir deniz gücü haline getirecek şekilde İstanbul ve boğazlar üzerinde denetim kurma hedefini unuttuğu anlamına gelmiyordu. Fakat böyle bir yayılmanın Avrupa ülkelerini, özellikle Rusya'nın Hindistan'la ilgili planlarından korkan İngiltere'yi kaygılandırdığını da biliyordu.

1853'te Kırım Savaşı'yla birlikte patlak veren uluslararası krizin, ilk bakışta Türkiye'de ve daha özgül olarak Filistin'de Hıristiyanların ve Hıristiyan kiliselerinin korunması gibi gö-

rece önemsiz bir meselenin yol açtığı farklılıklarla ateşlendiği görülüyordu. Kutsal topraklara hac ziyaretleri diğerlerinden çok Grek-Ortodoks inancına sahip bireyler tarafından yapıldığı için oralardaki Hıristiyan mabetleri genellikle Ortodoks Kilisesi tarafından gözetim altında tutuluyordu. Fakat 1842'de Fransızlar yakındoğuya olan ilgilerini yenilediler ve kutsal mekânları koruma iddiasında bulunmaya başladılar. 1848'de iktidara gelen Louis (III.) Napolyon ülkesinin yurtdışındaki etkisini artırmak için amcası I. Napolyon'un örneğini izlemeye çalıştı. Özellikle Fransız hükümeti, Beytüllahim Kilisesi'nin büyük kapısının anahtarının kendisine verilmesini ve Greklerin 1847'de çaldıkları iddia edilen ve İsa'nın doğum yerini işaretleyen Latin yıldızını yerine koyma hakkını talep etti. Öte yanda Ruslar, Fransızlara verilecek tavizleri hoşgörüyle karşılamayacaklarını söyleyerek Türk yetkilileri uyarıyorlardı. Ne Rusları ne de Fransızları kızdırmak isteyen Türkler önceleri kaçamak bir tavır takındılar; daha sonra, 1852'de her iki tarafa da isteklerinin yerine getirileceğini vaat ettiler. Bu ikili tutum kimseyi uzun süre aldatamadı. Öfkeye kapılan Louis Bonapart Aralık 1852'de Türk sularında bir donanma gösterisi yaptı ve Türkleri kendi arzularına boyun eğmeye zorladı.

İşte bu noktada Çar Nikolay ilk kez büyük bir yanlış hesap yaptı. Avusturya'nın destek vereceği beklentisiyle iki ordu grubunu seferber etti. 1849'da, Avusturya yaygın bir iç huzursuzlukla yüz yüze geldiğinde, Nikolay Rus birliklerini devrimci kalkışmanın bastırılmasında Avusturya hükümetine yardımcı olmak için göndermişti. Çarın gerektiğinde Avusturya'nın da Rusya'nın yardımına koşacağını düşünmesi gayet doğaldı. Aynı zamanda çar kararlı tutumuyla ve müttefik olduğunu düşündüğü Avusturya'yla birlikte Türkiye'yi taleplerinin yerine getirilmesine zorlayacağına inanıyordu. Türkiye'ye Rusya'yla gizli bir ittifak çağrısında bulunarak bu ülkenin sadece kiliseler konusunda Ortodoks Kilisesi'nin

ayrıcalıklarını güvence altına almasını değil, aynı zamanda Rusya'nın Türkiye'deki bütün Ortodoks tebaanın (yaklaşık iki milyon) koruyucusu olduğunu kabul etmesini istedi. Sadece Türkiye değil, Avrupalı güçler de Rusya'nın bu talepleri karşısında şaşırdılar, haklı olarak Türkiye'nin egemenlik hakkının ihlal edildiğini düşündüler. Rusya'nın gerçek hedefinin Türkiye'yi himayesi altına almak olduğunu düşünerek korktular. İngiltere, Türkiye'yi Rusya'nın aşırı taleplerini reddetmeye zorladı. Bunun üzerine Ruslar, Tuna prenslikleri olan Moldova ve Eflak'ı Temmuz 1853'te işgal ettilerse de uluslararası baskı karşısında kısa süre içinde çekilmek zorunda kaldılar. Hem Fransa hem de İngiltere Türkiye'nin yardımına koştu; Prusya tarafsız kaldı ve Avusturya, Rusya'nın çok istediği prenslikleri işgal edecek kadar ileri giderek Rus karşıtı bir tutum aldı. Saf Nikolay şaşırdı ve gücendi. "Astlarından birine Avusturya'nın bir gün kendi nankörlüğünün büyüklüğüyle bütün dünyayı şaşırtacağını söylediği iddia edilen kişi bizzat Schwarzenberg (1852'de ölen Avusturyalı bakan) değil miydi?"

1854 gibi erken bir tarihte savaş, Rusya'nın Türkiye, İngiltere ve Fransa'ya savaş açmasıyla gerçekten başladı. Ruslar çatışmaların çeşitli evrelerinde bazı zaferler kazandılarsa da savaş bütün taraflar, fakat en çok kendi topraklarını savunamayan Ruslar için tam bir fiyasko oldu. En şiddetli savaşlar Kırım'da gerçekleşti; pek çok tökezlemeye rağmen, Batılı generaller Karadeniz'deki önemli deniz üssü Sivastopol'ü Eylül 1855'te ele geçirmeyi başardılar. Bu ağır bir darbeydi fakat dört ay sonra, Rusya önceden dayatılan koşullarla derhal barış müzakeresi yapmayı kabul etmediği takdirde Avusturya'nın da savaşa gireceği tehdidi karşısında St. Petersburg'daki yetkililer düşmanlığa son vermeye ve barış konferansına katılmaya karar verdiler. Kötü yargılar ve yetersizlik başından itibaren Rus savaş faaliyetlerinin özelliği olmuştu: Osmanlı

İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanlar silaha sarılmamışlar; mevcut demiryolları asker ve mühimmatın uygun zamanda savaş mıntıkasına aktarılmasını sağlayamamış; Rus silahlarının Fransa ve İngiltere'nin silahlarından çok daha düşük kaliteli olduğu görülmüş; bazıları tamamen yozlaşmış olan Rus komutanlar felaket niteliğinde hatalar yapmaya düşmanlarından daha yatkın olduklarını göstermişlerdi. Rusya'nın asker ve malzeme kaybı dehşet vericiydi; bir değerlendirmeye göre, üç yıl süren çatışmalar sırasında hastalıklar dahil 600.000 asker ölmüştü. Rusya'nın neredeyse her bakımdan Avrupa'nın çok gerisinde olduğu kuşkusuzdu.

Bu koşullar altında Rusya 1856'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda beklenenden çok daha başarılı bir sonuç aldı. Ancak nihai antlaşma ne hükümeti ne de Rus milliyetçilerini memnun etti. Müttefikler işgal ettikleri Rus topraklarının tamamından çekildiler fakat Rusya, Tuna üzerindeki Güney Besarabya sınır şeridini Moldova'ya bırakmak zorunda kaldı. Türkiye Moldova ve Eflak üzerindeki hâkimiyetini korudu ve bütün imzacılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi, Türkiye'nin içişlerine karışmamayı taahhüt ettiler. Türkiye de buna karşılık tebaasının dini (özellikle Hıristiyanları kapsar) ve hukuki eşitliğini kabul edecekti. Barış konferansına katılan delegeler son olarak Karadeniz'in tarafsız kalmasına; bu denizin bütün ticaret gemilerine açık fakat savaş gemilerine kapalı olmasına karar verdiler. Böylece, ne Rusya'nın ne de Türkiye'nin buralarda donanma faaliyetinde bulunmasına izin verilecekti. Bu kısıtlama sonraki yarım yüzyılın önemli sorunlarından biri olacaktı.

Kırım Savaşı felaketinin sorumluluğunu önemli ölçüde üstlenen Çar Nikolay Paris'te varılan anlaşmaları bizzat imzalayarak aşağılanmaktan kurtuldu. Savaş sonrasının sorunlarıyla başa çıkma görevini oğlu II. Aleksandr'a bırakarak Şubat 1855'te öldü.

6.

REFORM VE KARŞI-REFORM, 1861-1894

1861 yılı genellikle "Modernleşme Çağı" denilen sürecin başlangıcıdır. Bu tarihten 1917'ye kadar St. Petersburg'daki yetkililer ülkenin toplumsal ve politik düzeninde ve ekonomisinde bir dizi büyük değişiklik yaptılar. Bu süreçte dikkati çeken bazı kesintiler oldu fakat temel gerekçe modernleşmeydi. Monarşinin ve politik seçkinlerin yegâne değilse de başlıca güdüsü, belli başlı diğer büyük güçlere kıyasla zemin kaybettiği görülen devleti yeniden güçlendirmekti. Rus monarşisi bir bakıma, en azından on sekizinci yüzyılın başlarındaki Büyük Petro zamanına kadar izlenebilen yukarıdan reform geleneğini sürdürdü. Fakat on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında hükümdarın ve devletin imparatorlukta yaşanan olayları bizzat biçimlendirme yeteneği zayıflamıştı. Giderek toplum –yani otokrasi ve bürokrasi dışında kalan orta sınıflar, entelijansiya, sanayi proletaryası ve köylüler– ülke gündeminin belirlenmesinde rol oynuyorlardı. Toplumun önemli bir politik güç olarak oluşması, kaçınılmaz biçimde sadece devlet ile toplum arasındaki değil, nihai olarak toplumun çeşitli kesimleri arasındaki çatışmaları da keskinleştirdi. Bu çatışmalar 1861'de başat konu haline geldi.

1855'te otuz yedi yaşında tahta çıkan ve "kurtarıcı çar" olarak anılan II. Aleksandr cesur inisiyatifler alan bir lider olması şöyle dursun, pek çok bakımdan karmaşık durumlarla başa çıkması muhtemel biri de değildi. Ne çok zeki ne de iyi eğitimli olan Aleksandr otokrasi ve resmi milliyet ilkelerine değer veren babası I. Nikolay'ın değerlerine hayranlık duyuyordu. Aleksandr kararlı biri de değildi ve görüşlerini nadiren yüksek sesle dile getirdi. Zamanın yakıcı sorunlarında güçlü bir liderlik de sergilemedi. Gündemi oluşturmak için daha çok kendi danışmanlarına güvenme eğilimindeydi fakat hükümet politikasına ilişkin keskin biçimde farklı görüşleri olan yüksek görevlileri muhafaza ettiği için hiç kimse onun liberal ya da gerici görevlilerin tavsiyelerine kulak verdiğinden emin olamazdı. Fakat nihayetinde, çar gerçekçi ve pratik eğilimleri olan biri olarak görülür; bu özellik ağır krizlerin yaşandığı dönemde bir lider için bütün diğer özelliklerden daha anlamlı olabilir.

Aleksandr otokratik iktidar gömleğine büründüğünde, Rusya görülmemiş seviyede bir ulusal aşağılanmayla karşı karşıya kaldı. Kırım Savaşı sırasında Rusya'nın kendi topraklarında yenilgiye uğraması ülkenin askeri, ekonomik ve toplumsal olarak Batı'nın çok gerisinde kaldığını ve ikinci sınıf güç statüsüne indirgenme tehlikesiyle yüz yüze olduğunu göstermişti. Eski düzeni sürdürmek isteyen çar uzun vadeli değişimler başlatmaktan başka seçeneği olmadığını anladı. Ancak bu değişimlerin kendi otokratik otoritesi ve soyluluğun ayrıcalıkları üzerindeki etkisini daima azaltmaya çalıştı. Rusya'nın geri bir ülke olmasında oldukça belirleyici olan serfliği feshederken esas güdüsü insani değil pragmatikti. Serfliğin Rusya'nın askeri yeteneğini zayıflattığı açıkça ortaya çıkmıştı.

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Rus İmparatorluğu, toplamda iki milyon askerden oluşan, Avrupa'nın en büyük

daimi ordusunu muhafaza ediyordu. Bu kadar büyük bir askeri gücün, uzun ve saldırıya açık sınırlar, birlikleri bir bölgeden diğerine hızla aktarabilecek demiryolu şebekesinin ve eğitimli yedeklerin yokluğu nedeniyle zorunlu olduğu düşünülüyordu. Fakat Kırım Savaşı sırasında güvenlik nedeniyle büyük bölümü Polonya Krallığı'nda ve Galiçya sınırında bulunduğu için devasa ordunun yetersiz kaldığı görüldü. Bu nedenle hükümet çok sayıda eğitimsiz adamı askere aldı fakat genişleyen orduda subay olarak hizmet edebilecek adam bulamadı. Karadeniz'deki büyük deniz üssü Sivastopol tehdit altında kaldığında, yüksek komutanlık kentin savunulması için sadece 100.000 eğitimli asker toplayabildi. Rus ekonomisinin de orduya yeterli donanımı sağlayamadığı görüldü. Savaş sona erdiğinde Rusya muazzam bir mali krize girdi: Sadece 1857'de hazinenin açığı 75 milyon rubleyi aşmıştı. Bu miktarın nerdeyse tamamının Kırım çatışmasının zorunlu giderlerinden kaynaklandığı saptanabiliyordu.

Krize en makul çözüm görece küçük bir daimi orduyu ve savaş zamanında göreve çağrılabilecek eğitimli bir stratejik yedek gücü muhafaza eden Avrupa ülkelerinin uygulamasını taklit etmekti. Fakat serflik var olduğu sürece bu söz konusu olamazdı. Bu çok sayıda serfin ateşli silah kullanmayı ve askeri taktikleri öğrenecek şekilde eğitilmesini ve onları iş bulma güvencesi olmaksızın sevk etmeyi gerektirecekti. Kamu düzenine yönelik potansiyel tehdit o kadar açıktı ki hükümet serfliğin feshedilmesini kabul etmekten daha radikal bir seçenek olmadığına inandı.

Fakat bu alternatifi benimsemenin başka sebepleri de vardı. Bizzat köylüler özgürleşme arzularını ifade etmişlerdi. I. Nikolay'ın otuz yıllık saltanatı sırasında 600'den fazla köylü isyanı patlak vermişti. Bunların çoğu küçük çaplıydı ve kolayca bastırıldı fakat pek çok soylunun yanı sıra Çar II. Aleksandr da özgürleşmeden çok durgunluktan korkmak

gerektiğine inanıyordu. II. Aleksandr'ın 1856'da dediği gibi, "Serflerin kendilerini aşağıdan özgürleştirmelerini beklemektense, bu kurumu yukarıdan feshetmek daha iyidir". Bu arada, özellikle toprağın verimli olduğu bölgelerde kesinlikle yetersiz bir çiftçilik sistemini sürdürmektense, bu toprakları kiralık ucuz emekle işlemenin daha kârlı olacağı anlaşılıyordu. Ayrıca ülkenin seçkinleri arasında sayıları giderek artan bir kesim serfliğin artık hoşgörüyle karşılanamayacak kadar insanlık dışı bir kurum olduğu sonucuna varmıştı. İnsani kaygılar hükümet reformlarının esas sebebi olmayabilir fakat bürokrasinin ve entelijansiyanın 1856'dan 1861'e kadar serflik hakkında sürdürdükleri yoğun tartışmalar da kesinlikle bu kararda rol oynadı.

Özgürleşmenin getirdiği sorunun boyutunu değerlendirmek için o sırada ABD'de nüfusun yaklaşık yüzde 11'inin köle olduğunu ve özgürleştirilmelerinin izlerinin günümüze kadar gelen muazzam bir çatışma ve pek çok zorluk yarattığını unutmamak gerekir. Irk etkeni ABD'deki sorunun karmaşıklığını artırdı fakat Rus hükümetinin birlikte çalışmak zorunda olduğu giderek artan sayıda insan, özgürleştirmenin ister istemez ülkenin sosyal olmanın yanı sıra politik kurumlarının da temelden değiştirilmesini gerektirdiğini savunuyordu. Rusya'da kabaca 74 milyon insanın yaklaşık dörtte üçü ya devlete ya da toprak sahiplerine bağımlıydı. Bütün köylülerin yaklaşık yüzde 55'ini oluşturan toprak sahibi serflerin durumu, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında hükümetin toprak sahibinin kendi serfleri üzerindeki gücünü sınırlamayı amaçlayan bazı zayıf girişimlerine rağmen, çeşitli bakımlardan kölelerinkinden çok farklı değildi.

Devlet köylüleri en iyi şekilde, hazinenin yönettiği devlet mülkünde yaşayanlar olarak tanımlanabilir. Ekonomik olarak toprak sahibi serflerden daha iyi durumdaydılar ve bürokratların denetimi soylularınki kadar ağır değildi. Devlet

köylüleri ile toprak sahibi serflerin ortak özelliği her ikisinin de toprağa bağlı olmasıydı; ikamet ettikleri yerden serbestçe ayrılamıyorlardı.[1]

Serflik sorunu o kadar hassastı ki çar bu kurumu feshetmeye karar verdiğinde büyük bir dikkatle harekete geçti ve ülkenin seçkin kesimine mensup pek çok bireyden tavsiye almaya çalıştı. Tasarıyı tam bir gizlilik içinde yürürlüğe koymak için özel bir "Ana Komite" atadı. Bu komite ise seçilmiş ve atanmış üyelerden oluşan Eyalet Komisyonları'ndan yerel bölgelerde reformun nasıl uygulanacağına dair tavsiye alacaktı. Bütün bilgiler toplandığı zaman kesin şeklini alan projeler, tavsiyelerin daha geniş idari, ekonomik ve hukuki yönleri değerlendirilerek önerilerin geliştirilmesinden sorumlu olan St. Petersburg'daki Editoryal Komisyon'a gönderilecekti.

Başlangıçta sadece toprak sahibi serflere uygulanan –devlet köylüleri beş yıl sonra özgürleştirildi– 1862 tarihli özgürleştirme fermanı köylülerin umduğu kadar kapsamlı ve cömert olmadıysa da büyük önem taşıyordu. Bu reform 1866'da Rus halkının büyük çoğunluğunun hukuki durumunu değiştiren süreci başlattı. İnsanların alınıp satılmasına son verdi, erkeklerin ve kadınların tarladan ev işlerine keyfi biçimde aktarılmasını yasakladı, köylüler artık istedikleri kişiyle evlenmekte özgürlerdi, mülk edinebiliyor, ticaret yapabiliyor ve dava açabiliyorlardı.

Köylülerin bakış açısından fermanın başlıca sakıncası onlara yeterli miktarda toprak vermemesiydi; en iyi durumda, reformdan önce işledikleri kadar, pek çok durumda daha da az toprak aldılar. Köylüler aynı zamanda hükümete kefaret harcı ödemek zorundaydılar. Bu bedel kırk dokuz yıllık bir dönemde ödeniyor ve *obrok* ile yüzde 6 oranında *obşçina* esas alınarak hesaplanıyordu. Bu arada hükümet toprak sahiplerine harçların toplam değerinin yaklaşık dörtte üçünü kapsayan faiz gelirli tahviller verdi. Harçlar, pek çok durumda

köylülere devredilen toprağın değerinden daha fazlaydı. Başka bir deyişle, yetkililerin vaat ettiklerinin aksine köylü kendi kefaretini ödemek zorundaydı.

Komün sadece korunmakla kalmadı, güçlendirildi. En dikkati çeken gelişme, Komün Meclisi'nin daha önce toprak sahiplerine ait olan kamu hukuku yetkilerinin çoğunu devralmasıydı. Meclis aynı zamanda kefaret ödemelerini, ayrıca kelle vergisinin toplanmasını denetliyor ve güvence altına alıyordu, geçici bir dönem için olsa bile köylülerin ikamet ettikleri bölgeden ayrılmak istemeleri halinde onlara pasaport veriyordu. Bu *mir* yetkileri, Komün Meclisi'nin özgürleşmeden önce kullandığı yetkilere eklendi.[2]

Özgürleşme fermanının ayrıntılarını fark ettiklerinde köylülerin çoğu öfkeye kapıldı; kendilerine "tam bir özgürlük" güvencesi sağlanacağına inanıyorlardı. Bu güvence onlar için, yükümlülükten kurtulup toprak sahiplerinin elindeki toprakların kendilerine verilmesi anlamına geliyordu. Şunu da vurgulamak gerekir ki köylüler uzun süre toprağın onu işleyene ait olduğuna ikna olmuşlardı. Aynı zamanda çarın, yani "baba"larının toprak sahibi olmalarını istediğine ve ancak kendi çıkarlarını düşünen toprak sahiplerinin çarın iradesini önlediğine inanıyorlardı. Özgürleşmeden sonra meydana gelen köylü isyanlarının reformdan önceki yıllarda görülen isyanlardan daha fazla olması anlamlıdır: 1861'de 1176, 1862'de 400 ve 1863'te 386. Yetkililer zor kullanarak karşılık verdiler, köylerde huzuru bozan pek çok kişiyi vurdular, bazılarını kırbaçladılar ve sürgüne gönderdiler. 1864'te düzen yeniden sağlandı; o yıl polis kırsal kesimde sadece 75 olay kaydetti.

Sonraki on yıllarda çoğu köylünün ekonomik durumu kötüleşti. Bunun bir nedeni köylü nüfusundaki ciddi artıştı. Köylü nüfusu 1860'tan 1897'ye kadar 50 milyondan 79 milyona çıktı. Kaçınılmaz sonuç, tekil toprak tahsisatının 1877'de ortalama 13,2 desiyatinden (bir desiyatin 0,01 kilometrekare)

1905'te 10,4 desiyatine inmesiydi. Üstelik köylü toprağından alınan ortalama vergi, soyluların topraklarından alınanın on katıydı. Tarım, yeniliği caydıracak şekilde toprağın periyodik olarak bölünmesi yüzünden olağanüstü geri kaldı. Mesela Almanya'da bir desiyatin toprak yazın 128 pood (bir pood 16 kilogramdır) kışın ise 104 pood ürün veriyordu. Avrupa Rusya'sında kıyaslanabilir sayılar, sırasıyla 64 ve 41 pood idi. Elverişsiz hava koşullarının neden olduğu periyodik açlıklar köylünün ekonomik sıkıntılarına eklendi. Kırsal kesimdeki ağır koşulları kanıtlamak için pek çok istatistikten alıntı yapılabilir fakat hiçbiri şundan daha çarpıcı değildir: Rusya'daki ölüm oranı İngiltere'dekinin neredeyse iki katıydı.

ADLİ, İDARI VE ASKERİ REFORM

Özgürleşme, II. Aleksandr'ın en önemli reformu olmakla birlikte tek reformu değildi. Çar ve danışmanlarının çoğu, serflerin özgürleştirilmesinin halkı, ülkedeki keyfi yönetimin en kötü özelliklerini bıraktığına ikna etmek için başka reformları gerektirdiğini anlamışlardı. 1864'te hükümet, halka açık mahkemeler ve bir jüri sistemi getiren, bedensel cezanın en ağır biçimlerini kaldıran bir dizi adli reform başlattı. Yeni sistemde, terfileri hâlâ kıdemli hükümet görevlilerinin iyi niyetine bağlı olmakla birlikte yargıçların yerleri değiştirilemeyecekti. Adli reformlar bir hukuk devletinin kurulması yönünde atılan ilk adım olarak görülür. Ancak bunlar kararlı bir tutumla uygulanmadı ve özellikle 1881'den sonra yetkililerin sözde politik suçluları keyfi biçimde cezalandırmalarına izin veren çeşitli olağanüstü fermanlar nedeniyle çoğu kez iptal edildi. Sorunun bir bölümü yöneticilerin kendilerine iyi hizmet eden yönetim tarzlarından vazgeçme isteksizliğiydi; fakat üzücü biçimde, eğitimsiz ve az gelişmiş yurttaşları olan bir ülkede jüri sistemi ciddi zorluklarla yüz yüze kalır. Yabancı bir göz-

lemci bir jürinin "hafifletici sebepler nedeniyle suçlu değil" hükmünü geri çevirdiğini, bir diğerinin zor bir davayı bir ikonun önünde kura çekerek sonuca bağladığını ve çeşitli jürilerin duruşma sırasında, sanık tam bir itirafta bulunduğunda bile "suçlu değil" hükmü verdiğini bildiriyordu. 1878'de kamuoyunun ilgisini çeken bir davada jüri, St. Petersburg askeri valisini politik bir mahkûmun kırbaçlanmasını emrettiği için ateşli silahla vurarak yaralayan bir devrimciyi, Vera Zasuliç'i mahkûm etmeyi reddetti. Bunun üzerine hükümet bütün politik davaların normal adli prosedürlerden çekilmesini emretti.

1864'te başlatılan bir diğer önemli reform tamamen yeni bir yerel yönetim sistemi getirdi. Yasa, ilçe (*uezd*) ve eyalet düzeyinde, *zemstvo* olarak bilinen yerel yönetim organlarının seçimle görevlendirilmesini öngörüyordu. Seçimler, bildiğimiz anlamda "demokratik" değildi. Nüfus üç gruba –soylular, şehirliler ve köylüler– bölünüyor ve *zemstvo*ya gönderdikleri temsilcilerin sayısı her grubun sahip olduğu mülkün değerini temel alıyordu. Aynı zamanda ilçe *zemstvo*ları daha yüksek eyalet *zemstvo*suna katılacak delegeleri seçiyordu, böylece demokratik ilkeler biraz daha sulandırılmış oluyordu. Sonuç olarak, nüfusun küçük bir azınlığını temsil eden soylular ve hükümet görevlileri yönetim organlarında belirleyici güç oldu. Mesela 1865'te bu görevliler bölge meclislerinde delegelerin yüzde 42'sini ve eyalet *zemstvo* meclislerinde yüzde 74'ünü oluşturuyordu.

Bununla birlikte, *zemstvo*lar bütün araştırmacıların kabul ettiği gibi, yerel düzeyde genel koşulların iyileştirilmesinde etkili oldu. Bu kurumlar yolların ve hastanelerin inşası ve bakımında belirleyici bir rol oynadı; yerel eğitim kurumlarını denetlediler, ekonomik gelişmeyi teşvik ettiler, cezaevlerini yönettiler ve yeni kiliselerin inşasıyla ilgilendiler. *Zemstvo*lar bu işlevleri yerine getirmek için artan sayıda eğitimli uzmanı –doktorlar, veterinerler, tarımcılar, istatistikçiler, öğretmenler,

mühendisler– istihdam ettiler. "Üçüncü unsur" denilen bu uzmanlar, on dokuzuncu yüzyılın sonunda kamu hayatında etkin bir güç haline geldiler. Bu *zemstvo* çalışanları halka hizmet etmek için büyük fedakârlıklar yapan idealist insanlardı. Yirminci yüzyılın başlarında üçüncü unsurun sayısı 70.000'e yakındı; çoğu liberal ya da sosyalist davalara sempati duyuyordu. Yirminci yüzyılın başlarında kamu hayatında önemli bir rol oynayan liberal partilerin çeşitli liderleri, kamusal işlerde ilk deneyimlerini bu *zemstvo*larda edindiler. Hükümet, merkezi otoriteye meydan okumalarını önlemek için ülke meseleleriyle ilgilenmelerini yasakladı. Fakat birkaç on yıl içinde St. Petersburg'daki görevlilerin özgün yönetimin otokratik bir hükümdarlık sistemiyle bir arada yaşayabileceğine inanarak kendilerini aldattıkları anlaşıldı.

Çar ve danışmanları 1874'e kadar silahlı kuvvetlerle ilgili bir reform yapmadılar. Askeriyenin içinde bulunduğu kötü koşullar toplumsal ve politik değişimlerin ilk planda yer alan önemli bir katalizörü olmuştu. Ferman hizmet süresini yirmi beş yıldan altı yıla indirdi, bir yedek ordu ve milis gücü yarattı ve daha insani bir disiplin sistemi getirdi. Bu genel bir askerlik sistemi olarak görüldü fakat akademik unvanı olanlar kısa hizmet süresi gibi çeşitli ayrıcalıklardan yararlanabiliyorlardı. Yine de askeri reform doğru yönde atılmış bir adımdı; ancak imparatorluğun son iki savaşından –1904-1905 ve 1914-1917– anlaşılacağı gibi, bu reform orduyu ve donanmayı etkin savaş güçlerine dönüştürmekte çok yetersiz kaldı. 1877-1878'de zayıf bir Türkiye'ye karşı verilen bir başka savaştan Rusya zafer kazanarak çıktı fakat bu savaşta da ordu övgüye değer bir etkinlik göstermedi.

REFORMUN SONUÇLARI

1860'ların ve 1870'lerin reformları Rus toplumunda temel değişiklikler yarattıysa da 1850'lerdeki reform tartışmalarının

yükselttiği beklentileri karşılayamadı. Köylülerin hoşnutsuzlukları kaydedildi fakat yetkililerin çıkarlarını korumakta kararlı olduğu sınıf, soylular ya da *dvoryanstvo* özgürleşmenin sonuçlarıyla başa çıkamadı. Netice olarak soylular küçük ve oldukça çeşitli bir grup oluşturmalarına rağmen otokrasinin ana dayağını oluşturuyorlardı. 1897 sayımına göre, nüfusun yüzde 1,5'i ya kalıtsal ya da hayat boyu soyluydu. Aralarında zenginler ve yoksullar, liberaller ve gericiler, hayatlarının çoğunu büyük kentlerde geçirenler ve kırsal malikânelerde yaşayanlar, devlet hizmetinde çalışanlar, ayrıca önemli sayıda (yaklaşık beşte bir) farklı alanlarda meslek edinenler vardı. Üstelik ayrıcalıklı sınıfın yaklaşık yarısı Rus olmayıp yüzde 28'den fazlası ayrımcılığa uğrayan Polonyalılardan oluşuyordu. Bu çeşitlilik Rus soyluluğu arasında politik dayanışmanın yokluğunu açıklar.

Çok sayıda soylu, serflerin özgürleşmesine ve toplumun içinde bir güç olarak edindikleri kendi konumlarının zayıflamasına uyum sağlamakta olağanüstü güçlük çekti. Bu durum pek çok soylunun giderek politik tavır almasının nedenini açıklar. 1861'e kadar soyluluğun politik yapıda önemli işlevleri olmuştu. Köylülerin kendi serfleri olan kabaca yüzde 45'i üzerinde güçlü bir otoriteye sahiptiler; kendi bölgelerinde adli işleri yönetiyorlar, kelle vergisinin toplanmasını denetliyorlar ve asker alma işlerini düzenliyorlardı. Ayrıca az sayıda soylu ihracat piyasası için fazla sağlayan büyük mülklere sahipti. Diğer toplumsal sınıfların bu düzenlemeleri nasıl değerlendirdikleri bir yana, hiç kimse *dvoryanstvo*nun devlete yararlı yükümlülüklerden arındırıldığını inkâr edemiyordu. Ne var ki reformların ardından soylular, hükümetin öyle bir niyeti olmadıysa da kendi *raison dêtre*'inin [var olma nedeni] ve konumunun büyük bölümünü kaybetti.

Soyluların zayıflamasının en çarpıcı dışavurumu uğradıkları toprak kaybıdır. Kendi mülklerini kapitalist temelde yönetemeyen ya da yönetmek istemeyen pek çok soylu toprağını

şehirlilere ya da köylülere sattı. Büyük Reformlar'dan 1905'e kadar geçen dönemde soylular işletmeye açık topraklarının yaklaşık üçte birini teslim ettiler. Toprak sahipliğinde yaşanan dönüşümün büyüklüğünü değerlendirmek için, 1860'larda ayrıcalıklı sınıfların özel olarak elde tutulan ekilebilir toprağın yarısına sahip olduklarını akılda tutmak gerekir.

Ekonomik trendler de soyluların zayıflamasında önemli bir rol oynadı. On dokuzuncu yüzyılın son on yılında, başlıca ürünlerin fiyatında keskin bir düşüşün neden olduğu dünya çapında yaşanan ağır tarımsal krizler, Rusya'da büyük ölçekli çiftçiliğin gelişmesini engelledi. Ayrıca çoğu soylu bilimsel çiftçiliğin en temel kurallarından bile habersizdi ve en yeni tarım makinelerini edinmek için çok az çaba harcadı.

Son çözümlemede soyluların kendi mülklerini kârlı girişimlere dönüştürme yeteneksizliği onların psikolojik durumlarından kaynaklanıyordu. Serflik altında soylu toprak sahipleri asla zorlu çalışmayı, yönetim yeteneklerini ya da tutumluluğu öğrenmemişlerdi. Devlet sadakalarından ve istihkakından, ayrıca kendi serflerinin hizmetinden yararlanmaya alışmış soylular, piyasa ekonomisinde başarılı olmak için gerekli güdüye sahip değillerdi. Serflerin özgürleşmesi soyluluğun durumunu daha da kötüleştirdi, zira artık kendi deneyimlerine tamamen yabancı koşullar altında başlarının çaresine bakmak zorundaydılar.

1890'larda hükümet kamu kurumlarında soyluluğun zayıflayan rolü nedeniyle kaygılandı. O kadar çok soylu kırsal kesimi terk etmişti ki yetkili konumlara getirilecek kalifiye personel arzı ciddi biçimde azaldı. Zaman zaman *zemstvo* meclislerinde hak ettikleri bütün sandalyeleri doldurabilecek kadar soylu bulunamıyordu. Yetmiş sekiz eyaletin ellisinde *dvoryanstvo*nun artık yerel meselelerde ölçülebilir bir etki yaratamadığı hesaplanmıştır. Hükümet ise bunu tersine çevirmek için ne yapacağını bilemiyordu.

Diğer sınıflar boşluğu doldurmadılar ya da dolduramadılar; çünkü yetkililer otokrasinin sürdürülmesinde ve soyluların ayrıcalıklarında ısrar ederek oluşum halindeki toplumsal gruplara kamu işlerinde önemli bir rol oynamaları için yeterli fırsat sağlayabilecek kurumlar yaratmayı başaramamışlardı. Ne köylülük, ne orta sınıf ne de işçi sınıfı kendisini yeterince ifade edebilecek yasal çıkış noktası bulabiliyordu. Böylece bu grupların mensupları yasadışı politik faaliyetlere başladılar.

Bu gelişme kısmen, soylu olmayanların eğitiminde evreler halinde görülen artışın sonucuydu. Yakın zamanda eğitilmiş, *raznoçintsi* (farklı rütbeden olanlar) denilen kişiler daha çok rahipler, küçük bürokratlar, zanaatkârlar ve hatta bir ölçüde köylülerden oluşuyordu. Bunlar o zamana kadar neredeyse sadece hâkim düzeni eleştiren soylulardan oluştuğu düşünülen entelijansiyanın bir parçası haline geldiler. Üst sınıf entelektüeller kitlelerin yoksulluğuna ve acılarına sempati duyuyor olsalar da, çarlık rejiminin daha erken eleştirmenlerinde bulunmayan bir coşku ve kararlılıkla değişim talep eden *raznoçintsi* kadar kitlelerin sefaletini birinci elden deneyimlemiş değildiler. 1860'larda oluşan yeni ruh hali Rus radikalizmine özel bir sabırsızlık, hatta fanatizm damgası vurdu.

Radikalizm farklı biçimler aldı. Birincisi, ilk kez İvan Turgenyev'in *Babalar ve Oğullar* [1862] romanında kullandığı haliyle "nihilizm" idi. Dmitri Pisarev ise nihilist hareketin önde gelen sözcüsü oldu. Bu akım aslında politik bir ideolojiden çok bir tavır idi. Pisarev geleneksel toplumsal ve sanatsal değerleri, aile ve yerleşik dinler gibi kurumları küçümsüyordu. Doğal bilimlere ve faydacı akılcılığa büyük değer veriyordu. En gözde aforizmaları şunlardı: "Kırılabilecek olan kırılmalıdır" ve "Bir ayakkabı ustası Goethe'den daha önemlidir".

Narodniçestvo (popülizm) entelijansiya arasında çok daha fazla taraftar topladı. Herzen (Bölüm 5'te tartışıldı), Nikolay Mihaylovski ve radikal anarşist Mihail Bakunin'in yazılarından gelişen Rus popülizmi, genellikle tarımsal hareketlere

gönderme yapan halkçı Batılı popülizmle karıştırılmamalıdır. Rus popülistler (*narodniki*), Rusya'nın geleceğinin uzun komün deneyiminin içgüdüsel olarak komünizm taraftarlarına dönüştürdüğü köylülere bağlı olduğunu öne sürdüler. Özel mülkiyetin kutsallığını temel alan Batılı kurumların yaydıkları değerlerin bulaşmadığı Rusya, kapitalizmi atlayarak evrimini sosyalizme doğru sürdürebilirdi. Nikolay Çernişevski'nin *Nasıl Yapmalı?* [1863] adlı çok okunan ve pek çok yabancılaşmış entelektüeli popülizme kazandıran kurgusal eseri kahraman devrimcinin sosyalizm uğruna büyük zorluklar çekmeye hazır olmasına odaklanıyordu. Hayatının son döneminde sosyalizme barışçıl araçlarla ulaşılabileceğine inanan Herzen'in aksine Çernişevski zor kullanmanın gerekli olacağını düşünüyordu.

Temel değişimi gerçekleştirmek için kullanılacak araçlar hâlâ halktan önemli ölçüde destek gören eski düzenin muhalifleri için kısa sürede en rahatsız edici konulardan biri haline geldi. 1866'da popülist Dmitri Karakozov'un Çar Aleksandr'ı öldürmek için yaptığı başarısız girişim tartışmayı alevlendirdi. Hükümet şiddete baskıyla karşılık vereceğini açıkça ortaya koydu; okullardaki disiplini sıkılaştırdı ve basına yeni kısıtlamalar getirdi. 1870'lerin başında muhalefet farklı bir yola girmeye çalıştı ama bu yolun da çıkmaz olduğu görüldü. İdealist genç *narodniki* "Halka Doğru" hareketini başlattı; yüzlerce genç kırsal kesime taşındı, köylülere okuma yazma öğretmek ve modern teknoloji hakkında temel bilgiler vermek için onlarla birlikte yaşamaya başladı. Fakat genç popülistlerin nihai hedefi kitleleri devrime hazırlamaktı. Pek çok köylünün *narodniki*yi garipsemesi ve onları kendilerini yoldan çıkarmak için işlerine burnunu sokan yabancılar olarak görmesi umutsuzluk yarattı. Hatta bazı köylüler onları polise bildirdi. 1870'lerin ortalarında polis çoğunu tutukladı, iyi niyetli hareket neredeyse sona erdi.

1877'de Mark Natanson ve A. D. Mihaylov Toprak ve Özgürlük Topluluğu'nu kurarak köylüler arasında yoğun devrimci propagandayı amaçlayan yeni bir hareket örgütledi. Fakat iki yıl sonra, 1879'da topluluk bölündü. Anlaşmazlık konusu bu kez de eski düzene karşı mücadelede kullanılacak araçlardı. "Kara Bölünüm" denilen bir grup, her koşulda istenen sonucu vermeyen şiddetin o sırada ters etki yaratacağı varsayımıyla barışçıl propaganda çizgisini sürdürmeyi savundu. "Halkın İradesi" adlı öteki gruba, ancak çar dahil hükümet liderlerine yönelik terörün köylüleri devrime kışkırtarak toplumsal ve politik düzenin radikal dönüşümüne yol açabileceğini savunan Mihaylov önderlik ediyordu.

POLİTİK MAYALANMANIN DERİNLEŞMESİ

Aşağıdan artarak yükselen huzursuzluk 1870'lerde yetkililerin karşılaştığı yegâne zorluk değildi. 1877'de Rusya bir kez daha, on dokuzuncu yüzyılda dördüncü kez Türkiye'yle, bu defa çok sayıda Hıristiyanın Türk hâkimiyetinde yaşadıkları Balkanlar'ın denetimi için çatışmaya girdi. Bu kez Rus güçleri genellikle iyi savaştı ve Mart 1878'de Türklere Balkanlar'daki sınırları önemli ölçüde değiştiren Ayastefanos Antlaşması'nı dayattı. Rusya Güney Besarabya'yı, Transkafkasya'da önemli bir kent olan Batum'u ve Doğu Anadolu'daki Kars'ı ilhak etti. Türkiye, Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ın tam bağımsızlığını, Rusya'nın hâkimiyetinde bir prenslik olan Bulgaristan'ın özerkliğini kabul etmek zorunda kaldı. Ne var ki Rusya zaferin nimetlerinden ancak birkaç ay yararlanabildi. Temmuz 1878'de büyük güçler, esas olarak Avusturya-Macaristan ve İngiltere, çarı Ayastefanos Antlaşması'nda bazı önemli değişiklikler yapmaya zorladı. Rusya ilhak ettiği toprakları elde tuttu ama Bulgaristan'ın sınırları önemli ölçüde daraldı ve Avusturya-Macaristan, Bosna Hersek'in denetimini aldı. Rus-

ya bir kez daha aşağılandı ve ülkeye binlerce can kaybına mal olan bir savaşın ardından tam bir zaferden yoksun bırakıldığı için derin bir öfkeye kapıldı.

Uluslararası arenada itibar kaybı militanlığın toplumun en alt kesiminden kaynaklanarak büyüdüğü bir sırada gerçekleşti. Yüksek devlet görevlilerine yönelik bir dizi saldırının ilki, Vera Zasuliç'in Mart 1878'de St. Petersburg polis şefi General Trepov'u öldürme girişiminde bulunup onu ağır yaralamasıydı. O yılın ağustos ayının ilk günlerinde devrimciler Üçüncü Şube'nin başındaki General Nikolay Mezentsov'u öldürdükleri zaman, hükümet öyle kaygılandı ki terörle savaşta eğitimli kamuoyunun yardımını sağlamak için özel bir çaba göstermeye başladı. Hükümet toplumun saygın mensuplarının terörü güçlü biçimde kınamalarının şiddeti durdurmasa da azaltmasını umuyordu. Rusya'daki hoşnutsuzluğun ne kadar derin olduğunu gösteren bir belirti, genellikle üst sınıftan adamların oluşturduğu *zemstvo*ların hükümete karşı sağırlaşmasıydı. Daha liberal *zemstvo* görevlileri halka politik haklar verilmedikçe hükümetin teröre karşı izlediği tutumu desteklemeyeceklerini bildirecek kadar ileri gittiler.

Aslında en militan eylemcilerin sadece birkaçı toplumun ayrıcalıklı gruplarına mensuptu. 1873'ten 1877'ye kadar hapsedilen ya da sürgüne gönderilenlerin 279'u genç soylular, 117'si soylu olmayan görevlilerin çocukları, 197'si rahip çocukları, 68'i Yahudi idi ve sadece 138'i köylü ailelerden geliyordu. Hiç kuşkusuz tek başına terör çarlık rejimini devirmeyi başaramazdı çünkü hükümet katledilen görevlilerin yerini hemen doldurabiliyor ve baskıyı sürekli artırabiliyordu. Fakat hükümetin şiddeti sona erdirememesi, başarılı bir devrimin önkoşulu olarak, kaçınılmaz biçimde halkın yetkililere olan güvenini zayıflattı.

Terör, devrimcilerin cesareti yüzünden asabı bozulmaya başlayan çarlık rejiminin özgüvenini de sarstı. Kasım 1879'un

ortalarından 1880'in başına kadar üç aylık bir dönem içinde devrimciler çarı öldürmek için iki cesur girişimde bulundular. İkinci girişimde Stepan Halturin Kışlık Saray'daki ana yemek salonunun altına bomba yerleştirmeyi başardı fakat bomba çar yemeğe oturmadan önce patladı; on bir kişi öldü. Yetersiz görevlilerin önderlik ettiği polis teröristleri yakalayamadı. Aslında onların huzursuzluğa keyfi engellemelerle yaklaşmaları (Nisan 1879-Temmuz 1880 arasında 575 kişi sürgüne gönderildi ve 16'sı ölüme mahkûm edildi) radikalleri sadece öfkelendiriyor ve cesaretlendiriyordu. Çar kendisini halktan tecrit etmek zorunda kaldı, bu durumun halkın hükümdarını sevdiğine ilişkin resmi ideolojiyi yalancı çıkardığı görülüyordu. Çar hoşlandığı gezintiler yerine sarayının duvarları arasında yürüyüş yapıyordu. Dışarı çıktığı zaman da olağanüstü önlemlerle korunuyor ve arabası kamufle ediliyordu. Rusların kudretli imparatoru bir av hayvanı statüsüne inmiş gibi görünüyordu.

1880 yılının başlarında Çar Aleksandr cesur bir tutumla çizgi değiştirmeye karar verdi. Kendi hükümetinin muhafazakâr üyelerini ılımlılarla değiştirdi ve General Mihail Tarieloviç Loris-Melikov'u yeni kurulan "Devlet Düzenini ve Kamusal Sükûneti Muhafaza Etmek İçin Yüksek Yönetim Komisyonu"na atadı. Birkaç ay sonra komisyon dağıtılınca, Loris-Melikov içişleri bakanı oldu. Loris-Melikov'un bu önemli göreve getirilmesi pek çok bakımdan yaratıcı bir hamleydi. Kırım Savaşı ve 1877-1878 Rus-Türk savaşı kahramanı olan general tanınmış biriydi. Ayrıca Terskaya bölgesinin valisi ve Harkov eyaletinin genel valisi olarak, sorun çıkaranlara karşı sert davranabilmenin yanı sıra, reform zorunluluğunu anladığını da göstermişti. Komisyona atandığı sırada "toplumun itibarını sarsan suçlardan sorumlu olanları cezalandırmak için en sert önlemleri almaktan çekinmeyeceği"ni ilan etti. Fakat eylemlerinin de kanıtladığı gibi, sadece cezalandırmanın

Rusya'da düzen sağlamaya yetmeyeceğini biliyordu. Yetkilerini nasıl kullanacağını da biliyordu. 1880'de ve 1881'in başında Loris-Melikov'un 1885'ten 1905'e kadar Rus İmparatorluğu'ndaki herhangi bir başka görevliden çok daha fazla yetki kullandığını söylemek doğru olur.

Düzen sağlamak için Loris-Melikov iki yönlü bir yaklaşımı benimsedi. Polise devrimcilere aman vermemesini emretti. Polis bunu yaptıysa da Halkın İradesi'nin liderleri onu atlatmayı başardılar. Loris-Melikov, keyfi davranışları yüzünden genellikle aşağılanan Şansölyelik Üçüncü Şubesi'ni feshetti, basının üzerindeki kısıtlamaları gevşetti, büyük hoşnutsuzluğa yol açan tuz vergisini kaldırdı ve *zemstvo* eylemcilerine olası reform önlemlerini düşünme çağrısında bulundu. En önemlisi, hükümete halk katılımı konusunda bazı tavizlerin ülkeyi yatıştırmak için gerekli olduğunu açıkça belirtti. Bu açıklama otokrasi ilkesine katı biçimde bağlı olan Çar Aleksandr'ın hoşuna gitmeyecek cesur bir hareketti. Bu elbette Loris-Melikov'un monarşik sistemin yerine demokratik bir sistemin getirilmesini önerdiği anlamına gelmiyordu. İmparatora sunduğu bir bildiriyle hükümdara kendi tutumuyla ilgili güvence verdi: "Batı modeline uygun bir halk temsili" düşünmüyordu; bu sistem "sadece Rus halkına yabancı" olmakla kalmıyordu, aynı zamanda Rusya'nın "temel politik anlayışını sarsabilir ... ve sonuçları öngörülemeyecek zorluklara yol açabilir" idi. Loris-Melikov'un politik reform tavsiyeleri aslında çok ılımlıydı. İki hazırlık komisyonu önerdi. Biri idari-ekonomik meseleler üzerinde, diğeri mali konular üzerinde odaklanacaktı; her iki komisyona da "egemenin güvenine mazhar biri" başkanlık edecek ancak bu komisyonlarda *zemstvo*lar ve kent konseylerinin seçtiği uzmanlar da yer alacaktı. Komisyonlar özgül meselelerde önerilere son şeklini verecek ve Genel Komisyon olarak adlandırılan bir kurula rapor vereceklerdi; ancak Loris-Melikov bu grubun sadece çar-

lık yetkililerinin kendilerine sunacağı sorunlar üzerinde çalışma hakkına sahip olacaklarını belirtti. Genel Komisyon'un nihai önerileri, yasama konusunda danışmanlık yapan ve çarın atadığı bir kurum ve halkın seçtiği on beş kişiyle genişletilecek olan Devlet Konseyi'ne gönderilecekti. Loris-Melikov'un hantal tasarısı genellikle anayasa olarak görülmüşse de imparatorun yetkilerinin en üst düzeyde yer aldığını vurgulamak gerekir. Ancak ülkenin yönetim sürecinde bazı seçilmiş temsilcilerin yer almasını sağladığı için tasarının uygulanması Rusya için önemli bir kopuşu belirleyecekti. Bu doğru yönde önemli bir hamleydi ancak bundan fazlası değildi.

Alexandr, Loris-Melikov'un incelenmek üzere sunduğu tasarıyı, bizzat atadığı sekiz önemli kişiden oluşan bir gruba gönderdi. Grup öneriyi genel hatlarıyla onayladığını bildirdi fakat seçilmiş üyelerin Devlet Konseyi'ne eklenip eklenmeyeceği konusundaki kararı hükümdara bıraktı. Politik reformdan artık kaçınılamayacağını anlayan Aleksandr, komitenin raporunu Devlet Konseyi'nin bileşimini değiştirmeden onayladı ve Bakanlar Konseyi Başkanı Kont Pyotr Valuyev'i kamuoyuna açıklanmak üzere nihai taslağın hazırlanması için 1 Mart günü toplantıya çağırdı. Fakat Halkın İradesi reform sürecini duraksatarak ve bizleri Rusya tarihinde neler olabileceğine ilişkin spekülasyona mecbur bırakarak çarpıcı bir müdahalede bulundu.

Polis kuşatmasından sıyrılan devrimciler umutlarını kaybetmemişlerdi. Çarı öldürme planlarını sürdüren, Sofiya Perovskaya önderliğinde küçük bir grup, 1 Mart sabahı askeri bir geçit töreninden dönmekte olan hükümdarın arabasına bir bomba attı. Aleksandr yaralanmadı fakat ne olduğunu anlamak için arabadan çıkıp sokağa ayak bastığı anda fırlatılan ikinci bir bomba onu ölümcül biçimde yaraladı. Bilincini kaybetmeden önce zar zor saraya götürülmek istedi; kısa süre sonra çalışma odasında öldü.

Çarın katli Rus toplumunu sarstı. Eski düzeni savunanlar her zamankinden daha büyük bir coşkuyla ancak muhalefete karşı zor kullanmanın Rusya'nın anarşi içinde yozlaşmasını önleyebileceğini öne sürdüler. Otokratik rejimin devrimci olmayan muhalifleri temel reformun zorunlu olduğuna inanmaya devam ettiler fakat artık daha kısık sesle konuşma eğilimindeydiler. Cesaret kazanan hükümet, en az on yıl oldukça sessiz kaldığı için önemli ölçüde zayıflayan devrimci harekete karşı saldırıya geçti. Belki de en şaşırtıcı tepki, devrimcilerin yetkililere karşı uğrunda savaştıklarını iddia ettikleri kitlelerden geldi. Pek çok alt sınıftan insan cinayetten Yahudilerin sorumlu olduğu –terörist grubun içinde Jessie Helfman adlı bir Yahudi vardı– ve cezalandırılmaları gerektiği kanaatindeydi. 1882 yılının bahar, yaz ve sonbahar aylarında çapulcular iki yüz kadar köy ve şehirde dizginsiz pogromlar yaptılar; en az 40 Yahudi öldürüldü, pek çoğu yaralandı ve yüzlerce kadına tecavüz edildi. Çeşitli kentlerde Yahudi mahallelerinin yakılıp yıkılması binlerce insanı evsiz bıraktı.

Bu serbest cinayet ve yıkımın sebepleri konusunda tarihçiler anlaşmazlığa düşmüşlerdir.[3] Pek çoğu huzursuzluğun St. Petersburg'daki en yüksek yetkililer tarafından dikkatleri hükümetten uzaklaştırmak için başlatıldığını öne sürmüştür. Fakat Yahudilerden hiç hoşlanmayan yeni çar III. Aleksandr'ın eyalet valilerine şiddeti bastırmaları ve Yahudileri korumaları emri verdiği artık bilinmektedir. Çar, pogromların genel bir toplumsal devrime yol açabileceğinden korkuyordu. Kitleler ceza görmeden Yahudileri yağmalayabiliyorlarsa, neden soyluların mülklerine de saldırmasınlardı? Önemli sayıda devrimci, çar karşı çıktığı için önceleri pogromları hoşnutlukla karşıladı. Biri dışında Rusya'daki belli başlı bütün sosyalist gazeteler kitlelerin harekete geçmekte olduklarını gösteren ilk belirti olarak pogromları selamlayan makalelerle doluydu. Ne var ki kısa süre sonra çoğu radikal, Yahudilere saldıran

köylülerin sosyalizmin ideallerini desteklemediklerini, daha çok farklı hayat tarzı olan ve her türlü kötü tertip içinde olduklarından kuşkulanılan bir azınlığa olan nefretlerini açığa vurduklarını anladılar.

KARŞI-REFORM

Pogromlara karşı olmakla birlikte, yeni hükümdar III. Aleksandr'ın liberal eğilimleri olduğu sanılmamalıdır. Tam tersine zekâsı sınırlı, dar kafalı, ne pahasına olursa olsun otokratik yönetim sistemini sürdürmek isteyen biriydi. Ülkenin ihtişamını sağlayan Rusya'nın geleneksel kurumlarını zayıflattığına inandığı babasının reformlarından hiç hoşlanmıyordu. Hantal olmakla birlikte sağlam yapılıydı; iradesi güçlü, ülkenin nasıl yönetilmesi gerektiğine, nasıl güçlendirileceğine dair açık bir görüşe sahip olduğu izlenimi uyandırıyordu. Fakat Aleksandr'ın görüşleri kendisine ait değildi. Politik fikirlerini öğretmenlerinden biri, bir zamanlar Moskova Üniversitesi'nde medeni hukuk profesörü olan ve 1880'den 1905'e kadar En Kutsal Sinod'un baş temsilciliğini yapan Konstantin Pobedonostsev'e borçluydu. Özgün ya da sistematik bir düşünür olmamakla birlikte Pobedonostsev, toplum, siyaset, hukuk, din ve eğitime ilişkin kendi görüşlerini tutarlı bir öğreti olarak sunulabilen *Bir Rus Devlet Adamının Düşünceleri* [1898] adlı kitabında oldukça ayrıntılı biçimde ortaya koymuştu.

Pobedonostsev'in siyaset felsefesinin temel öncülü, insanın "zayıf, kusurlu, değersiz ve isyankâr" olduğu, bu nedenle baskıcı bir güç tarafından denetim altında tutulması gerektiğiydi. Kitleleri itaat, çalışkanlık ve erdem nosyonlarıyla donatmak için din de gerekliydi. İnsanların maddi koşulları onu hiçbir şekilde ilgilendirmiyordu. Kitlelerin sadece kısa süreli eğitim almaları gerektiğini iddia ediyordu. Bu eğitim süresinde okuma yazma, aritmetik ve din gibi temel bilgileri

edinecekler ve öğretmenler görev, fedakârlık, itaatkârlık, çalışkanlık ve Hıristiyanlığın insan sevgisini aşılayacaktı. Daha kapsamlı biçimde eğitmek ve eleştirel düşünmeyi öğretmek onları kendi ekonomik durumlarını iyileştirme çabasına yönlendirecek, bu da ancak toplumda çatışmaya yol açacaktı. Pobedonostsev, köylülerin olumsuz etkiler altında kalacakları kentlere taşınmalarına yol açacağı için sanayileşmeyi küçümsüyordu. Baş temsilcinin en yüksek hedefleri düzen ve istikrardı. Adalet, özgürlük ya da halkın genel refahını artırma gibi konularda toplumun rolünden asla söz etmedi.

Pobedonostsev'in siyaset anlayışında otokratik hükümdar, devlet otoritesinin nihai kaynağını oluşturuyordu. Çarın otoritesinin kaynaklarını betimlerken kararsızdı ancak temelde ilahi hakkın ve aynı zamanda kendisinin "ulusal iman ve ulusal irade" dediği şeyin yattığını öne sürüyordu. Ancak çar tek başına yönetemezdi; ülke seçkinlerinin desteğine muhtaçtı. Pobedonostsev seçkinlerin nasıl seçilmeleri gerektiği konusunda da kararsızdı ancak erdem ve kalıtsal servetten oluşan iki ölçütün gerekli olduğunu öne sürdü. Kitlelerin aksine, seçkinler devletin yönüne ilişkin önemli kararlar alabilecek kadar iyi eğitim görmeliydiler. Hem otokrat hem de seçkinler, kendi anlayışlarına göre eğer devletin çıkarları gerektiriyorsa yasaları ihlal etme, hatta "kurumları ezme" hakkına sahiplerdi.

Pobedonostsev aynı zamanda kilisenin devlete tabi olması gerektiğine ve iyi işleyen bir toplumda halkı ancak manevi bir gücün, dinin birbirine bağlayabileceğine inanıyordu. Etnik azınlıkların dillerini ve âdetlerini sürdürmelerine karşı değildi fakat hepsinin Rus Ortodoksluğuna bağlı olmaları gerektiğini savunuyordu. Ne var ki Polonyalıların ya da Yahudilerin Ortodoksluğa tamamen kazandırılabileceğinden kuşkuluydu. Yahudi sorununun nasıl çözüleceğine ilişkin öngörüsü açık ve basitti: Üçte biri din değiştirecek, üçte biri göç edecek ve üçte biri ölecekti.

Çar III. Aleksandr'ın politikalarına ilişkin yüzeysel bir inceleme bile Pobedonostsev'in görüşlerinin Kışlık Saray'daki adamın düşünceleri üzerindeki güçlü etkisini açığa vurur. 14 Ağustos 1881'de, II. Aleksandr'ın katledilmesinden beş buçuk ay sonra yeni hükümdar hükümetin yeni bir silahla, imparatorluğun her yerinde uygulanacak acil düzenlemelerle muhalefete karşı savaş açmasını sağlayan bir yasa çıkardı. Başlangıçta geçici bir önlem olarak görülse de imparatorluğun son otuz altı yılında geniş çapta uygulanan bu yasaya, Richard Pipes ülkenin "gerçek anayasası" demiştir. Yasanın uygulanması, Rusya'nın hukuk temelli bir devlet olmadığını belki de her şeyden daha çok kanıtladı.

Yasa iki tür önlem getiriyordu: "Güçlendirilmiş Güvenlik" (*Usilennaya Ohrana*) ve "Olağanüstü Güvenlik" (*Çrezviçaynaya Ohrana*). Birincisi, içişleri bakanı ya da bakanın onayıyla bir genel vali tarafından dayatılabiliyordu. İkincisi ise sadece çarın onayıyla dayatılabiliyordu. İsyankârlığı ortadan kaldırmayı kolaylaştıracağı düşünülen yasa, bir bölgede hangi koşullarda olağanüstü hal ilan edileceği konusunda belirsizdi ve St. Petersburg'daki yetkililere geniş bir uygulama alanı bırakıyordu. Bu olağanüstü yetkilere ek olarak hükümet bir bölgede sıkıyönetim ilan edebiliyordu. Bu da basit anlamda askeri yönetim anlamına geliyordu.

1881 olağanüstü önlemleri uyarınca yerel yetkililere (genel valiler, valiler ve kent valileri) verilen geçici yetkiler muazzamdı. Güçlendirilmiş Güvenlik uygulamasında yetkililer yurttaşları üç ay hapiste tutabiliyor, para cezası verebiliyor, toplantı yasağı getirebiliyor, suçlu bulunanları sürgüne gönderebiliyor, adli vakaları ceza mahkemelerinden askeri mahkemelere aktarabiliyor ve *zemstvo* çalışanlarını azledebiliyorlardı. Olağanüstü Güvenlik uygulamasında ise bir bölge bir başkomutanın yetkisine veriliyordu. Bu kişi seçilmiş *zemstvo* temsilcilerini azletme, *zemstvo*ları tamamen kapatma, yayın

yasağı uygulama, üniversiteleri ve diğer yükseköğretim kurumlarını bir ay süreyle kapatma yetkisine sahipti. Olağanüstü önlemlerin uygulanması genellikle yerel görevlilerin eğilimlerine bağlıydı: Bazı eyaletlerde temkinli davranıyorlar, bazı yerlerde ise yetkilerini sonuna kadar kullanıyorlardı. Olağanüstü kurallara göre faaliyet gösteren görevliler sık sık "dilencileri, serserileri ve genel olarak başıboş insanları" sürgüne gönderiyorlardı. Yirminci yüzyılın başlarında, Rus İmparatorluğu'nun eyalet ve bölgelerinin yüzde 69'unun tamamen ya da kısmen çeşitli olağanüstü yasalardan birine tabi oldukları dönemler oldu.

1889'da Çar Aleksandr, 1860'larda ve 1870'lerde başlatılan reformların önemli ölçüde tersine dönmesine sebep olan bir dizi karşı-reform başlattı. Bunların en önemlisi "toprak şefliği" denilen yeni bir görev yaratması ve bunu sözde "kaos ve vahşi istismar" olarak nitelendirilen köylü yönetim sistemini önemli ölçüde zayıflatan çok büyük bir yetkiyle donatmasıydı. İçişleri bakanlığı, köylü meclislerinin ve komünlerin kararlarını geçersiz kılabilen, onların gündemine yeni maddeler ekleyebilen ve güvenilmez bulmaları halinde köylü görevlileri yerinden alabilen toprak şeflerinin atanmasında nihai denetime sahipti. Toprak şefi aynı zamanda kanton mahkemelerinin kararlarını geçersiz kılabiliyor ve kendi kararlarıyla bazı hukuk ve ceza davalarında hüküm verebiliyordu. Bu yeni görev alanını oluşturarak hükümet köylülerin yerel yönetimde ve yurttaşlık hak ve yükümlülüklerinin yerine getirilmesinde tecrübe kazanmalarını önlemenin yeni bir yolunu bulmuştu.

Hükümet, siyasi topluluk içinde köylülerin nüfuzunu azaltmak için başka adımlar da attı. 1890'da *zemstvo* temsilcilerinin dolaylı olarak köylüler tarafından seçilmesini ve köylülerin seçebilecekleri temsilcilerin sayısına bir sınırlama getirilmesini (toplam sayının yüzde 29,6'sını aşmamasını)

sağlayan bir yasa çıkardı. *Zemstvo*lara da yeni bir düzenleme getirildi: Bundan böyle bütün *zemstvo* seçimleri ve atamaları eyalet valilerinin onayından geçecekti. Ayrıca *zemstvo* meclislerinin bütün kararları bir valinin ya da içişleri bakanının onayına sunulacaktı. 1892 tarihli Belediye Yönetimi Yasası kentlerdeki ve büyük kasabalardaki kent *Duma*larının seçimi konusunda da benzer değişiklikler dayattı. Mesela St. Petersburg'daki seçmenlerin sayısı 21.176'dan 7152'ye indirildi.

Kamu hayatının diğer alanlarında da hükümet gerici politikalar izledi. Basının üzerindeki sansürü sıkılaştırdı, yargıçların görevden alınamaması ilkesini kaldırdı ve jürili yargılamayı yok etmeye çalıştı. Çar, "Önemli olan Rusya'da sarayın yeniden önem kazanmasını sağlamak için bu kurumdan kurtulmaktır," diyordu. Hükümet alt sınıflardan gelen, sayıları zaten az olan, yüksekokullara ve üniversitelere giren öğrencilerin sayısını azaltmak için çeşitli girişimlerde bulundu. Öğrenim harçlarını artırdı ve okul yöneticilerini "politik olarak güvenilmez" görülen aday öğrencileri başvuru havuzundan çıkarmaya teşvik etti. Nüfusun sadece yüzde 21'inin okuma yazma bildiği bir sırada, çeşitli yüksekokullardaki öğrencilerin sayısı on üç yıllık (1882-1895) dönemde 65.751'den 63.863'e indi. Yahudiler özellikle şüpheli sayıldıkları için özel kısıtlamalara tabi tutuldular. Sadece *zemstvo*larda ve kent meclislerinde temsilci olarak hizmet etmeye uygun bulunmamakla kalmadılar, 1887'de hükümet orta ve yükseköğretim kurumlarına girebilecek Yahudilerin sayısına kota getirdi. Çoğu Yahudi'nin yaşadığı Sınırlı Yerleşimler'de Yahudi öğrenciler toplamın yüzde 10'undan fazla olamayacaklardı ve Yerleşim'in dışında bu sayı yüzde 5 kadar olacaktı. Bu önlemler II. Aleksandr'ın görece liberal eğitim politikalarına ters düşmekle kalmıyordu; aynı zamanda Rusya'da ilk kez öğrencilerin eğitim kurumlarına kabulüne katı sınırlamalar getirilmesini sağlıyordu.

1894'te henüz kırk dokuz yaşında olan Çar III. Aleksandr ansızın nefrit hastalığına yakalandı ve en derin özlemini, Rusya'yı Pobedonostsev'in tasarladığı gibi bir ülkeye dönüştürmeyi tam olarak başaramadan öldü. Aleksandr'ın devrimci hareketi ezdiği ve pahalı girişimlerden sakınmasını sağlayan pasif bir dış politika izlediği doğrudur. Bir sonraki bölümün konusu olan Rus sanayileşmesini geliştiren ekonomi politikalarından yana olduğunu da belirtmek gerekir. Fakat Rusya'ya özlemini duyduğu istikrarı sağlayacak yeni bir politik düzen getirdiği tartışmalıdır. Ülke çok geçmeden görülmemiş bir toplumsal ve politik huzursuzluk dönemine girecekti. III. Aleksandr'ın politikalarının reform ve liberalleşme akımlarına güçlü biçimde karşı çıkarak sonunda huzursuzluğu artırdığı konusunda pek az kuşku vardır.

7.

DEVRİMCİ RUSYA, 1894-1917

Karışıklık içinde büyük bir imparatorluğun yöneticisi olarak hizmet etmeye, 1894'te tahta geçen II. Nikolay kadar uygun düşmeyen bir adam düşünmek zordur. Nikolay'ı tanıyanlar aslında onun nihai otorite edinme beklentisinden kaygı duyuyorlardı. Ekim 1894'te Aleksandr'ın yakalandığı ağır hastalıktan sağ çıkamayacağı anlaşıldığında, donanma bakanı N. M. Çiçayev yirmi altı yaşındaki Nikolay'ın "tecrübesi, eğitimi, hatta büyük devlet sorunlarını inceleme eğilimi olmayan bir çocuk" olduğu uyarısında bulundu. "Sadece askeri hizmete ilgi duyuyor," diyordu Çiçayev. "Bu koşullarda devlet gemisi ne yöne gidecek, ancak Tanrı bilir." Nikolay'ın mektuplarının ve günlüklerinin üstünkörü incelenmesi bile Çiçayev'in haklılığını kanıtlar.

Güçlü dini kanaatleri olan, eşine ve ailesine derinden bağlı çar politikaya fazla ilgi duymuyordu. Günlüklerine ailesiyle geçirdiği akşamları, katıldığı çeşitli spor etkinliklerini, hatta ava çıktığında çantasına doldurduğu kuşların sayısını özene bezene yazıyordu. Sevgili köpeği İman'ın kaybı gibi olaylardan derin biçimde etkileniyordu. 20 Ekim 1902'de günlüğüne, "İtiraf etmem gerekir," yazdı, "bütün bir gün gözyaşlarımı dindiremedim. Yürüyüşe çıktığımda onu fena halde özlüyo-

rum. Öylesine zeki, nazik ve sadık bir köpekti ki!" Hükümdarlık döneminin, Japonya'yla ve merkez güçlerle savaş, liberallerin anayasa talepleri, grevler, 1905'te patlak veren şiddet olayları ve kamu düzeninin bozulması gibi büyük olayları bile dikkatini yeterince çekemiyordu. Nikolay babasının hatırasına bağlıydı ve onun adımlarını izlemenin "kutsal bir görev" olduğuna inanıyordu. Tıpkı babası gibi o da tutkuyla bağlı olduğu yegâne politik fikri, otokrasi ilkesini, uzlaşmaz bir tutumla yüksekte tutması gerektiğini hissediyordu. Bu konuda, gerici fikirleri Bölüm 6'da incelenen, babasının gözde öğretmenlerinden Pobedonostsev'in etkisi altındaydı.

Kısmen zeki olmasına rağmen Nikolay yönetme sorumluluğunu üstlenecek, yönetim faaliyetiyle ilgili bilgi edinecek, bakanlarına ve bürokrasisine bir amaç ve yön duygusu aşılayacak kişisel güdü ve vizyondan yoksundu. Aynı zamanda dar kafalı, önyargılı ve kendi gerçek Rus anlayışına uymayan insanları hoş göremeyen biriydi. Özellikle Yahudilerden hoşlanmıyordu ve onlara getirilen kısıtlamaların kaldırılmasını reddediyordu. "İçinden gelen bir ses" ona bu kısıtlamaları kaldırmanın yanlış olacağını söylüyordu. Kendisine tam olarak bağlı olmadığına inandığı bir toplumsal grup olan entelijansiyaya da katlanamıyordu.

Bazı seçkinler yeni hükümdara şans vermeye hazırdı; Nikolay'ın III. Aleksandr'dan daha liberal politikaları benimseyebileceğini düşünüyorlardı. Fakat Nikolay çok geçmeden iyimserlerin uyanmasını sağladı. 1895 başlarında soyluları, *zemstvo*ları ve kentleri temsil eden bir heyete, ülke yönetimine katılmak gibi "saçma hayaller"le oyalanmakta olduklarını söyledi. "Unutulmaz babasınınki kadar kararlı ve sarsılmaz bir tutumla otokrasi ilkesini muhafaza etmek" niyetinde olduğunu söyledi.

Ekonomik ve toplumsal gelişmeler çarın politik değişim baskılarına direnme olasılığını giderek ortadan kaldırdı. 1880'

lerde Rusya yeni bir yola girmiş, sanayileşmeye başlamıştı ve 1894-1903 arası maliye bakanlığı yapan Sergey Vitte'nin verdiği güçle ekonomik gelişme hızlanmaya başladı. Vitte ekonomik modernleşmenin kendi başına arzulanabilir olduğuna inandığı ya da bizzat Rus halkının hayat standardını yükseltmek istediği için sanayileşmeyi savunmuyordu; ülkenin büyük güç olarak sahip olduğu statüyü muhafaza edebilmenin yegâne yolu olduğu için ekonominin dönüştürülmesini istiyordu. Bir siyasi muhafazakâr olarak Vitte, Rusya'nın ekonomik modernleşmeden geçebileceğine ve bunu yaparken kadim politik ve toplumsal kurumlarını elde tutabileceğine inanıyordu. 1905'in devrimci karışıklıkları sırasında Vitte duraksayarak da olsa bu kanaatinden vazgeçti.

Ülke ekonomisinde daima önemli bir etken olan devlet, özellikle sanayileşmenin geliştirilmesinde büyük rol oynadı. Hükümet yabancı mallara olağanüstü yüksek gümrük vergileri koymakla ve Rus sanayicilerine verilen kredileri teşvik etmekle kalmadı, ekonomiye doğrudan müdahale etti. 1912'de Rusya dünyanın beşinci büyük sanayi gücü olduğu sıralarda, devlet bütün demiryollarının yüzde 68'ine sahipti; 1899'da bütün metalürji ürünlerinin neredeyse üçte birini devlet satın alıyordu; 1903-1913 arası hükümet kendi gelirlerinin yüzde 25'inden fazlasını vergilerden değil, çeşitli alanlarda faaliyet gösteren kendi holdinglerinden sağlıyordu. Rus sanayileşmesinin bir diğer önemli özelliği çok büyük şirketlerin yaygınlığıydı. 1866'da pamuk endüstrisinde çalışan işçilerin yüzde 43'ü, yüzden fazla işçinin çalıştığı fabrikalarda istihdam ediliyordu; bu oran 1877'de yüzde 51; 1894'te yüzde 72'ydi. Rusya'da binden fazla kişinin çalıştığı fabrikalarda istihdam edilen işçilerin oranı, genel olarak sanayi yoğunlaşmasının öncüsü kabul edilen Almanya'dakinin üç katıydı.

Sanayinin yoğunlaşması hem sendikaların oluşmasını hem de işçiler arasında politik eylemlerin artmasını kolay-

laştırdı. Şunu da vurgulamak gerekir ki işçiler yirminci yüzyılın başlarında toplam nüfusun yüzde 2,4'ünden fazlasını oluşturmuyordu. Hükümetin işçiler ile işverenler arasındaki ilişkilerde izlediği politikalar da işçiler arasındaki huzursuzluğa katkıda bulundu. Yetkililer toprak sahibi ile köylüler arasındaki sözde ılımlı, ataerkil ilişkileri sanayi kesimindeki ilişkilere aktarmakta ısrarlıydılar. İşverenler işçilerine sevecen fakat kurallara uymamaları halinde sert davranıyorlardı. Hükümet kendi yaklaşımının gayet başarılı olduğunu iddia ediyordu; 1905'e kadar emek sorununun varlığını inkâr etti. Pek çok yüksek görevli, ataerkil ilişkinin modern endüstriyel ortama uygulanamayacağını biliyordu fakat bunu kamuoyu önünde kabul etmek, çarlık yönetiminde toplumsal düzenin meşruluğunu inkâr etmeye eşdeğerdi.

Fabrikalarda hüküm süren disiplinci ataerkil sistem katıydı. Mesela 1845 tarihli Ceza Kanunu işverenlere topluca direnişi yasadışı görüyor ve bu suçu işleyenlere on beş ile yirmi yıl kadar kürek cezası öngörüyor, bu da fabrikalardaki kötü koşulları iyileştirmek için yasal olarak sendikaların kurulamayacağı anlamına geliyordu. 1897'ye kadar günde on üç saat çalışmak kuraldı; o yıl günlük çalışma süresi on bir buçuk saate indirildi. Çoğu hâlâ yılın belirli dönemlerinde tarlada çalışmak için köylerine dönen emekçiler genellikle büyük ve sağlıksız barakalarda yaşıyorlardı. Fabrika içinde yöneticiler ve patronlar işçileri aşağılıyorlardı: Onlara laubali bir tavırla "sen" diye hitap ediyorlar, fabrika çıkışında bir şey çalmışlar mı diye üstlerini arıyorlar, katı iç düzen kurallarını ihlal etmeleri halinde para cezası veriyorlardı. İşçiler bu aşağılamalara derinden içerliyorlardı. 1905 ve 1917 Devrimleri sırasında işçilerin şikâyet listelerinde sürekli fabrika görevlilerinin nezaketli davranmalarına ilişkin talepler yer alıyordu.

On dokuzuncu yüzyılın sonunda, Rus işçilerinin aşağı statülerini sonsuza kadar kabul etmeyecekleri ve uysal tutumla-

rını sürdürmeyecekleri anlaşıldı. Ruh halindeki değişimin en çarpıcı göstergesi artan grev hareketleriydi. 1862-1869 arasında fabrikalarda sadece 6 grev ve 29 karışıklık kaydedilmişti. 1885'te bu türden karışıklıkların yıllık sayısı 20'ye yükseldi. 1895-1904 arasında bu sayı 176 kadardı. Sadece 1902'de 138.877 işçinin katıldığı 550 grev oldu. Çoğu grevin sebebi ekonomik koşulların yetersizliğiydi fakat işçiler iş bıraktıkları her seferde grevleri yasaklayan yasayı ihlal ediyorlar, böylece eylemlerine politik bir anlam kazandırıyorlardı. 1905'te greve giden çok sayıda erkek ve kadın hazırladıkları şikâyet listesinde politik taleplere yer verdiler.

Bu arada Rus entelektüellerinden oluşan küçük bir grup, işçi sınıfının çıkarlarını temsil etme iddiasında bulunan bir Marksist hareket kurmuştu. Marksistler Rusya'nın kaydettiği gelişimin Orta ve Batı Avrupa'dakiyle benzer olacağını savunuyorlardı. Ülke sanayileşecek ve bir burjuva devriminden geçecekti. Bu devrimle otokratik sistem yerini kapitalizme bağlı orta sınıfların hâkim olduğu anayasal bir düzene bırakacaktı. Sanayileşme nihayet olgunluk evresine ulaştığında ve proletarya güçlendiğinde ikinci bir devrim, sosyalist devrim olacaktı. 1898'de Rus Marksistler, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ni kurdular. Beş yıl sonra parti Bolşevik ve Menşevik hiziplere bölünecekti.

Bölünme parti üyesinin nasıl tanımlanması gerektiği gibi görünüşte küçük bir sorundan kaynaklandı fakat kısa süre içinde Vladimir Lenin (Ulyanov) önderliğindeki Bolşevikler (çoğunlukçular) ile Julius Martov ve Pavel Akselrod önderliğindeki Menşevikler (azınlıkçılar) arasındaki farklılıkların temel sorunlara ilişkin olduğu anlaşıldı. Kendi görüşlerini 1902'de *Ne Yapmalı?* adlı kitabında açıklayan Lenin yüksek düzeyde merkezileşmiş, seçkinci, hiyerarşik olarak örgütlenmiş bir partiden yanaydı. Menşevikler ise harekete ve yaklaşan devrimci olaylara geniş işçi sınıfı katılımının zorunlu

ve cazip olduğunu vurguluyorlardı. Kısa süre içinde her iki hizip de devrimci bir çizgiye bağlı olmakla birlikte, Menşeviklerin Bolşeviklere kıyasla daha ılımlı taktiklere eğilimli olduklan açığa çıktı.

Daha az doktrinci fakat aynı ölçüde militan olan ve köylüler adına konuştuğunu iddia eden Sosyalist Devrimciler (SR'ler) partisiydi. 1870'lerde faaliyet gösteren halkçıların mirasçısı olan SR'ler, 1901'de Rusya'da yaşayan çoğu insanın eşitlikçi komün ilkelerini deneyimlediği, ülkenin gelişmiş kapitalizm evresinden geçmeksizin sosyalizme ulaşabileceği düşüncesine bağlı bir siyasi parti kurdular. Parti bütün toprakların köylü komünlerine ya da yerel birliklere aktarılmasını savunuyordu. Bu kurumlar da geçimini çiftçilikle sağlamak isteyen herkese eşitlikçi bir zemin sağlayacaktı. SR'ler nihai hedef olan sosyalizmin ikna yöntemleriyle kazanılması gerektiğini ısrarla savundularsa da partinin bir dizi siyasi cinayet işleyen bağımsız savaş örgütünü hoşgörüyle karşılıyorlardı. Pek çok SR politikleşmiş terörün, otokratik rejimin dağıtılması için zorunlu olduğuna inanıyordu.

Liberalizm de örgütlü bir güç olarak ortaya çıkmıştı. Başlangıçta politik sistemin liberalleşmesini savunan *zemstvo*larla ilişkilendirildiler. 1890'ların sonunda onlara bir liberal avukatlar, doktorlar, yazarlar ve profesörler topluluğu katıldı. Yüksek ifade gücüne sahip bu entelektüeller çok geçmeden ulusal sahnede, nüfus içindeki sayılarıyla orantılı olmayan bir etki yarattılar. Sanayiciler ve genelde iş insanları liberal davayı benimsemekte daha yavaştılar; devlete olan ekonomik bağımlılıkları politik olarak temkinli olmalarını gerektiriyordu.

Liberaller toplumun yeniden düzenlenmesinden yanaydılar. Hukukun üstünlüğünü, bütün yurttaşlara yurttaşlık haklarının verilmesini, hükümdarın yetkilerinin önemli ölçüde kısıtlanmasını ve halk tarafından seçilen bir yasama organının kurulmasını savundular. 1902'de *Osvobojdenye* adlı bir gazete

çıkardılar ve 1904'te Liberasyon Birliği adlı gizli bir örgüt kurdular. Kamuoyunun eski düzene karşı harekete geçmesine ve böylece ilk Rus devriminin gerçekleşmesine yardımcı oldular.

1905 DEVRİMİ

Hükümet 1904'te Japonya'yla felaket getiren bir savaşa sürüklenerek istemeden muhalefet hareketinin büyümesini kolaylaştırdı. Rus hükümetinin devrimi önlemek için Japonya'yı bilinçli olarak kışkırttığına ilişkin suçlamalar asla kanıtlanmamış ve muhtemelen temelsiz olsa da, hiç kuşku yoktur ki çarlık hükümetinin içindeki unsurlar akılsızca bir tutumla Uzakdoğu'da Japonların kışkırtıcı olarak gördükleri bir dış politika izlediler. 1890'larda Rusya Pasifik bölgesinde izlediği temkinli politikadan vazgeçti ve atılgan bir politikayı benimsedi. Çin'in zayıflığının yanı sıra Japonya'nın güçlü ve saldırgan bir güç olarak ortaya çıkmasından kaygılanan ve Rusya'nın ekonomik gelişmesini ilerletmek için sabırsızlanan St. Petersburg'daki hükümet, Japonya'nın da göz diktiği iki bölge üzerinde nüfuzunu artıracak çeşitli önlemler aldı. Bu iki bölgeden biri Çin'in bir parçası olan Mançurya, diğeri ise Çin imparatorunun hâkimiyetindeki özerk bir krallık olan Kore idi. En önemlisi, Rus hükümeti 1891'de Trans-Sibirya demiryolunu inşa etmeye karar vermişti. Maliye bakanı olduğu dönemde demiryolu projesini var gücüyle uygulamaya çalışan Vitte esas olarak kaynakları ve pazarları bakımından zengin bir bölgenin ekonomik olarak sömürülmesiyle ilgileniyordu. Aynı zamanda diğer büyük güçleri gereksiz yere kışkırtmaktan kaçınan temkinli bir dış politikadan yanaydı. Ne var ki Rus diplomatlar Japonya'ya karşı saldırgan bir tutum benimsediler ve 1890'larda çeşitli fırsatları değerlendirerek Japonya'yı anakaradaki mevzilerinden geri çekilmeye zorladılar. Bu aşağılamalar, muazzam bir silahlanma prog-

ramı uygulamakta olan Japonlar arasında "ani bir kamusal öfke" uyandırdı.

Yirminci yüzyılın başlarında iki güç arasındaki düşmanlık zirveye ulaştı. Japonya, Kore üzerindeki ekonomik ve politik nüfuzunu önemli ölçüde artırırken, Rusya da komşu Mançurya üzerindeki nüfuzunu artırıyordu. Bir Rus spekülatör, Aleksandr Bezobrazov, Yalu ve Tumen nehirleri üzerinden kereste nakliyatı için Kore hükümetinden taviz koparınca, Japon hükümeti alarma geçti. Gerilimi azaltmak için bir anlaşma önerdiler. Buna göre, Japonya'nın Kore'ye hâkimiyeti karşılığında Rusya'ya Mançurya üzerinde hâkimiyet güvencesi verilecekti. Ocak 1904'te Japonlar St. Petersburg'u hemen yanıt vermesi için sıkıştırdılar. Açık bir yanıt alamayınca bir süredir kaçınılmaz olduğuna inandıkları eylemi uygulamaya karar verdiler. 26 Ocak günü Port Arthur ve Çemulpo'daki Rus gemilerine sürpriz bir saldırıda bulundular.

Savaş başladığı anda Japonya'nın muazzam bir avantaja sahip olduğu ortaya çıktı. Japonya'nın askeri birlikleri ve donanma güçleri daha eğitimli, istihbarat servisi daha etkiliydi. Rusya'nın aksine, askeri birliklerini hâlâ çok ilkel olan neredeyse 7080 kilometre uzunluğunda bir demiryolu boyunca nakletmek gibi muazzam bir zorlukla yüz yüze de değildi. Japon saldırısı başladığı andan itibaren Rusya denizde ve karada peş peşe yenilgiye uğradı. Askeri çatışmanın ilk evrelerinde kamuoyunun hükümete destek verdiği genelde doğrudur. Fakat birkaç ay içinde, çarlık hükümetinin hem Japon askeriyesinin gücünü hem de kendi askeriyesinin güçsüzlüğünü ve yetersizliğini tamamen yanlış değerlendirdiği anlaşıldığında, kamuoyunun tutumu dramatik bir değişim geçirmeye başladı.

Rusya'da aklı başında pek çok yurttaş artık sadece savaş açan aklı değil, bütün politik sistemin meşruluğunu sorguluyordu. 1904-1905 sonbahar ve kış aylarında hükümet büyük bir destekten yararlandığı sürece sessiz kalan liberaller ana-

yasal değişim için yaygın bir kampanya ("ziyafet kampanyası" deniyordu) açtılar. Kampanya belirgin biçimde etkiliydi ve otokrasiye karşı iki buçuk yıl süren ülke çapında bir saldırının başlangıcıydı. Paris'te 1847-1848'de Avrupa'nın büyük bölümünde devrimi teşvik eden ünlü ziyafetleri model alan Rusya'daki kampanya, belirgin biçimde politik bir odağa sahipti ve dolayısıyla yasadışıydı. Huzursuzluğun derinliğini hisseden hükümet isteksizce bütün toplanmaların "özel" olacağı anlayışıyla miting yapılmasına izin verdi.

Hararetli konuşmaların yapıldığı toplu yemekler biçimini alan ve yirmi altı kentte yapılan otuz sekiz politik miting halkı şaşırttı. Yetkililer halkın arzularını hesaba katmadan yönetmeye devam etme konusunda özgüvenlerini kaybetmiş gibiydiler. Çoğu eğitimli sınıflardan gelen bu kadar çok sayıda yurttaş daha önce asla devlet işleri yüzünden derin mutsuzluklarını açığa vuracak şekilde güçlerini birleştirmemişlerdi. Ziyafetlerde çeşitli çözümler benimsendi fakat hepsi şu ya da bu ölçüde liberal eylemcilerin taleplerini destekleme seferberliğine katkıda bulundu. Yurttaşlık hakları, politik mahkûmlar için af ve demokratik olarak seçilmiş bir yasama meclisi istiyorlardı.

Ziyafetler dramatik "Kanlı Pazar" (9 Ocak 1905) olaylarının başlangıcı oldu. Bu olaylar, toplumun görece küçük bir kesiminin barışçı reform kampanyası olarak başlayan hareketin eski düzene karşı ülke çapında bir saldırıya dönüşmesinde ve nihayet muazzam sayıda işçi, köylü ve ulusal azınlığın desteğini kazanmasında belirleyiciydi. Kaderi belirleyen o pazar günü işçilerin başlattığı yürüyüşün bile barışçı olma niyeti taşıması ironiktir. Yürüyüş, ruh hali sürekli değişen gizemli Papaz Georgiy Gapon tarafından örgütlendi. Sayıları 50.000 ile 100.000 arasındaki işçiler ve aileleri, hâlâ "baba" olarak gördükleri çara, bir vicdan meselesi olarak tebaasına köle değil insan gibi davranması ve onların yükünü hafifle-

tecek reformlar yapması için umutsuzca ricada bulunan bir dilekçe sunmak üzere Kışlık Saray'a doğru yürüyüşe geçtiler. Demokratik genel oy hakkı temelinde seçilen bir yasama meclisi, bütün yurttaşlara yurttaşlık hakları, sendika kurma hakkı, sekiz saatlik iş günü istiyorlardı. Gapon 1904'te sesi gittikçe daha yüksek çıkan ve militanlaşan politik muhalefet ile kendi taraftarlarını aynı safta buluşturmuştu. Ancak dilekçe monarşinin feshedilmesini ya da sosyalizmin getirilmesini talep etmiyordu; ne de şiddet tehdidi içeriyordu.

Ancak hükümet korkuya kapıldığı için, rezillik ya da düpedüz ahmaklıktan ötürü, gerektiğinde zor kullanarak yürüyüş kolunu dağıtmaya karar verdi. Yürüyüşçüler subayların dağılma emrini dinlemediler. Askerler ayrım gözetmeden kalabalığın üzerine ateş etmeye başladılar, 130 kişiyi öldürdüler ve 300'den fazla insanı ağır yaraladılar. Halkın sokaklara taşan öfkesi kontrol altına alınamadı, yurttaşların öfkesi bütün imparatorluğa yayıldı. Aslında katliam ülkenin neredeyse her bölgesinde kamuoyunu fiilen ayağa kaldırdı. Çarın çok sayıda insanın sevgisini kaybettiğine ve otoritesinin ve meşruluğunun büyük çapta zayıfladığına dair yaygın bir inanç oluştu. Bu anlamda, Kanlı Pazar sadece devrim için değil Rusya tarihi için de merkezi bir olaydır.

Devrim hız kazanmaya başlamıştı. Sanayi proletaryası ilk kez çok geniş kapsamlı talepleri desteklemek üzere bütün imparatorluğu kaplayan muazzam grevlere katılarak hesaplaşmaya giren toplumsal ve politik bir güç haline geldi. Ancak şunu kaydetmek gerekir ki hiçbir sol parti sürecin hazırlanmasında önemli bir rol oynamadı. Kalabalıkları radikalleştirmek için hazırlayıcı mitinglerde görünen Bolşevik provokatörlerin sözleri bağırışlarla kesiliyor, hatta zaman zaman kürsüden indiriliyorlardı. 1905 yılının bahar ve yaz aylarına kadar işçiler büyük sayılarla politikleşmediler. Fakat bu kez de savaşın ve otokratik yönetimin sona ermesini talep etme-

ye başladılar. O zaman bile eylemcilerin, yetkililere duyulan öfkenin doğal bir ifadesi olan kitlesel protesto hareketleri üzerinde belirleyici etkileri yoktu.

Kanlı Pazar'ı izleyen haftalarda fiilen toplumun her kesimi kargaşaya gömüldü: Üniversite ve yüksekokul öğrencileri boykot yapıyorlardı; azınlıkların Rus efendilerin baskılarından rahatsız oldukları sınır bölgelerinde karışıklıklar çıkıyordu; köylüler toprak sahiplerinin malikânelerine saldırmaya başlamışlardı; orta sınıftan insanlar mitinglerle ilgili düzenlemeleri ve basın sansürünü umursamıyorlardı; askerler ile denizciler isyan ediyorlardı. Toplumsal doku parçalanıyordu.

Hükümet artan huzursuzlukla başa çıkamıyordu. Sağlam bir plan belirlemek yerine, hükümet otokratik ilkenin katı bir tutumla savunulması ile gönülsüzce verilen reform vaatleri arasında yalpalıyordu. Fakat bu önlemlerin ikisi de halkın büyük bölümünü etkilemiyordu. Hükümet derhal hukuk kurallarının yerleştirilmesi ve gerçek yetkileri olan seçilmiş bir parlamento gibi uzun vadeli bazı tavizlerde bulunmuş olsaydı, muhalefet hareketinin içindeki ılımlıları ve merkezcileri devrimci soldan ayırmayı başarabilirdi. Fakat çar otokrasi kurumunu tartışmalı hale getirmek istemedi ve sonuç devrimin derinleşmesi oldu.

En yüksek noktaya Ekim 1905'te, genel grev hükümetin diz çökmesini sağladığı zaman ulaşıldı. Görülmemiş boyutlardaki bu grev kendiliğinden başlamıştı; kimse planlamamış, örgütlememiş fakat grev hızla yayılmıştı. Öncülüğü işçiler yapıyordu ancak grevi çardan taviz koparmak için bir silah olarak gören orta sınıflardan da destek görüyorlardı. Otokratik rejimin tasfiyesi esas mesele olduğu için muhalefetle birlikte hareket edebiliyorlardı. Birbiri ardına kentlerde hayat resmen durdu ve orduya grevi bastırması için verilecek emirlerin yerine getirileceğinden emin olunmadığı zaman hükümetin boyun eğmekten başka çaresi kalmadı. 17 Ekim

günü çar henüz başbakanlığa atanan Vitte'nin, yurttaşlık haklarını ve kalıcı yetkilere sahip seçilmiş bir yasama meclisinin (*Duma*) kurulacağını vaat eden Ekim Manifestosu'nu çıkarma tavsiyesini istemeden kabul etti. En önemlisi, çar bundan böyle yasama meclisinin onayı olmadan yasa çıkarmayacağı konusunda güvence veriyordu. Artık politik iktidarın yegâne sahibi olmadığını kabul eden Nikolay, asla yapmayacağına ant içtiği şeyi yaptı: Otokrasi ilkesinden vazgeçti.

Muhalefet için bu büyük bir zaferdi. Rus İmparatorluğu, birliği sağlamış olsaydı, Batı tarzı bir anayasal devlet olma yolunda gitmeye devam edecekti. 18 Ekim'den aralık başına kadar süren ve "Özgürlük Günleri" olarak bilinen yaklaşık yedi hafta içinde ülke o kadar özgürleşti ki bazı gözlemciler yeni koşulların içinde tehlike barındırdığını, aşırılık yanlılarının kitlelerden sağladıkları desteği şimdi artırabileceklerini düşündüler. Basın istediğini yayımlayabiliyor, işçiler sendika kurabiliyor, siyasi partiler kurulabiliyor ve kendi programlarını serbestçe yayabiliyorlardı. Fakat kötümserler geleceği görüyorlardı. Kısa süre içinde yeni düzen, çektikleri sıkıntının sadece geçici bir yenilgiden ibaret olduğuna inanan çar ve taraftarlarının başa çıkamayacakları bir dizi karmaşık sorunla yüz yüze geldi. Ekim Manifestosu'nun çıkışından bir gün sonra, 18 Ekim günü hükümetin muhalefete teslim olmasına öfkelenen çok sayıda insan ayırım gözetmeksizin şiddet kullanarak Yahudilere ve eski rejime düşman olduğu düşünülen insanlara saldırdı. Yaklaşık iki haftalık bir sürede çoğu güneybatı eyaletlerinde olmak üzere 690 Yahudi karşıtı pogrom patlak verdi. 876 kişi öldürüldü, 70.000-80.000 insan yaralandı. Birkaç kentte Yahudiler değeri 1 milyon rubleyi aştığı hesaplanan mülklerini kaybettiler. Bu pogromlar sırasında mala mülke verilen zararın toplamda 6,2 milyon ruble olduğu hesaplanmıştır. Makul bir yorumcu için bütün bunlar Rusya'da "tam bir yönetim anarşisi" olduğunu gösteriyordu.

Rus tarihinin en kötü olayı olan pogromların kökeni ve yetkililerin bu olaylardaki rolü hakkında pek çok anlaşmazlık olmuştur. Yerel düzeyde görevlilerin ve polislerin halkı Yahudilere saldırmaya teşvik ettikleri ya da saldırılar başladığında başka yöne baktıkları bilinmektedir fakat bu karışıklıkların St. Petersburg'daki hükümet tarafından yönetildiğine dair hiçbir bulgu yoktur. Şiddet kısmen, manifesto lehine yapılan gösterilerin korumak istedikleri özel bir statüden yararlandıkları toplumsal düzenin sonunu getireceğinden korkanların öfkesine kadar izlenebilir. Bu durumda aşağıdan gelen şiddet bir ölçüde muhalefeti ezmeye ve eski düzenin devamını sağlamaya kararlı grupların kendiliğinden tepkisidir. Ayrıca masum sivillerin pervasızca yağmalandığı ve dövüldüğü olayların çoğu genellikle önyargıları ve yağma arzusu olan ayaktakımının eseriydi. Fakat köylüler, dükkân sahipleri, arabacılar, kapıcılar, hatta bazı (genellikle sendikalı olmayan) işçiler aynı nedenlerle bu olaylara karıştılar. Ne var ki bu insanlar için başka bir etkenin de rolü vardı. Saygıdeğer çara karşı kazanılan zaferi, çoğu kez onun resimlerini kirleterek kutlayan, pek çok Yahudinin ve zorba öğrencinin de aralarında bulunduğu sıradan Rus kalabalıklarının görünüşüne katlanamıyorlardı. Dokuz ay kadar bu "türediler" fazla ceza görmeden otoriteyi hiçe saymışlardı; bu kez Rus toplumunun temelini oluşturan hiyerarşik yapısıyla birlikte bütün politik sistemi alaşağı etmeyi başardıkları görülüyordu. Otokrasi onları durduramazsa, kendilerini güvenli hissettikleri eski düzene özlem duyanlar yasaları bizzat uygulamak zorunda kalacaklardı.

Hükümetin düzeni sağlayamaması sadece zayıflığının bir belirtisi değildi. Genel grev sırasında grev komiteleri olarak tamamen kendiliğinden oluşan Sovyetler (işçi temsilcileri konseyleri) faaliyetlerini bütün ülkeye yaydılar. Bunların en önemlisi olan Petersburg Sovyeti, hükümetin otoritesine meydan okumaya başladı. Özellikle grevler sırasında bu yapı-

nın etkisi hissedildi; posta idaresi ve demiryolları gibi devlet kurumlarına talimat veriyor, St. Petersburg kent meclisiyle – hatta bir keresinde bizzat Başbakan Vitte'yle– müzakerelerde bulunuyordu. Sovyet aynı zamanda hükümet kurumlarına pek çok soruşturma dilekçesi gönderdi; devlet görevlilerinin Sovyet'in otoritesinden bu başvuruları yanıtlayacak kadar etkilendikleri görüldü. Sovyet, işini kaybeden işçiler için para toplama işini de örgütlüyor, yetişkinlere günde otuz, çocuklar için ise on beş kopek dağıtıyordu. Ayrıca işsizler ve aileleri için pahalı olmayan çeşitli yemek salonları açtı. Sovyet'in en cesur girişimi, bazı değerlendirmelere göre sayısı 6000'e ulaşan kendi milis güçlerini oluşturmasıydı. Milis özel kolluk takıyor, sık sık polisin işine karışıyor, hatta polise emir verecek kadar ileri gidiyordu. Devletin içinde bulunduğu karışıklık nedeniyle şaşkına dönen polislerin çoğu milise teslim oluyordu. Önde gelen bir gazete aslında iki hükümet olduğundan; birine Kont Vitte'nin, diğerine Petersburg Sovyeti başkanı G. S. Khrustalev-Nosar'ın önderlik ettiğinden şikâyet ediyordu. Bunlardan hangisinin erken davranıp diğerini tutuklayacağı belli değildi.

Özgürlük Günleri'nde kırsal kesim de kıpır kıpırdı. 23 Ekim 1905'ten kasım ayının ortalarına kadar Avrupa Rusya'sının 47 eyaletinde, Kafkasya'nın, Baltık eyaletlerinin bazı bölgelerinde ve Polonya'da 478 bölgede 796 küçük ya da büyük köylü ayaklanması oldu. Karışıklığın temel örüntüsü önceki dönemi andırıyordu: Köylüler ağaçları kesiyor, vergi ödemeyi reddediyor ve soyluların malikânelerindeki tahıla el koyuyorlardı. Pek çok bölgede tarım işçisi greve gitti. Fakat bu yeni köylü hareketi dalgası bahar ve yaz aylarındakinden daha şiddetliydi. Mesela sadece Tambov'da 130 mülk ateşe verildi. Kısa süre içinde toplanması beklenen Devlet *Duma*sı toprağa el koyma girişimlerini onaylayana kadar "geçici kullanım" için yapılan toprak işgalleri de çok yaygındı. Bireylere

karşı şiddette de artış oldu ancak bu türden olaylar yaygın değildi. Bunun sebebi, kısmen toprak sahiplerinin yağmacı köylülerin gelişinden önce kaçmış olmalarıydı. Köylü isyanları 1905'in sonunda yatıştı ancak 1906'nın mayıs ve ağustos aylarında yeniden güç kazandı. Devrim 1907'de sona erdiğinde imparatorluk 1773-1775'te yaşanan Pugaçov İsyanı'ndan bu yana en yoğun tarımsal isyan dalgasına uğramış durumdaydı. Sadece Avrupa Rusya'sındaki kayıp 29 milyon rubleye ulaşmıştı.

Askeriyedeki pek çok adam artık güvenilir görülmediği için hükümet köylü ayaklanmalarına her zamanki –sadece güç kullanmak– gibi tepkiler gösteremiyordu. Bu adamlar çarın Ekim Manifestosu'yla verdiği tavizin külfetli buldukları kuralları ve düzenlemeleri göz ardı etmeleri için kendilerine yetki verdiğine inanmayı tercih etmişlerdi. Manifesto askerlerin ve denizcilerin yurttaşlık haklarına hiçbir göndermede bulunmuyordu fakat bu önemsizdi. Çar muhalefete teslim olmuştu, kamu kesiminde otorite çökmüştü, askeriyedeki adamların eski kısıtlamalarla artık bağlı olmadıklarını düşündükleri görülüyordu. Pek azında şiddet kullanılmakla birlikte 1905 yılının ekim sonu ile aralık ortaları arasında orduda toplam 211 isyan çıktığı kaydedildi. Bu isyanların çoğunda askerler emirlere itaat etmeyi reddettiler, kışlaları terk ettiler, olayları tartışmak için miting yaptılar ve subaylarına karşı çıktılar. Süvari ve Kazaklardan oluşan seçkin birlikler isyanlara fiilen katılmadılarsa da piyade birliklerinin üçte birinde karışıklıklar oldu ve donanma öyle bir kargaşaya sürüklendi ki hükümet artık donanmaya güvenemiyordu. Savaş bakanı General Rediger ülkenin "topyekûn çöküş" tehdidi altında olduğunu düşünüyordu. Ne var ki hükümet sadık birliklerden asla tamamen yoksun kalmadı ve sonunda askeriyede ve genel olarak ülkede düzeni yeniden sağlamak için güçlerinden faydalanabildi.

DEVRİMİN SONUCU

Moskova'daki işçilerin Bolşeviklerin önderliğinde devrimin en kanlı iç boğuşmasını tetikleyen bir ayaklanma başlattıkları Aralık 1905'te devrimin radikal evresi son nefesini verdi. Petersburg Sovyeti Yürütme Komitesi'nin ve 200 kadar temsilcisinin tutuklandığı geniş çaplı bir polis saldırısıyla şaşkına dönen Moskova'daki radikaller, kısa süre içinde imparatorluğun her yerine yayılacağı umuduyla bir inisiyatif başlatarak hükümeti devirmek gibi umutsuz bir girişimde bulunmaya karar verdiler. İlk anda ayaklanmacılar Moskova'daki hükümet merkezlerini ele geçirebilecekmiş gibiydi. Yaklaşık 80.000 işçi ayaklanmayı desteklemek için greve gitti. Ekonomi fiilen durdu. Fakat askeri birlikler şaşırtıcı biçimde sokaklardan çekildi. Anlaşılan onlara çatışma ortamında güvenilemeyeceği kaygısı vardı. Fakat kasım ayının sonunda Moskova genel valisi olarak atanan Amiral Fyodor Dubasov'un isyancıları ezmek için emrindeki bütün güçleri –yaklaşık 6000 asker, 2000 polis ve bir jandarma tümeni– kullanmaktan çekinmeyeceği anlaşıldı. 10 Aralık günü Dubasov hafif topçu birliğine devrimcileri mevzilerinden sökme emri verdi. İlk kez bir iç karışıklıkta ağır silahlar kullanılıyordu ve tahmin edileceği gibi bu olay isyancılara sempati duymayan insanlar arasında bile büyük bir öfke uyandırdı. Beş gün içinde hükümet korkunç bir maliyetle duruma hâkim oldu. Çatışmalara katılmayan, çoğu sivillerden oluşan 1059 Moskovalı öldürüldü. Bunların 137'si kadın, 86'sı çocuktu. 25 polis ve 9 asker hayatını kaybetti.

Yetkililer zaferlerini pekiştirmek için sadece Moskova'da değil, imparatorluğun diğer bölgelerinde de saldırıya geçtiler. Hükümetin radikallere karşı en tahrip edici ve vahşi silahı, radikallerin denetimindeki ya da karışıklık çıkan bölgelerde hükümete düşman olduğuna inanılanlara özel, seçilmiş küçük asker gruplarının örgütlü saldırısıyla yapılan cezalan-

dırma seferleriydi. Cezalandırma seferlerinin ardındaki fikir sadece kargaşaya son vermek değil, olaylara katılanları ya da katıldığından kuşkulanılan kişileri herkesin gözü önünde, hızlı ve acımasız biçimde cezalandırarak halka gözdağı vermekti. Özetle bu, devletin kendi yurttaşlarını hedef aldığı bir devlet terörüydü. Kurbanların toplam sayısına ilişkin fazla bulgu yoktur. Bir değerlendirmeye göre, Aralık 1905 ile Mayıs 1906 sonunda karışıklığın daha fazla olduğu düşünülen Baltık bölgesinde 1170 kişi öldürülmüştür. Hükümetin baskı politikasının etkili olması şaşırtıcı değildir. Yaklaşık dört ay içinde devrimci hareket hiçbir hatta tutunamayarak her yerde geriledi.

Ancak hükümet saati 1904'e geri çevirmeye çalışmadı. Devlet *Duma*sı seçimlerinin yapılmasına izin verdi ve yaklaşık 20-25 milyon kişinin katıldığı, genel olarak adil bir seçim yapıldı. Köylülerin çara hâlâ sadık olduklarını düşünen hükümet, *Duma* milletvekillerinin nihai seçimini yapan seçmenlerin yaklaşık yüzde 42'sini ayıran karmaşık uygulamalar tasarlamıştı. Toprak sahiplerine seçmenlerin yüzde 33'ü, kasaba sakinlerine yüzde 22'den fazlası ve işçilere yüzde 2,5'i ayrıldı. Her 2000 toprak sahibine, 30.000 köylüye, 90.000 işçiye ve kentlerde yaşayan 4000 diğer tebaaya bir seçmen düşüyordu. Fakat hükümet halkın ruh halini çok yanlış değerlendirmişti. Milletvekillerinin ezici çoğunluğu hâkim düzene muhalif partilere mensuptu. Yeni kurulan ve siyasi sistemde Ekim Manifestosu'yla getirilen değişikliklerden hoşnut olduğunu ifade eden Oktobrist Parti sadece 13 milletvekili çıkarırken, aşırı sağ tek bir milletvekili çıkaramadı. Parlamenter hükümet sisteminden yana olan *Kadet*ler ya da Anayasal Demokratlar 185 milletvekiliyle en büyük partiydi. Bu parti, birinci ve ikinci *Duma*ya hâkim oldu.

Bu kadar karmaşık bir *Duma*nın hâlâ üstün durumdaki çarlık rejimiyle işbirliği yapamayacağı tahmin edilebilirdi.

1906 tarihli Temel Yasa'ya göre, seçilmiş parlamentonun varlığına rağmen çar kabineyi atama yetkisine ve yasama meclisinin aldığı önlemleri veto etme hakkına sahipti. Ayrıca çar imparatorluğun yönetimini denetliyor, dış politikasını belirliyor, askeri güçlerine komuta ediyor ve karışıklık çıktığında sıkıyönetim ya da olağanüstü hal ilan etme hakkına sahip bulunuyordu. Ayrıca Nikolay, Devlet Konseyi'nin bileşimini ve yetkilerini değiştirmiş, ona *Duma*yla eşit yetkiler vererek bu kurumun liyakatini önemli ölçüde kısıtlamıştı. *Duma* 27 Nisan 1906 günü toplandığında bu kurum ile hükümet arasındaki ilişki sertleşti. Aralarında pek çok çatışma olduysa da bu ikisi yasamanın kaderinin belirlenmesinde en önemli iki kurumdu. Birincisi, yani *Duma* en temel türde politik değişiklikler için görülmemiş biçimde çağrılarda bulunarak hükümete karşı çıktı. Bu değişiklikler ülkeyi en yüksek otoritenin *Duma*ya ait olduğu bir anayasal monarşiye dönüştürecekti. Daha sonra *Duma* tarım meselesiyle ilgili bir dizi önlem önererek hükümeti daha da öfkelendirdi. Bu önlemlerin hepsi, farklı derecelerde, özel kişilerin sahip oldukları toprağın zorla alınarak toprak hasreti çeken köylülere dağıtılmasını öngörüyordu. Yetenekleri sınırlı olan başbakan İvan Goremykin *Duma*yı asla ciddiye almadı ve bakanlarına oturumlara katılmama emri verdi. *Duma* başbakanın taleplerini reddettiğinde hükümet onu dağıttı. *Duma* sadece yetmiş iki gün var olmuş ve sadece kırk oturum toplanmıştı.

*Kadet*ler bu olayı güçlü biçimde protesto ettiler. Viborg'da (Finlandiya) toplandılar ve pasif direniş çağrısında bulundular. Fakat Rus halkının sesi boğulmuştu. Bir buçuk yıl süren karışıklıklardan yorgun düşen, pek çok kentte işsizlik tehdidiyle yüz yüze gelen kitleler 1906 yazında yetkililere karşı çıkma konusunda 1905'e kıyasla çok kararsızdılar. Ayrıca etkin bir pasif direniş kampanyası bile büyük çaplı hazırlıklar ve yaygın bir örgütlenme gerektiriyordu. *Kadet*lerin bunu

gerçekleştiremedikleri görülüyordu çünkü dağılmaya örgütlü tepki gösterecek şekilde zemini hazırlamak için hiçbir şey yapmamışlardı. Sadece kitlelerin hâlâ militan ve eylemci bir ruh hali içinde olduklarını farz ediyorlardı.

Fakat birkaç ay içinde hükümetin de yanlış hesap yaptığı anlaşıldı. Aynı yöntemle yapılacak ikinci bir *Duma* seçiminin daha uysal bir yasama meclisi sağlayacağı düşünüldü. Aslında toplantılarına 20 Şubat 1907 günü başlayan ikinci *Duma*nın üye yapısı birincisinden daha radikal oldu. Ilımlı Oktobristler'in güçlerini 13'ten 44'e çıkardıkları, birinci *Duma*'da temsil edilmeyen sağdaki aşırıların 10 milletvekili çıkardıkları ve diğer küçük gruplardan 54 milletvekilinin desteğini alabilecek duruma gelebildikleri doğrudur. Fakat sol milletvekillerinin sayısı da 111'den 222'ye çıktı. Merkezdeki partiler önemli ölçüde zayıfladı: *Kadet*ler ve onlara bağlı olanlar 99 sandalye kazandılar.

Hükümet ile yasama meclisi arasındaki, Birinci *Duma*yı etkileyen anlaşmazlıklar yeniden canlandı fakat bu kez önemli bir farklılık vardı. Hükümete artık yetenekli ve zinde bir adam, Pyotr Stolipin önderlik ediyordu. Eski Saratov valisi olan Stolipin muhalefetle uğraşırken dikkate değer bir yetenek ve sertlik sergilemişti ve ülkeyi yeniden yapılandırmak için elbette muhafazakâr olan bir vizyona sahipti. Muhalefetle yaptığı tartışmalardan üstün çıkmasını sağlayan güçlü bir hitabet yeteneği vardı. Solla yapılan hararetli tartışmalar sırasında belki de en fazla akılda kalan konuşmaları yaptı. Bir keresinde onları, saldırılarıyla hükümeti felç etmeye çalışmakla suçladı. Şöyle diyordu: "Onlar yetkililere sadece iki sözcükle hitap ediyorlar: 'Eller yukarı.' Bu iki sözcüğe, baylar, hükümet haklı olmanın verdiği sükûnet ve bilginin verdiği güvenle, sadece şu sözcükle karşılık vermek zorundadır: 'Korkmayın.'" Bir keresinde de solu şu sözlerle alaya aldı: "Onların ihtiyacı büyük altüst oluşlar, bizim ihtiyacımız ise büyük Rusya!" Bu

seferki *Duma* birincisi gibi tarım ve işbirliğini imkânsız hale getiren politik değişim konusunda karar aldığında, Stolipin hiç duraksamadan (3 Haziran 1907'de) onu bir kez daha dağıttı; fakat bu kez pek çok köylüyü ve azınlığı seçme hakkından yoksun bırakacak ve muhafazakâr bir *Duma*nın seçilmesini sağlayacak şekilde seçim yasasını temelden değiştirdi. Bu hamle 1905 Devrimi'nin sonunu belirledi.

Yüzeysel bir bakışla devrimin başarısızlığı şaşırtıcıdır. Daha önce hiçbir Avrupa devriminde orta sınıf, sanayi proletaryası, köylüler ve ulusal azınlıklardan oluşan dört halk hareketi başı çekmemiştir. Muhalefet bu kadar yaygın idiyse, hükümet nasıl ayakta kalabiliyordu? Önemli bir sebep, muhalefetin çeşitli kesimlerinin birleşik bir güç olarak hareket etmemesi, eski düzene eşzamanlı saldırmamasıydı. Muhalif grupların her biri az çok bağımsız hareket ediyor, bu da hükümet üzerindeki baskıyı azaltıyordu. Çeşitli hareketler (işçiler, meslek grupları ve bazı sanayiciler) Ekim 1905'te birleştiği zaman hükümetin uzun vadeli tavizler vermekten başka seçeneği kalmamıştı. Fakat liberaller ile sosyalistler arasındaki, çatışmanın sadece bir kaynağını gösteren anlaşmazlıklar, uzun süreli bir işbirliği için fazla derindi. Liberaller genellikle cumhuriyetten ya da sosyalizmden yana değildiler; ne de çarlığa karşı şiddet içeren mücadele yöntemlerini destekliyorlardı. Radikaller 1905'in sonlarında silaha sarıldıklarında, karışıklık içinde olmasına rağmen ordu kentlerdeki ve kırsal kesimdeki ayaklanmaları bastıracak güvenilir bir araç olduğunu nihayet kanıtladı. Son olarak 1906'da yabancı hükümetler önemli miktarda borç vererek çarlık rejimini güçlendirdiler.

STOLİPİN'İN REFORMLARI

Devrim yenilgiye uğramış olsa da, 1907 Rusya'sı pek çok önemli bakımdan 1904 Rusya'sından farklıydı. Yasaların çı-

karılması için onayı gerekli olan seçilmiş bir yasama meclisinin varlığı çarın ve bürokrasinin yetkilerini azaltmıştı. Hepsi *Duma* seçimlerine katılmaya devam eden toprak sahibi sınıf, işverenler sınıfı ve köylülüğün üst tabakası devlet işlerinde artık belirli bir etkiye sahipti. Ayrıca sendikalar ve çeşitli kooperatif birlikleri faaliyetlerini sürdürüyordu; basının ve diğer yayınların üzerindeki sansür önemli ölçüde azaldı. Özetle Rusya otokrasiden uzaklaşma ve sivil toplumun kurulması yönünde ılımlı bir adım atmıştı.

İkinci *Duma*nın çözülmesinden önce Stolipin kendi reform programını başlatmıştı. Baskıdan geri durmamakla birlikte, sadece baskının düzeni, istikrarlı ve refah içinde bir toplumu oluşturmayacağını öne sürüyordu. Stolipin'in kendi adıyla anılan en önemli reformu, Rus ekonomisinin hâlâ nüfusun yüzde 80'inden fazlasının gelir kaynağı olan tarım kesimini dönüştürmeye çalışmasıydı. Bir süre kadar Stolipin, ekonomik geriliğin üstesinden gelmek ve ekonomik büyümeyi uyarmak için komünün tasfiye edilmesi gerektiğini öne sürmüş ama bu soruna öncelik vermemişti. Önceliği tarım reformuyla ilgili soyut fikirleri gerçekliğe dönüştürmekti. Stolipin'in komünü tasfiye etme düşüncesi sadece ekonomiyi düzeltme arzusundan kaynaklanmıyordu. Kırsal kesimdeki planlı değişikliklerin, Rusya'da yaşayan pek çok insanın bakış açısını değiştirerek pek çok konuda köylülerin tutumlarını etkileyeceği kanaatindeydi. Stolipin'e göre en önemli sorun köylülerin yurttaşlık ruhundan tamamen yoksun olmalarıydı; yasalara saygı duymuyorlardı ve gelişmiş bir yurttaş yükümlülüğü duygusu taşımıyorlardı. Özetle köylüler henüz sözcüğün tam anlamıyla "yurttaş" değildiler. Stolipin, hedefinin toplumda onlara pay vererek, düzen ve disiplinin kendi çıkarlarına olduğunu anlamalarını sağlayarak onları yurttaşa dönüştürmek olduğunu vurguluyordu. 1905'te çara sunduğu bir layihada, "Özel köylü mülkiyeti," diye yazıyordu, "düze-

nin güvencesidir çünkü her küçük mülk sahibi devlet istikrarının temelini oluşturan çekirdekleri temsil eder". Yerleşik bir kurumun dönüşümünde radikal olmakla birlikte Stolipin'in reformu muhafazakâr bir amaca hizmet etmek için, yani köylülüğü politik istikrardan yana bir güce dönüştürmek için tasarlanmıştı.

Stolipin Ağustos 1906'da hükümetin devlete, çarın kişisel işletmelerine ve imparatorluk ailesinin mülklerine ait az miktarda toprağı köylülere satmak üzere tahsis edeceğini bildirmesiyle tarım reformu sürecini başlattı. Ardından hükümet 5 Ekim günü yurttaşlık haklarının ve kişilik haklarının köylüleri de kapsamasını öngören bir *ukase* çıkardı. Böylece köylüler ile diğer sınıflar arasındaki ayrım daralıyor, dolayısıyla yurttaşlık özelliklerinin pek çoğunu kazanmış oluyorlardı. Köylülerin artık devletin idari bölümlerinde çalışmalarına, komünden izin almaksızın eğitim kurumlarına katılmalarına ve devlet hizmetine ya da başka mesleklere girmeleri halinde köy topluluklarıyla bağlarını sürdürmelerine izin veriliyordu. Fakat o zamana kadar yapılan en önemi reform 9 Kasım tarihli *ukase* ile somutlaştı. Bir komünde toprağı elde tutan her köylü aile reisinin bu toprağı özel mülk olarak edinmesine izin verildi. Bu devrin özel şartlarının ayrıca kararlaştırılması gerekecekti fakat komünal meclisin yasal olarak böyle bir devri önlemesi gibi bir sorun artık olmayacaktı. Ayrıca bu *ukase*, köylülerin toprağın bölündüğü parçaların birleşik mülkiyetini de edinmelerini kolaylaştırıyordu. Reforma kadar her türlü birleştirmenin uygulanması için komünal meclisin oybirliğiyle karar alması gerekiyordu; artık meclisin üçte ikisinin olumlu oyu yeterli olacaktı. *Ukase*, Temel Kanunlar'ın 87. Maddesi'ne göre yürürlüğe konuldu. Bu madde hükümete *Duma* tatildeyken kararnameyle yönetme yetkisi veriyordu. Ne var ki böyle kararnameler çıkarıldıktan sonra iki ay içinde her iki yasama kurumu tarafından onaylanmazsa ge-

çersiz oluyordu. 87. Madde hükümetin sadece acil bir durumda yasa çıkarmasına izin verildiği anlamına geliyordu. Muhalefet içinde pek çok kişi haklı olarak, Stolipin'in *Duma*da müzakere edilmesi gereken önlemlere başvurarak yetkilerini kötüye kullandığını iddia etti.

Reformun uygulanması karmaşık ve yavaş olmaya mahkûmdu. Her şeyden önce, atalet içinde olan pek çok köylü komünden ayrılma fikrine itiraz etti. Eşitlikçilik ilkesine bağlı olanlar, yeni yasanın kaçınılmaz biçimde köylerde daha büyük bir eşitliksizlik yaratacağından korktular. Kişisel ve toplumsal kaygılar da reformun başarısına karşı işliyordu. Özellikle kocaları yılın büyük bölümünü uzak kentlerde çalışarak geçiren kadınlar köydeki toplumsal hayatın içinde kendilerini rahat hissediyorlar ve ister istemez komünden ayrılmalarını gerektirecek tecrit durumundan korkuyorlardı; yoksa komşularından çok uzak çiftliklerde yaşamak zorunda kalacaklardı. Reformun uygulanmasını yavaşlatan başka pratik engeller de vardı. Yetkililerin kurdukları toprak örgütleme komisyonlarının hangi toprakların bölüştürüleceğine karar vermesi olağanüstü zordu. Yollara, kuyulara ve drenaj sistemine ulaşım gibi meseleleri değerlendirmek ve nitelik bakımından önemli ölçüde farklı olan toprakların nasıl eşit bölüneceğine karar vermek zorundaydılar.

Stolipin'in tarım reformunun etkinliği üzerine tam bir yargıda bulunmak zordur. En ateşli hayranları Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve 1917 Devrimi nedeniyle reformların tam olarak uygulanamadığını ve Rusya'nın politik görünümünü değiştirme başarısızlığından ötürü bu reformu suçlamanın haksızlık olduğunu iddia ederler. Fakat reform sürecinin incelenmesi sürecin çok yavaş başladığını, 1914'ten önce dikkate değer biçimde daha da yavaşladığını gösterir. Toprağı ayırma uygulamalarının sayısı tepe noktasına 1909'da ulaştı ve daha sonra keskin bir düşüş oldu. 1908'de yaklaşık

508.000, 1909'da 580.000 ve 1910'da 342.000 hane halkı komünde kaldı. 1913'te bu sayı 135.000'e indi. 1914'te köylülerin sadece yüzde 20'si kendi topraklarının mülkiyetine sahip olmuş ve toprağın yüzde 14'ü komünal tasarruf hakkından ayrılmıştı. Toprakları birleştirme işleminin hızı daha da yavaştı. 1916'nın sonunda Avrupa Rusya'sında köylü hane halklarının sadece yüzde 10,7'si çitlenmiş toprağı işliyordu. Öte yandan Stolipin reformunun sadece ya da öncelikle daha zengin köylülerin yararlanması için tasarlandığı iddiası doğrulandı. Reformdan esas yararlananlar, yeni yasadan avantaj sağlamak için en sabırsız olduğu kanıtlanan ortalama büyüklükte işletmeleri olan köylülerdi. Bununla birlikte özelleştirme ve birleştirme sürecinin köylülüğün çoğunluğuna ulaşması için uzun yıllar gerekecekti. Bu arada Stolipin'in hedefini oluşturan politik istikrarın sağlanıp sağlanamayacağı açık bir soru olmaya devam ediyordu.

Bizzat Stolipin kendi reformunun uygulanmasına uzun süre nezaret edemedi. Eylül 1911'de amacı hâlâ belirsiz olan biri tarafından katledildi. Katil gizli polis muhbirliği yapmıştı ve Sosyalist Devrimcileri desteklediği söyleniyordu. Günümüze kadar tarihçiler bu kişinin devrimci mi, çar yanlısı mı olduğu yoksa kendi başına mı hareket ettiği konusunda ayrılmışlardır.[1] Her durumda Stolipin'in ölümü çarlık yönetiminde toplumsal ve politik düzeni reformdan geçirmek için sergilenen son büyük çabayı sona erdirdi. Stolipin ülkeyi çeşitli bakımlardan modernleştirmeye çalışmış fakat başarısı sınırlı olmuştu. Halk eğitimini yaygınlaştırdı, bazı işçi kategorileri (ülkenin toplam işgücünün yaklaşık yüzde 20'si) için kaza ya da hastalık sigortası gibi önlemler almayı başardı. Fakat devletin azınlıklara karşı daha hoşgörülü olmasını sağlamak için dini yasaları liberalleştirme, yerel hükümetlerin etkinliğini artırma ve Yahudilere getirilen kısıtlamaların bazılarını kaldırma çabaları tamamen boşa çıktı. Soylular arasındaki aşırı

muhafazakârların muhalefeti ve çarın onu yeterince destekleyememesi Stolipin'in başarısızlığına yol açtı.

Stolipin'in yerine başbakan olan Vladimir Kokovtsov reforma pek ilgi göstermedi ve statükoyu bozan önlemleri uygulayacak kadar güçlü bir lider olamadı. Kokovtsov hükümeti, muhalif yurttaşlarla olan ilişkisinde 1905 olaylarından ders de almadı. 1912'nin başlarında askeri birlikler doğu Sibirya'daki Lena altın madenlerinde greve giden yaklaşık 5000 grevciye ateş açarak yaklaşık 200 işçiyi öldürdüler ve daha çoğunu yaraladılar. İçişleri bakanı Aleksandr Makarov, askerlerin kendilerine doğru yürüyen kalabalığa ateş açmaya mecbur kaldıklarını açıkladı. "Böyle olmuştur ve gelecekte de böyle olacaktır," diyordu. Hükümetin katliama gösterdiği duyarsız tepki pek çok *Duma* milletvekilini ve toplumun genelini öfkelendirdi. Katliam, işçi hareketi içinde militanlığı artırdı. Bazı önemli sendika seçimlerinde Bolşeviklerin ve daha ılımlı Menşeviklerin kazandıkları zaferler bu durumu açıkça ortaya koyuyordu. 1914'te sanayi grevlerinde patlama oldu. Böylece çar, toplumu tehlikeli biçimde bölünmüş olarak tutan toplumsal, politik ve ekonomik sorunları ele alma fırsatı bulamadan en ağır meydan okumayla yüz yüze gelerek Almanya'ya karşı savaşa girdi.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Birinci Dünya Savaşı'nın (1914-1918) sonuçları tartışmasızdır: Dehşet verici insani ve ekonomik yıkım, üç büyük ülkede (Rusya, Avusturya-Macaristan ve Almanya) monarşik yönetimlerin çöküşü, ulusal sınırlarda önemli değişiklikler, galipler ile mağluplar arasında kalıcı düşmanlıklar. Ayrıca savaşın yarattığı acılar ve umutsuzluk olmasaydı ne komünizmin ne de nasyonal sosyalizmin sırasıyla Rusya'da ve Almanya'da ortaya çıkacağı konusunda kuşkuya yer yoktur. Ne var ki sa-

vaşın sebepleri de o kadar açık değildir. 1914 baharında Avrupa'daki hiçbir sorumlu lider kendi ülkesini, dünya çapında bir çatışma şöyle dursun, askeri bir çatışmaya bile sürüklemek istemiyordu. O yılın temmuz ve ağustos aylarının zor anlarında, belli başlı ülkelerin liderleri bir bakıma öncüllerinin birkaç on yıl öncesinden beri izlemiş oldukları politikaların baskısı altında kaldılar.

Bismarck 1871'de Almanya'yı birleştirdikten ve Alsas-Loren'i ilhak ettikten sonra, Almanya ile Fransa arasındaki ilişkiler olağanüstü düşmanca olmaya mahkûmdu. Fransa'yı tecrit etmek ve Almanya'nın iki cephede savaşmasını önlemek için Bismarck bütün dış politikasının belkemiği haline gelen iki politika izledi: Avusturya-Macaristan'la güçlü bir ittifak kurdu ve Rusya'yla iyi ilişkiler sürdürdü. Doğuda iki güçle iyi ilişkiler sürdürmek kolay değildi çünkü Rusya ve Avusturya-Macaristan Balkanlar'da nüfuz elde etmeye çalışan rakiplerdi. Fakat bir diplomasi dehası olan Bismarck, dikkate değer bir başarı sağlamayı başardı. Ne var ki 1890'da yeni kayser II. Wilhelm hesapsızca yeni bir çizgi izlemeye karar verdi. Kararsız ve saldırgan bir adam olan Wilhelm, Bismarck'ı azletti ve ülkenin dış politikasını tamamen değiştirdi. Rusya'yla dostça ilişkileri sona erdirdi ve birkaç yıl sonra kışkırtıcı bir donanma inşası ve sömürgecilik programına girişti. Yeni ve saldırgan bir deniz gücünün oluşmasından derin biçimde rahatsız olan İngiltere, Rusya'yla zaten (1894'te) ittifak kurmuş olan Fransa'yla sıkı bağlar oluşturdu. Daha sonra, yirminci yüzyılın başlarında Avrupa iki güçlü gruba ayrıldı: Üçlü İttifak (1882'de İtalya'nın da katıldığı Almanya ve Avusturya-Macaristan) ve Üçlü İtilaf (İngiltere, Fransa ve Rusya). Bu iki ittifak içindeki bütün ülkeler kendi servetlerinin artan bir bölümünü silahlı kuvvetlere ayırdı.

Savaşa neden olan ittifaklar değildi; onlar sadece belirli bir anda ulusların kendi çıkarlarını nasıl gözetmekte olduklarına

ışık tuttu. Fakat milliyetçi tutkuların yükseldiği kriz zamanlarında ittifaklar politikacıları genellikle etkiler, kendilerini gerçekte olduklarından daha güçlü sanmalarına yol açar. 1914 krizi, 28 Haziran'da Viyana'daki Habsburg tahtının varisi Arşidük Franz Ferdinand ve karısının, Avusturya-Macaristan'ın 1908'de ilhak ettiği Slav nüfusu yoğun bir eyalet olan Bosna'nın başkenti Saraybosna'da öldürülmesiyle başladı. Viyana, Bosna üzerinde denetim kurmak isteyen Sırbistan'ın, kendi planının bir parçası olarak bütün güney Slavlarını birleştirecek Yugoslavya adında yeni bir devlet kurmasına razı edildi. Çeşitli azınlıklardan oluşan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu için böyle bir gelişme lanetliydi çünkü büyük olasılıkla çokuluslu devletin dağılmasına yol açacaktı. Viyana, Almanya'dan krizi çözmek için izin aldıktan sonra kışkırtıcı ve saldırgan bir adım attı. Sırbistan'a bir ültimatom göndererek sadece Avusturya karşıtı her türlü ajitasyonu durdurmasını değil, hükümetin alacağı baskıcı önlemlere bizzat Avusturyalıların da katılmalarını talep etti. Hiçbir hükümet bu türden koşulları kabul edemezdi ve Sırbistan da bunun istisnası değildi. 28 Temmuz günü Avusturya-Macaristan, Sırbistan'a savaş ilan etti.

Uluslararası kriz sırasında Rus devlet adamlarının siyasetini belirleyen ideoloji değildi. Uzun süredir kendi "küçük Slav kardeşinin" koruyucusu olan Rusya, ülkenin seçkinlerinin de geniş çapta inandıkları gibi, bir kenarda kalamaz ve kardeş Slavlara boyun eğdirilmesine izin veremezdi. Kayserin dönüşü olmayan bir hareketten kaçınması için yaptığı ricaya karşılık olarak Çar Nikolay gene de genel seferberlik emrini iptal etti ve bunun yerine sadece Avusturya-Macaristan'a yönelik bir kısmi seferberlik emri verdi. Fakat çarın generalleri ve dışişleri bakanı Sergey Sazonov kısmi seferberlik planı olmadığı için ilk emri uygulatması gerektiğini tavsiye ettiğinde, Nikolay boyun eğdi ve zincirleme bir tepki süreci

başlattı. Almanya hemen, Fransa'nın yaptığı gibi askeri güçlerini harekete geçirdi. İngiltere de biraz duraksadıktan sonra, esas olarak Almanya'nın kıtaya hâkim olacağı korkusuyla 4 Ağustos günü Fransa ve Rusya'nın yanında çatışmaya girdi. Avrupa'nın görece uzak bir bölgesinde yaşanan ciddi bir olay hiç kimsenin beklemediği ve istemediği bir dünya savaşını tetiklemişti.

Rusya'nın savaşa sürüklenmesine ilişkin bu kısa değerlendirme, çatışmayı önlemek için sanki hiçbir girişim olmamış gibi kesin bir kaçınılmazlığı ortaya koyar. Aslında, eski içişleri bakanı ve uzlamaz gerici Pyotr Nikolayeviç Durnovo, Çar Nikolay'a Şubat 1914'te bir layiha göndererek Avrupa savaşının uzun süreceği ve kesinlikle eski düzen için parçalayıcı sonuçlar yaratan bir toplumsal devrime yol açacağı uyarısında bulunmuş, çara Almanya'yla sıkı bağlar kurarak ülkenin dış politikasını yeniden düzenlemesini söylemişti. Bu hamle Rusya'nın savaştan kaçınmasını sağlayacaktı. Olaylar kısa süre içinde Durnovo'nun ileri görüşlü bir adam olduğunu kanıtlayacaktı.

Önceleri halk yurtseverlik gösterileriyle savaşı kutladı; savaş Rusya için iyi olacaktı. Rus orduları, Alman ordusunun Belçika üzerinden Fransa'ya ilerlemesinin yarattığı baskıyla karşılaşan Fransızlara yardım etme çabasıyla Doğu Prusya ve Galiçya'ya saldırdıkları zaman bazı zaferler kazandı. Fakat Rus başarıları kısa ömürlüydü. Almanlar doğuda bir ordu toplar toplamaz, Tannenberg Savaşı'nda (27-9 Ağustos 1914) Rusları bozguna uğratarak ağır kayıplar verdirdiler. Kayıplar 300.000 kadardı, 650 parça top tahrip edilmiş ya da ele geçirilmişti. Galiçya'daki Rus başarısı daha uzun ömürlü oldu. Bunun nedeni kısmen Avusturya-Macaristan ordusunun yetersizliği ve moralsizliğin yol açtığı ağır sorunlarla yüz yüze olmasıydı. Askere alınan pek çok Ukraynalı ve Çek, Avusturya-Macaristan'a yeterince sadık değildi; Galiçya'yı işgal

eden Ruslara gönüllü olarak teslim oldu. Fakat Mayıs 1915'te Alman ordusu dikkatini bu bölgeye yöneltti ve kısa sürede Rusları bir kez daha yenilgiye uğratarak Polonya'nın dışına sürdü.

Rus İmparatorluğu'nun ekonomik ve toplumsal geriliğinin, ayrıca yetersiz politik ve askeri liderliğinin savaşta başarıyı engellediği anlaşılmıştı. Çarın ilk hatası, amcası Grandük Nikolay Nikolayeviç'i doğrudan kendisine karşı sorumlu başkomutan olarak atamasıydı. Grandük çok yakışıklı ve askerlerin sevdiği biriydi fakat askeriyenin nasıl yönetileceğini bilmediğini itiraf ediyordu. Görevde sadece bir yıl kaldı, ardından çar yerine daha da kötü bir atama yaptı: Başkomutanlığı bizzat üstlendi. Sadece savaş bilgisi amcasınınkinden daha az değildi, üstelik bundan sonra askeriyenin başarısızlıklarından bizzat sorumlu olacaktı. Çevresinde sağlam tavsiyeler alabileceği yeterli subay yoktu. Kıdemli subayların çoğu uzun yıllar boyunca yetenekli oldukları için değil, itiraz etmeden sadakatle hizmet ettikleri için basamakları tırmanmışlardı. Aşırı şöhret olma çabası gösteriyorlar ve çoğu kez kendi planlarını diğer subayların planlarıyla eşgüdümlü hale getirmeden akılsızca davranıyorlardı. Pek çok sıradan askerin cahil olması ve Rusya'nın savaştaki hedefleri hakkında hiçbir şey bilmemesi durumu daha da kötüleştiriyordu. Hükümetin Sırp kardeşleri uğruna savaşmak gerektiğine ilişkin sözleri onlarda hiçbir etki yaratmadı. Müttefiklerin 1915 ve 1916'da, savaş sona erdiğinde İstanbul'un, Boğazların ve Asya Türkiye'sindeki bazı bölgelerin onlara verileceği vaadi de öyleydi.

Hükümet, düşmanı büyüklüğüyle ezebilecek kadar devasa bir ordunun askeri başarının anahtarı olduğuna safça inanıyordu. Düşmanlıkların başlamasından bir yıl sonra Rusya 9,7 milyon askeri seferber etmişti. Ancak bu kadar büyük bir güce liderlik edecek kadar subay ve astsubay yoktu; ayrıca ülke henüz silah altına alınmış askerleri eğitecek imkânlardan

da yoksundu. Çoğu, sefil kışlalarda aylarca eğitimin başlamasını beklemek zorunda kaldı. Cepheye gönderildikleri zaman da yeterli ekipman ve yeterli yiyecekten yoksun kalıyorlardı. Zaman zaman piyade gruplarına düşman mevzilerine doğru ilerleme emri verildiğinde sadece ilk safta olanların silah taşıdığı görülüyordu. Geri saflarda bulunanların vurulup düşen yoldaşlarının silahını almaları bekleniyordu. Bu moral bozucu bir durumdu. Pek çok asker savaşmadan düşmana teslim oldu. 1915 yılının sonunda Rusya ağır yenilgilere uğramış ve neredeyse fethettiği toprakların tamamından çekilmek zorunda kalmıştı. Daha da kötüsü, Alman birliklerinin Rus İmparatorluğu'nun içlerine nüfuz etmesi ve girdiği yerlerden çıkarılamamasıydı.

İçişlerinde de hükümet fena halde tökezlemişti. Ordu, çalışma çağındaki nüfusun üçte birini oluşturan 15 milyon kişiyi topladığı için, sanayi yeterince kalifiye olmayan insanları istihdam etmek zorunda kaldı ve askeri malzeme üretimine çok fazla ihtiyaç duyulan bir sırada üretim azaldı. Piyasaya gıda maddesi sağlayan büyük tarımsal mülklerde işgücü yetersizliği vardı. Zaten yeterli olmayan demiryolu sistemi, batıdaki hatların çoğu düşman işgali altında olduğu için bozuldu. Ayrıca demiryolu şirketleri arızalanan lokomotifleri onaramıyor, yerlerine yenilerini koyamıyordu. 1914-1917 arasında işleyen lokomotiflerin sayısı 20.000'den 9000'e indi. Büyük kentlere gemiyle gıda maddesi ikmali giderek imkânsızlaştı. 1916'da vesika sistemi başlatılmasına rağmen, 1917'nin başlarında temel gıda maddesi kıtlığı yaygınlaştı. İnsanlar hükümetin uyguladığı vesika sistemini umursamadılar. Fiyatlar tehlikeli bir hızla yükseldi ve çoğu yurttaş büyük zorluklarla yüz yüze geldi.

İmparatoriçe, Nikolay'ı artan krizlerle başa çıkmak için "daha otokratik" davranmaya zorladı. Bu tavsiyenin geçerliliği yoktu çünkü Nikolay'ın ülkenin sorunlarını nasıl ele

alacağına ilişkin hiçbir fikri yoktu. Askeri yenilgilerin ve kayıpların büyüklüğü açığa çıktıkça halk çarı yetersiz liderlikle suçlamaya başladı. Kayıplar artıyordu. Toplamda 650.000 adam hayatını kaybetti, 2 buçuk milyondan fazlası yaralandı ve 3 buçuk milyondan fazlası savaş esiri oldu ya da kayboldu. Askerlerin savaşmak yerine düşmana teslim olma eğilimini gösterdiği için son sayı özellikle dikkate değerdir. Çar yetersizliği kanıtlanan bakanları azlederek hükümetin artan güven kaybını gidermeye çalıştı fakat yerlerine atadığı adamlar da öncekiler kadar yetersizdi. Muhafazakâr bir *Duma* milletvekilinin özel ortamında sık sık dediği gibi bu "bakanlık birdirbir oyunu" eski düzenin iflasını gösteriyordu.

Bu durumda, emperyal Rusya'nın son döneminde önem kazanan bakımsız ve yarı cahil keşiş Grigori Efimoviç Rasputin'in hükümetin en yüksek düzeyinde şaşırtıcı biçimde etkili olması, Rus politikasının içinde bulunduğu yozlaşmışlığın tuhaf göstergelerinden biridir. Ural Dağları'nın 400 kilometre doğusundaki Tobolsk'ta 1872'de dünyaya geldiği gibi basit bir gerçek dışında, Rasputin'in önceki hayatı pek bilinmez. Gençliğinde at hırsızlığı ve şehvetiyle ün kazandı, 1890'ların başında evlendi ve üç çocuğu oldu. Ne evliliği ne de babalığı cinsel macera arayışını engelledi; fakat görünüşe bakılırsa karısı buna aldırmıyor, "O hepsine yetiyor," sözleriyle durumu açıklıyordu.

Bir ara Rasputin bir tür dini deneyim yaşadı. Ardından yasadışı bir dini tarikata katıldı ve Sibirya'dan kayboldu. Birkaç yıl kadar ülkeyi dolaşan ve bağışlarla yaşayan *stranniki*, çileci gezgin hayat tarzını benimsedi. Kudüs'e iki kez hac ziyaretinde bulunduktan sonra, Aralık 1903'te St. Petersburg'daki din akademisinde boy gösterdi. O sıralarda tanıştığı keşiş İllyodor, onu "karmakarışık kirli saçları omuzlarına dökülen, sakalı karman çorman, zaman zaman iğne ucu gibi batan çalı benzeri kaşlarının altında keskin bakışlı gri gözleri olan ve çevre-

sine güçlü bir ten kokusu yayan, orta boylu, sağlam yapılı bir köylü" olarak hatırlıyordu. İllyodor ve Tanrı'ya hizmet ederek günahlarından tövbe etmek istediğini söyleyen Rasputin'den etkilenenler, St. Petersburg'a yerleşmesi için ona yardımcı oldular.

Rasputin her nasılsa önemli kişileri mucizeler yaratabileceğine inandırdı. İlk önce Grandük Nikolay Nikolayeviç'in sevgili köpeğini iyileştirerek yeteneklerini kanıtladı. 1905'in sonlarında Rasputin çar ve çariçeye takdim edildi ve hemen hemofili hastası tek oğulları Aleksey'in kanamasını durdurarak çifti etkiledi. Görünüşe bakılırsa Rasputin hipnoz yöntemlerinde uzmanlaşmıştı. Bu yöntemlerin işe yarayabileceğini gösteren bulgular vardır. Çariçe kısa süre içinde Rasputin'in "kutsal bir adam, neredeyse bir İsa" olduğu sonucuna vardı. Aynı zamanda onun sarayda ortaya çıkışını köylüler ile otokrasi arasındaki gizemli birliğin işareti olarak yorumladı. Onun bir halk adamı olduğunu, hanedanı kurtarmak için geldiğini düşünüyordu.

Rasputin genellikle imparatorluk sarayına yakın kadınlarla sayısız ilişkiye girdi. Kadınlar Tanrı'nın onun sözlerinde dile geldiğine, onun "öpüşlerinin ve kucaklamalarının inançlı müritlerinin her birini kutsadığına" inanıyorlardı. Bazı erkekler şehvet düşkünü keşiş tarafından boynuzlanmaktan onur duyuyorlardı. Ne var ki St. Petersburg sosyetesinde, aralarında saygıdeğer politik liderlerin de bulunduğu pek çok kişi, Rasputin'i "insan ruhları ve bedenleriyle zina yapan" biri ilan ettiler ve herkesin önünde aşağıladılar. Bunların hiçbiri, çar uzun süreler cephedeyken iç politikaların belirlenmesinde önemli bir rol oynayan ve Rasputin'e her zamankinden çok güvenen imparatoriçeyi rahatsız etmedi. Mesela 1916 yılının başlarında imparatoriçe çarı, Rasputin'e büyük değer verdiği ve onun "muhteşem, Tanrı vergisi bilgeliğine tam olarak inanan" biri olduğu için yetersiz Boris Stürmer'i başbakan

olarak atamaya zorladı. Ne yazık ki Nikolay Rusya için –ve kendisi için– bu tavsiyeye uydu.

Bu zararlı durum karşısında dehşete kapılan bazı koyu muhafazakârlar Aralık 1916'da Rasputin'i katletmeye karar verdiler. Çarın yeğenlerinden biriyle evli olan Prens Felix Yusupov bir komplo hazırladı ve "kutsal şeytan"ı bir partiye davet ederek onu zehirli şarap ve keklerle ikrama boğdu. Keşiş fazla rahatsızlık belirtisi göstermedi. Bunun üzerine Yusupov keşişe birkaç el ateş etti ve diğer komplocuların yardımıyla onu Neva nehrine attı. Komplocular, Rasputin'in öldürülmesinin muhafazakârlara monarşiyi kurtarmak için başlayacak bir harekete katılma işareti vereceğini ummuşlardı. Fakat artık çok geçti. Savaş Rusya halkını fena halde hayal kırıklığına uğratmıştı ve hiç kimse savaşın yol açtığı zorluklara daha fazla katlanmak istemiyordu.

1917 DEVRİMİ

Genellikle ılımlılardan ve muhafazakârlardan oluşan *Duma*, 1915 gibi erken bir tarihte hükümete sabır göstermekten vazgeçmişti. Aralarında liberallerin ve muhafazakârların bulunduğu önemli sayıda milletvekili, yetkilileri halkın güvenini kazanacak ve yasalara saygı gösterecek sağlam bir hükümet kurmaya zorlamak için bir "İlerici Blok" kurdular. Blok özgül olarak anayasal bir değişiklik istemediyse de çar onu dikkate almadı. Hakaret olarak algılanan bu tutum politik gerilimleri artırdı. Kasım 1916'da, *Duma* tarihinin en dramatik anlarının birinde, *Kadet*lerin lideri Pavel Milyukov bir konuşma yaparak hükümetin başarısızlıklarını peş peşe sıraladı ve kışkırtıcı bir tavırla, bunların akılsızlıktan mı yoksa ihanetten mi kaynaklandığını sordu.

O sırada halkın ruh halinin değişmekte olduğunu gösteren belirtiler çoğalmaya başladı. Önce 1914'te az sayıda işçi

greve gitti fakat 1915'te yaklaşık 550.000 işçinin katıldığı yüz kadar grev oldu ve 1916'da sayı artmaya devam etti. Ocak ve Şubat 1917'de düşmekte olan hayat standardını ve sürekli (ekmek dahil) gıda maddesi kıtlığını protesto eden yeni bir işçi ayaklanması patlak verdi. Hükümetin yaşı gelen işçileri askere alma, cepheye gönderme ya da fabrikalarda asker olarak tutma politikası sadece işçilerin daha da öfkelenmesine yol açtı.

Rusya artık uçurumun kıyısında sendeliyordu fakat hiç kimse, en kararlı radikaller bile ülkenin devrimci bir ayaklanmaya doğru gittiğini hissetmiyordu. Ocak 1917'de Zürih'te genç işçilere konuşma yaparken Lenin kendisini dinleyenlerin "yaklaşan proletarya devrimi"ne tanıklık edecek kadar şanslı oldukları kehanetinde bulundu. Fakat böyle bir olayda bizzat rol alma şansı hakkında kötümserdi: "Eski kuşaktan bizler yaklaşan devrimin kesin savaşlarını görecek kadar yaşamayabiliriz."

Görünen o ki 1917'de Rusya, evrimi, kitle desteği ve nihai hedefleri bakımından tamamen farklı iki devrimden geçti. Birincisi kendiliğinden patlak verdi. 8 Mart'ta Uluslararası Kadınlar Günü'nde St. Petersburg'da binlerce kadın ekmek kuyruğundan ayrılarak Putilov fabrikalarındaki grevcilere katıldı. O sırada işçiler ellerinde bayraklar, "Kahrolsun otokrasi!" sloganıyla hükümete karşı gösteri yapıyorlardı. Polis göstericileri kolayca dağıttı fakat bir gün sonra kent merkezinde yaklaşık 200.000 kişilik çok daha büyük bir gösteri başladı. Bu tehdit edici bir olaydı, zira Kazaklar uğursuz bir belirti olarak kalabalığa saldırmayı reddediyorlardı. 10 Mart günü sokaklardaki kalabalık daha da büyümüştü. Asabı bozulan çar, birliklere yürüyüşçülere ateş açma emri verdi. Ordu emri yerine getirmeye başladığında göstericiler ortadan kaybolacak gibiydiler. Fakat daha sonra, 12 Mart günü alaylar birbiri ardı sıra ateş etmeyi reddettiler ve devrim saflarına geçtiler.

Askeri cephaneliklere giren ve 40.000 tüfeği ele geçiren işçileri kimse durdurmadı. *Duma* başkanı V. M. Rodzianko rejimin çöküşün eşiğinde olduğunu anladı ve Nikolay'ı ulusal bir felaketi önlemek için son bir çaba göstererek reformları başlatma için zorladı. Her zamanki gibi dar görüşlü olan çar bu tavsiyeye aldırmadı: "Şişko Rodzianko bana bir saçmalık yazdı. Cevap bile vermeyeceğim."

Birkaç saat sonra hükümetin St. Petersburg'da kontrolü kaybettiği anlaşıldı. Olaylar diğer kentlere yayılırken çar tahttan feragat etmesini isteyen politik seçkinlerin ağır baskısı altında kaldı ve 15 Mart'ta görevinden ayrıldı. Rusya'ya üç yüz yıl hükmeden ve kutsal bir hakla yönettiğini iddia eden bir hanedan sadece birkaç gün süren kargaşanın ardından ve fazla kan dökülmeden çökmüştü. Toplamda yaklaşık 1300 kişi öldürülmüş ya da yaralanmıştı. Eski düzenin dağılması, verilen destek buharlaşıp yok olduğu için bu kadar hızlı gerçekleşmişti. Göstericilere dost olmayan monarşist *Duma* milletvekili V. V. Şulgin'in kaydettiği gibi, "Sorun şuydu ki o büyük kentte [St. Petersburg] hükümete olumlu duygularla yaklaşan birkaç yüz kişi bulmak bile imkânsızdı. Bu kadar da değil. Hükümet de kendisine olumlu duygular beslemiyordu. Kendisine ya da yaptığı işe inanan tek bir bakan yoktu".

Artık esas sorun halkın meşru kabul edeceği yeni bir otorite merkezi oluşturmaktı. 12 Mart'ta, çar henüz tahttan feragat etmeden Nikolay'ın meclisi tatil etme emrine rağmen parlamento binasından ayrılmayan *Duma* milletvekilleri düzeni sağlamak ve resmi olmayan hükümet olarak bir komite kurdular. Dört gün sonra bu grup kendini "geçici hükümet" ilan etti ve tamamen liberal ve demokratik olan kendi programını yayımladı. Geçici hükümet ifade ve sendikalaşma özgürlüğünü tanıyor; politik mahkûmlara af, bütün toplumsal, dini ve ulusal kısıtlamaların kaldırılması, yeni hükümet biçimini kararlaştıracak olan bir yasama meclisinin demokratik yollar-

la seçilmesi ve tarım sorunuyla ilgili tavsiyelerde bulunacak komitelerin kurulması vaadinde bulunuyordu. Nihayet, yeni hükümet en tartışmalı kararı alarak savaşı sürdürmeyi vaat ediyordu.

Geçici hükümet kurulduğu anda, St. Petersburg'da rakip bir merkez olarak Sovyetler ortaya çıktı ve kısa süre içinde ülkenin başka bölgelerine yayıldı. İşçiler ve askerler tarafından alelacele oluşturulan Sovyetlere Menşevikler ve Sosyalist Devrimciler hâkimdi. Sovyetler politik olarak faal kitlelerin güvenini kazandı. Petersburg Sovyeti'nin liderleri geçici hükümeti gönülsüzce meşru otorite kabul ettiler ve bazı önemli konularda hükümetten farklı tutum aldılar. Kısa süre içinde Sovyet'in tam desteğini almaksızın hükümetin kendi iradesini dayatamayacağı anlaşıldı. Sonuç olarak hükümet resmen ülkeyi yönetmekten sorumluydu fakat tek başına siyasi iktidarı kullanamıyordu. Öte yandan, siyasi iktidarın toplanma yeri olan Sovyetler hükümet sorumluluğunu üstlenmeyi reddediyordu.

Hepsi sosyalist olan Sovyet liderlerin ülkenin yönetimine katılmayı reddetmek için makul sebepleri vardı. Rusya'nın sadece bir burjuva devrimi için olgunlaştığını düşünen bu liderler, iktidarı üstlenmenin ılımlıları karşıdevrimci kampa iterek devrimi tehlikeye atacağından korkuyorlardı. Ayrıca Petersburg Sovyeti'nin liderleri hükümet mekanizmasını yönetme yeteneklerine de güvenmiyorlardı. Hükümeti sakatlamak niyetinde olmasalar da tutumları kaçınılmaz biçimde ancak politik felç olarak betimlenebilecek bir duruma yol açtı. Her birinin kendi kaygıları ve hedefleri olan iki otorite merkezinin olduğu bir ülkede etkin hükümet imkânsızdı.

Petersburg Sovyeti ve geçici hükümet arasındaki çatışmalar çarlığın çöküşünden hemen sonra patlak verdi. İlk büyük çatışma Sovyet'in askeri birliklere gönderdiği 14 Mart tarihli 1 Sayılı Emir üzerine gerçekleşti. Bu emir asker selamını

kaldırıyor, subayların kendi komutası altındaki erlere sert davranmalarını yasaklıyor ve bütün askeri birliklerde komitelerin seçilmesi için çağrıda bulunuyordu. Komiteler görünüşte geçici hükümetin emirlerine itaat etmelerine rağmen, bu emirleri ancak Sovyet'in emirleriyle çatışmaması halinde uyguluyorlardı. 1 Sayılı Emir'in amacı askeriyenin karşıdevrimci amaçlarla kullanılmasını önlemekti fakat bu, zaten çok kırılgan olan askeri hizmette disiplini kaçınılmaz biçimde zayıflatacaktı.

Fakat hükümet ile Sovyet arasındaki çatışmanın esas kaynağı, halkın artık iyice nefret ettiği ve ülke hayatının belli başlı bütün alanlarını derinden etkileyen savaştı. Savaş hemen sona erdirilemediği takdirde hükümetin ülkenin yakıcı sorunlarıyla başa çıkamayacağı anlaşılıyordu. Bu sorunlar, toprağın yeniden dağıtılması, anayasal düzenin kurulması ve ekonominin yeniden canlandırılmasıydı. Hükümet bu önemli alanlarda ilerleme kaydedemediği sürece ayakta kalmak için muhtaç olduğu halk desteğini sağlayamazdı.

Ancak geçici hükümet Rusya'yı savaştan çıkarmayı reddetti. Yeni liderlerin bu konuda hareketsiz kalmalarındaki sebep sorgulanabilir; fakat onların da güç sorunlarla yüz yüze geldiklerini unutmamak gerekir. Hükümet, Müttefikleri terk etmekten korkuyor, bunu yapması halinde ayrı bir barış anlaşmasının Rusya'da henüz kurulan demokratik düzene düşman olması beklenen hükümdarların yönettiği İttifak Devletleri'nin Avrupa'ya hâkim olmasına yol açacağını düşünüyordu. Hükümet, düşman yenilgiye uğratılana kadar askeri mücadeleyi sürdürmek için Fransa ve İngiltere'ye ahlaken bağlı olduğuna da inanıyordu. Fakat şunu da kaydetmek gerekir ki geçici hükümetin bazı üyeleri (özellikle dışişleri bakanı Milyukov) daha iddialı dürtüler taşıyorlardı; İttifak Devletleri bir kez yenilgiye uğradığında İstanbul'u ilhak etmek için savaşta kalmak istiyorlardı.

Sovyetler ve soldaki destekçileri özellikle Milyukov'un tutumundan rahatsız oluyorlardı ve Rusya'nın savaşa son vermek için kararlı tavrından yanaydılar. Savaşan güçleri "ne ilhak ne de tazminat" formülü temelinde barış müzakerelerini başlatmaya zorladılar. Ama geçici hükümet tutumunu değiştiremedi. Tam aksine, demokratik bir Rusya'nın orduyu destekleyebileceğini ve halkın savaşı kazanmak için daha fazla çaba göstereceğini düşünüyordu. Coşkulu savaş bakanı Aleksandr Kerenski'nin emriyle Rus ordusu temmuz başlarında Galiçya'da büyük bir taarruz başlattı. Başlangıçta etkileyici bazı zaferler kazandı fakat on iki gün sonra Almanlar ve Avusturyalılar karşı saldırıya geçtiler ve Rus ordusunu kısa sürede ezdiler. Disiplin anında bozuldu. Moral kazandırmak için yapılan umutsuz bir çabayla hükümet askeri hizmette ölüm cezası uygulamasını yeniden getirdi fakat faydası olmadı.

DEVRİM DERİNLEŞİYOR

Geçici hükümet uçurumun kıyısına doğru giderken hiçbir inisiyatif almadı. Yetkililerin çaresizliğini ve her türlü çabanın boş olduğunu herkesten önce dehasıyla sezen kişi ise Lenin'di. Devrim başladığında İsviçre'de olan Lenin hemen Rusya'ya dönmeye karar verdi fakat haritaya bir göz attığında bunun ne kadar zor olacağını anladı. Ne var ki Almanya'daki görevliler Lenin'le birlikte onlarca sosyalisti Rusya'ya göndererek sorunları artırmanın kendilerine avantaj sağlayacağı sonucuna vardılar. İsviçreli sosyalistler Lenin'i ve otuz kadar sürgünü mühürlü bir trenle Almanya'dan geçirme işini düzenlediler. 9 Nisan günü St. Petersburg'a vardığında, Lenin kendi partisinin liderlerinin bile (aralarında Stalin de vardı) Rusya'yı savaştan çıkarması için hükümete baskı yapmaya çalışmakla birlikte, yeni rejime koşullu destek verme politika-

sından yana olduklarını görerek hayal kırıklığına uğradı. Bu yaklaşımı bütünüyle hatalı bulan Lenin, Sovyet'in politikalarının bütünüyle reddedilmesine varan radikal biçimde yeni bir strateji sundu. Hükümete verilen desteğin sona ermesi için çağrıda bulundu, cephedeki askeri birlikleri Avusturyalı ve Alman askerlerle kardeşçe birleşmeye zorladı ve devrimin proleter evresinin yakın olduğunu ilan etti. Lenin, Bolşeviklerin halka açık olarak Sovyetler temelinde bir "komün devleti"nin çok yakın gelecekte kurulacağına söz vermelerini istedi.

Lenin'in tasarısı, Bolşevik partisi içindeki en yakın meslektaşlarına bile aşırı fantastik göründü ve çoğu liderlerinin gerçeklikten kopup kopmadığını düşünmeye başladı. Fakat Lenin direndi; dikkate değer bütün yeteneklerini kendi strateji ve taktiklerinin doğruluğu konusunda arkadaşlarını ikna etmek için kullandı. Ülkenin parçalanmakta olduğu anlaşıldıkça Lenin'in saptamalarının gerçek dışı olmadığı görüldü. Hükümetin ataletinden bıkan köylüler toprağa el koydular; kimse onları durduramadı. Kentlerde işçiler patronları ve yöneticileri kovarak fabrikaları ele geçirdiler. Yerel Sovyetler yerel hükümetler üzerinde denetim kurdu. Ulusal azınlıklar özerklik ya da bağımsızlık ilan ederek merkezi yetkililerden koptular. Nihayet ordu da dağıldı; savaşa son vermek ve topraklara el koymak için sabırsızlanan askerler kitleler halinde firar ettiler (1917 boyunca yaklaşık 2 milyon kişi). Geçici Hükümet reform vaadinde bulundu ve kitle hareketlerini desteklememesi için halka çağrı yaptı fakat pek çok kişi bu vaatleri ve çağrıları dikkate almadı. Hükümet çaresiz kalmıştı.

Lenin'in yönlendirdiği Bolşevikler, devlet denetimli ekonominin ve aşırı merkezileşmiş politik düzenin uzun dönemli hedeflerine ters düşecek şekilde köylülerin toprakları ele geçirmesiyle, işçilerin fabrikaları denetlemesiyle ve otoritenin çöküşüyle toplumu parçalamakta olan bütün kitle hareketle-

rini desteklediler. Her zaman fırsatçı olan Lenin yoldaşlarını acil hedefine ulaşmak; iktidarı ele geçirmek için kitleleri izlemeye zorladı.

Temmuz ortalarında başkente Galiçya'daki taarruzun durduğuna ilişkin haberler geldiği zaman, en azından St. Petersburg'da Lenin'in planlarının büyük destek alacağı görüldü. Militan askerler, denizciler ve işçiler iktidarı ele geçirmesi için Sovyet'e baskı yapmak üzere silahlı ayaklanma düzenlediler. Geçici hükümete cepheden saldırmak için uygun zamanın henüz gelmediğini düşünen Bolşevikler önce ayaklanmaya katılmadılar, hatta isyancıları durdurmaya çalıştılar. Fakat devasa kitleler (tahminen 500.000 kişi), üzerinde "Bütün iktidar Sovyetlere" yazılı pankartlarla caddelerde göründüğü zaman Lenin eylemi desteklemeye karar verdi. Kanlı çatışmalar oldu fakat hükümetin sokaklardaki hareketi durduramayacak kadar az askeri birliği vardı; Sovyet açık nedenlerden ötürü iktidarı ele geçirmeye istekli olmasa da, başkenti kesinlikle ele geçirebileceklerini düşünen Lenin daha kararlı bir tutum aldı. Sovyet, sokaklardaki sabırsız göstericileri yatıştırmak için, Sosyalist Devrimcilerin lideri radikal Viktor Çernov'u iktidarı o anda ele geçirmenin neden uygun olmadığını açıklaması için sokaklara gönderdi. Çernov öfkeli bir kalabalıkla karşılaştı. Halk dinledikten sonra, onu "insanları kurşuna dizenlerden biri" olmakla suçladı. Bir denizci yumruğunu sallayarak şöyle bağırdı: "Sana verildiği zaman iktidarı alırsın, orospu çocuğu!" Bu, Bolşeviklerin unutmadığı dramatik bir sahneydi. Hükümet gösterilerin liderlerini tutuklayarak cezalandırmaya çalıştı. Ayaklanma hedefine ulaşamamış fakat bir kez daha geçici hükümetin zayıf olduğunu kanıtlanmıştı.

İki ay sonra hükümet, haklı olarak "Bolşevizme giriş" denilen ve "Kornilov Olayı" olarak bilinen dört günlük tuhaf olay sırasında bir kez daha aşağılandı. Olayın esas önderleri, 20 Temmuz'da başbakanlığa atanan Aleksandr Kerenski ile

ağır bir askeri kriz sırasında başkomutanlığa atanan General Lavr Kornilov idi. Görece genç (o sırada kırk yedi yaşındaydı) ve atılgan biri olan Kornilov düşmana karşı verilen savaşlarda cesaretini kanıtlamış ve 1916'da bir Avusturya cezaevinden kaçmıştı. Devrim çarlığı yıktıktan sonra başlıca kaygısı Rusya'nın savaş gücünü yeniden canlandırmaktı. Başkomutan olduğu zaman başına buyruk davranma niyetinde olduğunu herkese gösterdi. Görevi, "kendi vicdanına ve genel olarak halka" karşı sorumlu olma koşuluyla kabul etti. Normal şartlarda sivil üstlerine itaat etmesi beklenen bir general için bu tuhaf bir talepti. Kerenski, başkomutanın ordunun savaşçı ruhunu yeniden kazanmasına ihtiyaç duyduğu için Kornilov'un olağanüstü davranışını göz ardı etti fakat eylül başında bir dizi olay Kornilov'un iktidarı ele geçirmek ve devrimcileri ezmek istediğini gösterdi. Kornilov'un yaptığı eylemlerin kökenleri ve içeriği şimdi bile net değildir; Kerenski'nin askeri bir diktatörlük kurmak için başlangıçta komplo yapıp sonra geri mi çekildiği, Kornilov'un başbakanın desteğini aldığını düşünüp düşünmediği günümüzde bile açık değildir.

Her ne olduysa, Kerenski tarafından görevden alındığında Kornilov emre uymadı ve General Krimov'u başkente doğru yürüyüşe geçen Kazaklardan oluşan "Vahşi Tümen"in komutanlığına atadı. Ancak tuhaftır ki Kornilov'un isyanı tek damla kan dökülmeden bastırıldı. General ne birliklerinin isteksizliğini ne de etkin işçi muhalefetini değerlendirmişti. Sovyet derhal karşıdevrim ilan ettiği olaylara karşı işçileri savunma için örgütledi. Sovyet tarafından kurulan Demiryolu Bürosu en etkili önlemleri aldı. Büro, işçileri iletişim hatlarını ve ulaşım sistemini kesmeye çağırdı. Demiryolları vagonlarla kapatıldı ve üç noktada demiryolu süresiz gecikmelere neden olarak fiilen parçalandı. Sonuç olarak Kornilov'a sadık olan ordu birlikleri yanlış istikamete sevk edildi; ne olup bittiğini anladıklarında artık çok geçti. Aynı zamanda askerlere sü-

rekli provokatörler gönderildi; onları Kornilov'un emirlerine uymamaları ve geçici hükümete sadık kalmaları için ikna etti. İsyan hızla yatıştı. General Krimov intihar etti. Kornilov ve ordudaki bazı destekçileri ise istifa ettiler.

Fakat bu geçici hükümet için bedeli ağır bir zaferdi. Her şeyden önce sıradan askerler kendi subaylarına olan güvenlerini kaybettikleri için askeri hizmet moral bozucu bir hal almıştı. Öte yandan, Bolşevikler askeri bakımdan daha da güçlenmişlerdi çünkü geçici hükümet, Kornilov'un ilerlemekte olan birliklerine karşı aceleyle bir savaş gücü oluşturma telaşıyla işçilerin ayırım gözetilmeksizin silahlanmalarına izin vermişti. Sonuç olarak Bolşevik Kızıl Muhafızlar'ın ilk birlikleri oluşturuldu ve kısa süre içinde mantar gibi çoğalarak 25.000 kişiye ulaştı. Bunların hiçbiri olaylardan sonra silahlarını teslim etmedi. Ayrıca diktatörlüğün zorunlu olduğu konusunda Kerenski'nin Kornilov'la işbirliği yaptığına ve Sovyetlerin baskısı karşısında ona ihanet ettiğine dair yaygın söylentiler vardı. Önde gelen çok sayıda liberal Kornilov Olayı'nı sempatiyle karşıladığı için, merkez partilerin hükümetin içinde ya da dışında işbirliğini sürdürmeleri artık imkânsızdı. Devrimci solu durdurmak için uyumlu bir çaba artık gösterilemezdi. Bolşevikler 13 Eylül'de Petersburg Sovyeti'nde ilk kez çoğunluğu elde ettikleri zaman Kornilov Olayı'ndan ilk somut avantajı sağlamış oldular. Beş gün sonra aynı gelişme Moskova Sovyeti'nde oldu. Karşıdevrim korkusu işçi sınıfını kesinlikle sola yönlendirmişti. Eylülün sonlarına doğru Lenin Bolşeviklerin iktidarı ele geçirme anının geldiğini ilan etti. "Kesinlikle ve tartışmasız biçimde kazanacağız," diyordu.

BOLŞEVİKLER İKTİDARI ELE GEÇİRİYOR

Lenin'in durmaksızın teşvik ettiği Bolşevikler bu kez ikinci bir devrim için kapsamlı hazırlıklara giriştiler. Bu devrim bazı bakımlardan "burjuva" devrimi denilen birincisinden farklı

olacaktı. Bu kez kitleler kendiliğinden St. Petersburg caddelerine akın etmeyecek, birkaç bin erkek ve kadın dikkatli bir planlamayla iktidarı ele geçirecekti. Bu devrimin hedefi, Marksistlerin Rusya için geçerli olduğunu daima iddia ettikleri önkoşulların oluşup oluşmadığı dikkate alınmaksızın, liberal ve demokratik bir düzen kurmak değil, sosyalizm olacaktı. Fakat Kasım ve Mart Devrimleri bir konuda benzerdi: Her ikisi de fazla direnişle karşılaşmaksızın başarıldı. 1917 yılının başında ve sonrasında Rusya politik olarak yere serildi. Halkın umutsuzluğu ve kayıtsızlığı o kadar büyüktü ki ne çarlık rejimi ne de geçici hükümet otoriteyi sürdürmek için gerekli desteği sağlayabildi. Lenin'in 1918'in başlarında dediği gibi, Kerenski hükümetini kovmak "olağanüstü kolay"dı. Harekete geçmelerinden birkaç saat sonra Bolşevikler St. Petersburg'daki belli başlı iktidar merkezlerini denetim altına aldılar. Bütün Rus İmparatorluğu'nda Bolşeviklerin sadece 200.000 kadar üyeye komuta ettiklerini ve devrimin adına sahnelendiği proletaryanın 150 milyonu bulan toplam nüfusun içinde sadece 3,5 milyon kişiden oluştuğunu da belirtmek gerekir.

8 Kasım'da, iktidarın alınmasından bir gün sonra Lenin herkesin alkışlayacağını bildiği bir dizi politika ilan etti. Her şeyden önce, Sosyalist Devrimci toprak programından yanaydı; soyluların mülkiyet hakları tasfiye edilecek ve kırsal bölgelerdeki topraklar köylülere dağıtılmak üzere Toprak Komitelerinin ve köylü milletvekillerinden oluşan bölge komitelerinin emrine verilecekti. Lenin, Bolşeviklerin kamulaştırmaya dayanan toprak programının bırakılmasını, köylülere toprak açlıklarının tatmin edileceğini ve artık toprak sahiplerine tabi olmadıklarını kanıtlamak için zorunlu olduğu gerekçesiyle haklı çıkardı. Tek bir hareketle Lenin, hâlâ nüfusun ezici çoğunluğunu oluşturan köylülerin geçici desteğini ya da tarafsızlığını sağladı.

Ayrıca Lenin sanayi, ticaret ve tarım kuruluşlarında işçi denetimini başlattı, sınıf temelinde belirlenen ayrımları, özel ayrıcalıkları ve ordudaki rütbeleri kaldırdı, ücret eşitsizliğine son veren bir kararname çıkardı. Hükümetin ayakta kalması için belki de en önemli girişimi, savaşa son vermek için Almanya'yla derhal müzakerelere başlamasıydı. Bunun zor bir süreç olduğu anlaşıldı fakat Mart 1918'de Bolşevikler Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzaladılar ve Müttefiklere rağmen Rusya'nın savaştan çekilmesini sağladılar. Fakat bu antlaşma Rusya'ya olağanüstü sert koşullar getiriyor, ülkeyi ekilebilir toprakların yaklaşık yüzde 26'sından ve nüfusunun yüzde 27'sinden yoksun bırakıyordu. Lenin'in yoldaşlarının pek çoğu antlaşmaya güçlü biçimde itiraz etti fakat Lenin şartların kabul edilmesinde ısrar etti. Antlaşmanın uzun süre yürürlükte kalmayacağına, diğer ülkelerdeki proletaryanın kısa süre içinde Rus Marksistler örneğini izleyerek iktidarı ele geçireceğine inanıyordu. Lenin, devrim bütün Avrupa'da zafer kazandığında, devletlerarası ilişkilerin uyumlu olacağını ve Brest-Litovsk Antlaşması'nın lağvedileceğini iddia ediyordu.

Lenin'in iktidarı ele geçirmesini izleyen aylar genellikle Rus Devrimi'nin, liderliğe eşitlik ve halk yönetimi ilkelerinin yol gösterdiği idealist evresi olarak betimlense de Bolşeviklerin bazı eylemleri sempatizanların o zaman bile şaşırmalarına neden oldu. Her şeyden önce Lenin, Rus halkının sadece azınlığını temsil eden kendi partisi için bir iktidar tekeli istediğini açıkça ortaya koydu. Aynı zamanda yeni düzen yerleşene kadar görünüşte geçici bir önlem olarak yeni rejime muhalif gazeteleri kapattı.

En uğursuz belirti 20 Aralık 1917'de devrimi korumak için güvenlik polisi *Çeka*'nın kurulmasıydı. *Çeka*, Bolşevizm muhaliflerini tutukluyor ve yargılama yapılmaksızın kurşuna diziyordu. Lenin, kendi partisinin üyeleri polis eylemlerini

protesto ettikleri zaman, onlara *Çeka*'nın hataları konusunda "alttan alta yaygara yapan dar kafalı entelektüeller" diyerek saldırdı. Daha sonra şöyle dedi: "Sert davrandığımız için azarlandığımızda, insanların temel Marksizmi nasıl unutabildiklerine şaşıyoruz." Bolşevik partisinin önde gelenlerinden Nikolay Buharin, 1789 Fransız Devrimi'nin militanlarından biri olan St. Just'ten şu alıntıyı yaparak komünist yönetimin ilk yıllarında uygulanan terörü haklı çıkardı: "Yasayla yönetilemediği zaman demirle yönetmek gerekir."

Pek çok kişi hükümet destekli teröre uğradı fakat devrimin ilk döneminde hiçbir şiddet eylemi, Temmuz 1918'de çarın ailesiyle birlikte katledilmesi kadar çarpıcı değildi. Bir yıl önce aile Avrupa ile Asya sınırında bir kent olan Yekaterinburg'a (Sverdlov) nakledilmiş ve orada ev hapsine alınmıştı. Bolşeviklerin iktidarı o sırada sallantıda olduğu için –Yekaterinburg'un yeni rejimi devirmeye çalışan güçlerin eline geçme tehlikesi vardı– Lenin yerel komünistlere bütün ailenin ve yardımcılarının öldürülmesini emretti. Lenin bu cinayeti hem Bolşevik hükümetine destek sağlamak hem de yetkililerin iktidarda kalmak için kaba güç kullanacaklarını gösteren bir uyarı olarak görmüş olabilir.

Bununla birlikte, geçici hükümetin planladığı kurucu meclis seçimlerinin Kasım 1917'de yapılmasına izin verilmişti. Bolşevikler oyların yüzde 23,5'ini; 41,7 milyon oyun 9,8 milyonunu aldılar. Kurucu meclis delegelerinin listesi Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmelerinden önce hazırlanmıştı, bu nedenle halkın iradesini tam olarak yansıtmıyor olabilirdi. Ne var ki Lenin'in demokratik yordamların hayranı olmadığı açıktır. 26 Aralık 1917 günü *Pravda*'da yayımladığı bir makalede, "Bir Sovyet Cumhuriyeti, kurucu meclisiyle birlikte geleneksel bir burjuva cumhuriyetinden daha yüksek bir [hükümet] biçimidir," diye yazdı. 1918 Ocak'ının başlarında toplanan kurucu meclis de, "Sovyet iktidarı[nı] ... Sovyet anayasası[nı] kabul

etmek zorunda kalacaktı". Aksi halde "kurucu meclisle bağlantılı bir kriz ancak devrimci araçlarla çözülebilirdi". Meclisin toplanmasına izin verildi fakat delegelerin yeni rejime yeterince uyumlu olmadıkları anlaşıldığında Bolşevik denizciler ellerinde tüfeklerle, zor kullanarak meclisi dağıttılar. Bu gelişme, tarihçi Edward Carr'ın sözleriyle, son kez "burjuva anayasacılığı peçesinin paramparça edilmesi" idi.[2]

Lenin'in liderliği için asıl sınav 1918-1921 arasında gerçekleşti. Lenin içsavaşla, yabancı müdahalesiyle, köylü isyanlarıyla, aralarında en adanmış taraftarların da olduğu devrimcilerin şiddetli protestolarıyla yüz yüze geldi. Lenin'in bu meydan okumaların üstesinden gelme yeteneği, onun politik ve ideolojik kararlılığının yanı sıra taktik esnekliğinin de gerçek göstergesidir.

8.

LENİN VE STALİN YÖNETİMİNDE SOVYETLER BİRLİĞİ

Herhangi bir ülkenin tarihinde tek bir adamın gölgesi Rusya'nın üzerindeki Vladimir İlyiç Lenin'in gölgesi kadar uzun süreli olmamıştır. Lenin'in tasarladığı komünist sistemin ana hatları yaklaşık yetmiş yıl değişmedi. Lenin sadece Bolşevizmin iktidara taşınmasında vazgeçilmez değildi, aynı zamanda Bolşevizm ideolojisini yarattı, komünist hareketin örgütlenmesine esin kaynağı oldu, ona rehberlik etti ve ilk altı yılında Sovyet yönetim sistemini herhangi birinden çok daha fazla biçimlendirdi. 1917'den sonra Rusya ekonomisinde, politik kurumlarında, hukuk düzeninde, din ve ulusal azınlıklarla ilgili devlet politikasında geçirdiği derin değişimleri inceleyen biri, değişmez biçimde Lenin'in eliyle karşılaşır. Elbette bu, Lenin'in 1924'te ölümünden sonra Sovyet liderlerinin her iç politikasının devrimin mimarının belirlediği çizgide devam ettiği anlamına gelmez ya da hayatta olsaydı Lenin tam da ardıllarının yaptıkları gibi davranırdı denemez. Fakat altmış yıl kadar Sovyet liderleri

Lenin'in öğretilerinin kutsal olduğunu düşündüler, kendi politikalarını haklı çıkarmak için ısrarla onun adını kullandılar ve Lenin'in öğretilerini yaymak için her türlü çabayı gösterdiler. 1990'da Sovyetler Birliği'nde Lenin'in yazılarının 125 dilde 653 milyon kadar basıldığı hesaplanmıştır. Şakacı biri, bunun "komünist çabayla gerçekleştirilen yegâne bolluk alanı" olduğuna inanıyordu.

İzlediği politikalarda ve zaman zaman yaptığı ani politik dönüşlerde Lenin nihai hedefi olan sosyalizmi asla gözden kaçırmadı ve iktidarı elde tutan hükümet ne kadar kırılgan olursa olsun vazgeçmeyi asla düşünmedi. Haklı olduğundan ve muhaliflerinin sadece haksız değil, kendi konumlarından başka bir şey düşünmeyen sapkınlar olduğundan her zaman emindi. Onu tanıyan çağdaşlarından birinin dediği gibi, Lenin'le konuşurken insan, cebinde gerçeklerin yazılı olduğu bir kâğıt taşıdığını hissediyordu.

Lenin'in Rusya'nın dağılan ekonomisiyle başa çıkma girişimlerinde çizdiği zikzaklar özellikle çarpıcıydı. Hem savaşın hem de köylülerin çok düşük olan cari fiyatlarla ürünü satmakta duraksamalarının bir sonucu olarak başlayan ağır tahıl kıtlığı yüzünden gerçek bir açlık tehlikesi vardı. Sanayi üretimi üçte ikiden fazla azalmış ve pek çok işçi mevcut gıda maddelerini satın alacak paradan yoksun ve işsizdi. Üstelik ulaştırma sistemi öylesine bozulmuştu ki bazı bölgelerde ürünler piyasaya nakledilemiyordu. Hükümet tırmanan krizle başa çıkmak için Haziran 1918'de "savaş komünizmi" olarak bilinen bir dizi radikal önlem aldı. Bu önlemlerin esas özelliği, her türlü tahıl üzerinde devlet tekeli kurmaktı. Hükümetin inisiyatifiyle tahılı hali vakti yerinde köylülerden, gerekirse zor kullanarak almak için yoksul köylülerden oluşan köy komiteleri kuruldu. Bir teşvik önlemi olarak komite üyelerine el koydukları tahıldan ve köyler için ayrılan sanayi mallarından pay vaat edildi. Savaş komünizminin ideolojik dayanakları

açıktı: Kırsal kesime şiddet patlamalarının eşlik ettiği bir sınıf savaşı getirdi.

Kasım 1918'de hükümet ticareti kamulaştırdı ve malların dağıtımıyla görevli bir devlet kooperatif mağazaları şebekesi kurdu. Yaygın kıtlık yüzünden karne sistemi getirildi. İki ay sonra hükümet bütün bankaları kamulaştırdı ve kendi harcamalarını karşılamak için büyük bir hızla para basmaya başladı. Öngörülebilir sonuç hızlı enflasyon oldu. Enflasyon, hükümeti parasal vergi sistemi yerine ayni vergi sistemine geçmeye zorladı. Kasım 1917'de onaylanan fabrikalarda işçi denetimi yürürlükte kaldı; ancak sanayi üretimi alarm verecek ölçüde düşüyordu. 1920'de sanayi üretimi 1913'teki düzeyin yaklaşık yüzde 13'ü kadardı. Bu arada, 1918 yılının ikinci yarısında, bütün ücretlerin yaklaşık yüzde 28'i ayni olarak ödeniyordu; üç yıl içinde bu oran yüzde 94'e çıktı. Rusya'da artık takas ekonomisi vardı. Köylüler ürünleri yoksulların komitelerine teslim etmek yerine mahsulü azaltmaya karar verdikleri için ekonomi bozulmaya devam etti. Devrimi izleyen dört yıl içinde tarımsal üretim 1913 düzeyinin yüzde 54'üne düşmüştü. 1918'den 1920'ye kadar 7 milyondan fazla insanın yetersiz beslenmeden öldüğü tahmin edilmektedir. Kentlerde yaşayan pek çok yurttaş kırsal kesime döndü; sadece iki örnek olan Moskova ve St. Petersburg, nüfuslarının neredeyse yarısını kaybetti. Fakat Bolşevikler savaş komünizminden bazı olumlu sonuçlar çıktığını öne sürüyorlardı; ekonominin "komuta merkezleri" denilen alanlarda, yani ağır sanayi, ulaşım, bankalar ve dış ticaret üzerinde denetim kurmuşlardı ve faydası gelecekte görülecek bir yönetme deneyimi kazanmışlardı.

Ekonomik krize ek olarak Lenin kendi rejiminde artan politik ve askeri muhalefetle uğraşmak zorunda kaldı. Yaklaşık üç yıl boyunca, 1918'den 1920'nin sonuna kadar vahşi bir içsavaş ülkeyi kasıp kavurdu ve pek çoklarına göre, Bolşeviklerin

iktidarı elde tutabilmeleri pek mümkün değildi. Komünistlerin karşısında yer alanlar siyasi partilerden, imparatorluk ordusunun eski subaylarından, Rusya'dan bağımsızlık sağlamak isteyen milliyetçilerden oluşan geniş bir kesimdi. 1918 yazında Fransa, İngiltere, Japonya ve ABD'den küçük askeri birlikler Rusya'ya çıkarma yaptılar. İngilizlerin ve Fransızların esas amacı Almanya'ya karşı doğu cephesini yeniden açmak olsa da Bolşevik karşıtı olarak bilinen bu askeri güçler Beyazlara da yardımcı oldular. Japonya toprak edinme umuduyla birlik çıkardı, ABD ise Japonları durdurmak için aynı şeyi yaptı. Düşüncesizce ve yeterince planlanmadan yapılan bu dış müdahalenin esas sonucu, Lenincilerin Rus toprağını yabancı işgalciye karşı savundukları için gerçek yurtseverler olduklarını iddia edebilmeleri oldu.

Beyazlar komünistlere karşı bazı önemli zaferler kazandılar; 1919 yılının yaz ve sonbahar aylarında Moskova ve St. Petersburg'un ele geçirilmesi an meselesi gibi görünüyordu fakat sonunda yeni hükümeti yerinden edemediler. Kendi aralarında çok sık kavga eden ve politik bakımdan yeteneksiz olan Beyazlar halktan geniş destek bulamadı. Ayrıca Beyazların askeri güçleri ekonominin ve ulaşım sisteminin özellikle az gelişmiş olduğu çevre bölgelere dağılmıştı. Beyazlar Moskova'daki hükümete toplu bir saldırı başlatacak birleşik bir güç oluşturmayı başaramadılar. Öte yanda Bolşevikler ülkenin, iletişim ve ulaşım sistemlerinin daha iyi olduğu merkezinde yer alan sağlam bir bölgeyi denetliyorlardı. Bölüm 7'de anlatılan toprak devrimi programı sayesinde köylüleri dost olmasa da tarafsız bir güce dönüştürmeyi başardılar. Belki de aynı ölçüde önem taşıyan bir diğer olgu, savaş bakanı Lev Troçki'nin kısa süre içinde sağlam bir savaş gücü haline gelen Kızıl Ordu'yu çok etkin biçimde örgütlemesi ve ona esin kaynağı olmasıydı. Kızıl Ordu sadece Beyazları büyük yenilgilere uğratmakla kalmadı; 1722 tarihli Polonya sınırını yeni-

den oluşturma amacıyla Kiev'e doğru ilerleyen Polonyalıları 1920'de püskürtmeyi de başardı.

1921 baharında Kızıllar, Beyazları yenilgiye uğratmış ve bir zamanlar Rus İmparatorluğu'nu oluşturan bölgenin çoğunda bir tür düzeni yeniden sağlamışlardı. Fakat önemli kayıplar da vardı. Finlandiya, Estonya, Letonya, Litvanya ve Polonya bağımsız devletler olmuştu; Romanya Besarabya'yı ilhak etmiş; Polonya, Belarusya ve Ukrayna'nın bazı bölgelerini almış; Japonlar Amur bölgesindeki bazı toprakları ele geçirmiş; Gürcistan bağımsız kalmış ve Buhara'daki (Orta Asya) bazı küçük direniş bölgelerinde komünistlere karşı direniş devam etmişti. Ancak Lenincilerin iktidarlarını pekiştirdikleri ve dikkatlerini iyice güç kaybeden ekonomiye yöneltecek duruma geldikleri artık söylenebilirdi.

ONUNCU KONGRE

Ekonomiyi canlandırmak için önemli kararlar Mart 1921'de toplanan Onuncu Kongre'de alındı. Bu kongre çeşitli bakımlardan Bolşevizm ve Rusya tarihinde dönüm noktası oldu. Lenin'in kongrede yeni bir çizgi belirleme niyetinde olduğu kuşku götürmezdi fakat toplantılar başlamadan önce çözümünü farklı bir yöne saptıran beklenmedik, çarpıcı bir gelişme yaşandı. Komünizmin en ateşli taraftarları arasında yer alan çok sayıda denizci St. Petersburg'a yirmi yedi kilometre mesafede bulunan deniz üssü Kronstadt'da hükümet karşıtı bir ayaklanma başlattı. Kısmen başkentteki işçi huzursuzluğu ve muhtemelen daha çok köylülerin içinde bulundukları zorluklar nedeniyle harekete geçen denizciler, komünist yetkililerden bir dizi talepte bulundular: Yeniden ve serbest Sovyet seçimlerinin yapılmasını; işçilere, köylülere, anarşistlere ve Sol Sosyalist Devrimcilere ifade özgürlüğü verilmesini; işçilerin ve köylülerin birlik kurma hakkının kabul edilmesini ve

bütün sosyalist politik tutukluların serbest bırakılmasını istiyorlardı. 2 Mart günü isyancılar, hiçbiri meşru olarak karşıdevrimci görülemeyecek taleplerinin kabul edilmesi için baskı yapmak amacıyla bir geçici devrimci komite kurdular. Ancak isyancılar yeni seçimler için çağrı yaparken Bolşevik yönetim sisteminin meşruluğuna meydan okudular. Bu talebe dikkati çeken hükümet, isyancıları karşıdevrimci ilan etti, ardından Kronstadt'daki kaleye vahşi bir taarruz düzenledi ve ayaklanmayı yüzlerce, belki de binlerce isyancıyı yargılamadan infaz ederek bastırdı. Rusya dışında Leninci deneyimi destekleyenler uygulanan vahşet karşısında sarsıldılarsa da ülkenin her yerinde Komünist Parti hükümetin çevresinde birleşti.

Lenin bu kez kongrede Komünist Parti'nin örgütlenmesi üzerine, gelecekte ülkenin kaderini belirleyen çeşitli resmi açıklamalar yaptı. Lenin, Bolşevik liderlik içinde eşitler arasında birinci olmakla birlikte ve uzun süre yüksek düzeyde merkezileşmiş bir partiden yana olmasına rağmen, politik anlaşmazlıkları hoşgörüyle karşılamış ve bireylerin görüşlerini dile getirmelerine izin vermişti. Fakat liderliğin vahim bir politik meydan okumayla yüz yüze ve yeni bir ekonomik program başlatmak üzere olduğu bir sırada, Lenin politik meseleleri tartışmak için var olan göreli özgürlüğe son verdi. Onuncu Kongre'nin ikinci gününde Lenin kendi programına yönelik her türlü muhalefete dur deme zamanı geldiğini ilan etti. Bunu savunduğu için kendisine sitem etmenin yersiz olduğunu ısrarla belirtti çünkü bu çizgi "gelinen durumun gerekleri"nden kaynaklanıyordu. Muhtemelen Lenin, Bolşeviklerin politik olarak konuşma özgürlüğüne izin veremeyecek kadar zayıf oluşunu kastediyordu. Birkaç gün sonra kongre, Lenin'in zorlamasıyla ayrı platform oluşturan grupların dağıtılması için verilen karar tasarısını büyük bir çoğunlukla kabul etti. O zamanın diliyle "hizipçilik"ten vazgeçmeyi reddedenler Merkez Komitesi tarafından partiden atılacaklardı.

1923'e kadar gizli kalan ihraç uygulaması, her türlü muhalefeti susturmak için güçlü bir silah haline geldi. Bu gelişme, "komünist otokrasi" denilen şeyin oluşumu yönünde atılmış çok önemli bir adımdı.

Lenin'in Onuncu Kongre'de de ilan ettiği yeni ekonomik program, 1918'den beri ekonomik dağılmanın başlıca sebebini oluşturan savaş komünizmi sırasında biçimlenen yüksek düzeyde merkezileşmiş ve baskıcı politikalardan keskin bir dönüştü. Fakat savaş komünizminin terk edilmesi, işçi sınıfının desteğini kazanmak için komünistlerle uzun süredir rekabet halinde olan Menşevikler tarafından da bir süre kadar savunulmuştu. Bu koşullar altında Lenin Menşeviklerin politik bir parti olarak faaliyet göstermelerine izin vermeyi uygun bulmadı. İnsanlar uzun bir süre Menşeviklerin iktidarı kullanmalarına neden izin verilmediğini sorabilirdi. Bu sorgulamaları önlemek için Bolşevikler, Menşevikler ve ardından komünist olmayan sosyalist partiler üzerindeki baskıyı artırdı.

"Yeni Ekonomik Politika" (NEP) olarak bilinen süreci başlatarak Lenin sadece sanayi ve tarımı canlandırmaya değil, aynı zamanda köylülerle işçiler arasındaki genişleyen çatlağın neden olduğu politik gerilimlerle de boğuşmaya çalıştı. Lenin'in 1917'de izlediği köylü yanlısı politikalarla kazandığı desteğin kaybolmakta olduğunu gösteren belirtiler vardı. 1920 sonbaharında kaygı verici boyutlara ulaşan ve özellikle Tambov'da yoğunlaşan köylü ayaklanmaları, hükümetin isyancılara karşı büyük bir güç kullanmasına rağmen 1924'e kadar sonlanmadı. Lenin, köylüleri yatıştırmak ve ekonomiyi canlandırmak için onlara, sanayi girişimcilerine ve işçilere savaş komünizmini terk ederek taviz vermeye hazırdı fakat nihai hedefini oluşturan sosyalizmin kurulmasından vazgeçmeyecekti.

NEP'in başlıca özellikleri kolayca özetlenebilir. En önemlisi, hükümetin tarımsal ürünlere el koyulması uygulaması-

nı kaldırması ve bunun yerine 1922'de köylünün ürününün yüzde 10'unu oluşturan bir vergi getirmesiydi. Bundan böyle köylüler ürünlerinin kalanını serbest piyasada satabilecekler ve kârı tutabileceklerdi. Ücret karşılığında işçi çalıştırma ve toprak kiralama izni de verilmişti. Ancak hâlâ toprağı alıp satamıyorlardı. Savaş komünizminden bir diğer kopuş, hükümetin ticareti geleneksel yöntemlerle yönetmek için yeniden bir para birimi getirmesi ve bir devlet bankası kurmasıydı. 1924'te bütün ayni vergilerin yerini nakdi bir vergi aldı ve takas ekonomisi sona erdi.

Sanayi iki kesime ayrıldı. Bir yanda devlet bütün girişimlerin yaklaşık yüzde 8,4'ünün sahipliğini sürdürdü; ancak bunlar işgücünün yaklaşık yüzde 84'ünü istihdam eden bütün büyük girişimleri kapsıyordu. Öte yandan, bireyler küçük girişimlere sahip olabiliyorlardı; birkaç yıl içinde bütün girişimlerin yüzde 88'inden fazlası bu kategoriye alındı ancak bu girişimler bütün sanayi işçilerinin yaklaşık yüzde 12,5'ini istihdam ediyordu. İlerleme her zaman düzgün olmadı ama birkaç yıl içinde ekonomi önemli ölçüde canlandı. 1928'in başında pek çok sanayi kolunda üretim, savaş sırasında oluşan düşüşten önceki son yıl olan 1913'tekine eşitlendi. Tarımsal üretim de önemli ölçüde arttı ve çoğu insanın hayat standardı savaş öncesi düzeye döndü. Bu düzey fazla yüksek olmasa da 1917-1921 arasındaki kasvetli yıllara kıyasla çok daha iyiydi. Sağlık hizmetleri, devlet sigortası ve eğitim harcamaları dikkate alındığında, kent işçileri 1927'de 1913'e kıyasla çok daha iyi durumdalardı.

İKTİDAR MÜCADELESİ

Bu arada politik saha temelden değişmişti. 1924'ün başlarında ülkenin tartışmasız lideri olan Lenin yeteneklerini yok eden ağır bir felcin ardından öldü. Emperyal Rusya'da bir yıldızın

ölümü genellikle yeni hükümdarın görüşlerine ve yeteneklerine ilişkin kaygı yaratırdı fakat 1825'ten beri, en azından ardılın kim olacağı belliydi ve hiç kimse yeni hükümdarın kim olacağına dair kuşkuya kapılmazdı. Lenin'in hiçbir zaman fazla ciddiye almadığı 1918 Anayasası, devlet yönetimine rehberlik eden ve burjuvazi dışında herkesin seçme hakkını güvence altına alan Marksist ilkeleri betimliyor fakat bunun ötesinde politik liderliğin nasıl seçileceğini belirtmiyordu. 1923'ün sonunda yeteneklerini neredeyse kaybettiği sırada Lenin, Bolşevik Partisi'nin ve ülkenin kendi ölümünden sonra bir liderlik kriziyle yüz yüze geleceğini anlamıştı. Bir vasiyet taslağı hazırlayarak ülkenin liderliğinde öne çıkan adamları değerlendirdi ve hepsini kusurlu bulduğunu söyledi. O kadar olumsuz yargılarda bulunuyordu ki bu belgeyi gizlemek için büyük çaba harcandı ve bu vasiyetname Batı'da ancak, o sıralarda komünizme sempati duyan Amerikalı yazar Max Eastman tarafından ülke dışına götürüldüğünde gün yüzüne çıktı. Lenin, 1917'den beri sağ kolu olan Troçki'yi Merkez Komite'deki en yetenekli adam olmakla birlikte aşırı özgüvenli ve "işlerin idari olan yönü"yle fazla ilgili buluyordu. Buharin'in ise "en önemli teorisyen" fakat diyalektikte zayıf olduğunu düşünüyordu. Lenin, en sert eleştiriyi Stalin'e ayırıyor ve onun her zaman zekice kullanmadığı topyekûn iktidarla fazla ilgilendiğini düşünüyordu. Lenin, aynı zamanda Stalin'in "fazla kaba" olduğu uyarısında bulunuyor ve onun çok önemli bir görev yeri olan parti genel sekreterliğinden uzaklaştırılmasını öneriyordu. Bu yapılmazsa, parti liderleri arasında bölünme olacaktır, diye uyarıyordu. Bu son ifadeyle Lenin olağanüstü bir bilge olduğunu kanıtladı.

Sovyetler Birliği liderleri dört yıl süren vahşi bir iktidar mücadelesine girdiler. Bu mücadeleyi esas olarak Marksizm ve Lenincilik'in yorumuna ilişkin derin politik meselelerle ilgili bir çatışma gibi gösterdiler. Bir ölçüde öyleydi de fakat

sonsuz entrikalar ve sürekli değişen ittifaklar bunun daha çok Lenin'in postunun kime kalacağına ve sosyalist davanın tartışmasız lideri olacağına ilişkin bir çatışma olduğunu gösterir. Geçmiş başarılar, önem ve yetenek bakımından Lenin'in en olası ardılının, güçlü bir hatip ve Marksist düşüncenin çetrefilli alanında parlak ve özgün düşünce yeteneğini de kanıtlayarak içsavaş sırasında yüksek düzeyde bir askeri liderlik sergileyen Troçki olduğunu gösterir. Fakat Troçki kibirli davranışlarını frenleyemedi; ayrıca keskin zekâsına rağmen arkadaşlarını liderliğine ikna edebilecek kadar yetenekli bir politikacı da değildi. Üstelik Troçki Yahudiydi ve dini geçmişi kendisi için hiçbir önem taşımıyor olsa da halkın onun tarafından yönetilmek isteyeceği kuşkuluydu.

Troçki'nin baş rakibi Stalin ise başka nedenlerle uygun değildi: Marksizmi derinden kavramış bir entelektüel değildi, yenilikçi olarak tanınmıyordu ve kesinlikle karizmatik değildi. Fakat olağanüstü kurnazdı ve komünist bürokrasi mensuplarına kendini nasıl sevdireceğini biliyordu. Partinin bütün kademeleriyle dikkatli ilişkiler geliştirdi, insanların şikâyetlerini dinlemekten asla bıkmadı ve kişisel hırsları olduğuna dair en ufak bir izlenim vermedi. Stalin'in öngörülemezliği, bireylerin rolünü ciddiye almayan, tarihte toplumsal güçlerin kritik önemini vurgulayan politik bir harekette pek çok bakımdan liderlik için ideal kişi olmasını sağladı. Lenin hayattayken Stalin'in, daha renkli ve parlak adamların kaçındıkları parti görevlerini kabul ettiği gerçeği de gözden kaçırılmamalıdır. Stalin, milliyetler komiseri, işçi köylü denetleme kurulu komiseri ve ülkenin gerçek hükümeti olan *Politbüro*'nun üyesi idi. Partinin günlük işleriyle daha çok uğraşmış, entelektüellerin angarya olarak gördüğü işleri yapmıştı. 1922'de Merkez Komitesi'nin genel sekreterliğine atandı. Sekreterliğin görevi komitenin sayısız şubesinin faaliyetine eşgüdüm sağlamaktı. Bu görevi yaparken Stalin, *Politbüro*'nun gündemini hazırlı-

yor ve kararların uygulanmasını denetliyordu. Ayrıca parti görevlilerinin atanmasından ve terfilerinden de sorumluydu. Kısa sürede bu makam muazzam bir güç edindi ve birkaç yıl içinde Sovyetler Birliği'nde ve komünist partisi olan her ülkede genel sekreter, hareketin önde gelen lideri oldu. Stalin bu unvandan hiçbir zaman, Rusya'nın tek hükümdarı olduğu zaman bile vazgeçmedi.

1923'te, Lenin hâlâ hayatta fakat felç yüzünden güçten düşmüş durumdayken iki *Politbüro* üyesi, Grigoriy Zinovyev ve Lev Kamenev, Stalin'le *triumvira* (üçlü yönetim) denilen bir ittifak kurdular. Böylece ülkeyi yönetebilecek çoğunluk oluştu. Zinovyev ve Kamenev iktidara yükselmesinden yana oldukları için değil, Troçki'nin partide yukarılara tırmanışını durdurmak için Stalin'le çalışıyorlardı. Ama Stalin'in kendini en yüksek göreve aday olarak gördüğü akıllarına gelmedi. *Triumvira*nın Troçki'yi şu üç sapmayla suçladıkları 1924'e kadar ideolojik farklılıklar yüzeye çıkmadı: Troçki sürekli devrim teorisini savunuyordu, köylülüğün devrimci potansiyelini anlayamıyordu ve "tek ülkede sosyalizm" doktrinini reddediyordu. Stalin'in var gücüyle savunduğu "tek ülkede sosyalizm" doktrini, her zaman sosyalizmin ancak dünya çapında zafere ulaşabileceğini savunmuş olan klasik Marksizmden belirgin bir sapmaydı. Aslında Zinovyev ve Kamenev önceleri bu doktrini kabul ettiler. Bunun sebebi Troçki'yle giderek şiddetlenen çatışmada bu doktrinin Stalin için uygun bir silah olduğuna inanmalarıydı.

Fakat Stalin çok ciddiydi. Rusya'nın hammadde bakımından kendi başına sosyalizmin inşasını ilerletebilecek kadar zengin olduğunu öne sürüyordu. Stalin'in ve Troçki'nin bu sorunla ilgili konumları incelendiğinde birbirlerinden çok uzak olmadıkları görülür. Troçki de Rusya'nın ülkeyi sosyalist bir düzene doğru götürecek politikaları benimsemesi gerektiğine inanıyor fakat tam olarak gelişmiş sosyalist bir top-

lum kurma sürecinin tek bir ülkede tamamlanamayacağını öne sürüyordu. Stalin de tek başına Rusya'da sosyalizmi inşa etme sürecinin uzun süreceğini kabul etmekle birlikte, politikayı izleyen insanlar arasında geniş çapta yankı bulan bir doktrin tasarlamıştı. Muazzam zorluklara katlandığı için çektiği acıların boşa gitmediğine, direnmesi halinde nihai bolluk ve eşitlikçi toplumsal düzen hedefine ulaşabileceğine dair her görüşe bağlanma eğilimi gösteren bir halka hitap eden zekice düşünülmüş bir doktrindi bu.

Triumvira adım adım Troçki'yi hedef alan kampanyayı geliştirdi. Troçki 1925'in başlarında savaş komiserliğinden istifa etmek zorunda hissetti. Troçki'nin politik gücü zayıflatılmıştı. Stalin, dikkatini Zinovyev ve Kamenev'e yönelterek *Politbüro*'nun diğer üyeleriyle birlikte onlara karşı bir ittifak kurdu. Değişik gruplarla kurulan ittifaklar Komünist Parti'nin ve devletin nihai lideri olduğu 1929'a kadar sürdü. 7 Kasım 1927'de, devrimin onuncu yıldönümünde Troçki ve Zinovyev resmi çizgiden barışçı biçimde ayrılmaya yöneldiklerinde partiden ihraç edildiler. 1929'un başlarında *Politbüro* Stalin'in tavsiyesiyle Troçki'nin Rusya'dan sürülmesine karar verdi. Diğer muhalifler ya da muhalif olduğu düşünülenler de görevlerinden alındılar. Bazıları utanç verici bir tutumla görüşlerinden vazgeçtiler, Stalin'e sadakatlerini belirttiler ve böylece partinin üst kademelerine yeniden getirildiler ancak görevlerini sadece birkaç yıl sürdürebildiler. Troçki görüşlerinden asla vazgeçmedi ve on bir yıl kadar bir ülkeden diğerine seyahat ettikten sonra –pek çok ülke onu mülteci olarak kabul etmedi– Meksika'ya yerleşti ve 1940'ta bir Stalin yandaşı tarafından burada soğukkanlılıkla öldürüldü.

Ellinci doğum günü olan 21 Aralık 1929'da rakiplerine karşı zafer kazanan Stalin'in, çarları ritüellerle yüceltme alışkanlığına sahip bir ülkede bile dikkate değer bir kişisel yönetim biçimine doğru gittiği açıkça ortaya çıktı. 1920'de, ellinci

doğum gününün görece mütevazı biçimde kutlanmasını isteyen Lenin'in aksine Stalin, onu partinin yeni *vojd*u (lider) olarak gösteren ve "sembolik kutlama" denilen ayrıntılı bir kampanya yapılmasını kabul etti. Basında yer alan sayısız makale ondan Lenin'in ardılı olmaya layık biri olarak söz ediyordu. Stalin, "Bütün gücümü, bütün yeteneğimi ve gerekirse kanımın her damlasını işçi sınıfı davasına, proletarya devrimine ve dünya komünizmine adamaya söz veriyorum," diyordu. Birkaç yıl içinde Stalin, yanılmaz, uğraştığı bütün alanlarda nihai bilgeliğin kaynağı, Marksizm teorisyeni olarak Marx ve Lenin'le aynı düzeyde ve halkına her şeyden çok değer veren şefkatli, anlayışlı ve neredeyse kutsal biri olarak yüceltildi. Fakat nasıl bir program izleyeceği hâlâ belli değildi. İktidar mücadelesinde görüşlerini açıkça ortaya koymamış ve bu beş yıl içinde anın politik gereklerine bağlı olarak sürekli mevzi değiştirmişti. Fakat kısa sürede danışmanlarıyla birlikte Stalin'in ikinci bir Bolşevik devrimi denilebilecek bir dizi politikayı benimsediği anlaşıldı. Bu seferki yukarıdan bir devrim olacak, Rusya'yı Lenin'in 1917'de yaptığından bile daha radikal biçimde dönüştürecekti.

YUKARIDAN DEVRİM

1928'de başlayan yeni devrim, Lenin'in NEP'inin iktisadi ve toplumsal sonuçlarıyla uğraşmak için tasarlandı. O sırada Rusya yaklaşık on beş yıl öncesine kıyasla daha iyi durumda olmakla birlikte, başat olarak hâlâ bir tarım ülkesiydi ve 1921'de kapitalizme verilen tavizler yüzünden sosyalizm uzak bir hayal gibi görünüyordu.

NEP döneminde ağır sanayi önemli bir ilerleme kaydetmişti ancak ekonominin zayıf sektörü olmaya devam ediyordu. Üstelik bir süredir, *Politbüro* içindeki sol kanat köylülerin ekonomik olarak güçlenmekte olduklarını, kısa süre sonra ta-

rımsal ürünlerin kent merkezlerine sevkini engelleme tehdidinde bulunarak Sovyet yönetim sistemini zayıflatabileceklerini öne sürüyordu. Kırsal kesimin gücünü dengelemenin tek yolu hükümetin hızlı sanayileşmeyi başlatmasıydı. Bu hamle, Bolşevizme sağlam bir destek sağlayacak ve hâlâ sosyalizmi yıkma eğiliminde olan kapitalist ülkelere karşı Rusya'yı askeri olarak kendini savunabilecek yeteneğe sahip modern bir devlete dönüştürecekti. Bu yaklaşımı savunanlar tarımsal üretimi hızla artırmak ve sanayide ihtiyaç duyulan emeğin serbest kalmasını sağlamak için kolektif çiftlikler kurulmasından yanaydılar. Solcuların temel varsayımlarından biri de Batı'da devrimlerin hâlâ mümkün olduğu ve destekledikleri programın sanayi bakımından ileri ülkelerdeki komünist partileri iktidarı ele geçirmek için yeniden çaba göstermeye teşvik edeceğiydi.

Öte yanda, *Politbüro*'da Buharin önderliğindeki sağcılar, hızlı sanayileşme politikasının ancak özel girişimlerin yeni fabrikaların kurulması için ağır bir vergi yükü altına sokulması halinde uygulanabilir olduğunu öne sürüyorlardı. Zaten güçsüz bir ekonomide bu ciddi kesintilere neden olacaktı. Buharin'in önerisi özel sektörün kâr ilkesiyle çalışmaya devam etmesine izin vermekti. Buharin, girişimcileri "kendinizi zenginleştirin" diye zorlayan ve genellikle burjuva çıkarlarının sözcüsü olarak görülen on dokuzuncu yüzyıl Fransız başbakanı François Guizot'nun kışkırtıcı sloganını benimsedi. Komünistler sanayiyi, bankacılığı ve ulaşım sistemini denetlemeye devam ettikleri için Rusya'da sosyalizmin güvende olacağına inanıyordu. Buharin ayrıca Batı'da kapitalizmin istikrarı sağlamış olduğuna, dolayısıyla görülebilir gelecekte sosyalizmin yayılma olasılığının az olduğuna da inanıyordu.

İktidar mücadelesi sırasında ılımlı görünen Stalin 1928'de sola kaydı ve ekonominin radikal biçimde yeniden inşasına başladı. 1925'ten beri "tek ülkede sosyalizm"in baş savunucu-

su olmasına rağmen, artık zengin köylülerin (Rusya'da *kulak*lar olarak biliniyorlardı) önderliğinde kırsal kesimin kısa süre içinde Rusya'yı kapitalizme döndürecek kadar güçleneceklerinden korkuyordu. Bu korkunun haklı bir sebebi var mıydı? 1927'de kent merkezlerine nakledilen tahıl miktarında azalma olmuştu fakat bu, köylülerin sosyalizmi zayıflatmak için aldıkları politik bir kararın sonucu değildi. Tarımsal fazlalığın çoğu orta ve yoksul köylülerden geliyordu. Bu köylüler, kırsal nüfusun yaklaşık yüzde 87'sini oluşturuyor ve toplanan üründen önceki yıllara kıyasla daha büyük bir pay aldıkları için artık daha iyi koşullarda yaşıyorlardı. Kentlere daha az gıda maddesi gönderilmesinin sebebi buydu. Bolşeviklerin uzun süredir özellikle tehlikeli hainler olarak aşağıladıkları *kulak*lar da ülkenin iktisadi sistemini biçimlendirecek kadar ekonomik güce sahip değildiler. Kırsal nüfusun sadece yüzde 3,9'unu oluşturuyorlardı ve gerçekten zengin oldukları söylenemezdi. *Kulak*lar daha geniş toprak parçalarına, bazı çeki hayvanlarına ve ekipmana sahip oldukları, genellikle daha yoksul köylülerden toprak kiraladıkları için çoğu köylüden daha iyi durumdaydılar. Fakat 1927'de toplam tahıl miktarının sadece yüzde 13'ünü üretiyorlardı. Bu, ülke ekonomisinin biçimini belirlemede yeterli güç sağlamıyordu.

Ancak bazı bakımlardan Bolşevikler kırsal kesimde meydana gelen bazı gelişmelere öfkelenmekte haklıydılar. Kendi politik iradelerini köylere dayatamamışlardı. Geleneksel köylü kurumları halkın büyük çoğunluğunun hayatında önemli bir rol oynamaya devam ediyordu. Mesela pek çok bölgede eski komün hâlâ yerel Sovyetlerden daha aktif bir yönetim merkeziydi. 1927'de toplanan On Beşinci Kongre'de sunulan bir rapor, komünlerin ve diğer gayriresmi köylü örgütlerinin 80 milyon rublelik bir bütçeye sahip olduğunu, oysa kırsal kesimdeki 2300 Sovyet'e sadece 16 milyon ruble ayrıldığını gösteriyordu. Aynı zamanda *kulak*lar köylüler tarafından ye-

rel toplumsal örgütlerin liderleri olarak kabul ediliyorlardı, bu durum Komünist Parti'nin seçtiği yöneticilerin hoşuna gitmiyordu. Moskova'daki yetkililer ateizm kampanyasına rağmen kırsal kesimde din eğiliminin artmasından da rahatsızlardı. Sadece 1923'te 560 yeni Ortodoks mümin birliği kurulmuştu ve Ukrayna'da rahiplerin sayısı keskin bir artış gösteriyordu.

Ülke ekonomisini modernleştirme amaçlarında Sovyet liderlerinin son kaygısı, Batılı güçlerle savaşın gerçek bir olasılık olmasıydı. 1927'de bir savaş yarası yeniden açıldı. İngiltere 1926 genel grevi sırasında Bolşeviklerin İngiliz işçilere verdiği desteğe misilleme olarak Sovyetler Birliği'yle olan ilişkilerini durdurmuştu. Fakat Stalin'in 1928'de başlattığı, yaklaşık on yıl süren ve görülmemiş acılara ve kayıplara yol açan ekonomik altüst oluş daha yakından incelendikçe, Stalin'in itici gücünün temelde ideolojik olduğu sonucundan kaçınmak zorlaşır. Stalin üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti bir hamlede kaldırmaya ve bütün nüfusu devlet çalışanı haline getirmeye kararlıydı. Şemanın aşırı iddialı olması, tek yanlılığı ve acımasızlığı 1928'de yukarıdan başlatılan devrimin, bir ya da bir grup adamın insani maliyeti umursamaksızın sürdürmeye kararlı oldukları bir vizyonu saplantı haline getirdiklerini gösterir.

Beş Yıllık Plan olarak anılan yeni inisiyatife ilişkin birkaç istatistik Bolşevik hırsların kapsamını gösterecektir. 1932-1933'ten itibaren sadece beş yıl içinde, toplam sanayi üretimi yüzde 235,9 oranında artacaktı. Elektrik enerjisi dört kat artırılacak, kömür çıktısı ikiye, pik demir çıktısı ise üçe katlanacaktı. Ayrıca sanayi üretiminde verimlilik artırılacaktı: Maliyetler yüzde 35 fakat toptan mal fiyatları sadece yüzde 24 azaltılacak, aradaki fark –yüzde 11– genellikle ağır sanayi yatırımlarına aktarılacaktı. Böylesine iddialı bir plan sanayi işgücünde ve gıda maddesi arzında büyük bir artışı (yaklaşık

yüzde 150 oranında tahmin ediliyordu) gerektiriyordu. Sovyet liderliği bir kolektifleştirme politikası başlatarak ve tekil çiftlikleri *kolhoz* olarak bilinen kolektiflere dönüştürerek tarım sektöründe hedeflerine ulaşmayı planlıyordu. Kolektiflerin küçük özel çiftliklerden çok daha etkili olması bekleniyor ve Sovyet liderleri aşırı insan gücünü kentlere taşımayı planlıyorlardı.

Hükümet kolektifleştirme politikasını gönüllülük temelinde uygulamaya ant içmiş olsa da 1929'da girişim iyice hızlandığında bu vaat boşa çıktı. Sadece toplam köy nüfusunun yüzde 20'sinden biraz fazla olan yoksul köylülerin, bu köylülerin arasında da güçlü destek verenlerin yeni politikadan yararlandıkları ortaya çıktı. Bütün zamanların bütün köylüleri gibi diğerlerinin neredeyse hepsi ellerindeki toprağa tutkuyla bağlıydı. Muazzam sayıda Rus köylüsü ellerine geçirdikleri her türlü silahla yetkililere direndi. Sınıf savaşı neredeyse bütün kırsal kesime yayılmıştı. Köylüler ellerindekini vermektense hayvanlarını kesip yemeye, tüketemedikleri her şeyi hibe etmeye ya da ateşe vermeye başladılar. Ekipmanları tahrip ettikleri, ürünü ateşe verdikleri pek çok olay oldu. Devletin kamulaştırabileceği şeyler asgari düzeye indi. Pek çok köyde kolektifleştirme talimatını uygulamakla görevli askerler topraklarını terk etmek istemeyen köylülerle yüz yüze geldiler. Askerler köylüleri kuşatarak, daha sonra kalabalıklara makineli tüfekle ateş ederek, çok sayıda insanı öldürerek karşılık verdiler. Bir diğer baskı biçimi inatçı köylüleri Sibirya gibi uzak yerlere sürmekti. 1930'dan 1931'e kadarki iki yıllık sürede yaklaşık 400.000 hane halkı (kabaca 2 milyon kişi) kırsal kesimden zorla sürüldü. Köylerde yaşanan kesintiler tarımsal çıktıyı önemli ölçüde azalttı ve yaygın kıtlıklara yol açtı.

Stalin'in politikası için Rusya ağır bir bedel ödedi. Muhafazakâr değerlendirmelere göre, beş yıllık kolektifleştirme atı-

lını sırasında 5 milyon kadar köylü hayatını kaybetti. Ayrıca 1933'te Rusya'daki at sayısı yarıya inmiş; sığır sayısı üçte bir, koyun ve keçi sayısı ise yarı yarıya azalmıştı. Sürecin orta yerinde, Mart 1930'da Stalin "Başarıdan Başı Dönmek" başlıklı ünlü makalesinde sürecin fazla hızlı ilerlediğini ve köylüleri kolektiflere katmak için zor kullanmamak gerektiğini kabul etti. Komünist Parti içindeki alt düzey görevlileri aşırılıklarından ötürü suçladı. İki ay içinde 14 milyon köylü ailesinin yaklaşık 6 milyonu kolektif çiftlikleri terk etti. Fakat birkaç ay sonra hükümet özel çiftliklerini terk etmeleri için köylülere yeniden baskı yapmaya başladı; 1932'de bütün ailelerin yaklaşık yüzde 60'ı bir kez daha kolektiflerdeydi. Hükümet, kırsal kesimdeki işgücü üzerinde denetim kurmak için bir iç pasaport sistemi kurdu. Ülkenin başka bir yerine ancak pasaport sahibi olanlar gidebiliyorlardı. Bunun anlamı köylülerin çalıştıkları toprağa bağlı kalmaları, 1861 öncesinin serflik dönemine geri dönülmesiydi.

Hükümet köylülere bazı tavizler verdi. Tercih edilen kolektif tipine, köylülerin tam gün ortak kullanılan topraklarda çalıştıkları devlet çiftliğine zorlamak yerine, onlara çalışma saatlerini küçük toprak parçaları ile kolektifin denetimindeki toprak arasında böldükleri bir *kolhoz*a girme seçeneği verildi. Çoğu kolektif ikinci kategoriye giriyordu. Bu ikili düzenlemenin sadece sosyalizm ilkelerinden sapmakla kalmaması, aynı zamanda ekonomik teşviklerin etkili olduğunu da kanıtlamış olması ironiktir. Köylüler altmış ve yüz gün kadar kolektif toprakta kendilerini fazla yormadan çalışacaklar ve enerjilerini, ürününü doğrudan tüketiciye satabildikleri kendi toprak parçalarında çalışmak için kullanacaklardı. Bütün toprakların sadece yüzde 3'ü özel ekim alanı olmasına rağmen, sektör ülkenin toplam gıda maddelerinin kabaca üçte birini üretiyordu. Gelecek altmış yıl içinde –Sovyetler Birliği'nin varlığı kadar bir süre– tarımsal üretkenlik, ürünlerin kalitesinin yanı

sıra miktar olarak da çok düşük düzeyde kalmaya devam etti. Ayrıca ulaştırma sistemi ilkel olduğu için ürünün önemli bir bölümü pazara ulaşmadan çürüyordu.

Sanayi sektöründe ilerleme, Sovyet liderlerinin iddia ettikleri kadar büyük değilse de daha etkileyiciydi. Planlandığı gibi beş yıl içinde değil dört yıl içinde ülke traktör, otomobil, tarım makinesi ve uçak üreten tamamen yeni endüstriler geliştirmekle övünebilirdi. 1928'de sanayi çıktısı ülkenin toplam çıktısının yüzde 48'ine varırken, 1932'de bu oran yüzde 70'e ulaştı. Fakat büyük engeller de vardı. Başarısızlıkların nedeni hükümetin hedeflerine ulaşmaya çabalarken görülmemiş hızından kaynaklanan karmaşaya kadar izlenebilir. Bazı bölgelerde yeni kurulan fabrikaların yöneticileri gerekli makinelerin fabrika binalarında olmadığını gördüler. Bazı yerlerde ise fabrikalara yanlış makinelerin gönderildiği ya da çalıştıracak insan gücünün bulunmadığı anlaşıldı. Kalifiye işgücü genelde eksikti. İnsanları sanayi tesislerinde çalıştırmak üzere kentlere getirmek bir şeydi; fakat ağır çalışmaya alışık olmakla birlikte çalışma saatlerini dilediği gibi seçen köylüleri, montaj hattındaki işçilerin kendi işini tamamlamasının diğer işçilerin işlerini tam zamanında yapmalarına bağlı olduğu bir fabrikada süren disiplinli faaliyete uygun biçimde dönüştürmek tamamen başka bir şeydi.

Fabrika çalışanlarına zorunlu çalışma alışkanlıkları kazandırmak için 1930'ların başında hükümet katı bir disiplin sistemi getirdi. Mesela fabrika yöneticileri 1935'e kadar işçiye gıda maddesi ve mamul mal satın almak için gerekli olan tayın kartlarının verilmesini denetliyordu. İşçiler bir nedenle işten atıldıklarında kartlarını, hatta şirketin denetiminde olan konutlarını kaybediyorlardı. 1932'den sonra fabrika yöneticileri geçerli bir sebep olmaksızın işyerini terk eden işçileri kovmaya ve konutlarından çıkarmaya yönlendirildiler. Devletin yurttaşların hayatına karışmaya başlaması Stalin'in yukarı-

dan devriminin bütünleyici bir parçasıydı ve yeni bir politik sistemin, totalitarizmin başlangıcıydı.

TOTALİTARİZM

"Totalitarizm" terimi ağır eleştirilere uğramıştır. Pek çok araştırmacı bu terimi Soğuk Savaş sırasında Sovyetler Birliği'ni lekelemek için kullanılan bir hakaret olarak görür. Aslında terim 1930'larda zaten kullanılıyordu; İtalya'nın faşist diktatörü Benito Mussolini sayesinde popülerleşmişti. Mussolini kendi ülkesinde totalitarizmi kurmaya çalıştığı için gururluydu. Bununla ekonomik, sosyal ve politik hayatın her yüzeyini denetlemeye çalışan bir yönetim biçimini kastediyordu. Stalin yönetiminde Rusya bu anlamda totaliterleşti. Hükümet, nihai hedefine tam olarak ulaşmayı başaramadı ama kamu hayatının yanı sıra özel hayatta da ulusal kurumlar ve insanlar üzerinde tam bir denetim kurmaya çalıştı.

Stalin'in 1930'larda uyguladığı yönetim sisteminin kısa bir özeti bu durumu kanıtlayacaktır. Fakat önce modern Rusya tarihindeki bir başka zor meseleye, Stalincilik olarak bilinen akımla Lenincilik arasındaki ilişkiye değinmek öğretici olabilir. Farklı biçimde belirtmek gerekirse, Stalincilik sadece Leninciliğin devamı mıydı, yoksa bu ikisi tamamen farklı yönetim biçimlerini mi temsil ediyordu? İkinci görüşü benimseyen araştırmacılar, Lenin'in Stalin'den çok daha pragmatik ve hoşgörülü olduğunu, ayrıca onun kadar acımasız olmadığını öne sürerler. Hayatta olsaydı Lenin'in Yeni Ekonomik Politika'yı sürdüreceğini, Beş Yıllık Plan ve kolektifleştirme gibi radikal bir programa girişmeyeceğini de söylerler. Bu akıl yürütmede doğruluk payı olabilir; ancak Lenin'in iktidarda olduğu dönemde rahatlıkla teröre başvurduğu ve kendi eseri savaş komünizminin aynı zamanda olağanüstü sert bir toplumsal ve politik sistem getirdiği unutulmamalıdır. Ayrıca

Stalin'in üstünlük sağlamasından önce on bir yıl süren Bolşevik yönetimi sırasında Sovyetler Birliği'nde hukuki düzen yoktu. Bunun en açık göstergesi, Lenin'in keyfi yönetim konusunda hazırladığı bir taslağı temel alan 1922 tarihli Ceza Kanunu'dur. Bu kanunda, bir yurttaşın herhangi bir eyleminin –sadece propaganda, provokasyon ya da antikomünist örgütlere destek– komünist sistemi devirme faaliyeti gösteren "uluslararası burjuvaziye en ufak biçimde yardımcı olması" halinde, "ölüm ya da hapisle cezalandırılabileceği" belirtiliyordu. Bu, yurttaşların kâbusu ve bir polisin hedefi olacak kadar belirsiz bir ifadeydi. Lenin'in ideolojik olduğu kadar kurumsal da olan mirasının Stalinciliğin yolunu döşediği kuşkusuzdur. Terör, hukuk düzeninin yokluğu ve hiyerarşik olarak örgütlenmiş bir partinin yönetimi sadece Stalin'in iktidara yükselmesini kolaylaştırmadı, aynı zamanda hem Leninci Bolşevizmin hem de Stalinciliğin özelliklerini oluşturdu.

Stalin'in aşırılık konusunda Lenin'den oldukça ileri gittiği ve bu yüzden 1930'ların Stalinci yönetim biçiminin ayırt edici özellikler taşıdığı inkâr edilemez. Toplumu yukarıdan denetleme kararlılığı bakımından Stalinci yönetim, dönemin hiçbir rejimine benzemeyen tarzda totalitarizmi ilahlaştırdı. Stalin zirvedeki lider ya da diktatördü. Onun onayı olmadan hiçbir önemli olay gerçekleşmiyordu fakat o bile talimatlarını yerine getiren ve düzeni koruyan geniş bir aygıta dayanmak zorundaydı. Sovyet sisteminin on yıllarca işlevini sürdüren üç temel dayanağı vardı: Komünist Parti, gizli polis ve teşvik sistemi denilebilecek bir uygulama.

Seçkin bir örgüt ya da proletaryanın "öncüsü" olan Komünist Parti sayıca hiçbir zaman yetişkin nüfusun yüzde 10'unu aşmadı; partinin çekirdeğini oluşturan, tam gün çalışan görevliler de yaklaşık (1950'lerde) 200.000 kişiden oluşan küçük bir gruptu. Partinin üyeleri büyük bir dikkatle seçiliyordu. Yuvadaki çocuklar Küçük Oktobrist hareketine mensuptu;

dokuz yaşındakiler Genç Öncüler'e katılıyorlardı. On dört yaşına gelenler dikkatle seçilerek *Komsomol*'a alınıyorlardı. Bu kurumda yirmi altı yaşına kadar kalan çocukların tam üye olarak partiye alınıp alınmayacakları hakkında karar veriliyordu. Bu, davaya yeterince bağlı olmayanları ya da üyelere verilen sayısız görevi yerine getirecek kadar enerjik olmayanları elemek için tasarlanmış uzun bir süreçti. Toplumun geri kalanına (holiganlıktan ve aşırı içki içmekten sakınarak) model olarak hizmet etmeleri, parti kararlarına destek sağlamak için kitleleri provoke etmeleri, yeni üyelerin kazanılmasına yardımcı olmaları, çeşitli ekonomik planların uygulanması için kitleleri harekete geçirmeleri ve işyerlerinde kötü yönetimi ya da ihmalciliği saptamak için uyanık olmaları bekleniyordu. Aynı zamanda, partinin yüksek parti birimlerinin aldıkları kararlara alt birimlerin kesinlikle uymalarını gerektiren örgütlenme kuralına, "demokratik merkeziyetçilik" ilkesine bağlı olmak zorundaydılar.

En yüksek organ olan *Politbüro* kendi üyelerini seçimle değil görevlendirerek seçiyor ve talimatlarının kayıtsız şartsız yerine getirilmesi gerekiyordu. Alt parti üyeleri talimatların en iyi şekilde nasıl yerine getirileceğini tartışabiliyorlardı fakat emirleri tartışma özgürlükleri yoktu. 1930'larda parti, toplumun her kesiminde, ekonomide, askerlik hizmetinde, medyada, eğitim kurumlarında, yüksek ve alt kültürde, hatta spor kurumlarında sağlam dayanaklara sahipti. Ayrıca bu kurumlarda kişinin konumu ne kadar yüksekse Komünist Parti içinde itibar görme olasılığı o kadar artıyordu. Partiye hizmet etmek, her ne şekilde olursa olsun kolay değildi: Üyeler zamanlarının büyük kısmını bitmek bilmeyen toplantılara ayırmak zorundaydılar; her zaman uyanık olmaları ve çalışma arkadaşları arasında en ufak bir kayıtsızlık ya da rejime yönelik düşmanlık belirtisini bildirmeleri gerekiyordu.

Fakat sadık ve enerjik parti üyeleri, özellikle örgütün *nomenklatura* denilen üst kademelerine yükselenler, maddi ola-

rak tatmin edici biçimde ödüllendiriliyorlardı. İşyerlerinde daha hızlı terfi alıyorlar, daha iyi evlerde oturuyorlar, kırsal kesimde yazlıklarda kalıyorlar, çocuklarını daha iyi okullara gönderiyorlar, özel tıbbi hizmet alıyorlar, sıradan halkın ulaşamadığı ürünlerin satıldığı özel mağazalardan yararlanıyorlardı. Sanayi işçileri arasında farklı ücret sistemi 1930'ların ortasında getirildi ve rejimin sözde temelini oluşturan proletaryanın içinde bir hiyerarşi yarattı. Bu süreç Ağustos 1935'te bir gece, altı saatlik vardiyada normal miktar olan 7,3 tonun çok üzerinde, 102 ton çıkaran kömür madeni işçisi Aleksey Stahanov'un kahramanlıklarına ilişkin bir kampanyayla başladı. Stahanov'un sadece çok sıkı çalıştığı için değil, aynı zamanda daha etkin madencilik yöntemleri tasarladığı için bu kadar üretken olduğu söyleniyordu. Yetkililer, Stahanov'un performansından önce özelikle dinlendirildiğini ve iyi beslendiğini açıklamadılar. Hükümet bu kez, geniş bir ücret farklılığına yol açacak şekilde parça başına ücret uygulaması başlatarak üretkenliği daha da artırmaya karar verdi. Stalinci sistemin ikinci dayanak noktasını oluşturan teşviklerin sistemin kalıcılığını açıklamaya yardımcı olduğu kuşkusuzdur.

Stalinci sistemin üçüncü dayanak noktası olan gizli polis de diğer ikisi kadar önemliydi. Çarlık Rusya'sında gizli ya da siyasi polis çoğu kez yasadışı yöntemlerle otokratik düzeni sağlardı. Komünist Rusya'da bu görev önce devrimi, daha sonra sosyalist düzeni korumaktı fakat acımasızlık ve ölçek bakımından çarın polisini aşan yöntemler kullanılıyordu. Gizli polis yıllar boyunca çeşitli isimler aldı –Çeka, GPU, OGPU, MVD, NKVD ve KGB– fakat ilkeleri hiç değişmeden kaldı. Devrim en yüksek yasaydı ve adına her ne yapılırsa haklı çıkarılıyordu; karşıdevrimci güçler sosyalizme muhalefetlerinde uzlaşmazdılar ve Sovyetler Birliği'ni zayıflatmak için ellerinden geleni yapacaklardı. Gerçek ya da hayali düşmanlara karşı sonsuz uyanıklık ve terör bu nedenle gerek-

liydi. 1930'larda kurumsallaştırılan terör o kadar yaygındı ki kendisine uygulanmasa bile herkes terör mekanizmasının varlığını ve yetkililer gerekli gördüğü anda uygulanabileceğini biliyordu. Toplumun hiçbir kesimi gizli polisin uyanıklığından kaçamıyordu; hükümete karşı en ufak bir hoşnutsuzluk belirtisi her zaman dikkat çekiyordu.

STALİNCİ TERÖR

Politik terör, bugün hâlâ gizemini koruyan bir olayın ardından en yüksek düzeye ulaştı. 1 Aralık 1934'te Leonid Nikolayev adında, görünüşte muhalif olan, geçmişi sorunlu işsiz bir adam, genel olarak Stalin'in varisi olduğuna inanılan Leningrad parti şefi Sergei Kirov'u öldürdü. Stalin cinayetin arkasında olmakla suçlandı. İkinci dereceden güçlü olmakla birlikte, bulgular yetersizdi. Her ne olduysa, tam da Kirov'un öldürüldüğü gün, Komünist Partisi merkez yürütme komitesi muhalif sayılanlara karşı sıkı önlemler alınacağını ilan etti. Komite, hükümete karşı terörle suçlanan herhangi birini her türlü yasal savunma hakkından yoksun bırakan bir kararname çıkardı. Birkaç saat sonra, sadece polise ve partiye dağıtılan bir kararname daha çıkarıldı. Bu kararnamede hükümet karşıtı terörizmle suçlananların sorgularının hızlandırılacağı (on gün) ve suçlu bulunanların ölüm cezasının derhal infaz edileceği belirtiliyordu. Temyiz başvurusu ya da af dilekçesi yoktu. Kirov'un katledilmesinden tam üç hafta sonra hükümet, Nikolayev'in bir ara Troçki'ye karşı Stalin'in müttefiki olan fakat zaman zaman diktatöre verdiği destekte kararsız davranan Zinovyev'in görüşlerine sempati duyan bir komplonun parçası olduğunu ilan etti. Komplocu olduğu iddia edilen on dört kişi bir tür (gizli) mahkemede yargılandı; hepsine ölüm cezası verildi. Cinayetten dört gün sonra, 29 Aralık'ta Nikolayev idam edildi.

Bu gelişmeler Stalin'in kendi halkına karşı ikinci savaşı denilebilecek sürecin sadece başlangıcıydı. Birincisi kolektifleştirme adı altında gerçekleşmişti. 16 Ocak 1935 günü gizli polis Zinovyev ve Kamenev ile bir süre kadar Stalin'e karşı muhalefete katılmış diğer bazı failleri tutukladı. Gizlice fesat çıkaran bir muhalefet hareketi oluşturmaktan, geçmiş politik sapmalardan pişmanlık belirtirken yalan söylemekten ve Nikolayev'in Kirov'u öldürme kararını "dolaylı olarak" etkilemekten yargılandılar. Yine gizlice yargılandılar ve hapis cezasına mahkûm edildiler. Bu kaygı verici bir olaydı çünkü ilk kez Komünist Parti'nin sadık ve seçkin üyeleri resmen suçlanmış ve yargılanmıştı.

Bir yıl sonra, 1936'da Stalinci liderlik "gizli düşmanlar"ından kurtulmak için parti içinde kapsamlı bir temizlik yaptı. Bu temizlik sonraki iki yıl boyunca tekrarlandı. Partiden atılanların tahmini sayısı 800.000 kadardı. 1936 yılının ağustos ortalarında başkalarının yanı sıra Zinovyev ve Kamenev yargılandılar. Bu kez, doğrudan Troçki'nin rehberliğinde bir "terörist merkez" oluşturmakla suçlanıyorlardı. Sanıkların hepsi suçlarını itiraf ettiler ve hemen kurşuna dizildiler. 1937'nin başında başka kıdemli parti üyeleri de yargılandı. Bu kez suçlamalar daha ağırdı. Sanık sandalyesine oturtulanların Sovyetler Birliği'ni parçalamak için Japon ve Alman görevlilerle komplo hazırladıkları söyleniyordu. Onlar da suçlarını itiraf ettiler. Birkaç ay sonra, çoğu Sovyetler Birliği'ne büyük hizmetlerde bulunmuş bazı askeri liderler gizlice Almanya ve Japonya adına sabotaj yapmaktan yargılandılar. Komplocuların yabancılarla temas kurdukları iddia edilen Kopenhag'daki bir otelin sözde "toplantı"nın yapıldığı tarihten birkaç yıl önce yıkılmış olduğu anlaşıldı. Rus komünizminin ve Sovyet askeriyesinin bu kadar çok sayıda liderinin casus ve hain olduğu iddiası kesinlikle inanılmazdı. Hepsi partiye bağlı, yurtsever insanlardı.

Birkaç istatistik Stalin'in kendi halkına açtığı savaşın kapsamını gözler önüne serer. Stalin'in ölümünden sonra Sovyet hükümetinin açıkladığı bilgilere göre, ordudaki subayların yaklaşık yarısı (35.000) tutuklandı. İçlerinde, 5 mareşalin 3'ü, 15 ordu komutanının 13'ü, 85 birlik komutanının 57'si, 195 tümen komutanının 110'u, 406 tugay komutanının 220'si, 11 savaş komiseri vekilinin tamamı, yüksek askeri konseyin 80 üyesinin 75'i, bütün generallerin yüzde 90'ı ve bütün albayların yüzde 80'i yer alıyordu. Sivil alanda, devlete karşı suç işlediği iddia edilen yüksek görevlilerin sayısı da aynı ölçüde şaşırtıcıydı: 1934'te toplanan On Yedinci Kongre'nin seçme hakkı olan ve olmayan 1966 delegesinin 1100 kadarı; 1937 tarihli Merkez Komitesi'nin 139 üye ve adayının yüzde 70'i. Sanıkların çoğu kurşuna dizildi. Yukarıda belirtildiği gibi, çok sayıda alt düzey parti üyesi tasfiye edildi ve daha sonra ya idam edildiler ya da koşulların çok kötü olduğu (*Gulag*'ın içindeki)[1] zorunlu çalışma kamplarına uzun sürelerle gönderildiler. Çok sayıda sıradan yurttaş da küçük kural ihlalleri yüzünden ya da karşıdevrimci sempatisi şüphesi dışında hiçbir sebep olmaksızın bu kamplara gönderildiler.

Bu kamplarda tam olarak kaç kişinin yok olup gittiği bilinmiyor ancak sayının milyonlara ulaştığı kuşku götürmez. En muhafazakâr değerlendirme bile Ocak 1953'te çeşitli kamplarda, kolonilerde ve "özel yerleşimler"de 5.221.880 yurttaşın bulunduğunu gösterir. Bu sayıyı 10-12 milyona yaklaştıran diğer değerlendirmeler de göz ardı edilemez. *Gulag*'ı yöneten güvenlik güçlerinin Sovyetler Birliği'ndeki en büyük işveren olduğu tartışmasızdır. Kaç kişinin infaz edildiğini ya da kamplardaki feci koşullar yüzünden öldüğünü saptamak zordur fakat bu sayının da muazzam olduğu açıktır. Saygın tarihçiler, resmi politikaların (Stalin'in 1919-1932 arası izlediği tarım politikaları dahil) sonucu olarak ölen bütün insanların sayısı eklendiğinde rakamın 15-20 milyona çıkmasının akıldışı olmadığını öne sürmüşlerdir.[2]

Terör konusunda iki soruyu ele almak gerekir. Masum oldukları apaçık ortada olan insanlar kendilerine yöneltilen suçları işlediklerini neden itiraf ettiler? Gösteri niteliğindeki mahkemeler 1930'ların çarpıcı olayları arasında yer almakla ve tarihçilerin özellikle dikkatlerini çekmekle birlikte, sadece çok az sayıda insanın gerçek anlamda itirafta bulunduğunu belirtmek gerekir. İddiaya göre bu insanlar Komünist Parti içindeki derin politik bölünme tehdidi altındaki devrimi kurtarmak için kendilerini feda etmeye hazırdılar. Bu bölünmeler kamuoyuna yansımış olsaydı insanlar düş kırıklığına uğrayacaklar ve partiyi terk edeceklerdi. Ayrıca sanıklar komünizmin başarısızlıkları ve halkın katlanmakta olduğu muazzam zorluklar için günah keçisi olarak hizmet edebileceklerini düşünmüş de olabilirlerdi. Fakat yakınlarda açılan Sovyet arşivlerinde bulunan bilgiler tutsakların çeşitli fiziksel ve ailelerinin tehdit edilmesi gibi manevi işkencelere maruz kaldıklarını göstermektedir. Muhtemelen aklı başında insanlar gibi davranma yeteneğini kaybetmişlerdi.

İkinci soru daha karmaşık ve tarih öğrencileri için kesinlikle daha önemlidir. Stalin hangi akla hizmet kendi halkına böylesine büyük ölçekli bir şiddet uyguladı? Akıl sağlığının yerinde olmadığını söylemek ikna edici değildir. 1930-1940'larda pek çok önemli konuda akılcı kararlar aldığını biliyoruz. Hiç kuşkusuz güvensiz ve sadist bir kişiydi fakat bunlar akılcı düşünme gücünü kaybetmiş bir adamın zorunlu özellikleri değildir. Stalin aynı zamanda iktidar saplantısı olan bir adamdı ve Beş Yıllık Plan 1933'te sona erdiğinde partinin onu iktidarda tutmak istemeyeceğinden korkuyordu. Ya da belki de her şeyden kuşkulanan Stalin, içgüdüsel olarak yurttaşın devlete tamamen tabi olmasını gerektiren totalitarizm altında, bu durumun katlanılmaz olması gibi basit bir nedenden ötürü herkesin potansiyel hain olduğunu hissediyordu. Bu koşullar altında lider ancak bütün yurttaşların bağımsız dav-

ranamayacak ölçüde teröre maruz bırakılmaları halinde iktidarda güvenle oturabileceğine inanır.

1938 yılında parti üyelerinin tasfiyesi, yurttaşların kitlesel olarak tutuklanmasıyla sona erdi. Çalışma kamplarında tutulan çok sayıda insan serbest bırakıldı ve bazı gizli polis görevlileri hapishanelere ve toplama kamplarına gönderildi; buralarda aylar önce sorguladıkları insanlarla karşılaştılar. Gizli polisin kötülük simgesi şefi Nikolay Yejov görevden alınarak yerine daha az merhametsiz izlenimi veren Lavrenti Beriya getirildi. Beriya, Yejov'u tutuklamıştı. 1939'da Yejov'un infaz edildiği anlaşılmaktadır. Ancak ne Stalin ne de astları dört yıl süren terör kampanyasını reddettiler. Aşırılıklar olduğunu kabul ettiler ama bundan ötürü politikaya geri dönmeye çalışan hainleri ve Troçkicileri suçladılar. Partinin yön değiştirdiği de açıktı. Bunun sebebi muhtemelen terörün ülkeye, hatta partiye onarılmayacak şekilde zarar verdiği sonucuna varmalarıydı. Devlet kurumlarının korkusu ve hemen herkesin güvensizliği öylesine yaygınlaşmıştı ki toplumu bir arada tutan bağların kopması gibi gerçek bir tehlike vardı. Aynı zamanda tasfiye edilen parti üyelerinin yerine geçmeye istekli kişiler bulmanın zorlaştığını gösteren bulgular vardı; insanlar sorumluluk gerektiren konumlara gelmekten korkuyorlardı; bu, hızlı sanayileşmenin hâlâ gündemde olduğu bir dönemde ekonomiye zarar veriyordu.

GÜNLÜK HAYATTA STALİNCİLİK

1930'larda Sovyet yurttaşlarının gündelik hayatı olağanüstü kasvetliydi ve bunun tek sebebi terör değildi. Her şeyden önce her Rus yemeğinin vazgeçilmezi olan ekmek dahil temel mallarda yaygın bir kıtlık vardı. Bir araştırmacı yakınlarda açılan arşivlerde, 1930'ların sonunda Volga bölgesinden bir ev kadınının Stalin'e yazdığı mektubu buldu. Kadın şikâyet

ediyordu: "Gecenin ikisinde gitmek ve sabahın altısına kadar iki kilo çavdar ekmeği almak için beklemek zorundasınız." 1940'ta Almatı'da uzun ekmek kuyrukları oluşuyordu ve "bu kuyrukların yanından geçen biri çoğu kez bağrışmaları, homurtuları, ağız dalaşlarını, ağlamaları ve zaman zaman kavgaları işitebiliyordu." Et, süt, tereyağı ve sebze gibi yiyecekleri, tuz, sabun, gazyağı ve kibrit gibi malları bulmak da zordu. Sürekli giysi sıkıntısı vardı ve satışa sunulan giysilerin kalitesi çok kötüydü. Kendi giysilerini dikmek isteyen yurttaşlar iplik, iğne ve düğme bulamıyorlardı.

Hayat koşulları gündelik hayatın bir diğer yüküydü. Mesela 1940'ta Moskovalıların ortalama hayat alanı dört metrekareden biraz genişti. Üç ya da dört ailenin bir mutfağı ve tuvaleti olan komünal bir apartman katını paylaşması sık görülüyordu. Başka yer olmadığı için, tek bir odada yaşamaya devam etmek için çiftler boşanıyorlardı. 1930'ların başında Sibirya'daki Magnitogorsk'ta yeni kurulan bir sanayi girişiminde çalışan işçilerin yüzde 95'i barakalarda yaşıyordu. 1933'te Ukrayna'da yaklaşık 400.000 kişinin yaşadığı Dnipropetrovsk kentinde hâlâ kanalizasyon sistemi, elektrik ve su dağıtım sistemi yoktu. Daha küçük pek çok şehir en ilkel kamu ulaşım sistemi olan şoselerden yoksundu. 1930'larda holiganlık ve suç o kadar yaygındı ki pek çok kentte yurttaş sokakta yürümekten korkuyordu.

Bu koşullarda Sovyet halkının 1940'larda Almanya'yla savaş gibi ağır bir meydan okumaya dayanabilmesi olağanüstüdür. Adolf Hitler ve Nazi Partisi 1933'te iktidara geldiğinden beri komünizme karşı açık bir ideolojik tehdit oluşturuyordu. Marksizm ve Yahudilik Hitler'e göre Almanya'nın en büyük düşmanlarıydı ve politik kampanyalarında her ikisini de ezmeye, bu hedefe nasıl ulaşacağını tam olarak belirtmediyse de ant içmişti. 1920'lerin büyük bölümünde, Birinci Dünya Savaşı sonrasının iki paryası Sovyetler Birliği ve Almanya,

çeşitli alanlarda işbirliği yapmışlardı. Rapallo Antlaşması'yla (1922) iki ülke ticari ilişkileri geliştirmeye karar vermiş ve kısa süre sonra Sovyetler Birliği gizli bir anlaşmayla, yıllık bir ücret ve Rus askerlerine eğitim verilmesi şartıyla Alman ordusunun kendi topraklarında askeri tatbikat yapmasına izin vermişti. Hitler şansölye olduğunda Bolşevikler yeni rejimin uzun süremeyeceğine ve izlediği gerici politikaların, sonunda komünizm davasına yarayacağına inanıyorlardı. Stalincilerin iddia ettikleri gibi Hitler, Nazizme karşı başarılı bir devrim sahneleme noktasına gelecek kadar radikalleştirilen işçi sınıfıyla uzlaşmaz biçimde çatışan aşırı gerici bir programı uygulamaya girişti. Çok geçmeden Sovyetler kendi çözümlemesindeki kusurları fark etti.

1930'ların ortasında Hitler'in Almanya'daki işçi sınıfı hareketini ezdiği, Nazizmin diğer ülkelerde, en çok da İspanya'da sola ve demokrasiye yönelik potansiyel bir tehdit olduğu ve daha da kötüsü, Hitler'in Sovyetler Birliği'ne de zarar verebilecek yayılmacı hırslara sahip olduğu açıktı. 1930'ların sonunda Batılı güçler ve Sovyetler Birliği Nazizmin yayılmasını durdurmak için ortak bir politika izlemeye çalıştılar fakat aralarındaki güvensizlik çok büyüktü. İngiliz ve Fransız devlet adamları Almanya'dan, fakat aynı zamanda Stalin'in sanayileşme ve kolektifleşme gaddarlığının her zamankinden daha tehdit edici olduğu komünizmin yayılmasından korkuyorlardı. Stalin ise Batılı liderlerin Hitler'le birlikte Sovyetler Birliği'ni vurmaya hazırlandıklarından kuşkulanıyordu. Sonunda Stalin, Almanya'nın kendi ülkesi için daha az tehlikeli olduğunu hesapladı ve 23 Ağustos 1939'da Nazi-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nı imzaladı. Bu anlaşma, aralarında coşkulu radikallerin de bulunduğu pek çok insan tarafından o zamana kadar savunulan her şeye dehşet verici bir ihanet olarak görüldü. Pakt, Hitler'in Polonya'ya saldırmasına imkân verdi. Pakt kapsamında yapılan gizli anlaşmalar Polonya'nın

yenilgisinden sonra Doğu Avrupa'nın Almanya ile Sovyetler Birliği arasında paylaşılmasını öngörüyordu. Finlandiya, Estonya ve Letonya Rusya'nın nüfuz alanına bırakılıyor ve Ruslara Besarabya'nın ilhakı için açık çek veriliyordu. 1 Eylül günü Hitler Polonya'ya saldırdı ve üç hafta sonra gizli anlaşmalar yürürlüğe konuldu. İngiltere ve Fransa Hitler'in iştahının tatmin edilemez olduğunu hissederek Almanya'ya savaş ilan ettiler, böylece İkinci Dünya Savaşı başladı.

Sonraki iki yıl içinde Hitler peş peşe askeri zaferler kazanarak Orta ve Batı Avrupa'nın efendisi oldu. Avrupa'da boyun eğdiremediği büyük güç, 1940'ın yaz ve sonbahar aylarında yaşanan Britanya Savaşı sırasında Alman hava kuvvetlerine ağır darbeler indirerek Hitler'in adayı fethetme planlarından vazgeçmesini sağlayan İngiltere'ydi. Hitler ilgisini İngiltere yerine doğuya yöneltti. Hitler'in doğuya yığınak yaptığını gösteren bulgulara, Winston Churchill ve diğerlerinin Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmak üzere olduğuna dair çeşitli uyarılarına rağmen Stalin başka yöne bakıyordu. Hitler'in ihanet edeceğine inanmıyordu. 21 Haziran 1941'de Alman ordusundan firar eden bir askerin ordunun 22 Haziran sabahı erken saatlerde Rus sınır birliklerine saldıracağını söylediği bildirildiğinde, Stalin raporu açık bir provokasyon olarak göz ardı etti ve komutanlarına dikkatli olmalarını fakat harekete geçmemelerini emretti. Alman saldırısı tam da firari askerin dediği gibi başladığında, Stalin dehşete kapılarak neredeyse felç oldu ve bir hafta hükümeti yönetme yeteneğini kaybetti.

Alman ordusu durdurulamıyordu. Zırhlı birlikler, strateji, taktik ve kararlılık bakımından Sovyet ordusu karşısında kolayca üstünlük kazandı. Ukrayna'da fatihlerin yönetiminde hayatın Stalin tarafından yönetilmeye tercih edilebilir olduğuna inanan yüz binlerce sivilin yanı sıra askerler de Almanların safına geçtiler. Bir ay içinde Alman ordusu General von

Bock'un komutasında büyük bir direnişle karşılaşmadan 800 kilometre ilerledi. Ekim ortalarında Alman ordusu Moskova kapılarına dayandı ve ekimin 15'inden 19'una kadar Stalin bir sinirsel çöküş daha yaşadı. O sırada Almanlar 60 milyon Rus'un (nüfusun yaklaşık yüzde 30'u) yaşadığı, ülkenin kömür rezervlerinin üçte ikisinin ve demir cevherinin dörtte üçünün bulunduğu geniş bir bölgeyi denetim altına almıştı. Kızıl Ordu ağır kayıplara uğradı: Binlerce Rus tankı, topu ve uçağı tahrip edilmiş ya da ele geçirilmiş ve savaşın ilk dört ayında can kayıplarının sayısı 3 milyonu aşmıştı.

İkinci sinirsel çöküşün ardından Stalin, savaşan ülkenin olağanüstü etkin lideri olarak ortaya çıktı. Halkın yurtseverlik duygularına hitap ederek Rus milliyetçiliğinin çeşitli sembollerini canlandırdı, askeri strateji ve taktiklerde ustalaştı, ordunun yeniden örgütlenmesini sağladı ve sanayiyi askeri ekipman imalatı için yeniden yapılandırdı. İngiltere'yle ve ABD'yle yakın ilişkiler kurdu. Her iki ülke Sovyetler Birliği'ne büyük miktarda yardım gönderdi. Önceki askeri ve diplomatik başarılarının gösterdiği ölçüde yenilmez bir lider olmadığı anlaşılan Hitler'in durumu da Stalin'e yardımcı oldu. Hitler'in en büyük hatalarından biri, potansiyel müttefiki olan Ukraynalılara aşağı ırk olarak davranması ve onları bir yıl içinde Alman birliklerini vahşi partizan saldırılarına maruz bırakan can düşmanlarına dönüştürmesi oldu. 1942 yılının ekim ayında partizan birlikler Alman hatlarının gerisindeki ormanların yüzde 75'inde faaldi ve bir yıl içinde Rusya savaş mıntıkasındaki bütün Alman birliklerinin yaklaşık yüzde 10'u partizanlar tarafından durduruldu. Hitler, Napolyon'un 1812'de uğradığı yenilgiden ders almamıştı. Rus kışı bir kez daha tuzak haline geldi; Alman ordusu askerlerin aşırı soğuğa dayanmalarını sağlayacak giysilerden yoksundu, Alman zırhlıları karda, buz çözüldüğünde çamurun içinde olağan hızda ilerleyemiyordu. Almanlar Avrupa

Rusya'sının geniş bölgelerini fethetmiş fakat en önemli iki kenti, Moskova ve Leningrad'ı ele geçirememiş ve Güney Rusya'da ilerlerken ulaşım hatlarını aşırı derecede uzatmak zorunda kalmıştı. Sonuçta Hitler, Sovyet askerlerinin moralini ve savaş yeteneğini yanlış değerlendirmişti. Stalin'in zaman zaman askerlerin savaş alanından kaçmalarını önlemek için (cephe hattının gerisine birlikleri gözetim altında tutan makineli tüfekçiler yerleştirmek gibi) sert yöntemler kullandığı doğrudur fakat insanlar bir kez vatan savunması yaptıklarına ikna olduklarında olağanüstü bir cesaretle savaşıyorlardı.

Savaşın en büyük sınavı Avrupa Rusya'sının güneydoğu bölgesinde, Volga nehrinin sağ şeridinde, yaklaşık 500.000 kişinin yaşadığı sanayi kenti Stalingrad'ın dışında 1942 sonbaharında başladı. Kent askeri bakımdan fazla önemli değildi fakat Hitler esas olarak isminden ötürü kenti ele geçirmeyi saplantı yapmıştı. Görünüşe bakılırsa kentin düşüşünün Ruslara ağır bir psikolojik darbe indireceğine inanıyordu. Ne var ki Ruslar kenti var güçleriyle savunuyorlardı. Kısa sürede Almanların saldırmakla hata ettikleri anlaşıldı. *Wehrmacht* generalleri, Hitler'i Staingrad'dan daha güvenli hatlara çekilmeye zorladılar fakat Hitler uyarıları dikkate almadı. Genelkurmay başkanı Franz Halder'i görevden aldı, Altıncı Ordu komutanı General Friedrich Paulus'a direnmesini, hiçbir koşulda geri çekilmemesini ve teslim olmamasını emretti. Dört ay içinde bütün savaşın en şiddetli çatışmaları yaşandı ve 31 Ocak 1943'te Sovyet birliklerinin kuşattığı, gıda, cephane ve kışlık giysi sıkıntısı çeken Paulus'un teslim olmaktan başka seçeneği kalmadı. Bu Almanya'nın en büyük askeri yenilgisi ve savaşın gidişatında dönüm noktasıydı. Savaş iki buçuk ay daha sürdü fakat Hitler'in Sovyetler Birliği'ne saldırmakla ölümcül bir hata yaptığı artık anlaşılmıştı.

STALİN'İN SON YILLARI

Sovyetler Birliği'nin Nazi Almanya'sının yenilgisine katkısı Stalin'in ve genelde ülkenin itibarını artırdı; on yıllar boyunca savaş deneyimi pek çok yurttaş tarafından hayatlarının en zorlu ve gurur verici olayı olarak görüldü. Fakat ödenen bedel dehşet vericiydi. 8 milyon askerin ve 15 milyondan fazla sivilin hayatını kaybettiği saptanmıştır. Avrupa Rusya'sında belki 25 milyon insan Alman ordusu nedeniyle evlerini kaybetti. Tahıl üretimi üçte iki oranında, tüketici malları üretimi daha da fazla düştü. Fakat Stalin savaş öncesinde izlediği başarısız ekonomi politikasını bırakmayacaktı. Savaş sırasında hükümet özel çiftçiliği kısmen hoşgörüyle karşılamıştı; ancak savaştan sonra bu toprakların kolektiflere iade edilmesi emredildi. Tüketici malları kıtlığına gelince, birkaç istatistik durumu ortaya koyar. Savaş sonrası ilk yıllarda yılda sadece 63 milyon çift deri ayakkabı üretiliyordu. Bu sayı 1940'ta 211 milyon kadardı. Çelik üretimi üçte bir, petrol yüzde 40 ve yün kumaş yüzde 50'den fazla azalmıştı.

Pek çok Rus yapılan fedakârlık ve kahramanlığın liderlerini, 1930'larda ülkeye dayattığı ekonomik ve politik denetimleri gevşetmeye yönelteceğini umuyordu. Stalin bu umudu hemen boşa çıkardı. 9 Şubat 1946'da, savaş sonrası dönemde yaptığı ilk büyük konuşmada Rusya'yı tehdit etmeye devam eden emperyalist tehlike dikkate alındığında, ülkenin en az üç ya da dört Beş Yıllık Plan'dan geçmesi gerekeceğini, Sovyetler Birliği'nin "her türlü beklenmedik olay"la yüz yüze gelebileceğini ilan etti. Konuşmayı yaşlı bir Rus'un evinde dinleyen Amerikalı bir diplomat, Stalin'in dediklerini işitince ev sahibinin "başını masanın üzerine yasladığı kollarına dayayıp öylece kaldığını" hatırlıyordu. Bu dinleyiciye göre, konuşma "savaş sonrası dönemde daha iyi bir hayat umudunun sonu" demekti. Adamın kaygıları doğru çıktı. Stalin vakit kaybetmeden 1930'ların sert politikalarına döndü.

Savaş sonrası dönemin ilk kurbanları savaşta bir süre resmi görevli ya da savaş esiri olarak ülke dışında bulunan çok sayıdaki Rus oldu. Sovyet yetkililer, ekonomi meselelerine ya da yurttaşlık haklarının ve politik özgürlüğün avantajlarına ilişkin yabancı fikirlerin bu insanlara bulaşmasından korkuyorlardı. Ülkeye dönenler gizli polis tarafından sıkı biçimde sorgulandılar; pek çoğu çalışma kamplarına gönderildi. Bazılarının başına daha kötüsü geldi: Ülkeye ayak bastıkları anda yakalanıp kurşuna dizildiler. Etnik azınlıklara mensup bütün gruplar, içlerinden bazıları Almanlarla işbirliği yaptıkları için *Gulag*'a sevk edildi. 1947 ve 1948'de hükümetin başlattığı bir anti-Semitik kampanyayla Yahudi yazarlar ve sanatçılar tutuklandı. İdeolojik meselelerden sorumlu Merkez Komitesi sekreteri Andrey Jdanov yönetiminde 1930'larda uygulanan her türlü denetim edebiyat ve sanat alanına dayatılarak, yaratıcı insanlar yaptıkları her işte parti çizgisini yansıtmaya zorlandı. Ekonomi politika da savaş öncesine döndü. Bunun anlamı tüketici mallarını ihmal ederek ağır sanayiye ağırlık verilmesiydi. Bu seferki savaş çığlığı, üretimde Batı'yı yakalayıp geçmek ve ABD'nin savaş sırasında geliştirerek çatışmayı bitirmek için Japonya'ya karşı kullandığı atom bombasını mümkün olduğu kadar kısa süre içinde üretmekti. ABD kısmen bu bomba sayesinde süper güç olmuştu. Rusya da ne pahasına olursa olsun bu statüyü kazanmak zorundaydı.

Sovyetler Birliği ile Batı arasındaki ilişkiler savaş sırasında düzelmişti fakat her iki taraf da diğerine olan güvensizliğinin tam olarak üstesinden gelemedi. Komünistler Batı'ya 1942 ve 1943'te Almanlara karşı ikinci bir cephe açamadığı için öfkeliydiler ve Churchill ile Roosevelt'in Almanya ile Rusya'nın karşılıklı kan dökmelerine izin vererek saldırıyı kasten ertelediklerine inanıyorlardı. Bu arada Churchill ve daha az ölçüde diğer Batılı liderler, Stalin'in devrimci sosyalizmi ihraç etmeye kararlı olduğuna inanmayı sürdürdüler. Stalin ise savaştan

sonraki yegâne amacının Doğu Avrupa'da Rusya'yı yeni saldırılardan korumak için bir güvenlik alanı kurmak olduğunu öne sürüyordu. Fakat Stalin bir kez Polonya, Doğu Almanya, Romanya, Bulgaristan ve nihayet Macaristan ile Çekoslovakya'da bir dayanak noktası edindiğinde, bu ülkelerin rejimlerine Sovyetler Birliği'ne çok benzeyen –"Halk demokrasileri" olarak bilinen– totaliter bir sistem dayattı. Uzun yıllar boyunca komünizme karşı Kassandra rolü oynayan Churchill, Mart 1946'da Missouri, Fulton'da yaptığı ünlü konuşmada, "Baltık'taki Stettin'den Adriyatik'teki Trieste'ye" kadar uzanan "bir demir perde kıtanın üzerine inmiştir" iddiasında bulundu ve ABD ile İngiltere arasındaki işbirliğini "her türlü hırs ve macera ayartısı"nı henüz küçükken ezmeye zorladı. Bu sözlerle Stalin'in yayılmacı hayalleri olarak gördüğü şeyi kastettiği gayet açıktı. Bu konuşma Soğuk Savaş'ın resmi başlangıcı oldu. Bu sert çatışma 44 yıl sürdü ve genellikle komünist/totaliter dünya ile kapitalist/demokratik dünya arasındaki ekonomik, politik ve askeri rekabetlerle sınırlı kaldı. Her iki taraf da bizzat yorumladığı kendi ulusal çıkarlarını korumakla birlikte, ideoloji de bu çatışmada önemli bir rol oynadı. Her iki taraf temelden farklı iki dünya görüşünü temsil ediyordu: Biri, ilkeleri mükemmel biçimde uygulanmasa da serbest girişim, kişisel özgürlükler ve hükümete halk katılımını savunuyordu; diğeri ise ilkeleri mükemmel biçimde uygulanmasa da tek parti yönetimini, üretim araçları üzerinde kamu mülkiyetini, bütün kurumlar üzerinde devlet denetimini, ekonomik ve toplumsal eşitlikçiliği savunuyordu.

Stalincilik, son nefesini verene kadar beklenildiği gibi davrandı. 1947'den beri Sovyet liderliği anti-Semitizm'i kışkırtmıştı. Aslında bu önyargı, 1920'lerden beri zaman zaman resmi politika olarak yüzeye çıkmıştı. Ancak bu kez muhtemelen Rus Yahudileri arasında yeni kurulan İsrail devletine duyulan sempatinin bir sonucu olarak çok daha şiddetliydi. Sovyetler

Birliği önceleri Yahudi devletinin kurulmasından yanaydı fakat İsrail'in Ortadoğu'da bir Sovyet karakolu olmayacağı anlaşıldığında, Stalin'in tutumu ansızın değişti. Muhtemelen Yahudilerin İsrail'i desteklemelerine izin verilirse diğer azınlıkların kendi ulusal hareketlerini desteklemelerini önlemenin çok zor olacağından korkuyordu. Sebep ne olursa olsun, hükümet Yahudilerin yükseköğrenim kurumlarına girişlerine katı kotalar getirdi, Moskova'daki Yiddiş tiyatrosunu kapattı ve Siyonistleri hain ilan etti. Bütün bu belirtilerin en uğursuzu, Ocak 1948'de ünlü Yiddiş oyun yazarı Solomon Mikhoels'in Stalin'in verdiği emirle öldürülmesiydi.

Dört yıl sonra, Stalin'in ülkedeki bütün Yahudileri –yaklaşık 2,3 milyon kişi– Sibirya'ya sürmeye niyetlendiğine dair geniş çapta itibar edilen dedikodular çıktı. Daha sonra, Ocak 1953'te hükümet çoğu Yahudi ismi taşıyan 13 hekimin, aralarında Andrey Jdanov'un da bulunduğu önemli liderleri öldürmek için tıbbi yöntemler kullandıkları ve aynı zamanda "SSCB'nin öncü kadrolarını yok etme"yi planladıkları için yıkıcılar ve teröristler olarak tutuklandığını açıkladı. Yetkililer hekimlerin bu alçakça işi kotarma başarılarının sorumluluğunu, komünizm düşmanlarını engellemek için yeterince azimli olmadıkları iddia edilen güvenlik polisine yüklediler. Sovyet seçkinleri arasında pek çok kişi Stalin'in parti üyelerine yönelik yeni bir tasfiyeye girişmek istediğinden ve hekimlere yöneltilen suçlamaların parti saflarına yönelik benzer bir temizliğin bahanesi olarak kullanılacağından korkuyordu.

Fakat ülke yeni bir çalkantıdan esirgendi. 5 Mart 1953 günü yetmiş üç yaşındaki Stalin beklenmedik biçimde ödü. Rusya'nın uzun tarihinde sıklıkla görüldüğü gibi, hükümdarın ölümü ihanet sorularına yol açtı. Belki de bunun sebebi Rusya'daki insanların kendi hükümdarlarına Tanrısal özellikler atfetmeleriydi. Bu yüzden Stalin gibi yaşlı, sağlık sorunları olan, birkaç yıl önce kalp krizi geçirmiş bir adamın

doğal yollarla ölme ihtimalini kabul etmeye hazır değildiler. Aynı zamanda Stalin'in derin bir antipatiye yol açtığını, bazı astlarının onun hızla ortadan kalkmasını arzuladıklarını da kabul etmek gerekir. Bununla birlikte, Stalin'in son saatlerini kuşatan bazı gizemli koşullar olsa da, doğal olmayan nedenlerle öldüğüne ilişkin bulgular yeterli değildir.

9.

REFORM, DURAKLAMA, ÇÖKÜŞ

Otuz sekiz yıl boyunca Sovyet liderler Stalin'in mirasına sahip çıkmaya çalıştılar. Fakat bu basit bir Marksçılık-Lenincıliğe bağlılık meselesi değildi. Kuşkusuz, Stalin Bolşeviklerin 1917'de belirledikleri hedeflerin çoğuna ulaşmıştı: Üretim araçlarının mülkiyetini devlete aktarma görevini tamamlayarak Rusya'ya bir tür sosyalizmi dayatmış ve ülkeyi modernleştirerek onu başat biçimde endüstriyel ve okuryazar bir topluma dönüştürmüştü. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı sırasında ülkeye önderlik ederek ve 1949'da atom bombasını başarıyla test ederek Lenin'in 1917'deki hayallerinin ötesinde bir şey başarmıştı. Sovyetler Birliği'ni büyük dünya güçleri düzeyine çıkarmış, askeri güç bakımından onu ABD'nin rakibine dönüştürmüş, böylece bütün dünyayı etkilemişti.

Fakat bu başarılar beraberinde ağır bir bedel getirdi. Hükümet geniş mali ve insani kaynakları, yeterince desteklenmeyen, kötü yönetilen ve yolsuzluklarla dolu sivil kesimi ihmal ederek askeri hizmetlere ayırdı. Sonuç olarak, halkın çoğunluğunun başından beri çok düşük olan hayat standardı diğer sanayileşmiş ülkelerin çok gerisinde kaldı. Ayrıca

savaş sonrası dönemin başlarında diktatörlüğün baskıcı tavrı gevşemedi ve güvenlik güçlerinin her an yeni bir terör dalgası başlatabileceği korkusu halk arasında kayıtsız bir ruh hali yarattı. Çoğu insan hükümete ve hâkim ideolojiye olan güvenini kaybetti. 1953 yazında bu ruh halinin Rusya'daki ve bazı uydu ülkelerdeki yetkililere yönelik açık düşmanlığa dönüşmekte olduğunu gösteren belirtiler vardı. Çeşitli esir çalışma kamplarında isyanlar patlak verdi (en kanlı isyanlardan biri Vorkuta'da gerçekleşti), Çek kenti Pilsen'de ve Doğu Almanya'da daha büyük ölçekte karışıklıklar oldu. Stalin'in büyük sorunlarla bunalan ardılları, bir yanda reform ve liberalleşme, öte yanda denetimi sıkılaştırma arasında gidip geliyorlardı. Her iki yaklaşım da başarısız oldu. Stalin'in ölümünü izleyen yirmi beş yıl içinde, sosyalist deneyimin maddi ilerleme ve toplumsal uyum vaatlerini yerine getiremediği açığa çıktı. Nihayet 1991'de bu deneyim 1917'de çarlığın çöküşünden daha hızlı ve daha kansız biçimde çöktü.

Stalin'in yerine geçen liderler hemen kapsamlı bir reform çizgisi oluşturdular fakat ideolojik bağlılıkları ve iktidarı kaybetme korkuları yüzünden temkinli bir tutumla ilerlediler. Ekonomik ve politik kurumları zayıflatabilecek her türlü girişimden kaçındılar. Her durumda liderler, temel sorunları ele almadan önce Stalin'in partinin, dolayısıyla ülkenin başına geçecek ardılları hakkında karar vermek zorundaydılar. 1924'te Lenin'in ölümünden sonra olduğu gibi, ardılı belirlemek için uyulacak hiçbir kural yoktu. Liderler, politik iktidarın beş kişiden (Georgiy Malenkov, Lavrenti Beriya, Vyaçeslav Molotov, Kliment Voroşilov ve Nikita Kruşçev) oluşan kolektif bir liderliğin elinde olduğunu ilan ettiler; yeni yöneticiler eşit olduklarını kanıtlamak için saçma yöntemlere başvurdular. Resmi bir görevden Kremlin'deki bürolarına döndüklerinde, arabalarından çıkarken bütün kapıların aynı anda açılmasını

sağlıyorlardı. Bu sadece insanları, hükümetin zirvesinde işlerin yolunda gittiğine ikna etmek için tasarlanan dışa dönük bir gösteriydi. Aslında bu liderler yıllardır şiddetli bir iktidar mücadelesi veriyorlardı. Özellikle Beriya'nın rakiplerinin önünde gittiği görülüyordu fakat kapsamlı reformlar için baskı yapmakla birlikte Stalin'in en kötü aşırılıklarına fazla bulaşmıştı. 1953 yılının sonunda Beriya gizemli bir şekilde ortadan kayboldu. Kremlin'de mi öldürüldüğü, yoksa polis karargâhının bodrumunda gizlice infaz mı edildiği belli değildir. Politik konumunu kaybettikten sonra fiziksel olarak ortadan kaybolan son Sovyet lideriydi. Tek başına bu bile önemli bir ilerlemeydi.

İsmen ülkeyi kolektif liderlik yönetiyor olsa da iki kişi, Başbakan Malenkov ile Komünist Parti Merkez Komitesi birinci sekreteri Kruşçev başat şahsiyetlerdi fakat onlar da kısa süre sonra devrildiler. Ancak birbirleriyle dalaşmadan önce liderler, polis rejimini gevşetmenin sadece ülkeyi sakinleştirmek için değil, aynı zamanda güvenlik güçlerine karşı kendilerini korumak için de zorunlu olduğu konusunda anlaşmışlardı. Stalin'in ölümünü izleyen haftalar içinde çalışma kamplarındaki tutsaklar için sınırlı af çıkardılar, Doktorlar Komplosu'nun şüphelilerden işkence yoluyla alınan sahte bilgileri temel aldığını ilan ettiler ve Stalin'in keyfiliği yerine "sosyalist yasallık" olarak bilinen bir sistem vaat ettiler. 1955 yılında Kruşçev en yüksek otorite kademelerinde süren sonsuz entrikalardan galip çıktı; fakat birkaç yıl sonra o da başlıca rakipleri tarafından Moskova'daki iktidar merkezinden uzaklaştırıldı. Yeni politik kültürün bir diğer kanıtı olarak, kaybedenler tasfiye edilmediler ya da cezaevine gönderilmediler. Malenkov, Kazakistan'daki bir hidroelektrik santralinin müdürlüğüne atandı. Diğer yüksek görevliler de benzer biçimde alt kademelere indirildiler.

STALİNSİZLEŞTİRME

Kruşçev uzun bir dönem (yaklaşık sekiz yıl) ülkeyi yöneten, Sovyet tarihinde kalıcı ve önemli bir iz bırakan Stalin'den sonraki ilk liderdi. 1894'te köylü bir ailede dünyaya gelen Kruşçev 1918'de Komünist Parti'ye katıldı ve sürekli yükseldi; 1930'ların sonunda Ukrayna parti örgütünün birinci sekreterliğine getirildi. Zeki ve cin fikirli biri olan Kruşçev, kendini kaba bir dille ifade eden hırçın ve gürültücü bir adamdı. Katı bir tutumla komünizme inanıyordu, aşırı hırslıydı; Stalin'in her emrini sadakatle yerine getiriyordu. Bazı durumlarda vicdan azabı çektiğini gösteren bulgular vardır fakat zamanında asla itirazda bulunmadı. Sessizliğini açıklama tarzı öğreticidir. Hükümet başkanı olduğu sırada bir toplantıya başkanlık ederken, biri neden kimsenin Stalin'in suçlarına itiraz etmediğini sordu. "Kim sordu o soruyu?" diye bağırdı Kruşçev, sert bir sesle. Kimseden çıt çıkmadı. "İşte yanıt," dedi Kruşçev. "Biz de aynı şekilde korkuyorduk."

Fakat Kruşçev *Prezidyum*'da "bir numara" olduğunda, Sovyet tarihinin en önemli ve çarpıcı dönüşlerinden birini, Stalinsizleştirme politikasını başlattı. Kruşçev diktatörlük niteliğindeki yönetim sistemini ortadan kaldırmak ya da Marksçılık-Lenincilik hedeflerinden vazgeçmek istemiyordu. Ayrıca Stalin'e karşı kampanya yürütmesinin sebepleri hakkında da bazı soru işaretleri vardır. Belki de Kruşçev 1954'e kadar terörün bütün boyutlarını bilmiyordu ve Stalin'in işlediği suçların ayrıntılarını öğrendiğinde gerçekten dehşete kapılmıştı. Kitlesel terörün ülkenin ekonomik ve toplumsal hayatında ters etki yarattığını, çünkü insanların sorumluluk üstlenmelerini ya da yaptıkları işte inisiyatif almalarını önlediğini anlamış olması da muhtemeldir. Ayrıca Kruşçev muhtemelen Stalinci suçların maskesini düşürmenin politik bir dinamit etkisi yaratacağını ve kendi konumuna önemli bir katkı sağlayacağını hissediyordu. Sebep her ne olursa

olsun, Şubat 1956'da toplanan Yirminci Kongre'de dört saat süren gizli bir konuşma yaparak 1930 ve 1940'larda yaratılan dehşetin şaşırtıcı ayrıntılarını ortaya koydu. Bütün yapılanlardan ötürü Stalin'i suçladı; onun en büyük suçu işlediğini, "birey kültü"nü yarattığını söyledi. Açıksözlülüğüne rağmen Kruşçev 1930'larda yapılan kötülüklerin Marksçılık-Lenincilik özünde doğruluğunu, Sovyet yönetim sisteminin geçerliliğini ya da onun bütün diğer hükümet biçimlerine üstünlüğünü etkilemeyen bir sapma olduğunu vurgulamak için aşırı çaba gösterdi. Konuşmasının sonunda şunu ilan etti: Kongre "partinin sarsılmaz birliğini, Merkez Komitesi'nin çevresinde toplandığını ve komünizmi inşa etme görevini sarsılmaz bir iradeyle yerine getireceğini yeni bir güçle ifade etmiştir". Bu sözler üzerine delegeler ayağa kalktılar ve bu yorumu "coşkulu ve uzun alkışlar"la selamladılar.

Ancak Kruşçev'in konuşması delegeleri şaşırtmıştı. Görünüşe bakılırsa terörün bu kadar büyük olduğunu bilmiyorlardı ve yapılan açıklamaların ülkeyi istikrarsızlığa sürüklemesinden korkuyorlardı. Özetle, konuşma bomba etkisi yarattı; özellikle merak uyandıran ve korkutan şey, Stalin'in en yakın çalışma arkadaşlarında yarattığı dehşet duygusuna ilişkin betimlemelerdi. Kruşçev kongreye ülkenin en yüksek politik organı *Politbüro*'dan Nikolay Bulganin'in bir keresinde ona, Stalin'i ziyaret eden hiç kimsenin kendini güvende hissetmediğini söylemişti. "Bazen birisi Stalin'in daveti üzerine, bir dost olarak onun yanına gider," demişti Bulganin, "Stalin'le otururken, buradan sonra nereye, evine mi yoksa hapishaneye mi gönderileceğini bilmez". Sovyetler yönetimi Kruşçev'in konuşmasının yayımlanmasını önlemek için her türlü önlemi aldı; fakat birkaç gün sonra konuşmanın çevirisi *New York Times*'taydı, Sovyetler Birliği'ndeki partililer ve entelijansiya arasında yayılmaya başladı. Konuşma ülke içinde ve belki de daha fazla yurtdışındaki komünistler arasında önemli ölçüde

vicdan muhasebesine yol açtı ama insanların Kruşçev'e tepki duyduklarına inanmak için sebepler vardır.

Stalinsizleştirme politikası çeşitli biçimler aldı. Birkaç yıl içinde *Gulag* sakinlerinin çoğu (4,5 milyon kadar insan) serbest bırakıldı, sahte suçlardan sanık durumuna düşen çok sayıda yurttaşın (bazı değerlendirmelere göre 8-9 milyon kişi) itibarı iade edildi ve güvenlik polisi operasyonlara asla son vermediyse de çok daha az görünür hale geldi. Hükümet, denetimlerini önemli ölçüde gevşetti. Bu gevşetme "buzların çözülmesi" olarak bilinen duruma kadar sürdü. Aleksandr Soljenitsin, Vladimir Dudintsev gibi yazarların eserleri, Sovyet gerçekliğinin görünmeyen yönlerini açığa çıkarmalarına rağmen yayımlanabiliyordu. Grafik sanatlarda ve sinemada da hükümet yeni ifade biçimlerine daha hoşgörülüydü. Her iki alanda da gelişme oldu fakat yetkililer buzların çözüldüğü alanı sınırladılar. Nitekim Boris Pasternak, Bolşevik Devrimi'ni eleştiren romanı *Doktor Jivago*'yu (1957) ancak ülke dışında yayımlatabildi. Yazarın 1958'de Nobel Edebiyat Ödülü'nü almasına izin verilmedi. Kruşçev, Sovyet kurumlarını ve değerlerini yeterince desteklemediklerini düşündüğü yazarlara sık sık verip veriştirdi. Zaman zaman, özellikle modernist ve soyut ressamların hoşlanmadığı sanatını sert ve kırıcı sözlerle kınadı.

Dış ülkelerdeki komünistler gibi Rus halkı da Stalinci terörün en kötü taraflarının sona ermesinden hoşnuttu. Moskova'da, Yugoslavya lideri Tito'nun Lenin ve Stalin'in mumyalarının konulduğu mozoleyi ziyaret ettiğinde Stalin'i değil, sadece Lenin'i görecek şekilde eliyle bir gözünü kapayarak selam verdiğine dair fıkralar anlatılıyordu. Stalin'in birey kültüne karşı başlatılan kampanya 1961'de toplanan Yirmi İkinci Kongre'de en yüksek ve en tuhaf noktaya ulaştı. Çalışma kamplarında uzun yıllar geçiren eski parti üyesi Dora Lazurkina bir ara kürsüye çıktı ve her zaman "kalbinde taşı-

dığı" Lenin'e büyük bir saygı duyduğunu söyledikten sonra İlyiç'e (Lenin) danıştığını ve onun kendisine, "Partiye bu kadar sorun getiren Stalin'le yan yana olmak benim için hiç hoş değil," dediğini ilan etti. Bunun üzerine kongre derhal bir önergeyi oylayarak "Josef Stalin'in tabutunun yer aldığı lahdin mozolede tutulmasının uygunsuz olduğuna" karar verdi. Karar metninde Stalin'in "Lenin'in emirlerini ağır biçimde ihlal ettiği, iktidarı kötüye kullandığı, dürüst Sovyet insanlarına kitlesel baskı uyguladığı ve birey kültü döneminde çeşitli eylemlerde bulunduğu" belirtiliyordu. Ertesi gün Stalin'in naaşı bulunduğu yerden alınıp Kremlin Duvarı yakınlarındaki mozolenin arkasında bir yere gömüldü.

Kruşçev ekonomide de reform yaptı. 1953'ten beri Sovyet liderleri ulusal ekonomiyi nasıl harekete geçirecekleri konusunda uzun süredir tartışıyorlardı. Çeşitli eleştirel sorular gündeme alındı: Hükümet ağır sanayinin geliştirilmesini mi vurgulamalıydı, yoksa tarımsal üretime ve arzı hâlâ yetersiz olan tüketici mallarına mı ağırlık vermeliydi? Soğuk Savaş'ın getirdiği gerilimler ışığında zorunlu görülen askeri inşaya ulusal bütçeden ne kadar pay ayrılmalıydı? Bu konular, Stalin'in hatalı iktisat politikalarının ve İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı hasarın, özellikle şiddetli bir kuraklığın neden olduğu korkunç 1946-1947 kıtlığının sonucu olarak zayıflayan bir ekonomik zeminde tartışıldı. 1949'da çiftçilerin gelirleri 1928 düzeyinin yaklaşık yüzde 50'sine inmiş, 1953'te bu düzeyin sadece yüzde 6'sı kadar artmıştı. Savaştan hemen sonraki dönemde sanayideki iyileşme daha hızlı olmuştu fakat bu alanda da ciddi eksikler vardı. 1951'de ayakkabı endüstrisi kişi başına bir çiftten az ayakkabı üretiyordu ve kalite gerçekten çok düşüktü. Giysilik kumaş arzı düşüktü, buzdolabı ve televizyon 1950'lerin sonuna kadar büyük çoğunluğun satın alamadığı bir lükstü. Dikkatli araştırmalar, 1953'te Sovyetler Birliği'nde yaşayan çoğu insanın

muhtemelen yoksul ya da yoksulluğun eşiğinde olduğunu ortaya koymuştur.

Kruşçev ekonomiyi iyileştirmek için çeşitli politikalar önerdi. 1953'ün ortalarından itibaren Güneydoğu Rusya, Batı Sibirya ve Kazakistan'da buğday üretiminin artırılmasını savundu ve 1954 yılının başlarında boş topraklar programı denilen bir uygulamayı başlattı. Program o zamana kadar boş kalan ve beş yıl ya da daha uzun süre sürülmemiş toprakların tarıma açılmasını öngörüyordu. Bu devasa bir girişim olacak, Kuzey Kafkasya, Volga, Batı ve Doğu Sibirya, Kuzey Kazakistan ile Uzakdoğu gibi farklı bölgelerde yaklaşık 129.499 kilometrekare toprağın ekime açılmasını sağlayacaktı. Hazırladığı plana yönelik önemli bir direnişle karşılaşan Kruşçev tasarısını geliştirmek için gazetelerde, parti yayın organlarında ve mitinglerde yoğun bir kampanya başlattı. Sonunda kendi bildiğini okudu ve hükümet 300.000 genç insanın yeni çiftliklere taşınmasını örgütledi fakat öncülerin karşılaştıkları sorunlar ürkütücüydü. Bilim insanları Kruşçev'i önceden uyarmışlar, Orta Asya'dan esen sıcak rüzgârların step toprağında erozyona yol açtığını, bunun da bakir toprak programının büyük bölümünün uygulanacağı Kazakistan'da sürekli ve iyi hasada bel bağlamayı riskli hale getirdiğini söylemişlerdi. Ayrıca pek çok yerde yetkililer çalışmaya gelenler için yeterince hazırlık yapamamışlardı. İnsanların çoğu çadırlarda yaşamak zorunda kaldı, sonunda vazgeçti ve kırsal kesimin daha yaşanabilir bölgelerine taşındı. Kruşçev'in tarım politikası karışık sonuçlar verdi. Tarım ürünleri arzında artış oldu fakat bu yıllardır süren kıtlığı çözmeye yeterli değildi. Tarımdaki temel sorunların çözümü kolektiflerin kaldırılmasını ve köylülere sayısız düzenlemenin dayatılmasını gerektirecekti. Mesela ineğini kesen bir köylü yedi ayrı kişiden yazılı izin almak zorundaydı. Stalin'in tarım programının temel ilkesini oluşturan devlet denetiminin kaldırılması Kruşçev için düşünülemezdi.

Sanayi sektörü için Kruşçev neredeyse tarım programı kadar cesur reformlar önerdi. Şubat 1957'de sanayiyi denetleyen Moskova'daki bakanlıkların kaldırılmasını, yerine yerel bölgelerde faaliyet gösterecek yüz kadar konsey getirilmesini tavsiye etti. Yöneticilerin girişimlere daha yakın olmaları halinde sanayinin öncelikleriyle ilgili daha iyi kararlar alacaklarını öne sürüyordu. Bu doğru bir fikir gibi görünüyordu fakat tek başına bu önlem üretkenliği artırmayı ya da kaotik ve genellikle verimliliği engelleyen fiyatlandırma sistemini rasyonelleştirmeyi sağlamıyordu. Fakat Kruşçev, bildiği kadarıyla sosyalizmin insanlığın o zamana kadar tasarladığı en iyi ekonomik düzen olduğuna ve kapitalizmi önemli ölçüde aştığına inanıyordu; sosyalizmden hoşnuttu. Bu inanç Kruşçev'in Sovyetler Birliği'nin çok uzak olmayan bir gelecekte Batı'dakine kıyasla daha verimli bir ekonomiye sahip olacağına dair sık sık övünmesini açıklar. Bir keresinde bu hedefe en geç 1981'de ulaşılacağını söyledi. Bütün bunlar Kruşçev'in 1957'de Batı'ya hitap ederken, "Sizi gömeceğiz," diye böbürlenmesini de açıklar. O sırada çoğunlukla Batı'yı fiziksel olarak tahrip etme tehdidi olarak yorumlanan bu söz, aslında onun sosyalizmin kapitalizmi aşacağından emin olduğu anlamına geliyordu.

Kruşçev, sayıları giderek artan politik seçkinler arasında, ülkeye ilişkin açık ve sağlam bir vizyonu olmadan bir reformdan diğerine sıçrayan –burada sadece göze çarpan birkaçına değindik– bir adam olarak görüldü. Kendi politikalarını yeterince enerjik bir tutumla desteklemediklerine inandığı yöneticilerin sık sık yerini değiştiren ya da onları azleden Kruşçev pek çok partilinin tepkisini çekmişti. Ancak parti içinde en yüksek kademeye ulaşmasından bir buçuk yıl sonra, Haziran 1957'de, kısa süre içinde "parti karşıtı grup" olarak tanınan bazı *Prezidyum* üyeleri onu görevden almak için komplo hazırladılar. Bunu izleyen entrikalar yakın Sovyet tarihinin en

tuhaf politik olayları arasında yer alır. Komplocuların *Prezidyum*'da Kruşçev'i defetmek için oy verdikleri açıktı fakat Kruşçev vazgeçmeyecekti. *Prezidyum*'a, Merkez Komitesi tarafından seçildiği için kendisini ancak bu kurumun azledebileceğini söyledi. Bu arada Kruşçev'in destekçileri, ülkenin her yerine dağılmış Merkez Komitesi üyelerini darbeyi önlemek için harekete geçirmeye ve onları Moskova'ya gelmeleri için zorlamaya başlamışlardı. Mareşal Georgiy Jukov onları başkente getirmek için uçaklar gönderdi. Bazı üyeler toplantı salonunun önünde toplanmış, içeri girmek için kapıya vuruyorlardı. Kısa sürede onlara askeri uçaklarla taşınan 300 kişi katıldı. Merkez Komitesi Kruşçev'in görevde kalması için oy verdi. Görünüşe bakılırsa, onun politikalarının (Merkez Komitesi üyelerine geçmişe kıyasla daha fazla nüfuz sağlıyordu) devam etmesini istiyorlar ve yenilgisinin gizli polisin yeniden otorite kurmasına yol açacağından korkuyorlardı.

KRUŞÇEV DÖNEMİNDE DIŞ POLİTİKA

Kruşçev dinamik bir liderdi fakat aynı zamanda dengesiz, aşırı konuşkan, kaba, hatta hoyrattı ve yolunu açmak için baskıcı adımlar atmak istiyordu. Bu tutum özellikle dış politikada sıklıkla kendini gösterdi. Kruşçev dış politikanın belirlenmesinde ve uygulanmasında çok faal bir rol oynadı. Mesela 1960'ta bir Birleşmiş Milletler toplantısında İngiltere Başbakanı Harold Macmillan'ın yorumlarını onaylamadığını göstermek için ayakkabısını çıkararak masaya vurdu. Kruşçev aynı zamanda Doğu Avrupa'daki hepsi Sovyet hâkimiyetinden aşırı rahatsız uydu devletler üzerindeki denetimi gevşetmeyi inatla reddedecek kadar anlayışsızdı. 1956'da Macarlar bağımsızlık kazanmaya çalıştıklarında isyancıları ezmek için bu ülkeye tank ve asker gönderdi. Fakat Kruşçev'i dış politikada sertlik yanlısı olarak tanımlamak yanlış olur. 1955'te Finlan-

diya'daki bir deniz üssünü tahliye etti ve daha önemlisi, Sovyetler Birliği'nin ve üç Batılı gücün işgalini sona erdirmek ve ülkedeki askeri birlikleri çekmek için Avusturya'yla bir barış antlaşması yapılmasını kabul etti. Karşılık olarak Avusturya tarafsız kalmaya ve Rusların ayrıldığı Avusturya mülklerini Sovyetler Birliği'ne mal arzıyla telafi etmeye söz verdi.

Bunun dışında, iktidarda olduğu en parlak dönemde Kruşçev'in dış politikası iki farklı, hatta çelişkili eğilimle betimlenebilir. Bir yandan Berlin, Ortadoğu, Afrika ve Latin Amerika'da Batı'nın nüfuzunu önemli ölçüde azaltmayı amaçlayan ileri bir politika izledi; öte yandan pek çok girişimde bulunarak ABD'yle ilişkileri geliştirmeye çalıştı. Onun zihninde kapitalizm yenilgiye mahkûm ve yerini komünizme bırakması sadece bir zaman meselesi olduğu için ABD'yle askeri çatışma riskini göze almayı gereksiz buluyordu. Ilımlı bir politika izlediği sürece Soğuk Savaş her iki taraf için de vahim fakat katlanılabilir bir sorun olarak kaldı. Ne var ki 1962 yazında Kruşçev hâlâ pek bilinmeyen nedenlerden ötürü, Sovyetler Birliği ile ABD'yi nükleer savaşın eşiğine getiren, gözü kara ve maceracı olarak nitelendirilebilecek bir girişimde bulundu.

Ekim ortalarında bir Amerikan keşif uçağı Sovyetler'in Küba'ya orta ve kısa menzilli füzeler için fırlatma rampaları yerleştirmekte olduğunu gördü. Bu gelişme ABD'nin kısa süre içinde bir nükleer saldırıya uğrayabileceğini gösteriyordu. Bu cüretli Sovyet hamlesinin en makul açıklaması, Kruşçev'in füzeleri Almanya konusunda yakınlarda yapılacak barış antlaşması için bir pazarlık kozu olarak kullanmayı planlamış olmasıydı. Sovyetler Birliği Küba'ya yerleştirdiği füzeleri çekecek, karşılığında ABD Almanya'ya nükleer silah yerleştirmeme güvencesi verecekti. Görünüşe bakılırsa Kruşçev aynı zamanda ABD'nin Pasifik'te nükleer silahlardan arınmış bir mıntıka oluşturmayı kabul edeceğine dair Başkan

John F. Kennedy'nin vaatte bulunacağını umuyordu. 1959'da komünizmi benimseyen Küba'ya füze göndermek, makul düşünüldüğünde Kruşçev'e bir kışkırtma gibi gelmiyordu. Ayrıca ABD, Rusya'ya Küba'nın ABD'ye olduğundan daha yakın olan Türkiye'ye nükleer silahlar yerleştirmişti. Kruşçev aynı zamanda Kennedy'nin kararlı bir tutumla eyleme geçemeyecek kadar zayıf olduğu ve kasımda yapılacak kongre seçimleri nedeniyle özellikle temkinli davranacağı konusunda ikna olmuştu.

Ama Kruşçev çok yanlış hesaplamıştı. Kennedy çeşitli önlemler alarak Küba'da Sovyet füzelerini kabul etmeyeceğini gösterdi: Kongre'den yedekleri askere çağırma yetkisi istedi ve ardından, 16 Ekim'de Küba'yı etkin bir ablukaya alarak "karantina" ilan etti. Kennedy, Amerikan savaş gemilerinin Küba'ya giden teknelerde arama yapacağını ve Küba limanlarına silah sevk edilmesine izin vermeyeceğini açıkça belirtti. Ayrıca Küba topraklarındaki nükleer silahlar derhal geri çekilmediği takdirde ABD'nin askeri müdahalede bulunacağını öne sürdü. Sovyetler yönetiminin Kennedy'nin tehditlerine ilk tepkisi kaygı vericiydi: Ülkeyi askeri alarma geçirdi ve birkaç gün içinde nükleer savaş gerçek bir olasılık olarak göründü. 25 Ekim'de Kruşçev, Kennedy'ye ABD'nin Küba'yı işgal etmeme vaadi karşılığında füzeleri çekeceğini söyleyerek geri adım attı. Bu kez bütün amacının ABD'nin Küba'yı işgal etmesini önlemek olduğunu söylüyordu.

Savaş önlenmişti fakat bütün bu macera Kruşçev için politik bir felaket oldu. Onun dengesiz tavırlarından bir süredir yakınan ülke içindeki muhaliflere göre, bu Küba macerası onun "kuş beyinli tasarıları"nın bir başka örneğiydi Son dört yıl içinde Kruşçev bir reformdan diğerine koşmuş, sonuç tam bir kargaşa olmuştu. *Gulag*'ın büyük bir bölümünün ortadan kaldırılmasını sağlamış ve güvenlik güçlerini geride tutmuş olsa da, polis hâlâ halkı sıkı gözetim altında tutuyor

ve zaman zaman sadece devlet işlerinden hoşnutsuzluğunu dile getirmekten başka suçu olmayan yurttaşları keyfi olarak tutukluyordu. Kruşçev'in ekonomik reformları da halkın beklediği sonuçları vermemişti. Aslında insanlar artık daha iyi besleniyorlardı, televizyon ve buzdolabı gibi bazı tüketim mallarını edinmek daha kolaydı. Kruşçev'in iktidarda olduğu süre içinde tüketim malları üretiminde yaklaşık yüzde 60 oranında artış olduğu hesaplanmıştır. Ayrıca 1957'de *Sputnik 1* uydusunun uzaya fırlatılması ve Yuri Gagarin'in dünyanın çevresinde ilk turu gerçekleştiren uzay uçuşu Rusya'nın itibarını artırmıştı. Ama yine de tüketim mallarının eksikliği, düşük kalitesi ve genelde hâlâ düşük olan hayat standardı homurdanmalara yol açıyordu. 1963'te beklenmedik kötü hasat pek çok yurttaşı zor durumda bıraktı. Kruşçev konusunda artan düş kırıklığının bir sebebi daha vardı: Stalin'i eleştirmesine rağmen kendi çevresinde yeni bir birey kültü yaratma eğilimi. Fotoğrafları sürekli basında çıkıyor ve giderek daha çok kitapta ülkenin büyük lideri olarak kazandığı başarıları öven önsözler yer alıyordu. Torununun sorduğu şu sorunun Kruşçev'i memnun ettiği söylenir: "Sen kimsin? Çar mısın?"

Ne var ki Kruşçev'in *Prezidyum* ve Merkez Komitesi'ndeki çalışma arkadaşları memnun değildiler; 1964'ün başlarında onu kovmak için yeni bir komplo hazırlandı. Harekete geçenler KGB'nin (güvenlik polisi) eski ve yeni şefleri, Aleksandr Şelepin ve Vladimir Semiçastni'ydi. Çoğu detay bilinmese de 13 Ekim 1964'te, Moskova'daki görevliler o sırada Kırım'da tatil yapan Kruşçev'e bir mesaj göndererek bir *Prezidyum* toplantısına katılmak üzere derhal başkente dönmesini istediler. Kruşçev, Moskova'ya geldiğinde yüksek kademelerini onun yardımseverliğine borçlu olan pek çok kişinin kendisine cephe aldığını ve kovulacağını anladı. Yedi yıl önce yaptığı gibi, sadece Merkez Komitesi'nin onu azletme yetkisi olduğunu

söyledi fakat bu kez komplocular bu talebe hazırlıklıydılar. Merkez Komitesi'nin bütün üyeleri toplantıya çağrılmıştı. 14 Ekim'de yapılan toplantıda parti ideoloğu ve *Prezidyum*'un kıdemli üyelerinden Mihail Suslov onu dışişlerinde basiretsizlik, çalışma arkadaşlarına kötü davranma, ekonomik politikada başarısızlık, diktatörce yönetim gibi maddelerden oluşan on beş hata işlemekle suçladı. Komite oybirliğiyle onu bütün görevlerinden aldı. Kruşçev savaşmaya çalıştı fakat durumun umutsuz olduğunu anlayınca vazgeçti ve utanç verici bir tutumla, "Hak ettiğimi buldum!" diye bağırdı. Hayatını rahatça sürdüreceği bir aylıkla emekliye ayrılmasına izin verildi.

DURAKLAMA DÖNEMİ

Önde gelen kişiler, hiç kimsenin Sovyetler Birliği'nde en yüksek makama geleceğine inanmadığı biri olan Leonid Brejnev'i Kruşçev'in ardılı olarak seçtiler. Komplocuların Brejnev'i seçmelerinin yegâne sebebi, Kruşçev'in yerine geçmeyi amaçladığı düşünülen Şelepin'in komplonun başındaki kişi olduğunu gizleyerek muhtemel anlaşmazlıkları önleme kaygısıydı. Brejnev, herkesi şaşırtarak kısa sürede sadece rakiplerini saf dışı bırakmak için değil, on sekiz yıl boyunca en yüksek makamda kalmak için de gerekli olan politik becerilere sahip olduğunu kanıtladı.

Brejnev'in kariyeri parlak değildi. Üstlerinin takdirini kazanma yeteneği olan tipik bir *aparatçik* (parti memuru) idi. 1932'de yirmi altı yaşında Komünist Parti'ye katıldı ve parti kademelerinde sürekli yükseldi. O sırada Ukrayna'da parti lideri olan Kruşçev, Brejnev'in sadakatini özellikle takdir ediyor ve sürekli terfi etmesini sağlıyordu. İkinci Dünya Savaşı sırasında Brejnev güney ve Ukrayna cephelerinde komiser olarak başarıyla hizmet etti ve 1950'de Moldova'da parti birinci sekreteri oldu, yerel halkın "burjuva milliyetçiliği"ni acı-

masız bir tutumla ezerek öne çıktı. 1952'de Stalin onu *Prezidyum* üyeliğine atadı; 1960'ların başında Brejnev bakir topraklar kampanyasının kararlı savunucusu olarak önem kazandı. Ne özellikle zeki ne de etkileyici bir konuşmacı olan Brejnev toplantı gündemlerini hazırlamak ve önergelerin asgari uyuşmazlıkla kabul edilmesini sağlamak gibi özel bir beceriye sahip, neşeli ve cazibeli biriydi. Fakat aynı zamanda onu yeterince övmeyen astlarını önemsiz ve istenmeyen görevlere atayarak cezalandıran boş biriydi. Bizzat dile getirdiği, "Kimse sadece aldığı ücretle yaşamıyor," sözünün de gösterdiği gibi utanmaz bir rüşvetçiydi. İyi yaşamaktan hoşlanıyordu. Yabancı yapımı büyük limuzinler toplamak gibi özel bir zaafı vardı. Sık sık ziyarete gelen yabancılar ona hediye olarak araba getiriyorlardı ve Brejnev çeşitli hükümet işlerine arabalarından birinin direksiyon koltuğuna oturarak gitmekten çocuksu bir haz alıyordu. 1970'lerde halkın ülkenin liderine yönelik tavrını açıklayan bir fıkra kulaktan kulağa yayılıyordu. Brejnev yaşlı annesini, arabalarını koyduğu ve lüks bir hayat sürdüğü çok sayıda kır evi arasında bir tura çıkarmış. Kadıncağız hep sessizmiş. Sonunda Brejnev dayamayıp ona bu konfor hakkında ne düşündüğünü sormuş. "Çok güzel," demiş kadın "peki komünistler yine iktidara gelirlerse ne olacak?"

Brejnev'in 1982'deki ölümünden sonra, on sekiz yıllık yönetim isabetli bir ifadeyle "duraklama dönemi" olarak anıldı. Hâlâ Stalinci baskının bıraktığı acı mirasın üstesinden gelmeye ve halka yeterli bir hayat standardı sağlamaya çalışan ülke, uzun süre hiçbir ekonomik ve politik ilerleme kaydetmeden varlığını sürdüremezdi. Brejnev kitlesel teröre başvurmamış fakat göreve geldikten birkaç ay sonra birey kültüne yönelik eleştirileri durdurmuş, Stalin'in "kazanımları"nın daha olumlu değerlendirilmesini sağlamış, yine de artmaya devam eden muhalefete karşı sert bir çizgi benimsemişti. Hükümet

tartışmalı edebiyat eserlerinin yayımlanmasını kabul etmediğinde, önceki ağır baskı dönemlerinde "çekmeceye koymak için" gizlice yazmaya devam eden muhalif yazarlar *samizdat* (kişisel yayıncılık) yöntemine döndüler. Yazılarını daktiloda karbon kopyayla ya da teksir makinesiyle çoğaltıyor ve elden dağıtıyorlardı. 1965 sonbaharında toplumun ilgisini çeken bir mahkemede yazarlar, Andrey Sinyavski ve Yuli Daniel, edebiyatla ilgili resmi kuralları ihlal ettikleri ve Stalin terörünü alaya aldıkları için sırasıyla yedi ve beş yıl hapse mahkûm edildiler. Çalışma kamplarını anlattığı için o sırada ünlü olan Aleksandr Soljenitsin sansürü ve artan baskıyı protesto ettiyse de değişen bir şey olmadı. Sonunda Sinyavski ve Daniel'in ülkeden göçmelerine izin verildi ve 1974'te de Soljenitsin Sovyetler Birliği'nden apar topar sürüldü.

Brejnev rejiminde muhalifleri cezalandırmak için sık başvurulan daha sert bir yöntem onları zorla akıl hastanelerine kapatmaktı. Bu uygulama Stalin tarafından da zaman zaman kullanılmıştı; *Gulag* neredeyse tamamen ortadan kaldırıldıktan sonra sorun çıkardığı iddia edilen kişilerle etkin biçimde başa çıkmak için yetkililer bu yönteme geri döndüler. Muhalifleri muayene edecek ve onlara "psikomotor heyecan", "ağır şizofreni", hatta "reformist sanrı" teşhisi koyacak birkaç diplomalı hekim bulunabiliyordu. 1962'den 1983'e kadarki yirmi yıllık dönemde, çoğu insan hakları savunucusu olan yaklaşık 500 yurttaş akıl hastanelerine kapatıldı. KGB'nin 1973'te 500.000 kişiyi istihdam ettiğini, 1986'da bu sayının 700.000'e çıktığını gösteren istatistikler, güvenlik polisinin önemli bir güç olmaya devam ettiğini kanıtlamıştır.

Dış politikada Brejnev neşterden çok balyoz kullandı. Kruşçev kadar abartılı ve kışkırtıcıydı, fakat ABD'yle iyi ilişkileri –*detant*– resmen sürdürmeye çalışıyordu. Fakat Sovyetler Birliği'nin hayati çıkarlarının söz konusu olduğunu düşündüğünde güç kullanmaktan çekinmedi. 1968'de komünist

reformcular Çekoslovakya hükümetini ele geçirdiklerinde ve "insan yüzlü bir sosyalizm" kurmaya giriştiklerinde Brejnev birkaç ay duraksadıktan sonra liberal hareketi ezmek için büyük bir kuvvet gönderdi. Ardından, söylediği şeyden çok ifadesindeki cesaretten ötürü dikkate değer olan "Brejnev Doktrini"ni ilan etti. Brejnev, bir sosyalist devletteki gelişmeler çıkarlarını tehdit ettiğinde Sovyetler Birliği'nin askeri müdahaleye hakkı olduğunu ilan etti. Doktrinin ilanı kaçınılmaz biçimde SSCB ile Batı arasındaki ilişkileri gerdi ve Sovyetler Birliği'nin yanı sıra Doğu Avrupa'daki reformist eğilimleri de söndürdü.

On bir yıl sonra, 1979'da Brejnev dışişlerindeki en büyük saldırganlığını sergiledi. Sovyet liderlerinin sosyalist rejimin Müslüman köktencilere kaybedilmesinden korktukları bir iç-savaştan geçmekte olan Afganistan'ın işgal edilmesini emretti. Bir bakıma bu, Afganistan Sovyet blokunun parçası olmasa da Brejnev Doktrini'nin uygulanmasıydı. Fakat müdahalenin büyük bir hata olduğu görüldü. Afganlar vahşi bir direniş başlattılar. Arazi zorluydu ve pek çok Sovyet askeri neden bu ülkede olduklarını anlayamadıkları için kararlı bir tutumla savaşmıyorlardı. İşgal, SSCB ile Batı, özellikle ABD arasındaki ilişkileri soğuttu. Başkan Jimmy Carter işgali onaylamadığını göstermek için Amerikalıların 1980'de Moskova'da düzenlenen Olimpiyat Oyunları'na katılmalarını önledi. 1988'de, sekiz seneden fazla sürerek bir pat durumuna yol açan faydasız bir savaşın ardından, Sovyet birlikleri belirlenen hedeflere ulaşamadan Afganistan'dan çekildiler.

Bu aşağılayıcı geri çekilmeden çok önce Sovyetler Birliği, ekonomik yavaşlamanın ve yetersiz politik liderliğin sonucu olarak şiddetli iç sancılar içindeydi. 1966'dan beri hükümet coşkuyla ülkenin "olgun sosyalizm" evresine girdiğini söylüyordu fakat ekonomik gelişmelerle ilgili veriler hayat standardını yükseltme hamlesinin durakladığını gösteriyor-

du. Her şeyden önce hükümet gayrisafi milli hasılanın yüzde 10'unu geçen muazzam bir askeri harcamayı sürdürüyordu. Üstelik yıllardır düşük düzeyde olan işgücü verimliliği hâlâ diğer sanayileşmiş ülkelerin gerisindeydi. 1963'te neredeyse aynı makineleşme düzeyine rağmen, ABD'de her madenci günde 14 ton kömür çıkarırken Ruslar günde 2,1 ton kömür çıkarıyorlardı.

Sovyet ekonomisindeki zayıflamanın çeşitli nedenleri vardı. Moskova'daki merkezi planlamacılar bütün malların fiyatlarını belirliyorlar fakat kararlarını arz ve talep yasalarını ya da gerçek üretim maliyetlerini dikkate almadan, keyfi bir tutumla alıyorlardı. Bazı mallar ve hizmetler anlamsız biçimde ucuz olduğu için büyük destekleri gerektiriyor, bu da planlamacıların en rasyonel kaynak tahsisatını yapmalarını önlüyordu. Aynı zamanda pek çok mal kaleminin fiyatı enflasyona rağmen değişmiyor ve yetkililer ideolojik nedenlerden ötürü bu gerçeği kabul etmiyorlardı. Ücret ölçekleri de merkezi olarak planlanıyor, işçilere azami çıktı sağlamaları için teşvik sağlamıyordu. İşçilerin tutumlarını anlamak için sadece kalifiye olmayan bir işçinin payını dikkate almak gerekir. 1964'te kalifiye olmayan bir işçi ayda 60 ruble kazanıyor ve bu miktarla ancak bir çift ayakkabı alabiliyordu. Doğu Avrupalı işçilere atfedilen bir şaka Sovyet emekçilerinin durumunu da acı biçimde gösteriyordu: "Siz [hükümet] bize ücret ödüyormuş, biz de çalışıyormuş gibi yapıyoruz."

1970'lerde tarım sektörü de benzer bir durgunluk içindeydi. Sermaye yatırımları 1965'ten 1980'e kadar yüzde 160 artış gösterirken, toplam çıktı sadece yüzde 20 artış gösterdi. Bu moral bozucu gelişmenin bir sebebi tarım makinelerinin nitelik bakımından yetersiz olmasıydı. Mesela Batı Sibirya'da süt sağma makinelerinin sadece yüzde 15'i düzgün çalışıyordu. Ülkenin diğer bölümlerinde makineler eski ve çoğu zaman bozuktu. Gerçi makineler düzgün çalıştıkları zaman da ve-

rimsizdi. SSCB'nin her yerinde öyle bir soğutmalı kamyon ve tren eksikliği vardı ki tarımsal ürünün büyük bir bölümü pazara ulaşamadan yok oluyordu. 1981'de bir Sovyet gazetesi, her yıl yaklaşık 620.000 ton gübrenin yetersiz malzeme ya da sadece ihmal yüzünden ulaşım sırasında kaybedildiğini yazdı.

Sovyet toplumunun diğer özellikleri de durgunluk sinyali veriyordu. Nüfus artış oranı dikkate değer biçimde yavaşlamıştı. 1950'lerde yüzde 1,8 olan yıllık artış oranı 1980'lerde yarıdan fazla azalarak yüzde 0,8'e indi. 1969'dan 1979'a kadarki on yıl içinde hayatta kalma beklentisi 69,3 yıldan 67,7 yıla düştü. Sağlık sistemi çoğu insan için yetersizdi fakat bütün bunlar zayıflamanın tek nedeni değildi. Rus İmparatorluğu'nda kalıcı bir sorun olan alkolizm Sovyetler Birliği'nde de yaygın olmaya devam ediyordu. Sadece Leningrad'da, 1979 yılında nüfusun yüzde 11'inden fazlası kamuya açık yerlerde sarhoşluktan tutuklandı. 1980 yılında yaklaşık 50.000 kişinin alkolizmden öldüğü ve ülkenin milli gelirinin yüzde 8-9 kadarının aşırı alkol tüketimi yüzünden kaybedildiği hesaplanmıştır. Hafta sonu aşırı içmekten ötürü pazartesi günleri fabrikalarda ve bürolarda kaydedilen devamsızlık endişe verici düzeydeydi.

Merkezileşmiş bir politik yapıda bu sorunlar için alınan reform önlemleri sadece yukarıdan geliyordu fakat 1970'lerin ortasında Sovyetler yönetimi herhangi bir girişime önayak olma yeteneğini kaybetmişti. Brejnev fiziksel olarak görülebilir ölçüde çökmüştü, onu elden ayaktan düşüren ciddi sağlık sorunları vardı. Felç atakları yürüme ve konuşma yeteneklerini kısıtlamıştı; çoğu kez tutarsız şeyler söylüyordu. Saygın hekimlerin tavsiyesine uymak yerine, durumunu daha da kötüleştiren şarlatan hekimlere başvuruyordu. Ancak emekliye ayrılmayı düşünmüyordu. Tam aksine yeni bir birey kültünü teşvik etti. Artık ona, daha önce Stalin için

kullanılan bir unvanla, *vojd* diye hitap ediliyordu. Sürekli madalyalar alıyordu. Hatta başka birine yazdırdığı anılarıyla Lenin Edebiyat Ödülü aldı. 1977'de Stalin'in eskimiş 1936 Anayasası'nın yerine geçerek kendisine şeref kazandıracağı düşüncesiyle yeni bir anayasa yazılması için harekete geçti. Yeni anayasa metni ülkenin siyasi sistemine bir değişiklik getirmiyor ancak "olgun sosyalist toplum"a ulaşıldığını ilan ediyordu. Bu girişimin Brejnev'in egosunu şişirmek için tasarlandığı belliydi.

1981 yılının sonlarından başlayarak yaklaşık bir yıl kadar Brejnev'in durumu öylesine ağırlaştı ki artık halkın önüne nadiren çıkıyordu ancak onu görevden almak için hiçbir hareket görülmüyordu. Brejnev'in sağlık koşullarını bilen *Politbüro* üyeleri bir oylama yaparak görevine son verebilirlerdi fakat cesaretleri yoktu. Bu sorumsuz davranışlarının –üstelik Brejnev nükleer silah düğmesini elinde tutuyordu– en makul açıklaması, birbirlerine güvenmemeleri ve başkasının birinci lider olması halinde güçlerini ve ayrıcalıklarını kaybetmekten korkmalarıydı. Brejnev 10 Kasım günü ölene kadar *Politbüro* yeni bir lider seçmedi. Daha sonra ise KGB'nin başında bulunan Yuri Andropov yeni lider oldu.

Bazı açılardan bunun iyi bir seçenek olduğu görülüyordu. Andropov devlet işlerinde fazlaca deneyimli, gayet zeki biriydi. Biraz alaycı ve Sovyet yönetim sistemini sürdürmeye kararlı olmakla birlikte, ülkenin pek çok hatalı yöne saptığını ve büyük reformlar gerektiğini anlamıştı. Yolsuzlukların sona ereceğine ve toplumda disiplinin yeniden sağlanacağına ant içti ve hükümetin üst yönetimine dürüst ve enerjik insanları getirerek kapsamlı bir personel değişikliği yaptı. Fakat bir reform kampanyası yürütemeyecek kadar yaşlı (69) ve hastaydı. Ağır bir böbrek hastalığından mustaripti ve görevde bulunduğu yaklaşık altı ayda önemli toplantıları sık sık kaçırdı. Altı aydan daha az bir süre lider olarak hizmet

ettikten sonra Şubat 1984'te öldü. *Politbüro* tekrar toplandı ve bu kez yetmiş iki yaşındaki Konstantin Çernenko'yu lider seçti. Çernenko pek çok bakımdan vasat biriydi ve amfizem hastasıydı. Ülkenin en yüksek makamını doldurduğu kısa süre içinde akıllarda kalan bir başarı sağlamadan Mart 1985'te öldü.

REFORM DÖNEMİ

Yaklaşık on yıldır SSCB esas olarak "dümensiz" idi ve hem ülke içinde hem de dışında pek çok kişi hükümetle alay ediyordu. Bu sebeple fakat aynı zamanda ülkenin ekonomik çöküşü ve politik kargaşasının üstesinden gelecek dinamik bir liderlik gerektiği için *Politbüro,* görece genç (54), zeki, çok çalışkan, devlet işlerinde deneyimli, hırslı ve enerjik Mihail Gorbaçov'u lider seçti. Gorbaçov'un çoğu Sovyet görevlisinden çok daha açık fikirli ve hükümetin üst kademelerinde yer alan az sayıda kişi gibi ülkenin sorunlu olduğunu ve yeniden canlandırılması gerektiğini anlamış görünmesi de aynı ölçüde önemliydi.

Gorbaçov yaklaşık on sekiz yıldır Komünist Parti'nin üst kademelerindeydi; ancak onun Sovyetler Birliği'ne yeni bir yön kazandıracak türde biri olduğunu düşünen pek az kişi vardı. Tarihçi Robert Service'in dediği gibi, Gorbaçov "parlak bir riyakâr" idi; kamuoyu önünde parti çizgisine uygun davranıyor fakat ailesiyle ve yakın arkadaşlarıyla özel konuşmalarında, 1950-1955 arasında Moskova Devlet Üniversitesi'nde öğrenci olduğu günlerden beri ülkesindeki devlet işlerinden hoşnut olmadığını dile getiriyor ancak işlerin nasıl düzeleceğine dair kesin bir görüş belirtmiyordu. 1931'de Güney Rusya'da, köylü kökleri on yıllarca gerilere uzanan bir ailede dünyaya gelen Gorbaçov, Stalinciliğin yarattığı dehşetin farkındaydı. Dedelerinden biri 1930'ların başında kolektifleştir-

me atılımı sırasında tutuklanmış, pek çok aile ferdi baskının kurbanı olmuş ve dünyaya geldiği Privolne köyü sakinlerinin yaklaşık üçte biri 1930'ların başında doğrudan Stalin politikalarının bir sonucu olarak ölmüştü. Gençliğinde Gorbaçov tarlalarda azimle çalıştı, 1949'da Kızıl Bayrak Nişanı'yla ödüllendirildi. Ama aynı zamanda mükemmel bir öğrenciydi ve Moskova Devlet Üniversitesi'nin hukuk fakültesine devam ediyordu. Okuldan çok yüksek bir dereceyle mezun oldu. Ne var ki hukukla ilgili işler ilgisini çekmiyordu. Stavropol adliyesinde birkaç gün geçirdikten sonra politika alanında kariyer yapmaya karar verdi. Yorulmak bilmez ve etkin çalışmaları sayesinde hızla terfi etti. 1970'te Stavropol bölgesi parti örgütünün lideriydi. 1978'de Moskova'ya taşındı ve Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin tarım bölümünün başkanlığından ve çeşitli bakanlıkların tarım işlerinden sorumlu başkâtipliğe getirildi. Görevi gereği oy verme yetkisi olmasa da *Politbüro* oturumlarına katıldı. Kırk yedi yaşında ülkenin en genç lideriydi.

Çernenko'nun ölümünden hemen sonra, *Politbüro* üyeleri Gorbaçov'u oybirliğiyle parti başkanlığına, dolayısıyla ülke liderliğine seçtiler. Fakat hiç kuşkusuz, *Politbüro* üyeleri Gorbaçov'un güçlü ve pragmatik bir eğilim taşıdığından ve daha uzun vadeli reformları gerektirse bile koşulları iyileştirmeye kararlı olduğundan kuşkulanmış olsalardı, Komünist Parti'ye önderlik etmesi için asla ona oy vermezlerdi. 1985'te Gorbaçov görece açık fikirli biri olarak tanınıyordu fakat çalışma arkadaşları Marksçılık-Lenincilığe bağlı olduğunu söylediği zaman ona inanıyorlardı. Haksızlık etmemek için, Gorbaçov'un parti dogmalarına sadakatini dile getirdiği zaman samimi olduğu düşünülmektedir. 1985'te reform yapmanın ne kadar zor olacağına dair hiçbir fikri yoktu. O sırada hedeflerine ulaşmak için ne kadar ileri gidebileceğini kendisi de bilmiyordu.

Gorbaçov'un yönetimde bulunduğu altı yıl, halkın ruh halinin iyimserlik, kaygı ve düş kırıklığı arasında gidip geldiği olağanüstü karışık bir dönemdi. Bütün dünyada komünizmi benimseyenler ve onu eleştirenler Kremlin'den gelecek son duyuruları nefeslerini tutarak bekliyorlardı. Her iki taraf için, iki biçimde konumlanan bir konu önemliydi: Komünizm, sosyalizmi terk etmeden süreç içinde demokratikleşerek kendinde reform yapabilir miydi? Yoksa komünist rejimdeki çürüme daha iyi bir düzen yaratılmadan bütün sistemin terk edilmesini gerektirecek kadar derinlere mi işlemişti? Bunlar, gelecek yıllarda araştırmacıların zihnini meşgul edecek ve mutabakata varılması pek mümkün olmayan sorulardır. Gorbaçov'un karşı karşıya kaldığı meseleler çok karmaşıktı. İktidarda bulunduğu dönemin kritik noktalarında bizzat Gorbaçov, 1990 yılının sonunda bir gazetecinin sağa kayıp kaymadığı sorusuna verdiği yanıtın gösterdiği gibi, ülkesine önderlik etme konumunda ne yapacağını şaşırmış durumdaydı. "Aslına bakılırsa," demişti soruyu yanıtlarken, "yerimde sayıyorum". Sorunun bir bölümü, ekonomiyi mahmuzlamak için inisiyatif gösterdiği her defasında koşulların daha da kötüleşmesiydi. Politikacılardan ve uzmanlardan aldığı tavsiyeler çelişkiliydi ve karmaşayı artırıyordu. Sağ görüşlüler fazla ileri gittiğini, reformcu politikaların kaos yarattığını söyleyerek onu uyarıyorlardı. Sol görüşlüler ise yeterince ileri gitmediği için onu azarlıyorlar ve hızlıca radikal değişiklikler yapmadığı takdirde cesur girişimler beklediği söylenen halkın güvenini ve desteğini kaybedeceğini söyleyerek onu uyarıyorlardı.

Ayrıca zekâsına ve politik kavrayışına rağmen Gorbaçov'un, politikanın ilk kez Alexis de Tocqueville tarafından dile getirilen şu temel kuralına aşina olmadığı görülür: "Kötü bir hükümet için en tehlikeli an genellikle reform yapılmaya başlanan andır." Reformlarının Sovyet toplumunda denetleye-

meyeceği zincirleme bir tepkiye yol açabileceği Gorbaçov'un aklına gelmedi. Nitekim giderek radikalleşen önerileri Doğu Avrupa'daki ulusal azınlıklar arasında protesto hareketlerini tetiklediği zaman şaşırdı. Bu hareketler Sovyetler Birliği'nin dağılmasında önemli bir rol oynayacaktı. Ardından beklenmedik felaketler gerçekleşti: Nisan 1986'da Çernobil nükleer santrali patladı, 1988'de Ermenistan'da depremler oldu. Bu felaketlerin ikisini de hükümet, uzmanlığına duyulan güveni daha da aşındıracak kadar kötü yönetti. Nihayet Gorbaçov kişisel rekabetler ve ihanetlerle uğraşmak zorunda kaldı ki bu etkenler tarihçiler tarafından genellikle göz ardı edilir, fakat olayların gidişatı üzerinde güçlü bir etki yaratmış olabilir. Bütün bu zorlu sorunlar dikkate alındığında, Gorbaçov'un başarısızlığa ve Sovyetler Birliği'nin çöküşe mahkûm olduğu görülür. Fakat ülkenin 1985'ten 1991'e kadarki tarihini bu şekilde okumak, durumu çok basitleştirir. Etkenlerin karmaşık etkileşimi, Gorbaçov'un yönetim dönemi başladığı zaman hiç kimsenin göremediği nihai sonucu açıklar.

Gorbaçov'un ilk girişimi ılımlı ama aynı zamanda mantıksız oldu. Andropov'un izinden giderek alkolizme karşı bir kampanya başlattı. Bunun iki amacı vardı: ekonomik üretkenliği artırmak ve ciddi boyutlar kazanan bir toplumsal sorunun üstesinden gelmek. Hükümet içki üretimini önemli ölçüde azalttı, polise evlerde votka yapımını (*samogon*) önlemesini emretti, restoranlarda alkol satışına kısıtlama getirdi ve alkollü içki tüketimini caydırmak için genel bir kampanya açtı. Bu önlemler içki tüketiminde azalmayı ve halk sağlığında iyileşmeyi sağladı. Fakat bu olumlu kazanımlar sağlığa zararlı sonuçlarla dengelendi. Çok sayıda alkol bağımlısı, kalitesiz ve zararlı içki üretmek için metil alkol ve antifriz çözeltileri gibi sanayi ürünlerini kullanmaya başladı. Hükümet, alkolizmin kişisel rahatsızlığın bir sebebi değil belirtisi olduğunu, bununla ancak uzun ve karmaşık bir terapi ve danış-

manlık süreciyle savaşılabileceğini anlamadı. Alkol üretimini azaltarak hükümetin üç yıl içinde 28 milyar rubleye ulaşan kayba yol açtığı anlaşıldı. Ekonomik çöküş zamanında bu göze alınamayacak bir miktardı. Alkolizme karşı kampanya üretkenlikte artış da sağlamadı. Üç yıl içinde kampanyadan sessizce vazgeçildi.

Gorbaçov'un politika ve kültür alanlarında başlattığı girişimler daha umut verici ve kesinlikle daha kalıcı oldu. 1986'da, sola doğru hamle yaparken tam olarak "aleniyet" ya da "açıklık" anlamına gelen fakat kısa süre içinde çeşitli anlamlar kazanan belirsiz bir terimle, *glasnost* siyasetini benimsedi. Önceleri Gorbaçov'un zihninde, hükümetin açıklamalarında daha açık sözlü ve özeleştirel olmasından başka bir şey olmadığı görülür. Fakat çok geçmeden bu temkinli yaklaşım, çok geniş bir alanı kapsayan sorunlarda bilgi ve fikirlerin yayılmasına resmi düzeyde hoşgörü gösterme lehine terk edildi. 1988'de gazeteler, dergiler ve televizyon yayınları Stalinci terör, sansür, çevre tahribi, yolsuzluk, suç, sağlık hizmetlerinin yetersizliği ve en yüksek makamlardaki entrikalar gibi on yıllardır tabu olmuş konuları ele almaya başladı. Göçe zorlanan yazarların eserleri dahil çeşitli romanlar serbestçe yayımlandı; sinema filmleri artık Sovyet hayatının çirkin yönlerini ele alabiliyordu. Parti çizgisine uymayan bilim insanları, Gorbaçov ve çalışma arkadaşlarının hâlâ saygı duydukları Lenin'i bile eleştirecek ölçüde ileri giden eserler yayımlayabiliyorlardı. Aralık 1986'da Gorbaçov, insan hakları için yaptığı eylemler nedeniyle Gorki'ye sürülmüş olan Nobel ödüllü bilim insanı Andrey Saharov'u kişisel olarak Moskova'ya davet etti. Moskova'ya gelen Saharov kısa sürede demokratik hareketin lideri oldu. *Glasnost*'un bir sonucu olarak Sovyetler Birliği'ndeki kültürel ve politik hayat temel bir değişimden geçiyor ve halkın değişim coşkusunun sınırsız olduğu görülüyordu.

Glasnost, Gorbaçov'un anlaşılır biçimde tanımlanamayan bir terimle *perestroyka* (yeniden yapılanma) dediği daha kapsamlı bir reformun parçasıydı. Bu terimi ilk kez Mayıs 1985'te kullanırken sadece şöyle dedi: "Hiç kuşkusuz, hepimiz yeniden yapılanmadan geçmeliyiz, hepimiz... Herkes yeni yaklaşımları kabul etmeli ve önümüzde başka bir yol olmadığını anlamalıdır." Sadık ve üstün zekâlı bir Gorbaçov taraftarı olan Aleksandr Yakovlev, *perestroyka*yı ahlaki terimlerle, yurttaşları yaratıcı ve sorumlu insanlar olmaya yönlendiren bir hareket olarak değerlendirdi. Ne var ki kısa süre içinde terim Sovyet toplumunun dönüşümü için parola, her şeyin içine atıldığı bir torba kavram haline geldi. Özgül bir anlamdan yoksun olan terim, geniş bir ekonomik, toplumsal ve politik değişiklikler dizisini haklı çıkarmak için kullanılabiliyordu. Gorbaçov zayıf reformlardan ılımlı ve daha sonra radikal reformlara geçerken, bunların hepsini *perestroyka* adına savundu.

EKONOMİK KRİZ

Gorbaçov için en zorlu sorun, ülke liderliğine geçmesinden sonra da kötüleşmeye devam eden ekonomiydi. Hem sanayide hem de tarımda üretim sürekli düşüyordu. Çiftlikler yeterli gıda maddesi üretmiyordu; "kalori alımı" sağlayan maddelerin yaklaşık beşte birinin, bütçe açıklarının arttığı bir zamanda ithal edilmesi gerekiyordu. Sanayinin Batı'da üretkenliği keskin biçimde artıran teknolojik ilerlemeleri yakalamayı başaramaması ülkenin hayat standardını kötü etkilemekle kalmıyor, aynı zamanda hükümette ülkenin askeri güç bakımından da çaresiz biçimde Batı'nın gerisinde kalmakta olduğuna ilişkin korkuları artırıyordu.

1990'da, Gorbaçov'un görevde olduğu beşinci yılda ekonomik kriz çarpıcı biçimde derinleşti. Bir yıl içinde net ulusal üretim yüzde 9 azaldı. Fiyatlar hızla yükseldi, süt, çay, kahve

ve sabun gibi temel ürünleri bulmak zorlaştı ve sayısız bölgede yetkililer tayın sistemini başlattılar. Gorbaçov, üretkenliği artırmak için umutsuz bir girişimle işçilerin kendi amirlerini seçmelerine izin veren bir uygulama başlattı fakat bu da geri tepti. Çalışanlara bağlı olan yeni amirler ücretleri keskin biçimde yükselttiler, böylece enflasyon daha da arttı. Hükümet, hizmetleri ve küçük ölçekli sanayiyi geliştirmek için özel (kapitalist) sektöre izin vermek ve ücretler üzerindeki merkezi denetimi gevşetmek gibi çeşitli ekonomik reformlar yapmaya çalıştı; fakat kısmen Gorbaçov'un programına karşı olan pek çok yetkili yeni uygulamaları göz ardı ettiği için bu strateji de işlemedi. Bunun üzerine Gorbaçov anlamını açıklamayı başaramadığı ve hiçbir pratik sonuç vermeyen çelişkili bir kavram kullanarak "sosyalist piyasa ekonomisi" kurmaktan söz etmeye başladı.

Gorbaçov tavsiye almak için uzman iktisatçılara başvurdu ve neredeyse hepsi hükümetin ekonomi üzerindeki merkezi denetimi, özel mülk sahipliği ve özel girişim üzerindeki kısıtlamaları kaldırmasını tavsiye etti. Eylül 1990'da saygın ekonomist Stanislav Şatalin başkanlığında kurulan bir komisyon, hükümete, ülkeyi sosyalizmden uzaklaştırmak ve bir serbest girişim sistemi kurmak için, "500 günlük plan" olarak bilinen ayrıntılı bir ekonomik reformlar listesi sundu. Proje, yeni ekonomi için temel düzenlemeler sağlamak üzere yasama organında kanunlaştırılacak yirmi bir maddeden oluşuyordu. Şatalin planının işleyeceğinden kimse emin olamıyor fakat plan felakete dönüşebilecek ekonomik krizin üstesinden gelmek için ülkenin tek umudu olarak görülüyordu. Gorbaçov plandan yanaydı, planın sağladığı fırsatları umut verici buluyordu fakat her zamanki gibi büyük bir karar alma zamanı geldiğinde cesaret edemedi. Muhtemelen ideolojik görüşlerinden bu kadar ani bir dönüş yapmaya hazır değildi; kendisini hâlâ bir Marksist-Leninist olarak görüyor ve "insan yüzlü

bir sosyalizm"i savunduğunu öne sürüyordu. Aynı zamanda Şatalin'in önlemlerinin fazla radikal olmasından ve işleri kötüleştirecek şekilde direnişe yol açmasından korkmuş olabilir. Bu kez sağa doğru keskin bir dönüş yaptı ve en kararlı, reform yanlısı bazı taraftarlarını azletti. Kamuoyuna yaptığı açıklamalarda eski komünist söyleme döndü.

Gorbaçov'un ekonomiyi canlandıramaması etkileyici olan diğer kazanımlarını da zayıflattı. SSCB tarihinde halkın 1980'lerin sonundaki kadar özgür olduğu başka bir dönem yoktu. Sahici bir demokratik düzenin temeli olarak görülen pek çok politik kurumun oluşturulması da aynı ölçüde önemliydi. Gorbaçov evreler halinde, adım adım hareket etti fakat politik alanda cesur ve cüretkârdı. İnsanların ülke meselelerinde daha fazla konuşmalarını sağlayan yeni bir politik yapı kurdu. Üye sayısı 2250 olan bir Halk Vekilleri Kongresi seçildi. Bu kongre her yıl toplanacak ve hükümet uygulamalarını denetleyecekti. Kongre, yılda iki kez toplanacak ve az çok Batı ülkelerindeki parlamentolar gibi yasama faaliyetinde bulunacak, 542 temsilciden oluşan bir Yüksek Sovyet'i seçecekti. Fakat Halk Vekilleri Kongresi'nin sadece üçte ikisi doğrudan halk tarafından seçilecekti. Üyelerin üçte birinin seçimi sendikalar ve Komünist Parti gibi toplumsal örgütlere bırakılmıştı. Yüksek Sovyet, aynı zamanda bir başkan seçecekti. Gorbaçov'un işgal ettiği makamda bulunan kişinin, Komünist Parti başkanının seçileceği düşünülüyordu. 1976 Anayasası'nın 6. maddesine göre, Komünist Parti "politik sistemin ve bütün devlet ile kamu örgütlerinin çekirdeği" idi ve Gorbaçov partiyi bu statüden tamamen yoksun bırakmaya hazır değildi. Komünistlerin önemli politik ayrıcalıklardan yararlandıkları bir işçi devleti olarak Sovyetler Birliği'ne bağlılığını sürdürüyordu.

Yine de Halk Vekilleri Kongresi'nin 1989'un mayıs sonu ve haziran başında yapılan iki haftalık toplantıları bütün ülkede

muazzam bir heyecan yarattı. Elbette seçimler Batılı anlamda "demokratik" değildi. Sadece pek çok sandalye özel örgütlere ayrılmış değildi, seçim bölgelerinin yüzde 20'den fazlası oy pusulası üzerinde sadece tek bir isim olarak görünüyordu ve diğer bölgelerde Komünist Parti adaylarının zaferini sağlayan düzensizlikler vardı. Muhafazakârların –yani Gorbaçov karşıtlarının– sandalyelerin büyük çoğunluğunu almaları şaşırtıcı değildi. Öte yandan, seçmen olma şartlarını taşıyanların yüzde 90'a yakını sandığa gitti ve sadece birkaç Komünist Parti yetkilisi seçilmeyi başaramadı. Önemli sayıda vekil reformcuydu; aralarında saygın Andrey Saharov da vardı ve en önemlisi müzakereler televizyondan veriliyordu. Sovyetler Birliği halkı ve ülkenin dışında yaşayan pek çok kişi ekran önüne çakılmış gibiydi. Vekillerin liderliği sorgulamalarındaki ve eleştirmelerindeki içtenlik şaşırtıcıydı. Stalinci dönemde yapılan vahşi baskılara, güvenlik polisinin yaptıklarına, ekolojik felaketlere, Nazi-Sovyet Paktı'na göndermeler yapılıyor, Gorbaçov ve diğer kıdemli görevlilerin lüks hayat tarzı sorgulanıyordu. Saharov temel bir politik değişiklik için çağrıda bulundu: Komünist Parti artık iktidar tekeline sahip olmamalıydı. Gorbaçov yeni bir göreve, devlette öncü bir konum olan Yüksek Sovyet başkanlığına seçildi. Bu unvan kısa süre içinde sadece "başkan" olarak değiştirildi. Gorbaçov Komünist Parti başkanlığı görevini de sürdürüyordu.

Fakat Gorbaçov'un başlattığı uzun vadeli politik reformların ekonomiyi yeniden canlandırması ve istikrarı sağlaması için kendisine bir soluklanma fırsatı vereceği umudu kısa süre içinde boşa çıkacaktı. Soldan gelen baskılar devam etti ve Mart 1990'da Gorbaçov en azından Komünist Parti'nin otoritesini zayıflatan bir değişim yaparak ileri doğru bir adım attı. Parti yetmiş üç yıl kadar Sovyetler Birliği'nde iktidarı elinde tutmuş ve hiçbir denetime tabi olmamıştı. Bu kez anayasanın partiye iktidar güvencesi veren 6. maddesi değiştirildi ve

iktidar devlete verildi. Pek çok bakımdan bu, Gorbaçov'un en parlak başarısıydı çünkü Sovyetler Birliği'ne çoğulcu bir demokrasiye geçme imkânı kazandırıyordu.

Fakat o zamana kadar Gorbaçov kuşatma altında sağdan ve soldan şiddetli saldırılar altında kaldı. Solun lideri, Sverdlovsk'ta (Yekaterinburg) ihtiraslı bir parti yöneticisi olarak dikkat çeken gösterişli ve atılgan bir politikacı olan Boris Yeltsin idi. 1986'da Gorbaçov, Yeltsin'i çok sayıda parti görevlisini yolsuzluk nedeniyle görevden alarak dikkat çektiği başkente, Moskova Parti Kent Komitesi'nin birinci sekreteri olarak getirmişti. Yeltsin otobüsle kenti dolaşarak, fabrikaları, büroları, restoranları ziyaret ederek popülist rolü oynuyor; bu sonsuz turlarında yurttaşlara hizmetlerin nasıl iyileştirileceğini soruyordu. Kısa sürede ünlendi ve Gorbaçov'a daha radikal reformları kabul ettirmek için baskı yapmaya, giderek daha cüretli ve dikkatsiz davranmaya başladı. Ekim 1987'de Gorbaçov, o sırada *Politibüro* adayı üyesi olarak yürüttüğü görevden de istifa eden Yeltsin'i kovdu. Yeltsin görece önemsiz bir makam olan Devlet İnşaat Komitesi başkan yardımcılığına getirildi. Kariyerinin utanç verici biçimde sona erdiği görülüyordu.

Fakat Yeltsin iadeiitibar istiyor, sadece hırslarıyla değil, aynı zamanda Gorbaçov karşısında uğradığı yenilginin intikamını alma kararlılığıyla hareket ediyordu. İki adam sert bir rekabete giriştiler; aralarındaki çatışma dört yıl sürerek Sovyetler Birliği'nin yok oluşunda önemli bir rol oynadı. 1988'in ortalarında toplanan On Dokuzuncu Kongre'de Yeltsin beklenmedik biçimde Gorbaçov'un programının neredeyse tamamını desteklediğini ilan etti ve mütevazı bir tutumla yeniden parti lideri olmak istediğini belirtti. Sağcı Yegor Ligaçov'un sert saldırısının ardından kongre oylama yaparak ona parti görevi verilmemesi kararı alınca, Yeltsin bir kez daha utanç verici bir yenilgiye uğradı. Gözü pek Yeltsin bu

kez Gorbaçov'a karşı demokratik muhalefet saflarına geçerek ve Sovyetler Birliği'nin en büyük kurucu cumhuriyeti olan Rus Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti (RSSFC) Halk Kongresi seçimlerine girerek politik kariyerini canlandırmaya karar verdi. Bu hamle Yeltsin'in Sovyetler Birliği'ne politik bağlılıktan vazgeçerek Rusya'ya yöneldiğini gösteriyordu. Birkaç ay içinde Yeltsin Rus Yüksek Sovyeti sözcülüğüne seçildi ve bir yıl sonra, Haziran 1991'de başkanlık seçimini kazandı. Artık kendi tabanına sahipti ve güvenilir kamuoyu anketlerine bakılırsa, Sovyetler Birliği'nde Gorbaçov'dan çok daha popülerdi.

POLİTİK ÇÖKÜŞ

O sırada Sovyetler çözülmeye başlamıştı. Bu süreç Gorbaçov'un yetenekleri ve barışçı reforma olan bağlılığı için bir sınavdı. Gorbaçov hem Sovyetler Birliği'nin hem de sosyalizmin korunmasını istiyor, bunun için elinden gelen çabayı gösteriyordu. Ancak imparatorluğu ya da iktidarını sürdürmek için şiddet kullanmayı reddettiğini belirterek Gorbaçov'un hakkını teslim etmek gerekir. Elinde zor kullanmak için gerekli güç vardı ve zaman zaman baskı uygulamanın eşiğine geldiyse de sonunda geri çekildi. Tarihçiler kendine hâkimiyetin bir lider olarak onun en fazla hayranlık uyandıran özelliklerinden biri olduğunu söyleyeceklerdir.

Doğu Bloku'ndaki resmen bağımsız fakat aslında Sovyetler Birliği'nin tebaası olan ülkeler –Polonya, Doğu Almanya, Bulgaristan, Romanya, Macaristan ve Çekoslovakya– 1989'dan başlayarak dağıldılar, bağımsızlıklarını ilan ettiler ve Rusların engellemesiyle karşılaşmadan komünizmden vazgeçtiler. Fakat hepsi bu kadar değildi. 1987'den itibaren milliyetçi hareketler çeşitli Sovyet cumhuriyetlerinde de ağırlık kazanmaya başladı. Önce özerklik talep ettiler, hemen

ardından taleplerini artırdılar ve fiilen bağımsızlık istemeye başladılar. Mesela Kasım 1988'de Estonya Yüksek Sovyeti Moskova'da hazırlanan yasaları veto etme yetkisine sahip olduğunu açıkladı. İki ay sonra Litvanya kendi topraklarında Sovyet askeri güçlerinin bulunmasını resmen protesto etti. Her iki devlet de Rusçanın artık resmi devlet dili olmadığını ilan etti. Sonraki yıl özerklik ya da daha uzun vadeli özyönetim talep eden milliyetçi hareketler, Ukrayna ve Belarus gibi kültürel ve dilsel olarak Ruslara yakın olan cumhuriyetler dahil, ülkenin neredeyse her bölgesine yayılmıştı. Nisan 1991'de Gorbaçov ülkenin dağılmasını önlemek için kurucu cumhuriyetlere, Sovyetler Birliği'ni birleşik bir devlet olarak sürdürmekle birlikte ekonomik ve politik işlerde o zamana kadar yararlandıklarından daha büyük bir özerklik güvencesi veren yeni bir Birlik Antlaşması için destek sağlamak amacıyla Yeltsin'e yaklaşmaya çalıştı. Cumhuriyetlere yeni bir düzenleme getiren resmi antlaşma 20 Ağustos'ta imzalanacaktı.

Komünist Parti yönetimindeki öfkeli sertlik yanlıları harekete geçtiler. Önce Gorbaçov'a karşı şiddetli bir saldırıda bulundular. Saldırı o kadar şiddetliydi ki Gorbaçov istifa etti. Taraftarları onu yalvar yakar vazgeçirebildiler. Fakat hemen ardından sertlik yanlıları en cüretli hamleyi yaptılar: Gorbaçov'u yerinden etmek için bir hükümet darbesi başlattılar. Komplonun başlattığı olaylar bir operakomiğin konusu olacak cinstendir. Darbenin başlangıcı bile akıl alacak gibi değildi. 1991 yılının ortalarında ABD dışişleri bakanı James Baker bir hükümet darbesinin yakın olduğu konusunda Gorbaçov'u uyardı. Fakat Gorbaçov rahat bir tavırla ihbarı göz ardı etti. Politik olarak yenilgiye uğrattığı adamların onu devirebileceklerine inanmıyordu. Ağustos ayında dinlenmek için Karadeniz kıyısındaki Foros köyünde bulunan *daça*sına gitti.

18 Ağustos'ta Gorbaçov, önceden *daça*nın telefon hatlarını devre dışı bıraktıran dört üst düzey görevli tarafından ziyaret

edildi. Formalitelerle vakit kaybetmeden Gorbaçov'dan iktidarı Gennadi Yanayev'e teslim etmesini istediler. Yanayev derhal düzenin yeniden sağlanması için olağanüstü hal ilan edecek ve tahmin edileceği gibi, Birlik Antlaşması'nı iptal edecekti. Daha sonra Gorbaçov devlet başkanı olarak konumuna iade edilecekti. Başkan planı reddetti ve meydan okuyarak onları kovdu. Bu tavır etkisini gösterdi çünkü komplocular fena halde yetersiz ve korkaktılar. Planlarına karşı koyması muhtemel liderleri önceden tutuklamayı ihmal etmişler, televizyon istasyonlarını denetlemek ve sokak protestolarını önlemek için hiçbir önlem almamışlardı. Eylemlerini ülkeye açıklamak için yaptıkları basın toplantısı da tam bir fiyasko oldu. Başkan gibi davranmayı beceremeyen Yanayev sinirsel bir çöküntü yaşıyor, parmaklarının istemsiz hareketlerini durduramıyordu. Bir başka komplocu, Valentin Pavlov, basın toplantısında boy gösteremeyecek kadar sarhoştu. Hükümetin kamuoyuna verdiği ilk görüntü, kriz zamanında düzeni sağlamak şöyle dursun, ülkeyi yönetebilecek yetenekte bile olmadığını ortaya koyuyordu.

Darbe, Yeltsin'e cesaretinin yanı sıra temel reforma olan bağlılığını da kanıtlaması için altın bir fırsat sağladı. Unutulmaz bir hareketle, RSSCF Yüksek Sovyeti'nin yerleştiği bina olan ve o sırada darbeye direnişin karargâhı haline gelen Beyaz Ev'in önündeki bir tankın üzerine tırmandı ve büyük bir kalabalığın önünde darbecileri yenilgiye uğratmaya ant içti. Yeltsin hemen bir ulusal kahramana dönüştü. Daha sonra ordu darbeyi desteklemeyi reddederek komploculara öldürücü bir darbe indirdi. Darbe 21 Ağustos öğle saatlerinde, başladıktan tam üç gün sonra fiyaskoyla sonuçlandı.

Moskova'ya döndüğünde Gorbaçov, Yeltsin'in elini güçlendiren bazı büyük hatalar yaptı. Liderlerinin çoğu ya darbeye katılan ya da ona övgüler düzen Komünist Parti'yi eleştirmeyi reddetti. Partililerin çoğu görevlerinden istifa etmişler-

di fakat Gorbaçov şaşırtıcı bir tutumla onların yerine, Beyaz Ev'de Yeltsin'in yanında duranların nefret ettikleri kişileri getirdi. Kaçınılmaz biçimde Yeltsin'in itibarı arttı; eline geçirdiği fırsatı nasıl kullanacağını biliyordu. Gorbaçov'a karşı küçümseyici bir tavır takındı, piyasa ekonomisini savunmaya ant içti, Rusya'nın Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını ilan etti ve diğer cumhuriyetlerin bağımsızlığını kabul etti. Sovyetler Birliği on beş ayrı devlete bölündü. İki yıl kadar önce dünyanın herhangi bir yerinde yaşayan bilgili bir insan, böyle bir gelişmenin mümkün olabileceğine inanmazdı.

Sovyetler Birliği'nin çöküşünün taşıdığı tarihsel önemi değerlendirmek için diğer güçlü imparatorlukların kaderini düşünmek gerekir. Roma İmparatorluğu, İspanyol İmparatorluğu, İngiliz İmparatorluğu, hepsi yok olup gitti fakat bunların çoğu Sovyet imparatorluğundan daha uzun süre yaşadı; yüzyıllar içinde değilse de on yılları kapsayan bir dönem içinde ve evreler halinde zayıfladılar. Hepsi hâkim oldukları topraklarda güçlü izler bıraktılar. Mesela Roma İmparatorluğu kabaca MÖ 27'den MS 476'ya kadar beş yüzyıl kadar yaşadı ve çöküş dönemi yaklaşık 140 yıl sürdü. Doğu Roma ise 1453'e kadar ayakta kaldı. Roma İmparatorluğu'nun hukukta, sanatta ve edebiyatta bıraktığı miras kapsamlı yorumları gerektirecek kadar iyi bilinir. İspanyol İmparatorluğu kabaca on beşinci yüzyılın sonundan on yedinci yüzyıla kadar varlığını sürdürdü; Latin Amerika ülkeleri üzerindeki kültürel ve politik etkisi çok güçlüydü ve bu etki şimdi bile belirgin biçimde görülür. İngiliz İmparatorluğu on yedinci yüzyıldan yirminci yüzyıla kadar sürdü ve on yıllarca süren bir dönem içinde dağıldı. Kültürel ve politik etkisi kuşkusuz muazzamdı.

Oysa Sovyet imparatorluğu –politik, ekonomik, toplumsal ve kültürel bakımlardan imparatorluk Rusya'sından yeni bir tarz oluşturacak kadar farklıydı– sadece yetmiş dört yıl, Doğu Avrupa'daki Sovyet hâkimiyeti ise ancak kırk beş yıl

sürdü. Sovyet mirası eski komünist devletlerde derin bir hoşnutsuzluktan, Ruslar için halk arasında derin bir nefret duygusundan ibaretti. Gayet açıktır ki Sovyetler Birliği'nin yerini alan devletler, ekonomi, politika ya da kültürde komünist sistemden en ufak bir izi bile muhafaza etmemişlerdir. Bunu nasıl açıklayabiliriz? Muazzam bir güce sahip gibi görünen devasa bir imparatorluk, hükümetin reformları başlatmasından sadece altı yıl sonra, ardında çok az olumlu iz bırakarak nasıl çözüldü? 1992'de Boris Yeltsin'in bu soruya yanıt niteliğinde bir ifadesi oldu. "Artık dünya rahat bir nefes alabilir. Her yere toplumsal boğuşma, düşmanlık ve görülmemiş bir vahşet yayan, insanlığın yüreğine korku salan komünizm idolü çökmüştür." Tarihçiler, komünizmin acımasız ideologlar tarafından beceriksizce uygulanan ve ütopyacı olduğu için gerçekleştirilmesi mümkün olmayan bir düşünceyle yola çıktığı için başarısız olduğunu söyleyerek Yeltsin'in bu ifadesini geliştirebilirler.

BORİS YELTSİN'İN BAŞKANLIĞI

Bağımsızlığını henüz kazanan Rusya Federasyonu'nun başkanı olarak Yeltsin kendisi için öylesine muazzam ve karmaşık bir görev belirledi ki, geriye dönüp bakıldığında onun gerçekçi bir başarı şansının olup olmadığından haklı olarak kuşku duyulabilir. Yeltsin Rusya'yı kısa sürede ekonominin devlet mülkiyetinde olduğu ve devlet tarafından düzenlendiği otoriter bir devletten, özel girişimin hâkim olduğu bir demokrasiye döndürmeyi planladı. Derinlere kök salmış halk hükümeti geleneğinin, kapitalizmin belkemiğini oluşturan hukuki ve iktisadi kurumların ve demokrasi ilkelerine ya da kapitalizm pratiğine aşina yurttaşlardan oluşan kadroların bulunmadığı bir ülkede bu hedefe ulaşılacaktı. Hiçbir ülke, kısa süre içinde, hiç kimsenin emsal gösteremeyeceği sayısız

planın varlığına rağmen otoriter kolektivizmden özgür girişime ve halk yönetimine geçiş sağlayamamıştır.

En iyi koşullarda bile başarı şansı kuşkulu olacaktı fakat 1991'de Rusya'daki koşullar içinden çıkılamayacak kadar ağır sorunlarla doluydu. Belki de en ciddi sorun politik liderliğin zaaflarıydı. Yeltsin'in önündeki sorunlarla başa çıkmasını sağlayacak deneyimden yoksun olması da basit bir sorun değildi. Sağlam kanaatleri olmaksızın harekete geçen aşırı değişken bir adamdı. Bir zamanların sadık komünisti reform coşkusundan popülizme kaydı; daha sonra komünizmi bütünüyle reddetti, demokrasi ve piyasa ekonomisinden yana olduğunu ilan etti. Fakat iktidara geldiğinde Rus halkının güçlü bir yönetici istediğine kendisini inandırmıştı. Giderek otoriterleşecek, "ülkenin babası" rolünü oynayacak, hatta "Çar Boris" olarak davranacak kadar ileri gitti. En yakın bazı çalışma arkadaşlarını bile şaşırtarak kendisinden üçüncü tekil şahıs kullanarak "başkan" diye söz edecek ve bir hükümdar ya da diktatör tarzında özlü emirler verecekti. Aynı zamanda Yeltsin depresyondan mustarip sorunlu bir adamdı. Depresyona girdiğinde haftalarca kamuoyundan uzak kalıyordu. Alkol bağımlısı olan Yeltsin zaman zaman insanların önünde yalpalayarak yürüyordu. Uzun sürelerle, görevini yerine getiremeyecek kadar ciddi biçimde hastalanıyordu. Birkaç kez kalp krizi geçirdi ve 1996'nın sonunda beşli koroner baypas ameliyatı oldu. Bu uzun ara dönemlerde onun yerine yasal olarak yetki kullanacak kimse yoktu; çünkü anayasada başkanın görev yapamaması halinde ona kimin vekâlet edeceğini belirten bir hüküm yoktu. Maiyetindeki birbiriyle savaşan, ayrıcalıklı konumlarını korumaya çalışan hizipler akıllı bir tutumla birleşecekler fakat başkanın zafiyetini gizlemeyi başaramayacaklardı.

Hizipler, hızla çökmekte olan ekonomiyle başa çıkma, yeni politik ve toplumsal kurumlar yaratma ve Çeçenlerin ya da

diğer azınlıkların giderek yükselen bağımsızlık talepleri gibi konularda genellikle kalın kafalıydılar. Parlak bir politikacı olan Yeltsin sonsuz entrikalara girişiyor, bir karar vermeden önce bir grubu diğerine karşı oynamaya çalışıyor fakat yönetim tarzının, önemli ekonomik ve politik meselelerde çoğu kez hükümetin sessiz kalmasına yol açacak kadar etkisiz olduğu görülüyordu.

Yeltsin'in en zorlandığı konu ekonomiydi. Ekonomi yıllardır durgunluk içindeydi ve Gorbaçov için büyük bir engel oluşturmuştu. Kendinden öncekilerin kararsızlığından kaçınmaya kararlı olan Yeltsin yeni atadığı ekonomi ve maliye bakanı Yegor Gaydar'ın "şok tedavisi" olarak bilinen radikal önerilerini kabul etti. Fikir, kısa dönemde sosyalist ekonomiyi feshederek yerine piyasa mekanizmalarıyla işleyecek bir ekonominin geçmesini sağlayacak hızlı ve ani bir dizi temel reform başlatmaktı. Yeltsin planın uygulanabilirliğine ikna edildi ve Gaydar'ı, yatağa mahkûm felçli bir hastayı yürümeye zorlayarak tedavi eden bir hekime benzetti. 1 Ocak 1992'de hükümet, 2 Ocak'tan itibaren fiyat denetiminin kaldırılacağını, fiyatların piyasada belirleneceğini ilan etti. Gaydar enflasyonun biraz yükseleceğini söyleyerek uyarıda bulundu; fiyatların yüzde 100 oranında artabileceğini hesaplıyordu. Yaptığı analiz derinden kusurluydu çünkü iki ay içinde fiyatlar en az on kat arttı. Fakat dahası vardı. Sanayi üretimi keskin bir azalma gösterdi, rublenin değeri sert biçimde düştü ve işsizlik hızla yükselmeye başladı.

Gaydar'ın reformlarından sonra kısa ekonomik iyileşme dönemleri oldu. Mesela, 1996 iyi bir yıl olarak görülüyordu çünkü enflasyon oranı sadece yüzde 22 civarındaydı. Fakat toplamda, Rus halkının payı 1996'dan beri fena halde azaldı. Birkaç istatistik, durumu özetler. Mesela 1992'de ülkenin 148 milyon yurttaşının üçte biri yoksulluk sınırının altında yaşıyordu. Milyonlarca çalışan insan –güvenilir bir değer-

lendirmeye göre çalışanların yaklaşık dörtte üçü– maaşını zamanında alamıyor, bazen ödemeler aylarca gecikiyordu. Kentlerde yaşayanlar, küçük toprak parçalarında patates ve sebze yetiştirerek zar zor beslenebiliyorlardı. Ülkenin geniş bölümlerinde mal takası normal ticaret tarzı haline geldi. Sağlık hizmetleri yerlerde sürünüyor, sistemin işlevsizliği düşük gelirli yurttaşlar arasında zorluklara neden oluyordu. Gaydar ve Yeltsin, fiyat denetimlerini kaldırarak zorunlu bir reform yaptılar fakat yeterli hazırlık yapmamışlardı. Serbest piyasa, önceden bir hukuk düzeni, etkili bir bankacılık sistemi, bir borsa ve makul ölçülerde adil rekabet alışkanlığı olmayan bir kamuoyu olmaksızın işleyemezdi. Bu ön şartların hiçbiri Rusya'da yoktu ve her şey hükümetin inisiyatifine mahkûmdu.

Gaydar'ın iktisat programının ikinci yönünü oluşturan özelleştirme de daha iyi durumda değildi. Gaydar'ın mantığı bu konuda da sağlamdı fakat uygulama ciddi biçimde kusurluydu. Ekim 1992'den itibaren, kalifiye ve acımasız bir yönetici olan Anatoli Çubays'ın yönetimindeki hükümet, devlet girişimlerini edinecek yurttaşlar için her biri on bin ruble değerinde senetler çıkardı. Fakat enflasyonun yüksek olduğu bir sırada on bin ruble hızla önemsiz bir meblağ haline geldi; ortalama bir yurttaş, stokların ya da bir fabrika veya şirket yönetmenin fazla değer taşımadığını biliyordu. Ayrıca bütün özelleştirme süreci yolsuzluklarla doluydu. Sonuç olarak Sovyet yöneticilerinden oluşan görece küçük gruplar devasa girişimlere ve bazı durumlarda muazzam büyük işletmelere sahip oldular. Daha birkaç yıl önce kapitalist bir sömürge sınıfına sahip olmamakla gururlanan bir ülkenin artık tam da böyle bir sınıfı vardı ve zenginlerin çoğu servetlerini görgüsüzce sergiliyordu.

Ancak hiç kuşkusuz, özelleştirme Rus iktisadi sistemini hızla ve temelden değiştirdi. Yaklaşık dört ay içinde bütün ticaret ve hizmet kuruluşlarının yaklaşık üçte biri özel elle-

re geçti ve özelleştirilen şirketlerin toplam sayısı neredeyse 1 milyona ulaştı. İki yıl sonra, 1994'te Rusya'daki özel girişimler işgücünün yüzde 40'ına yakındı ki bu ülke ekonomisinde şaşırtıcı derecede hızlı bir değişimdi. Mağazalar artık komünizmde asla görülmeyen kaliteli mallarla doluydu. Devlet şirketlerinin özelleştirilmesinden esas olarak yararlananlar, yönetim üzerinde muazzam bir nüfuz kullandıkları için *oligark*lar diye anılıyorlardı. Bazıları Yeltsin hükümetinde ya da çevresinde önemli konumlara geldiler.

İki parlamenter mecliste, Yüksek Sovyet ve Halk Vekilleri Kongresi'nde milletvekilleri hükümetin ekonomi programını ağır biçimde eleştiriyorlardı. Yüksek Sovyet'in sözcüsü Ruslan Hasbulatov önceleri var gücüye Yeltsin'i destekliyordu fakat kısa sürede ondan soğudu. Bunun sebebi, kısmen başkanın politikalarından hoşlanmaması, aynı zamanda başkan olma arzusuydu. Sovyet sisteminde yasama ile yürütme lideri arasında böylesine açık bir rekabet düşünülemezdi. Fakat artık Rusya bir tür parlamenter sisteme sahipti; siyasi liderlerin birbirine meydan okuması yürütme ve yasama kuvvetleri arasında etkin bir çalışma ilişkisi kuracaktı. Bu kolay değildi fakat Rusya'da özellikle zordu; çünkü kuvvetler arasında güçler dengesi kurma geleneği yoktu. Yasama organındaki müzakerelere bir ölçüde tutarlılık ve disiplin getirebilecek anlaşılır programları olan bir bağımsız siyasi partiler geleneği de yoktu. Parlamentoda asla çoğunluğa sahip olamayan çeşitli grupların özgül programlara bağlı olduklarını ilan etmelerine ve özgül toplumsal ya da ekonomik çıkarlara sahip olmalarına rağmen, bunlar her türlü niyet ve amaçları kendi liderlerinin görüşleriyle temsil edilen genellikle gevşek birliklerdi. Ayrıca meclis üyeleri yasama sürecini daha da karmaşık hale getirecek şekilde sadakatlerinin yönünü kolayca değiştirebiliyorlardı.

POLİTİK GERİLİMLER

Dokuz yıl süren başkanlık sürecinde Yeltsin'in kurduğu hükümetlerin kalıcı sorunu yasama önergeleri için çoğunluğu sağlamaktı. Eğiliminin bir gereği olarak ve pek çok krizle yüz yüze geldiği için Yeltsin ülkeyi kararnamelerle yönetmek istiyordu. Ekim 1991'de Rusya Halk Vekilleri Kongresi ekonomik önlemlerini uygulayabilmesi için ona olağanüstü yetkiler vermişti. Fakat ekonomik önlemlerin etkisi açığa çıktığında yasama duraksamaya başladı. 1992 yılının ortalarında başkana artık açık çek vermeyecek ve hükümetin reform önerilerini birbiri ardına geri çevirecekti. Rusya'da demokratik kurumların evrimini sonunda müthiş biçimde engelleyen bir çatışma için ortam hazırdı.

Parlamento ile başkan arasındaki çatışma yaklaşık bir yıl sürdü. Kilitlenmeye son vermek için Yeltsin Eylül 1993'te yasama meclisinin kapatılması için emir vererek tehlikeli bir adım attı. Aynı zamanda, şimdilik tek başına yöneteceğini, yeni yasama meclisi seçiminin aralıkta yapılacağını, bu seçimle birlikte yetkililerin hazırladıkları yeni anayasa için de referandum yapılacağını açıkladı. Bu önlemleri ilan eden 1440 sayılı başkanlık kararnamesi çatışmayı şiddetlendirdi. Kararnamenin kamuoyuna açıklanmasından sadece saatler sonra parlamento Yeltsin'i azletti ve Aleksandr Rutskoy'u Rusya Federasyonu başkanı seçti. Rutskoy o sırada başbakandı fakat 1992'nin başlarından beri Yeltsin'in politikalarına şiddetle karşı çıkıyordu. Askeri kahraman olarak ün kazanmasından ve karizmasından ötürü Rutskoy, komünistlerden ve aşırı milliyetçilerden oluşan muhalefet tarafından başkana karşı mücadeleye önderlik edebilecek bir adam olarak kucaklandı. Rutskoy'un seçilmesini sağlamak için parlamento liderleri acilen Halk Vekilleri Onuncu Kongresi'ni topladılar ve sivil taraftarlarını Beyaz Ev'i korumak için silahlanmaya yönelttiler.

Yeltsin, Moskova'da olağanüstü durum ilan ederek binayı kuşatmak için tanklar dahil silahlı kuvvetleri harekete geçirerek karşılık verdi. Çatışma 2 Ekim'de başladı ve iki gün sonra tanklar büyük hasara ve pek çok can kaybına yol açarak binaya saldırdı. Halk birkaç saat içinde, kuşatılmış Beyaz Ev'in çevresinde toplandı. Rutskoy ve diğer siyasi liderler tutuklandı. Bu ağır olay hem Yeltsin'in hem de muhalefetin şöhretini gölgeledi. Her ikisi de ülkeye büyük zarar veren bir dikkatsizlik sergilemişti. Yeltsin döneminin önemli tarihçilerinden biri olan Lilya Şevstova, çatışmanın "Moskova'daki politik mücadelelerde kaba güç kullanılmasına karşı uzun süredir var olan tabuyu tahrip ettiği"ni kaydetti.[1]

Hükümet bir anayasa taslağı hazırladı. Yeni anayasa aralık ayında yapılan referandumla kabul edildi. Anayasaya göre iki meclis, Devlet *Duma*sı ve Federasyon Konseyi olmasına rağmen, güçler dengesi belirgin biçimde başkanın lehine döndü. Başkan artık pek çok kişinin çarları andıran yetkilerle donatılmış bir "süper-başkan" dediği birine dönüşmüştü. Anayasaya göre başkan sadece devlet başkanı ve temel yasaların garantörü olarak kalmıyor, aynı zamanda başbakanı ve bütün bakanları atıyordu. Başbakanın Devlet *Duma*sı tarafından onaylanması gerekiyordu; fakat *Duma* başkanın tercihini üç kez reddeder ve üç aylık bir dönemde hükümete iki kez güvensizlik oyu verirse, başkan yasama meclisini feshedebiliyordu. Ayrıca başkanı görevden almak olağanüstü biçimde zorlaşmıştı. Başkan ancak vatana ihanet ya da başka suçlar işlemesi halinde azledilebiliyor; kendisine bu suçlamalar yöneltildiğinde bile her iki yasama meclisinin, ayrıca yüksek mahkemenin ve anayasa mahkemesinin üçte iki olumlu oyu gerekiyordu. Başkanı görevden almak için atılan her adımın, suçlamalar için *Duma*da ilk oylamanın yapıldığı andan itibaren dokuz günlük bir sürede tamamlanması zorunluydu.

Anayasayı kabul ettirerek kazandığı zafere rağmen Yeltsin rahat edemedi, yeni yasama kurumundaki vekillerin oylarıyla ağır bir yenilgiye uğradı. 450 sandalyeli Devlet *Duma*sı'nda, komünist Gennadiy Züganov'un önderlik ettiği blok 103 sandalye aldı; değişken ve tuhaf Vladimir Jirinovskiy'nin yönettiği aşırı milliyetçi sağcı Rusya Demokratik Liberal Partisi 64 sandalye kazandı. Yeltsin'i destekleme eğilimi en yüksek olan hareket, Yegor Gaydar'ın partisi Rusya'nın Tercihi ise sadece 66 sandalye kazandı. Geri kalan yaklaşık 200 milletvekilinin 120'den fazlası kendisini bağımsız olarak görüyordu ve kalanlar da diğer dört parti arasında bölünmüştü. Bu kadar karmaşık bir dağılım, hükümetin etkin olmak için meclisten destek alma olasılığını ortadan kaldırıyordu.

Hükümet, Kafkasya'da yaklaşık 1,2 milyon kişinin yaşadığı özerk Çeçenistan'ın yarattığı sorunla başa çıkmak için yeterli politik destek de bulamayacaktı. Sünni Müslüman olan Çeçenlerin on dokuzuncu yüzyıla kadar uzanan, Rus hâkimiyetine direniş hareketleriyle dolu uzun bir tarihi vardır. 1991'de Yeltsin hükümeti, Rus ordusunda subaylık yapmış General Cevher Dudayev'i Rusya Federasyonu'na sadık kalacağı varsayımıyla Çeçen cumhuriyetine lider olarak atadı. Fakat Dudayev hemen bağımsızlığı desteklediğini açıkladı. Kasım 1991'de resmen bağımsızlık ilan etti. Yeltsin ilk başta bu hamleye karşılık vermedi. Belki o sırada başka sorunlarla meşguldü. Fakat 1994 yılının sonunda başkan, Çeçenistan'ın bağımsızlığa doğru gidişini durdurmaya karar verdi. Rusya Federasyonu Sovyetler Birliği kadar çokuluslu bir devlet olmadı fakat nüfusun yüzde 18'i Slav değildi. Çeçenlerin ayrı bir devlet kurmalarına izin verilmesi halinde, hükümet diğer cumhuriyetlerin de aynı yolu izlemesini nasıl önleyecekti? Rusya Federasyonu'nun sekiz bölgesinde özerklik ya da bağımsızlık hareketleri seslerini yükseltiyorlardı. Fakat Çeçenistan başka bir nedenle de Rusya için önemliydi. Hazar böl-

gesinden çıkarılan büyük miktarda petrolü Karadeniz'deki Novorossisk limanına aktarmak için bölgeden geçen bir boru hattı inşa ediliyor ve Rusya'nın bu girişimden milyonlarca dolar kazanması bekleniyordu. Mali darboğaz nedeniyle hükümet bu geliri tehlikeye atmak istemedi.

1994 Kasım'ı sonunda Rus güvenlik güçlerinin örgütlediği küçük bir gönüllüler grubu, birkaç gün içinde Dudayev'i kovma beklentisiyle Çeçenistan'ın başkenti Grozni'ye yürüdü. Bu Rus hükümetinin ve ordu komutanlarının pek çok yanlış hesabının sadece ilkiydi. Çeçenler hızla gönüllüleri topladılar. Yeltsin bu durumu kişisel bir hakaret olarak algıladı. 2 Aralık'ta Ruslar, Çeçenler için büyük acılara neden olan ve altı yıl süren kanlı bir çatışmaya dönüşen süreci başlattılar. Grozni iki kez uzun hava saldırılarına ve Rus birliklerinin işgaline uğradı. Sadece ilk iki yıl içinde 60.000 Çeçen'in öldüğü hesaplanmıştır. Bu arada başkent bir enkaz yığınına dönüştü. Fakat Ruslar da büyük kayıplara uğradılar –yaklaşık 25.000 kişi– ve pek çok kişiyi şaşırtacak şekilde ordunun, yetkililerin eşkıya ve teröristler için bir sığınak olarak aşağıladığı küçük bir ülkeyi bile yenilgiye uğratamadığı açığa çıktı.

Kayda değer sayıda Çeçen aslında çeşitli türden suç eylemlerine karışmıştı ve bazı durumlarda Çeçen gerillalar Rusya'da büyük tepkilere yol açan bir vahşet uygulamışlardı. Mesela 14 Haziran 1995'te yaklaşık 200 gerilla Güney Rusya'da, Çeçenistan'a 160 kilometre mesafedeki bir hastaneyi ele geçirdi ve 20 polisi öldürdükten sonra 200 hastayı rehin aldılar. Rus askerleri hastaneye müdahale etmeye çalıştıklarında Çeçenler aralarında hamile kadınların da bulunduğu hastaları kalkan olarak kullandıkları için saldırıyı püskürtmeyi başardılar. Ancak başbakan Viktor Çernomırdin sahneye çıktıktan sonra Ruslar ile gerillalar rehinelerin serbest bırakılması için anlaşmaya vardılar. O sırada her iki taraftan toplam ölü sayısı 120 idi. General Aleksandr Lebed'in Çe-

çenlerle bir "politik özerklik" anlaşması imzaladığı Ağustos 1996'da savaş sona erdi. "Politik özerklik" kavramı öylesine belirsizdi ki pek çok yorumcu haklı olarak çatışmanın şu ya da bu biçimde yeniden başlayacağını düşünüyordu. Rusya dışında fakat daha çok ülkenin içinde Çeçen savaşı Yeltsin ve hükümetinin yaygın biçimde kınanmasına yol açtı. Ocak 1996'da yapılan bir kamuoyu anketinde katılımcıların sadece yüzde 18'i ona oy vereceğini söylüyor, eski kafalı komünist lider Züganov'un ise potansiyel seçmenlerin yüzde 33'ü tarafından desteklendiği görülüyordu. Yeltsin'in politik kariyeri sona ermiş gibiydi.

Fakat bu adam sanıldığından daha esnekti. 1996'nın ortalarında olumsuz anket sonuçlarına, yeni bir ölümcül hastalık atağına ve derin ekonomik krize rağmen Yeltsin ikinci turda Züganov'u yenilgiye uğrattı. O yılın ilk altı ayında hükümet vergilerin sadece yüzde 60'ını toplayabilmişti, enflasyon artmıştı, devlet memurları maaşlarını uzun süreli gecikmelerle alabilmişlerdi ve gayrisafi milli hasıla yüzde 4 azalmıştı. Yeltsin'in seçimle geri gelmesinin Rus demokrasisini yansıtan önemli bir olay olduğu da söylenemez. Yeltsin, zengin *oligark*lardan oluşan küçük bir grup seçim kampanyası için muazzam meblağlar harcadığı, başkanın taraftarlarının denetiminde olan medya komünistlerin seçimlerde hile yapacaklarına dair belirsiz suçlamalar yaydığı ve pek çok insan bir komünistin ülke lideri olması fikrinden hâlâ irkildiği için seçildi. Yaygın kanaat şuydu: "Başkan bir yalancı fakat komünistler ondan daha kötü." Züganov oyların yüzde 40,31'ini aldı ve Yeltsin yüzde 53,82 gibi küçük bir çoğunlukla başkanlığını korudu.

VLADİMİR PUTİN'İN BAŞKANLIĞI

Sonraki üç yıl boyunca Rusya düşe kalka fakat zorlanarak yoluna devam etti. Ağustos 1998'de ülke vaatlerini tutmayan

hükümetin ansızın rubleyi yüzde 50 oranında devalüe etmesi ve borçlarını ödeyememesi üzerine mali bir çöküşün eşiğine geldi. Yeltsin'in sağlık durumu da kötüye gidiyor ve uzun sürelerle görevlerini yerine getiremiyordu. Çevresinin ve ailesinin yasadışı yollarla zenginleştiğine dair suçlamalar insanların hükümete ve politik sisteme olan güvenini zedeliyordu.

Ağustos 1999'da Yeltsin, yönetimde herkesi şaşırtan bir değişiklik yaptı. Vladimir Putin adında tanınmayan bir bürokratı başbakanlığa atadı. Putin on yedi ay içinde bu göreve getirilen beşinci kişiydi. Kırk yedi yaşındaki Putin yetişkinlik döneminin çoğunu güvenlik servislerinde geçirmiş ve yıllarca Doğu Almanya'da casus olarak çalışmıştı. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra doğum yeri olan St. Petersburg'a döndü ve reformcu Anatoli Sobçak'ın yerel yönetiminde belediye başkan yardımcılığı gibi önemli bir idari göreve geldi. 1996'da Yeltsin için çalışmaya başladı ve hızla Yeltsin'in "aile" olarak bilinen iç çevresine katıldı. Başbakan olduğu sırada politik görüşleri ya da politik yetenekleri pek bilinmiyordu. Bir raporda, "Karizmatik biri olmayan Putin'in maskeyi andıran ifadesiz bir yüzü var, nadiren gülüyor ve alçak sesle konuşuyor," deniyordu. Bütün değerlendirmeler onun belirli bir politik grupla özdeşleşmemek için bilinçli bir çaba gösterdiğini ortaya koyuyordu. Liberal reformcularla iyi ilişkileri vardı; ama aynı zamanda Rusya'nın prestijini korumaya kararlı tutkulu bir yurtseverdi ve kamuoyuna yaptığı bir açıklamada, savaşın yeniden başladığı Çeçenistan'la amansız biçimde uğraşmak istediğini vurguladı. Rusya'nın geleceği konusunda Putin'in görüşleri oldukça eklektikti. Piyasa ekonomisinden yanaydı fakat aynı zamanda ekonominin Rusya'nın koşullarına uyarlanmasını istiyordu. "Piyasa ekonomisinin ilkelerini Rusya'nın gerçeklikleriyle doğal olarak birleştirmeyi başarırsak, geleceği parlak görebiliriz," diyordu. Ayrıca devletin "güçlü" ve "ataerkil" olması gerektiğini

söylüyordu. Bu yaklaşımın ülkenin yararına olup olmayacağı onu pek ilgilendirmiyor gibiydi. Rusya'nın gelenekleri basitçe bir yana bırakılamazdı. "[Bu gelenekler] vardır ve başat olmaya devam etmektedir. Özellikle sosyal politikalarda bunu dikkate almak gerekir." Putin ısrarla, Rusya'nın öngörülebilir gelecekte ya da sonsuza kadar ABD'ye ya da İngiltere'ye benzemeyeceğini söylüyordu. "Rus demokrasisi asla Batı liberal modelinin papağanı olmayacaktır," diyor ve Rusya'da "güçlü bir devlet, özgürlüğü tehdit etmez, özgürlüğün bir güvencesidir" iddiasında bulunuyordu.

31 Aralık 1999'da Yeltsin şaşırtıcı bir duyuru daha yaptı: İstifa etti ve Putin'i vekâleten yerine atayarak Mart 2000'de yapılması planlanan seçimlerde ona açık bir avantaj sağladı. Seçimler Yeltsin'in görev süresinin sona ermesinden üç ay önce yapılacaktı. Başkanın sağlık durumu hiç kuşkusuz ani istifasında rol oynamıştı fakat Putin'in Yeltsin'in ailesi ya da çevresine ilişkin yolsuzluk soruşturması açmama vaadinde bulunduğuna ilişkin fazla spekülasyon vardı.

Putin kolayca başkan seçildi ve o andan itibaren Rus politikasına damgasını vurdu. 2001 yılının başlarında Rusya'nın görünümü umut verici değildi. Ekonominin feci durumu *New York Times*'ta ulusal sağlık sisteminin durumuna ilişkin bir dizi makaleyle aydınlatıldı. Her yıl yaklaşık 20.000 kanser hastası zorunlu ilaçları satın alamadığı için ölüyor ve diyabetten mustarip 200.000 kişi insülin bulamıyordu. "Toplumun sağlık barometresi" olarak kabul edilen hayatta kalma süresi 1999'da her ay biraz daha azalıyordu, erkekler ve kadınlar için 65,9 yıla kadar düşmüştü. Bu süre ABD'ye kıyasla on yıl daha azdı. Geçen on yıl içinde ölümler yaklaşık üçte bir oranında artmıştı ve böyle devam etmesi halinde, elli yıl içinde Rusya'nın toplam nüfusu 145,6 milyondan 121 milyona inebilirdi. Ekonomi istikrarlı fakat üretkenlik düzeyi çok düşüktü. Ekonominin büyük bölümü hâlâ enkaz halindeydi, nüfusun

büyük bölümü hâlâ yoksuldu ve üretkenliği artırmak için ciddi bir reform belirtisi yoktu.

Politik görünüm de aynı ölçüde kasvetliydi; Rusya'daki pek çok uzman yeni başkanın bir reform savunucusu olmayacağından korkuyordu. En netameli Sovyet kurumu olan güvenlik polisinin ürünü olarak Putin'in liberal demokrasiye olan güvensizliğini aşamadığı ve bazı bakımlardan Sovyet tarzı bir yönetime döndüğü görülüyordu. Mesela, 12 Ağustos'ta meydana gelen bir patlamada nükleer Kursk denizaltısının güvertesinde 118 askerin ölümünden sonra, hatayı kabul etmek istemeyen Rus amiralliği kazaya yabancı bir tekneyle çarpışmanın neden olduğunu iddia ederken, iki emekli Rus komutan çarpışmanın böyle bir hasara yol açamayacağını söyledi. Putin hükümeti de yetkilileri eleştirme cesareti gösteren iki ulusal televizyon kanalını çeşitli yöntemlerle yıldırmaya çalıştı. Belki de en uğursuz belirti, hükümetin kendi yetkilerini bölgesel liderler aleyhine artırmaya çalışmasıydı. Putin ülkenin uzak bölgelerini denetim altına almak için her birinin başına eski bir KGB ya da ordu generalini geçirdiği yedi yeni bölgesel yönetim oluşturdu.

Rusya'daki liberallerin ve yabancı yorumcuların sık sık dile getirdikleri Putin'in saati geri döndüreceği ve Sovyet tarzı bir yönetim kuracağı korkusunun abartılı olduğu kanıtlandı. Aslında birkaç yıldır Putin'in uzun vadeli hedeflerini tahmin etmek zordu; Churchill'in şu ünlü esprisinin somut örneği gibiydi: "Rusya bir gizemin içinde bilinmezliğe bürünmüş bir bilmecedir." Ne var ki Putin'in görevde geçirdiği dört yıllık iki dönem tamamlandıktan sonra, Rusya'nın yakın gelecekte liberal bir demokrasiye dönüşeceğine dair 1990'ların umutlarını sürdürmenin anlamı kalmadı. Kesin olan şudur ki Rus halkı artık kendi ülkesinin bu hedefe yöneldiğine inanmıyordu. Aslında 2006'da yapılan bir kamuoyu anketinin kanıtladığı gibi, ulusal konularda insanların hevesi kırıl-

mıştı. Ankete katılanların yüzde 71'i komünizm çöktüğü için üzüntü duyuyordu ve sadece yüzde 22'si Sovyetler Birliği'ne özlem duymuyordu. Çoğu insan, Yeltsin'in 1993'te kurduğu, genellikle "süper-başkanlık" denilen, başkanın neredeyse 1906'dan 1917'ye kadar ülkeyi yöneten son hükümdar kadar güçlü olduğu otokratik politik sistemi temkinli bir tutumla benimsiyordu.

Rus halkının otoriter bir yönetimi kabul etmesinin önemli bir nedeni 1999 yılının ağustos sonu ile eylül başı arasında Moskova, Volgodonsk ve Buynaksk'ta (Dağıstan Cumhuriyeti) patlak veren şiddetti. Çeçen ayrılıkçıları bu kentlerde bir dizi apartmanı bombaladılar ve yüzlerce sivili öldürdüler. Putin bu olayları düzeni sağlama konusunda ne kadar sert ve kararlı olduğunu gösterme fırsatı olarak kullandı; Çeçen teröristleri "tekmelemek"ten söz ederek büyük bir güvenlik arzusu duyan sıradan yurttaşların sevgisini kazandı. Birkaç hafta içinde Rus ordusu bu kez kitle halinde yeniden Çeçenistan'a girdi; sekiz ay süren görülmemiş derecede kanlı bir savaşın ardından bölgede sükûnet sağlandı ve Çeçenistan'ın 1996'da kazandığı fiili bağımsızlık kaldırıldı. Fakat maliyetler yüksekti. Rus birlikleri birkaç hafta Çeçenistan'ın başkenti Grozni'yi kuşatma altında tuttular ve 1 Şubat 2000'de nihayet kente girdiklerinde, bir Birleşmiş Milletler raporunda "yeryüzünün en ağır tahribata uğramış kenti" olarak betimlenen bir yer buldular. Güvenilir istatistik verilere ulaşmak zor olmakla birlikte Ruslar da ağır kayıplara uğradılar.

Sertlik Putin yönetiminin sürekli teması olarak onu büyük bölümü şiddet tehdidini ve kamu düzeninin bozulduğunu hisseden halkın koruyucusu rolünü üstlenmeye yöneltti. Eylül 2004'te teröristler Kuzey Osetya-Alanya Cumhuriyeti'nde 35.000 insanın yaşadığı Beslan şehrinde bir okulu işgal ettikleri zaman Putin, Rus güvenlik güçlerine 1200 yetişkin ve çocuğun rehin tutulduğu binaya saldırma emri verdi. Kanlı ça-

tışmada (186'sı çocuk) 334 sivil öldü fakat Putin hükümeti karışıklık çıkaran güçleri ezerek devletin itibarını koruduğunu iddia etti. Hükümeti destekleyen yurttaşlar (aralarında pek çok entelektüel de vardı) hep bir ağızdan düzen ve istikrar özlemlerini vurguladılar.

Liberal demokratlar Çeçenistan'daki olayları kaygı verici bulmalarına rağmen, bu sert eylemlerin Rusya'nın nasıl yönetilmesi gerektiğine ilişkin Putin'in görüşünü ve Rusya'nın geleceğine ilişkin ufkunu tam olarak yansıttığına inanmak için bir neden yoktu. Başkanlığının ilk dönemlerinde Putin kendini çeşitli bakımlardan modernleştirici, reforma adanmış biri gibi göstermeye çalıştı. Mesela, 1970-1980'lerde muhaliflerin davasını cesaretle savunan, yurttaşlık haklarının ve demokrasinin en kararlı savunucusu seçkin fizikçi Andrey Saharov anısına düzenlenen bir törende onun mezarına çiçekler bıraktı. Aynı zamanda bazı ilerici fikirleri savundu ya da savunuyormuş gibi yaptı. *Oligark*ların iktidarının aşırı ve topluma zararlı olduğunu öne sürdü, ekonomide devlet denetimini kaldırmaktan söz etti, aşırı derecede yetersiz ve yozlaşmış bürokrasiyi reformdan geçirme çağrısı yaptı ve belki de en önemlisi, yolsuzluğun son bulması için çalıştı. Rusya'da pek çok üst görevlinin bildiği gibi, yolsuzluk küçük bir vicdansız grupla sınırlı olmayıp bir hayat tarzı olarak ülkeye sağlam biçimde yerleşmişti ve aslında verimli bir ekonomi geliştirmenin önünde başlıca engel olarak duruyordu. 6 Şubat 2008'de *Vedomosti* (Belge) adlı gazetede yer alan, bağımsız araştırmacıların hazırladıkları bir araştırmaya göre, yolsuzluk vergi tahsilatı yapan, yasaları uygulayan, kamu sağlık hizmeti veren, mülkiyet anlaşmazlıklarında hakemlik yapan devlet dairelerinde ve genel olarak adli sistemde çok yaygındı. Toplam rüşvet miktarı çok yüksekti. Bir parti tarafından Devlet *Duma*sı'na aday gösterilmenin maliyeti 2-5 milyon dolar arasında değişiyordu; *Duma*'dan bir yasa önergesinin

geçirilmesi 250.000 dolardı ve bir satın alma izni çıkarmak isteyen biri, satışı söz konusu olan malın toplam değerinin yüzde 20'sinden fazlasını ödemeyi kabul etmek durumundaydı. Yıllık rüşvet miktarının 240 milyar doları bulduğu hesaplanmış; Rusya'da halkın yaklaşık yarısının yolsuzluğu ekonomik büyümenin önündeki en önemli engel olarak gördüğü saptanmıştır. 8 Şubat 2008'de Putin, Devlet Konseyi'nde yaptığı bir konuşmada bu istatistik verilerin doğru olduğunu kabul etti. "Kimse bir başkasının iş yapmasına yardımcı olamaz," dedi. "İnsanlar her denetleme kurumunda –yangınları önleme, çevre hizmetleri, ilaç izinleri– gittikleri her yerde rüşvet vermek zorunda kalıyorlar ve bu dehşet verici bir durum." Fakat Putin yönetimi yolsuzluğu tamamen yok etmek için ciddi bir çaba göstermedi.

Özellikle Rus liberallere ve Batılı uzmanlara Rusya'nın sorunlarını anlatmak Putin'in en belirgin uğraşı, aynı zamanda başkanlığının ilk dönemlerinde Batı'yla ilişkileri geliştirme aracıydı. 2000-2003 arasında Putin Batı'ya yönelik çeşitli jestler yaptı ve çok sayıda yorumcu, Rusya'nın Batılılaşmanın güçlü savunucusu Çar Büyük Petro'nun başlattığı reforma yaklaştığını düşündü. 2000 yılında Putin, Rusya'nın NATO yapısıyla bütünleşmek isteyebileceğini öne sürecek kadar ileri gitti. Bir yıl sonra, Ekim 2001'de *Bundestag*'da akıcı Almancasıyla bir konuşma yaparak Soğuk Savaş döneminden kalan güvensizliğe son verilmesini istedi ve Rusya ile Avrupa arasında ekonomik ve politik olarak daha fazla işbirliği için çağrıda bulundu. New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ne yapılan terör saldırısının ardından Putin saldırı kurbanlarını sempatik ifadelerle andı ve terörizme karşı savaşta Batı'yla işbirliği yapmaya söz verdi.

Fakat Batı'yı kucaklama girişimi kısa ömürlü oldu. Rus seçkinlerin pek çoğu ülkelerinin dünya sahnesinde sürekli olarak küçük bir güç konumunda kalmasını kabul edemi-

yordu. 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından beri hâlâ yakıcı olan, politik sınıfa mensup artan sayıda kişinin ülkeyi yeniden bir süper güç haline getirme özlemiydi. Bu kesimin halkın da giderek benimsediği sloganı şuydu: "Rusya ya büyük bir güçtür ya da bir hiçtir." Nisan 2005'te Putin, Sovyetler Birliği'nin çöküşünün yirminci yüzyılın "en büyük jeopolitik felaketi" olduğunu söyleyerek bu duyguyu paylaştığını gösterdi.

2004 yılında beklenmedik bir gelişme, petrol fiyatlarında ani ve hızlı yükseliş –dört yıl içinde ham petrolün varil fiyatı 25 dolardan 100 dolara çıktı– ülkenin ekonomisinde büyük bir gelişme sağladı ve özgüveni artırdı. İkinci en büyük petrol ihracatçısı olan Rusya, kısa dönemde dış ülkelere olan bütün borçlarını ödedi ve miktar bakımından sadece iki ülkenin önde olduğu döviz rezervlerini artırdı. O zamana kadar hükümet, bazı yurttaşların koşullarında iyileşme görülmekle birlikte büyük petrol kârlarını hâlâ sorunlu olan ekonomiyi bir bütün olarak canlandıracak ve modernleştirecek şekilde kullanmak için pek az şey yapmıştı. Fakat zengin bir "petrol devleti" olarak Rusya, yeni servetini kaslarını esnetmek, Ukrayna ve Gürcistan gibi eski Sovyet cumhuriyetlerini yıldırmak, hatta petrol dağıtımını etkileyerek ve petrol fiyatlarını yükselterek Batı Avrupa'yı etkilemek için kullandı. Daha kararlı dış politika, kaçınılmaz biçimde Batı'yla ilişkileri bozdu.

Bu arada ABD'nin bazı politikaları, Rus yetkililerin ve politik seçkinlerin bu ülkeden soğumalarına neden oldu. Başkan George W. Bush'un bir dönem Putin'i ölçülü bir "kişiliği" olan "açık sözlü ve güvenilir" bir adam olarak övmesine ve otoriterliğe kaydığı için Rus hükümetinin iç politikalarını eleştirmekten genellikle uzak durmasına rağmen, iki lider arasındaki sıcak ilişkiler çok uzun sürmedi. Her şeyden önce, Beyaz Saray'daki ilk döneminde Bush, Rusya'yla fazla ilgilenmedi ve Kremlin'deki adamları yeterince dikkate almadı.

Fakat Rusya ile ABD arasında 2001'den sonra önemli politika farklılıkları oluştu. Bunların en önemlilerini belirtmek gerekirse, Rus liderler NATO'nun Doğu Avrupa'ya kışkırtıcı bir tutumla yayılmasına kesinlikle karşı çıktılar, Ukrayna ve Gürcistan'daki demokratik güçlere Batı desteğinden ve Kosova'ya bağımsızlık verilmesinden rahatsız oldular, Amerika'nın Irak'ı işgalini desteklemediler ve nihayet ABD'nin tamamen savunma amaçlı olduğu iddiasıyla Polonya ve Çek Cumhuriyeti'ne füze yerleştirmesini kesin bir tutumla protesto ettiler. Rusya ile Batı arasındaki farklılıklar önemsiz değildir; fakat Putin hükümeti için ABD ve Avrupa Birliği'yle anlaşmazlığın yararlı bir iç amaca hizmet ettiği gerçektir. Kremlin'in ülkenin ancak halkın hükümetin çevresinde toplanması halinde karşı durulabilecek kararlı düşmanlarla karşı karşıya olduğuna ilişkin yaptığı uyarılar böylece haklılık kazandı. Gene Rusya'nın hâlâ askeri bakımdan zayıf olması ve bu nedenle kendini ortaya koyma konusunda bir ölçüde temkinli davranması dışında sebep olmasa da, tam ölçekli bir Soğuk Savaş'a dönmek hata olacaktı. Aynı zamanda, 2006-2009 arasında Rusya ve ABD'nin birbirini uluslararası meselelerde artık ortak çıkarlara sahip görmedikleri tartışmasızdı. Bu durumun yakın gelecekte değişme olasılığı yoktu; çıkarları artık çok farklıydı.

(Genelde Batı'nın yanı sıra) ABD'nin ve Rusya'nın giderek birbirinden uzaklaştığı alan sadece dış politika değildir. Rusya'da baskıcı bir rejim yönünde hızlanan eğilim, komünizmin çöküşünden sonra meydana gelen politik ve ekonomik gelişmelerden hoşnut olan demokratik ülkelerdeki pek çok yurttaşın Rusya'dan soğumasına yol açtı. Putin hükümetinin son yıllarda demokratik ilkeleri zayıflatan uygulamalarının listesi uzun ve derinden rahatsız edicidir. Bu trendi göstermek için birkaç örnek yeterlidir. Yetkililer, 2003 sonbaharında mevcut düzene olası muhalefeti zayıflatmak için tasarlanan bir ham-

leyle dev petrol şirketi Yukos'un önemli bölümünü kamulaştırdılar ve şirketin başlıca hissedarı ve Putin rejiminin sözünü esirgemeyen eleştirmeni Mihail Hodorkovskiy'i tutukladılar. Adaleti altüst eden bir yolsuzluk ve vergi kaçırma davasının ardından Hodorkovskiy dokuz yıl hapis cezasına mahkûm edildi ve hükümet Yukos'u çökertmek için çeşitli adımlar attı. Kısa süre sonra, diğer *oligarklar* da politik süreçteki rollerinden yoksun bırakıldılar ve hükümet ekonomi üzerindeki denetimini artırdı. Cezalandırılmaktan korkan çeşitli *oligark*lar artık Rusya dışında yaşıyorlardı.

Ne var ki Kasım 2006'da yaşanan dehşet verici Aleksandr Litvinenko olayında kanıtlandığı gibi, bu kişiler Rus güvenlik güçlerinin erişim alanı dışında olduklarını düşünemezler. Daha önce Federal Güvenlik Bürosu'nda eski bir yarbay olan Litvinenko İngiltere'ye göç etmiş ve İngiliz vatandaşlığı almıştı. Rus ajanlarının Sovyetler Birliği dönemindeki uygulamalara başvurarak onu radyoaktif polonyum-210'la öldürdüğü genel kabul görmüştür. Kremlin cinayet suçlamalarını reddetti fakat Rus yetkililere karşı ortaya konulan bulgular ikna edicidir.

Yeltsin döneminde kabul edilen anayasaya göre bir kişi birbirini izleyen dört yıllık iki dönem dışında başkan olamıyordu. 2007'de Putin hizmet döneminin sonuna yaklaştığı sırada niyetleri hakkında pek çok spekülasyon yapılıyordu. O sırada Putin hâlâ genç sayılırdı (55) ve "süper-başkan" rolünü benimsediği açıktı. Başarılı bir lider olmuş ve hem ülkeye istikrar getirdiğine hem de onu yeniden bir süper güç olma yoluna soktuğuna inandırılmıştı. 2002'den beri bir "mini birey kültü" geliştirilmişti. Yeltsin döneminde devlet dairelerinin duvarlarında sanatçıların, hatta bazı önemli çarların portreleri vardı fakat artık duvarlarda Putin'in fotoğrafları görülüyordu. Yaygın biçimde "yumuşak diktatör" olarak görülen bu kadar prestijli ve önemli bir adam kendi isteğiyle görevini

bir başkasına devredecek miydi? 2007'nin sonunda Putin bu soruyu yanıtladı. Yanıtı hem zekice hem de şeytaniydi. Başkanlıktan ayrılacağını, yaklaşan Mart 2008 seçimlerinde, o sırada başbakan başyardımcılığı görevinde bulunan ve başına buyruk davranmadığı bilinen fazla tanınmamış bir devlet görevlisini, kırk iki yaşındaki Dmitri Medvedev'i destekleyeceğini açıkladı. Putin'in başkanlığa hazırladığı Medvedev'in seçimleri kazanacağı kesindi ve pek çok yorumcunun tahmin ettiği gibi Putin ona akıl hocalığı yapacak ve onu koruyacaktı. Kendisinin de hükümet içinde neredeyse başbakanlık düzeyinde önemli bir konumda yer almayı düşündüğünü açıkladı.

Başkanlık görevinden ayrıldıktan birkaç hafta sonra, 14 Şubat 2008'de, Putin dört saat süren bir basın toplantısında başbakan olarak ülkenin kesin lideri olmayı beklediği konusunda kimsenin zihninde soru işareti bırakmadı. "Başkan anayasanın garantörüdür," dedi. "İç ve dış politikaların esas yönelimlerini belirler. Fakat ülkedeki en yüksek yürütme gücü, başbakanın önderlik ettiği Rus hükümetidir." Putin en az dört yıl bu görevde kalmayı düşündüğünü açıkladı. Başkan Putin iktidarda olduğu sekiz yıl boyunca, başbakanların değil, bizzat kendisinin hükümetin lideri ve başlıca sözcüsü olmasına rağmen, Medvedev anayasanın bu şekilde tahrif edilmesine itiraz etmedi.

Putin aynı zamanda, 2000-2008 arasında izlenen temel politikaların değişmeyeceğini de açıklığa kavuşturdu. Bu politikaları değiştirmek için hiçbir sebep yoktu, çünkü diyordu Putin, başkanlık sorumluluğunu yüklendiği dönemde "hiçbir büyük hata olmamıştır". Rusya'ya yeniden güç ve prestij kazandırma arayışından vazgeçmeyeceğini belirtti ve Çek Cumhuriyeti ile Polonya'nın ABD'nin kendi füzelerini yerleştirmesine izin vermeleri halinde buralardaki stratejik füzeleri hedef almak niyetinde olduğunu tekrarladı. Hükümetin bireysel özgürlükler ve insan hakları konusunda sürekli aşın-

maya yol açan iç politikasında önemli bir değişiklik olmayacağını düşünmek için yeterince sebep vardı. Bu aşınmanın ne kadar vahim olduğu başkanın basın toplantısından bir önceki gün ortaya çıktı. 13 Şubat 2008 tarihli *Moscow Times* St. Petersburg'daki kent yetkililerinin önemli ölçüde Batı fonlarından yararlanan ve önemli bir bağımsız yükseköğrenim kurumu olarak görülen Saint Petersburg Avrupa Üniversitesi'ni, sözde "yangın güvenliği ihlalleri" nedeniyle kapattıklarını bildirdi. Yetkililerin bu hareketinde politikanın hiçbir rolünün olmadığı ilan edildikten sonra, üniversite rektörü Nikolay Vakhtin kent yönetimine rıza gösterdi ve dersleri durdurdu fakat kapatma talimatının geri alınması için görevlileri sessizce ikna etmeye çalıştı. Ne var ki hükümetin liberal muhalifleri, üniversitenin Rus politikası çalışmaları ve daha özgül olarak Rus seçimlerinin incelenmesi için Avrupa Birliği'nden bağış aldıklarını, bu yüzden cezalandırılmakta olduğunu öne sürdüler. Yangın güvenlik talimatını inceleyen yetkililerin durumu açıklığa kavuşturmalarını, böylece üniversiteyi kapatma kararını gözden geçirmelerini sağlamak için yapılan girişimler sonuç vermedi; hiçbir hükümet görevlisi bu konuda yorum yapmak istemiyordu. Fakat Putin kapatma olayından birkaç ay önce üniversiteyi "yabancı çıkarlarının ajanı olmak"la suçlamıştı. Hükümetin bu eylemine karşı dünya çapında yapılan protestoların ardından yetkililer 21 Mart günü üniversitenin yeniden açılmasına izin verdiler.

Putin'in başkan sıfatıyla yaptığı son basın toplantısında sergilediği davranışın diğer iki yönünü de dikkate almak gerekir: Kabalığı ve demokratik süreci küçümsemesi. Başkan olarak çok şanslı olduğuna dair Batı'da çıkan haberler kendisine sorulduğunda gazetecilere, bu türden "söylentiler birinin burnundan çıkıyor ve [sizin] kâğıtlarınıza bulaşıyor" esprisiyle karşılık verdi. Bir Fransız gazeteci Çeçenistan'da yakınlarda yapılan parlamento seçimlerinin kuşkulara yol

açtığını söyledi. Gelen haberlere göre, nüfusun yüzde 99'u oy vermiş ve bütün oyların yüzde 99'u başkanın partisine verilmişti. Putin, Fransız gazetecinin sorusunu yanıtlaması için bir devlet gazetecisine söz verdi. Gazeteci hiç duraksamadan Putin'in beklediği yanıtı verdi: "Bunlar kesinlikle gerçekçi sayılardır. Bizzat ben dahil bütün arkadaşlarım Birleşik Rusya için oy verdik." Parti seçimlerde göz kamaştıran bir zafer kazanmıştı.

Rusya'da artık "güdümlü demokrasi" olarak görülen bir politik sistemin oluşması Putin'in başkanlığının ilk dönemlerinde, önemi o sırada tam olarak anlaşılmayan bazı demeçlerine ve eylemlerine kadar izlenebilir. Başkanlık yetkisini edinmesini izleyen birkaç hafta içinde Putin devleti –bununla yürütme kuvvetini kastediyordu– kişisel özgürlüklere en etkin biçimde güvence sağlayan ve toplum yararına inisiyatif gösteren bir kurum olarak gördüğünü açıkladı. "Hükümet ne kadar güçlü olursa," diyordu, "kişisel özgürlük de o kadar güçlü olur... Demokrasi bir hukuk diktatörlüğüdür". Bu kısa ve biraz belirsiz ifadenin anlamı, Putin'in Ocak 2000'de Andrei Babitski olayı sırasında aldığı tavırla açığa çıktı. Gazeteci olan Babitski, Çeçenistan'dan yaptığı haberlerle Rus askerlerinin yerel isyancıların hareketini bastırırken uyguladığı vahşeti açığa çıkardı. 16 Ocak'ta Babitski, Rus yetkililer tarafından tutuklandı ve hükümet tarafından Çeçen isyancıların taraftarı olmakla suçlandı. Bir ay sonra, Rus yetkililer onu isyancıların esir aldığı iki Rus askeriyle takas ettiler. Bu hamle, Babitski'nin Çeçenistan'da ihanetle suçlanmasına haklılık kazandırmak için tasarlanmıştı. O zamandan beri hükümetin çizgisine ters düşen gazetecilere yapılan resmi baskı daha sinsi bir hal aldı. Birkaç yıl içinde en az 13 Rus gazeteci öldürüldü ve Ekim 2006'da hükümeti cesaretle eleştiren seçkin gazeteci Anna Politkovskaya yaşadığı apartmanın asansöründe vurularak öldürülmüş olarak bulundu. Politkovska-

ya cinayetiyle bağlantısı saptanan 10 şüpheli tutuklandı ama olayın ayrıntılarını bilen pek az kişi gerçek katilin cezaevinde olduğuna inanıyordu.

Ayrıca hükümet, televizyon kanallarına çeşitli biçimlerde baskı uygulayarak kendi politikalarının eleştirilmesini önlemeye çalıştı: Valiler ya da belediye başkanları şirket yöneticilerine, yetkililere düşmanca davranan medya kuruluşlarına reklam vermemelerini "tavsiye" ederler; görevliler ansızın ve beklenmedik biçimde bir televizyon şirketinin sözleşmesinde kurallara aykırılık ya da yangın veya sıhhi tesisat yönetmeliklerinde ihlaller keşfederler ve nihayet polis gazete binalarını basarak "yasadışı yazılım"lara el koyar, muhabirleri yıldırır. Düşündüğünü ifade etme özgürlüğünü boğmayı amaçlayan bu önlemler yetkililerin "güdümlü demokrasi"yi sürdürme girişimlerini tüketmez. Bu arada siyasi iktidarı Kremlin'de merkezileştirmek, daha da kötüsü, muhaliflere yönetimde görev verilmesini önlemek için çeşitli adımlar atıldı. 2004 yılında Putin valilerin ve bağımsız yargıçların seçimle göreve getirilmesi uygulamasını kaldırarak iktidarını güçlendirdi; yeni usule göre valiler merkezi hükümet tarafından atanıyor ve yargıç seçiminde yurttaşlar artık tekil adaylara değil, adayları olan bir siyasi partiye oy veriyorlardı. Putin bu değişiklikleri terörizme karşı sürmekte olan mücadele için zorunlu olduğunu iddia ettiği ulusal birliği geliştirmek için gerekli görüyordu.

Fakat Rusya'daki demokratlar, yeni uygulamaların "anayasal bir *coup d'état*"nın [hükümet darbesi] başlangıcı ya da "diktatörlüğe doğru bir adım" olduğu iddiasına inanmadılar ve durumu kınamadılar. Ardından, Mart 2008'de başkanlık seçimine gidilirken Putin hükümeti aşırı derecede teknik ve sahte sebeplerle (dünya eski satranç şampiyonu Garri Kasparov'un da aralarında olduğu) üç kişiyi seçim yarışından çıkardı. Böylece önemli ölçüde kayırılan Dmitri Medvedev'e

karşı yarışta sadece dört zayıf aday kaldı. Rusya'daki seçim sürecinin meşruluğuna olan güvene son bir darbe, oy verme sürecini gözlemleyen, seçimlerin açık ve dürüst yapıldığına karar vermekle görevli uluslararası gözlemcilerden geldi. Çalışmalarına pek çok kısıtlamalar getirildiğini ve seçimlerin meşruluğuna ilişkin objektif bir değerlendirme yapma imkânı bulamadıklarını ilan ettikten sonra ülkeyi terk ettiler.

Seçim sonuçları, Putin'in Rusların büyük çoğunluğu mevcut politikaları ve başarıları onayladığı için Medvedev'in önemli bir farkla kazanacağı kehanetini doğruladı. Medvedev bütün oyların yüzde 70'inden biraz fazlasını, seçme ehliyeti olan ve sandığa giden bütün Rusların yaklaşık yüzde 70'inin oylarını aldı. Batı demokrasilerinde yapılan seçimlerde neredeyse hiç rastlanmayan bu istatistikler kaçınılmaz biçimde Rusya'daki seçim sürecinin dürüstlüğüne gölge düşürdü.

Bu durumda, yirmi beş yılın ardından Sovyetler Birliği'nin yıkılmasına önderlik eden, yeni ve bağımsız Rusya Federasyonu'nda demokrasi ve bir serbest piyasa kurmayı amaçlayan Yeltsin'in bıraktığı miras hakkında ne söyleyebiliriz? Onun eylemleri, bizzat belirlediği hedeflere uygun olarak tartışmasız biçimde devrimciydi. Fakat burada, Yeltsin'in politikalarının çelişkin dürtülerle yönlendirildiği, aynısı ardılı için de söylenebileceği için, sorunun basit bir yanıtı olamaz. Yeltsin, Komünist Parti başkanı olarak görev yaptığı dönemin son yıllarında Gorbaçov'un getirdiği demokratik yordamları sürdürdü fakat bu yordamların sürdürülmesini ve halkın bunların gerekliliğine ikna olmasını sağlayacak kurumları oluşturmak için neredeyse hiçbir şey yapmadı. Hukuka dayalı bir yönetim kurmadı, kendi yönetimi altında tasarlanan anayasa, başkana sağlıklı bir demokraside görülmeyecek kadar büyük yetkiler veriyordu ve demokrasilerin vazgeçilmez unsurlarından biri olan bağımsız siyasi partilerin kurulmasını desteklemiyordu. Ayrıca rüşvetçi görevlilere hoşgörüsü,

sık sık başkanın seçimler olmasa da görevini sürdürebileceğini ima etmesi, demokrasiye olan güveni azalttı. Öte yandan, seçim sürecinin kusurları inançlı demokratları anlaşılır biçimde rahatsız etse de Rusya'da siyasi mücadelelerin seçimlerle belirlenmesi kural haline geldi. Ayrıca güvenlik polisinin son yıllarda sergilediği keyfiliğe rağmen, mevcut düzene muhalefetinden kuşkulanılan çok sayıda yurttaşın *Gulag*'a gönderildiği ya da başka şekilde cezalandırıldığı Sovyet döneminin uygulamalarına dönüş olmamıştır. Basın ve diğer medya ağır baskı altında tutulmuştur fakat hâlâ 1917-1986 arası döneme kıyasla çok daha fazla ifade özgürlüğü vardır. Rusya'ya Batı'da anlaşılan anlamıyla "demokrasi" denilemez fakat ülkenin politik sistemi totaliter olarak da nitelendirilemez.

Yeltsin'in dışişlerinde bıraktığı miras da belirsizdir Ukrayna, Gürcistan ve Moldova'yla ilişkiler zaman zaman tartışmalı olsa da ne Yeltsin ne de önceden seçilmiş ardılı Putin, eski Sovyet cumhuriyetlerini Rusya'yla yeniden birleştirmek için büyük çaba gösterdi. Batı'yla, özellikle ABD'yle olan ilişkilerde, 2007-2009 yıllarında sertleşen bazı gerilimler oldu fakat askeri çatışmaya yol açabilecek ölçüde büyük çatışmalar olmadı. Bu önemsiz bir mesele değildir çünkü Rusya silahlı kuvvetlerindeki çöküşe rağmen, hâlâ binlerce nükleer silaha sahiptir ve askeri bakımdan önemsiz görülemez.

Yeltsin döneminde ekonomi özel mülkiyetin çok küçük bir rol oynadığı aşırı merkezileşmiş bir yapıdan, pek çok girişimin özel olarak mülk edinildiği merkezsiz bir yapıya doğru radikal bir değişim geçirdi. Fakat bunun korkunç bir bedeli oldu, ekonomik çöküş hızlandı. Üretim dikey bir düşüş gösterdi, pek çok insan yoksullaştı ve 1990'ların sonunda ülkenin morali en dip noktaya indi. Putin serbest girişim sistemini tasfiye etmedi fakat ekonomiye daha fazla devlet denetimi dayattı. Bu sürecin nihai sonucu belirsizliğini korumaktadır. Bu arada, 2004 yılından sonra petrol fiyatlarının görülmemiş

biçimde yükselmesi ülke ekonomisinin keskin ve sürekli biçimde yukarı doğru tırmanmasını sağladı ve hatırı sayılır Rus gruplarının, özellikle büyük kentlerde yaşayanların durumu önemli ölçüde iyileşti. Ülkede hâlâ yoksulluk yaygındır ve bazı iktisatçılar halkın 1980'lerin başına kıyasla çok daha kötü durumda olduğunu iddia etmektedirler. Piyasa ekonomisinin Rusya'da Batı'dakiyle kıyaslanabilir bir hayat standardı üreteceği kehanetinde bulunmaya cesaret edebilen çok az kişi vardır.

Bu Rusya tarihi değerlendirmesini, genellikle Rus siyasi liderlerinin ve entelektüellerinin esas kaygısını oluşturan ve Bölüm 1'in ilk sayfasında ortaya konulan meseleye dönerek sonuçlandırmak uygun görünmektedir: Rusya, Batı'nın bir parçası mıdır, yoksa kültürel olarak Doğu'ya mı aittir? Bence Yeltsin'in başkanlık dönemi ve genelde Rusya yakın tarihinde önde gelen uzman Lilya Şevtsova, Putin başkanlık görevini üstlenmeden önce, 1999'da yayımladığı bir kitapta bu soruya esaslı bir yanıt verdi. Bu yanıtın o dönemde ve günümüzde de geçerli olarak durumu doğru biçimde yansıttığına inanıyorum. Şöyle diyordu: "Yeltsin'in kurduğu süper-başkanlık sistemi ülkenin tarihsel Bizans yönetişim modelini izler. Bu modelde bütün güç liderde –çar, başkan– yoğunlaşmıştır. Bu lider ülkenin simgesi, onun hakemi, esas istikrar güvencesidir. İktidarın akılcı fikirleri ve kurumları temel aldığı Batılı politik geleneğin aksine, Bizans geleneği iktidara daima kutsal, akıldışı ve kişisel bir özellik bahşetmiştir. Hükümdarın, eşzamanlı olarak ülkenin her şeye gücü yeten babası olduğu ve herhangi bir kişiye ya da kuruma karşı sorumlu olmadığı düşünülüyordu."

Şevtsova, Stalin "akıldışı, gizemli ve topluma tepeden bakan Bizans geleneğinin cisimleşmiş halidir" diyordu. "Geçmiş hâlâ Rusya'yı kucaklıyor" olsa da ve ülkenin bu kucaktan ayrılıp ayrılmayacağını kesin olarak belirlemek için henüz

çok erken de olsa, komünizmin çöküşünden sonra ülkenin ekonomik ve politik sistemindeki değişiklikler göstermektedir ki, "Rusya, kendi tarihindeki Bizans bölümünü sonunda kapatmak gerektiğini evreler halinde anlamaktadır." Aslında, Şevtsova'nın bu satırları yazmasından bu yana geçen on yedi yıl içinde Başkan Putin, Rusya'yı sürekli olarak Bizans geleneğine doğru geri götürmektedir. Ancak Rus politik kültürü üzerindeki etkisinin ne kadar süreceği henüz belli değildir. 1991'deki altüst oluşa anlam kazandıran Batılı bireysel ve özel mülkiyet serbestliği geleneklerinin Rusya'ya istikrarlı bir demokrasinin ve gelişen bir ekonominin önkoşullarını sağlayacak kadar derinlere kök salmış olup olmadığını görmek biraz zaman, belki de on yıllar alacaktır.

10.

PUTİN'İN SÜREKLİ YÜKSELİŞİ

Bin yılın başlangıcında yayımlanan bir tarih kitabını güncellemenin, bazı bakımlardan Rusya'nın büyüklük, ekonomi ve politik sistem bakımından değişim geçirdiği bin yıllık bir dönemi kapsayan yeni bir kitap yazmaktan daha zor olduğu kanıtlanmıştır. Konuya ilişkin özellikle yüksek düzeyli devlet görevlilerinin hazırlattığı belgeler genellikle gizli ve ulaşılamaz olduğu için çağdaş gelişmelere dair ayrıntılı ve doğru bir değerlendirme yazmak olağanüstü zordur. Ayrıca gazeteciler ve araştırmacılar mevcut ekonomik ve politik koşullara ilişkin kapsamlı bilgiye ulaştıklarında bile genellikle bu bilginin ne kadar önemli olduğunu saptayamazlar. Mesela 1980'lerin başında eğitimli pek çok Rus, Sovyetler halkının büyük bir bölümünün katlandığı ağır ekonomik zorlukların farkındaydı fakat hiç kimse bu durumun komünizmin çöküşüne yol açacağını öngörmedi. Genel olarak, hükümetin ekonomiyi iyileştirmek ve ülkenin dağılmasını önlemek için reformlar yapacağı düşünülüyordu.

Yakınlarda İngiliz politikası üzerine çalışan çok az öğrenci, İngiliz vatandaşlarının statükodan, Avrupa Birliği'nden ayrılma yönünde oy kullanacak kadar rahatsız olduğunu düşünüyordu. Çağdaş sorunlarla ilgilenen daha da az sayıda uzman

ABD'deki hoşnutsuzluğun bu kadar çok sayıda yurttaşın Donald J. Trump'a oy vermesine ve onu başkanlığa taşımasına yol açacağını tahmin ediyordu.

Ben de benzer bir tuzağa düşmekten korkuyordum. Rusya'nın yakın tarihiyle ilgili çok geniş kapsamlı bilgi toplardım; fakat hükümetin niyeti ya da izlediği politikaların muhtemel başarısı hakkında doğru sonuçlara varamayabilirdim. Düşünüp taşındıktan sonra çalışmanın içine dalmaya karar verdim; çünkü Batı'da pek çok insanın Rusya'da yakınlarda meydana gelen ekonomik ve politik değişimlere ilişkin özlü değerlendirmelere ve bu değişimlerin iç koşulları, daha önemlisi dış ülkelerle olan ilişkileri nasıl etkileyebileceğine ilişkin çözümlemelere büyük bir ilgi duyduklarını hissediyordum.

Bu ilgiye yol açan sıradan bir merak değildir. Başkan Putin ve Başkan Trump ülkeleri arasında bir yakınlaşma sağlamaya çalıştıklarını dile getiriyor olsalar da Avrupa, ABD ve başka yerlerde pek çok insan Rusya'daki politik trendlerin yeni bir Soğuk Savaş'a dönüşmesinden korkuyordu. 1946'dan 1991'e kadar süren Soğuk Savaş sırasında askeri bir çatışmanın muhtemel göründüğü durumlar olmuş fakat İkinci Dünya Savaşı sırasında milyonlarca insanın yaşadığı dehşeti önlemeye kararlı dirayetli devlet adamları çatışmadan kaçınmışlardı. Çağdaş devlet adamları diplomaside onların örneğini izleyecek kadar yetenekli olmayabilirler.

MEDVEDEV-PUTİN

Mayıs 2008'de Medvedev başkanlık makamına geldiğinde Rus liberaller, yukarıda belirtildiği gibi Putin'in ardılının seçilmesini sağlamak için ipleri elinde tuttuğunu ve hükümet politikalarının belirlenmesinde başat bir rol oynamayı planladığını bilseler de, ülke liderinin değişmesinden hoşnut olmaları için sebepler vardı.

Her şeyden önce Putin, ülkenin en yüksek makamında birbirini izleyen dört yıllık iki dönemden fazla kalamayacağını öngören anayasa hükmünü ihlal etmemişti. Ayrıca Medvedev bir avukattı, eğitimli ebeveynleri vardı ve Bolşeviklerin 1917'de iktidarı ele geçirmelerinden sonra politikada önemli bir rol oynayan Sovyet polis teşkilatlarında, bildiğimiz kadarıyla hiçbir "geçmişi" yoktu.

Medvedev otuz dört yaşında politikaya girmeden önce, Saint Petersburg Devlet Üniversitesi'nde hukuk öğrenimi görüyordu ve kendini bilimsel çalışmalara adamıştı. Yaptığı yayınlarla, Rusya hükümdarının en yetkin biyografisi olan *The New Tsar: The Rise and Reign of Vladimir Putin* [Yeni Çar: Vladimir Putin'in Yükselişi ve Saltanatı;] kitabının yazarı Steven Myers'a göre, "Putin'den daha incelikli bir Rus politikacı imajı" veriyordu. Yeni başkan hukukun üstünlüğünü kabul ettiğini söylüyor ve hükümetin yolsuzluğu önlemek için sert önlemler alması gerektiğini savunuyordu. Rusya'daki kararlı liberallere ve Batı'daki bazı devlet adamlarına, Sovyetler Birliği çöktüğü zaman oluşan 1991 hayalleri nihayet gerçekleşecek gibi göründü. Liberaller Rusya'nın, ülkenin Batı demokrasilerine benzeyen bir dönüşümden geçmesini sağlayacak politikaları benimseyeceğini düşünüyorlardı.

Fakat kısa süre içinde Putin'in başkanlıktan ayrılmasının sadece bir formalite olduğu anlaşıldı. Medvedev'in göreve başlamasından hemen sonra Putin başbakanlık görevini üstlendi ve sekiz yıldır bulunduğu iktidar konumunu sürdürmeyi amaçladığını ortaya koydu. Medvedev'in bu düzenlemeyi 2008 seçimlerinden önce kabul edip etmediği ya da Putin'in baskısına direnemeyecek kadar zayıf olup olmadığı bilinmiyor. Her ikisiyle de sürekli ilişkisi olan kıdemli görevliler seçimlerden hemen sonra yeni başkanın ikili ilişkide "ast" konumunda olduğunu anladılar. Medvedev başbakana her zamanki gibi resmi bir tutumla "siz" (Rusça *vy*) diye, Putin ise başkana "sen" (*ty*) diye hitap ediyordu.

Pek çok kıdemli görevli Medvedev'in konuşma taslaklarını Putin'in incelediğini ve metinde kendi görüşlerini yansıtacak değişiklikler yaptığını da biliyordu. Politik krizler sırasında başbakan önemli kararlar almakta duraksıyordu. Mesela Gürcistan 7 Ağustos 2008 günü beklenmedik biçimde Güney Osetya'ya bu ülkeden açılan topçu ateşine tepki olarak saldırdığı zaman, Putin karşı hamle yapma sorumluluğunu üstlenmek için aceleyle Pekin'den Moskova'ya döndü. Sovyetler Birliği çöktüğünde küçük Osetya'ya (ayrıca Abhazya'ya) kısmi bağımsızlık verilmiş fakat her ikisi de Rusya Federasyonu'nun korumasına alınmıştı. Medvedev, küçük ve zayıf bir ülke olan Gürcistan'a işgali geri püskürtmek için Putin'in asker sevk etme tavsiyesine uydu. Gürcistan yaklaşık 11.000 askerden oluşan bir orduyu harekete geçirmişti. Askeri mücadele başladığı zaman Gürcistan'ın donanımı ve eğitimi daha iyi olan Rus birlikleri karşısında tutunamayacağı anlaşıldı. Beş gün süren savaşın ardından 170 asker ve 14 polis kaybeden Gürcüler Güney Osetya'dan çekildiler. Ruslar 48 asker kaybettiler. Rus halkı zaferi alkışladı ve Putin'in itibarı arttı.

İzlenen politikayı gören pek çok yurttaş Putin'in anayasa gereği üçüncü dönem görev yapmama kararının sahte olduğundan kuşkulanmaya başladı. Medvedev'in görev süresi 2012'de sona ermeden hemen önce Putin başkanlığa aday olacağını açıkladığında bu kuşku güçlendi. Ancak bu karar aynı kişinin sadece birbirini izleyen üç dönem hizmet etmesini yasaklayan anayasa kuralını ihlal etmiyordu.

Seçimler yapılmadan önce *Duma*nın üçte ikisi başkanlık süresinin altı yıla çıkarılmasını sağlayan bir anayasa değişikliği önergesini kabul etti. Bu önlem bölge meclisleri tarafından da onaylandı. Aynı dönemde Medvedev, Putin'in zaferini kolaylaştırarak ikinci kez aday olmayacağını ilan etti. Putin oyların yüzde 63'ünü alarak seçimi kazandı. Uzun süre ikti-

darda kalacağı anlaşılıyordu. Medvedev'in dört yıllık görev dönemi de Putin'in hesabına yazıldığında –öyle yapılması gerekir– 2024 yılında Stalin'in yönetimde olduğu döneme eşit, yani yirmi dört yıl ülkenin lideri olarak hizmet etmiş olacaktı.

Yukarıda belirtildiği gibi, hükümetin etkili lideri olarak ilk birkaç yıl içinde Putin, hukukun üstünlüğüne fazla ilgi göstermemesi anlamında bir demokrasi savunucusu değildi. Stalin ya da 1917'ye kadar ülkeyi yöneten çarlar gibi bir otokrat da değildi ve gerek iç gerekse uluslararası meselelerde bir ölçüde pragmatizm sergiliyordu.

Ne var ki Putin 2012'de başladığı üçüncü görev döneminden hemen sonra, dışişlerinde 2000-2008 arasına kıyasla çok daha iddialı bir çizgi izleyecekti. Başkan Barack Obama'nın önerisinin aksine, ABD'yle dostluk ilişkilerini yeniden başlatmak gibi bir niyet taşımadığını gösterdi. Hiç kuşkusuz Rusya'da ve uluslararası sahnede bu yeni tutumu kışkırtan gelişmeler olmuştu. Bunlara ileride değineceğiz. Bu arada Putin'in 2005 gibi erken bir tarihte politika ve uluslararası meselelerle ilgili bazı temel konularda görüşlerini değiştirmeye başladığı görülür. Yavaş yavaş pragmatizmden vazgeçti ve daha katı görüşleri, pek çok yorumcunun "Putincilik" dediği bir ideolojiyi benimsedi. Pek çok araştırmacının 1930'larda Stalin'in "Stalincilik" olarak gördüğü bir dizi ekonomik ve sosyal politikaya bağlanması gibi Putin de fikirlerini öyle kuvvetlice savunuyordu ki bunlar, bazıları özgün değilse de kendi ismiyle anılmaktadır.

İLYİN'İN İDEOLOJİSİ

Putin bunu yaparken çeşitli yazarlardan etkilendi. Bu yazarlardan en dikkate değer olanı İvan İlyin idi. 1883'te Moskova'da üst sınıftan bir ailende dünyaya gelen İlyin otoriter yönetimi, ateşli milliyetçiliği savunuyor ve Batı'ya derin bir düşmanlık

duyuyordu. Çalışmaları ve hayatı ancak olağanüstü karmaşık olarak betimlenebilecek biri olan İlyin, bazı konulardaki fikirleri tuhaf denilecek kadar karmaşık olan bir entelektüeldi. Yakınlarda *Foreign Affairs*'ta çıkan bir makalede Anton Barnashin ve Hannah Thoburn, İlyin hakkında şu değerlendirmeyi yaptılar: "Asla derin ya da açık fikirli bir düşünür olmayan İlyin, klasik anlamda bir akademisyen ya da düşünür değil, daha çok bir gazeteci, bir komplo teorisyeni ve özünde faşist eğilimleri olan bir Rus milliyetçisiydi."[1]

Yirmi üç cildi bulan yazıları ölümünden (1954) on yıllar sonra, büyük ölçüde seçkin romancı Aleksandr Soljenitsin ve Başkan Putin tarafından övüldüğü için Rus entelijansiyası arasında yayıldı. Putin onun fikirlerini öylesine benimsedi ki 2005'te ondan kalanların Moskova'daki Donskoy Manastırı'na aktarılmasında rol oynadı ve yaptırılan yeni mezar taşının masraflarını kendisi karşıladı.

Çok farklı yönlerde hamle yapma eğiliminde olduğu için İlyin'in görüşlerini özetlemek kolay değildir. Çeşitli kanaatlere güçlü biçimde bağlıydı: Komünizmden nefret ediyordu, Rus halkına ve Sovyet öncesi dönemin Rus kurumlarına saygılıydı ve Rus Ortodoks Kilisesi'nin öğretilerine tutkuyla bağlıydı. Demokrasinin Rusya büyüklüğünde bir ülkeye uygun olmadığını düşünüyordu. Rusya liderlerinin kendilerini, kendi ifadesiyle "Rusya'yı yeniden büyük yapma" davasına adamalarını istiyor, Rus halkının bu hedefe ulaşmak için "Tanrı'ya inanmak" zorunda kalacağını ısrarla belirtiyor ve "bu inanç halkın gücünü artıracak ... ve onu kendisini aşması için yeterince güçlendirecektir,"[2] diyordu. Bu iddia, kolayca gerçekleşebilecek bir kehanet olmamakla birlikte pek çok Rus yurttaşa hitap ediyordu.

İlyin, Almanya'nın Bolşevikleşmesini önlediği için Nazizme hayrandı. Bu başarının bütün Avrupa'nın minnet duygularını hak ettiğini düşünüyordu. 1930'larda İlyin Almanya'da

yaşıyor olmasına rağmen, görünüşe bakılırsa dini bir hareket olmadığı için Nazi Partisi'ne katılmadı. Nazizme ilişkin bu derin çekincesi dikkate alındığında, komünizmin yayılmasına direndiği için Hitler'e neden hayran olduğunu anlamak zordur.

PUTİN VE KİLİSE

Putin'in İlyin'in felsefesine ve özellikle onun dinin önemine yaptığı vurgu, başkanın komünizmden radikal kopuşunu belirler. 1917-1991 arasında Lenin, Stalin ve sonra gelenler her dini görüşü küçümseyen ateistlerdi. (Gorbaçov ancak görevden ayrıldıktan sonra dine uyan bir Hıristiyan oldu.) Putin iktidara geldiğinde Rus Ortodoks Kilisesi'ni sadece hoşgörüyle karşılamakla kalmadı, aynı zamanda ona güçlü bir onay verdi. Putin, 1917'den beri dini tatil uygulamasını başlatan ve benimsediği iddia edilen Hıristiyanlık anlayışını politik isteklerini güçlendirmek için kullanan ilk Rus hükümdarıdır.

Andrew Higgins'in *New York Times*'ta işaret ettiği gibi, Putin "Rusya'nın sadece askeri bir güç olarak değil, dini bir güç olarak da sahip olduğu kudret"i sergilemeye kararlıydı. Putin hükümeti Paris'in gözde semti Eyfel civarında bir "manevi ve kültürel merkez" kurulması için 100 milyon dolar vermeyi teklif etti. Fransız eski kültür bakanı Frédéric Mitterand Rus başkanı onuruna kiliseye "St. Vladimirov" isminin verilesini önerdi. Fransa'nın Nice kentinde de bir Ortodoks kilisesi kurma girişimleri oldu. Aynı şekilde, Kremlin'deki liderler Sovyetler Birliği'nin eski parçası olan Moldova'da da Rusya'nın dini nüfuzunu artırmaya çalıştılar.

Bütün yeni kiliselerde rahipler geleneksel öğretiye uygun olan toplumsal ve politik görüşleri desteklemektedirler. Eşcinsellik "bireysel hakları aile, cemaat ya da ulusun üzerine yerleştirme girişimi" olarak düzenli biçimde kınanmaktadır.[3]

Ayrıca Batı'nın ahlaki ve politik değerlerini de reddetmektedirler; Moldova'da hükümetin NATO'ya katılma önerilerine karşı bir dil kullandılar.

Gazeteci ve *Journal of the Moscow Patriarchate*'ın eski editörü Sergey Çapnin 2016'da *New York Times*'ta Rus Kilisesi'nin Putin hükümetiyle olan bağları hakkında şöyle yazdı: "Kilise, Rus devletinin bir aracı haline gelmiştir. Kremlin'in çıkarlarını tanıtmak ve meşrulaştırmak için kullanılmaktadır." Özetle, Putin'in Ortodoks Kilisesi'ne yönelik olumlu tutumu, onun bir dünya gücü olarak Rusya'nın rolünü yeniden kazanma kararlılığının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu hedefe ulaşmak için Putin'in attığı en önemli adımlardan biri, Rusya'nın Ukrayna'daki nüfuzunu artırma girişimi olmuştur. Bu girişim onun Ukrayna'yı Rus Federasyonu içinde özümseme niyetini önemli ölçüde açığa çıkarmıştır.

UKRAYNA

Ukrayna, Rusya'nın batısında, nüfusu yaklaşık 45 milyon olan geniş bir ülkedir. 1654'ten beri, Birinci Dünya Savaşı'nın son döneminin ve 1941'de Hitler'in işgalinin oluşturduğu iki istisna dışında Ukrayna, Rusya'nın parçası olmuştu. Ülke, Rusya'yla olan güçlü kültürel bağlarını korumaktadır ancak yurttaşlarının çoğu –yaklaşık yüzde 67,5– kendi devletinde yaşamayı tercih etmektedir ve Sovyetler Birliği çöktüğü sırada bağımsızlığı seçmiştir. Ukrayna dili Rusçaya çok benzemesine rağmen, kendi kültürlerinin benzersiz olduğunu iddia ederler. Halkın yüzde 30'u kendi çevrelerinde Rusça konuşur ve bu azınlığın içinde yer alan pek çok kişi ülkenin Rusya'ya dönmesini ister.[4]

İki sebepten ötürü Putin'in yeniden birleşme arzusu çok güçlüdür. Bu, Rusya'nın yeniden prestij kazanması için önemli bir adım olacak ve Batı'nın Doğu Avrupa'daki nüfuz

alanını genişletmesini önleyecekti. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra komünist denetime giren sekiz ülke, 1949'da kuruluşundan beri amacı demokrasiye bağlı ülkeleri savunmak ve Sovyetler Birliği'nin, 1991'den sonra da Rusya Federasyonu'nun hâkimiyetini önlemek olan NATO'ya katılmıştır. Putin, Ukrayna'nın bu askeri ittifaka katılmasından korkmaktadır. Gerçekleşmesi halinde bu katılım Putin'in, Rusya'nın ve kendisinin uluslararası meselelerde nüfuzunu artırma planlarını önemli ölçüde engelleyecektir.

Ukrayna'nın bocalamakta olduğu 2012'den 2014'e kadar Putin'in hedefleri ulaşılamayacak kadar uzak görünmüyordu. Ekonomi, pek çok yurttaşın hayat standardıyla birlikte çökmüştü, toplumun bütün düzeylerinde yolsuzluk yaygındı ve bağımsız bir ülke olarak kalmak isteyen yurttaşlar ile yeniden Rusya'yla birleşme özlemi duyanlar arasındaki bölünmeler giderek şiddetleniyordu. Şubat 2014'te bir devrim oldu, Rus yanlısı devlet başkanı Viktor Yanukoviç görevden alındı ve yerine Ukrayna'nın bağımsızlığından yana olan Oleksandr Valentinoviç getirildi. Bu koşullar Putin'e, ülkeyi zayıflatmak ve bağımsızlığını önlemek amacıyla sefer başlatmak için ideal göründü.

Putin'in Şubat 2014'te yaptığı ilk hamle, Moskova'daki yetkililerin 1954'te Ukrayna'ya verdikleri, Güney Rusya'daki Kırım yarımadasını ele geçirmeyi planlamaktı. O sırada devralma işi sadece bir idari önlem gibi görünüyordu; Ukrayna ve Kırım arasında yakın kültürel bağlar vardı ve her iki bölge Sovyetler Birliği'nin ayrılmaz parçası olmuştu. Fakat Ukrayna'nın bağımsız bir devlet olarak Kırım'la birleşmesi Putin için asla kabul edilemezdi.

İyi silahlanmış Rus askerlerinden oluşan büyük bir askeri birlik 27 Şubat 2014 sabahının erken saatlerinde Kırım'ı işgal etti ve birkaç saat içinde yarımadadaki iki havaalanını ve çok sayıda hükümet binasını ele geçirdi. Ukrayna birliklerine hü-

kümetleri tarafından direnmeme emri verildi; akşam saatlerinde Kırım Rusların elindeydi. İşgalciler üniformalarındaki rütbe ve işaretleri sökmüşlerdi. Moskova'daki görevliler, ne kendilerinin ne de kendi askeri birliklerinin harekâtta rol oynadığını ilan ettiler fakat kimse inanmadı. Kırım'daki bölgesel parlamento gizli bir toplantı yaptı ve gelecek aylarda yöre halkının referandumda Kırım'a daha fazla özerklik tanınması –aslında halka Ukrayna'dan ayrılarak Rusya'ya katılma izni vermek– yönünde oy kullanacağını ilan etti.

Bütün askeri harekât gizlilik içinde yapıldı; Putin'in astlarının çoğu bile bu cüretli manevra karşısında şaşırdı. Avrupa ve ABD'deki siyasi liderler de şaşırdılar ve hemen işgalin planlanmasına katılan pek çok Rus görevliye yaptırım uyguladılar; ayrıca Rusya yılda bir kez toplanarak terörizm, küresel enerji, küresel gıda maddesi arzı ve iklim değişikliği gibi herkesi ilgilendiren konuları görüşen "G8"den ihraç edildi. Yabancı ülke liderleri hakkında yorum yapmaktan genellikle kaçınan Alman şansölyesi Angela Merkel o sıralarda Başkan Obama'ya, Putin'in "başka bir dünyada" yaşamakta olduğunu düşündüğünü söyledi. Obama bu görüşe itiraz etmedi.

Referandum, Myers'ın dediği gibi, "Rus toplarının namluları altında" yapıldı. Putin, Kırım'ın ve donanma üssü olarak Rusya'ya kiralanan Ukrayna kenti Sivastopol'ün ilhak edildiğini ilan etti. Rusya'da yapılan bir kamuoyu yoklamasında Rusların büyük çoğunluğu yabancı bir toprağın cüretkâr bir tutumla ele geçirilmesini iyi karşıladı ve Putin'e verilen destek çarpıcı biçimde yükselerek yüzde 85'in üzerine çıktı.

Kırım'ın ilhakı, Putin için Ukrayna sorununu çözme planının sadece ilk adımıydı. Doğu Ukrayna'daki Rusça konuşan yurttaşları ülkeyi terk etmeye zorlamak için yerel yöneticilere saldırmaya ve Rusya Federasyonu'na katılmaya teşvik etti; şiddeti, Rusya yanlısı Ukraynalıların başlattığını iddia etti. Fakat Rus hükümetinin sözde ayrılıkçılara gemilerle silah

gönderdiğine dair yaygın deliller vardır. Ayrıca Rus askerlerinin üniformasız olarak Ukrayna'ya gönderildikleri ve askeri çatışmalarda önemli bir rol oynadıkları anlaşıldı.[5]

2015 yazının sonunda, birkaç ay kadar etkili olan bir ateşkes anlaşmasıyla çatışma yatıştı. Putin, Ukrayna'da ağır toplumsal ve politik sorunlarla birlikte devam eden ekonomik çöküşün ülkeyi zayıflatacağını ve artan sayıda yurttaşın Rusya'yla daha sıkı ilişkiler kurulmasını isteyeceğini düşünüyordu.

Aslında Ruslara duyulan yerel öfke, 2014'te Amsterdam'dan Kuala Lumpur'a uçan bir Malezya uçağının düşmesine ilişkin bilgiler açığa çıktığında derinleşti. Uçakta bulunan herkes –283 yolcu ve 15 mürettebat– ölmüştü. Olaya ilişkin dikkatli bir incelemenin ardından 2016'da uluslararası bir komite Ukraynalı ayrılıkçılardan gelen bir talep üzerine Rus görevlilerin Buk ya da SA-11 denilen bir "karadan havaya füze" gönderdiklerini ve bu silahın uçağı düşürmek için kullanıldığını kesin olarak saptadı. Uçağın düşmesinden birkaç saat sonra nereden ateşlendiği tam olarak anlaşılamayan silah Rusya'ya iade edildi. Bununla birlikte komite, vardığı sonucu destekleyen çok sayıda bulguya ulaştı.

Başkan Putin'in sözcüsü Dmitriy Peskov raporu görmeden önce, olay hakkında yapılan spekülasyonu aşağılayan bir bildiri yayımladı. Gerçekten bir füze fırlatılmışsa bunun Ukrayna dışında başka yerden atılmış olması gerektiğinden emindi. Rapor hazırlanmadan çok önce, uçağın düşürülmesindeki sorumluluğu Putin bizzat reddetti. Rusya'ya yöneltilen suçlamanın ülkesine iftira atmak ve kendisini politik olarak zayıflatmak için hazırlanan ince bir planın parçası olduğunu iddia ediyordu.

Yukarıda belirtildiği gibi ayrılıkçılar ile Ukrayna'ya sadık olanlar arasındaki çatışma 2015 yılı yazının son aylarında yatışmıştı. Fakat bir yıl sonra şiddet yeniden başladı ve kayıp-

ların sayısı önemli ölçüde arttı. Muhabir Andrew E. Kramer sadece tek bir kentte, Donetsk eyaletindeki Avdiyivka'da yaptığı gözlemi ayrıntılı olarak betimledi. 2014'ten 2016'ya kadar kentin 35.000 olan nüfusu pek çok yurttaşın şiddet nedeniyle kaçması yüzünden 17.500'e inmişti. Güvenilir değerlendirmelere göre, Rus sınırına yakın çeşitli bölgelerde çatışmanın ilk yirmi beş ayı içinde yaklaşık 10.000 kişi hayatını kaybetmişti. Kramer, yakın gelecekte çatışmanın sonunu göremiyordu.

Kramer'in tahmini doğru çıktı. 1 Şubat 2017'de Ukrayna'daki savaşın yeniden tırmandığını bildirdi. Görünürdeki sebep Putin'in yeni seçilen ABD başkanı Donald Trump'ın, saldırganlığından ötürü Rusları cezalandıracak herhangi bir önlem almayacağına güvenmesiydi. Ne var ki bu konuda Amerikan hükümetinin bölüneceği görülüyor, karışık sinyaller geliyordu. Başkan Trump'ın Rusya'yı eleştirmeye isteksiz olduğunu sık sık dile getirdiği doğrudur fakat Birleşmiş Milletler'deki yeni ABD büyükelçisi Nikki Haley ilk resmi bildirisinde şunu ilan etti: "Rusya'yla ilişkilerimizi iyileştirmek istiyoruz. Ne var ki Doğu Ukrayna'daki vahim durum açığa çıkarılmayı ve Rus eylemlerinin güçlü biçimde kınanmasını gerektiriyor."

Ukraynalı yetkililerin Trump yönetimindeki ABD politikasında kendi ülkelerindeki çatışmaya yönelik bir değişim olasılığına dikkat kesilmeleri ve sonuç olarak işgalcilere teslim olmamaya ant içmeleri şaşırtıcı değildir. Kramer bir kez daha uzun bir askeri çatışmanın yakın olduğunu öne sürmektedir.

BALTIK ÜLKELERİ

Rusya'nın Kırım'ı işgali, Sovyet imparatorluğunun parçası olmuş Letonya, Litvanya ve Estonya yurttaşlarını kaygılandırdı. 2016'nın sonunda Putin'in bu ülkeler üzerinde yeniden

denetim kurmaya hazırlanabileceğine dair belirtiler vardı. Kasımda Rusya, Litvanya ile Polonya arasındaki Kaliningrad kentine nükleer İskander balistik füzelerini yerleştirdi. Görünen amaç sadece Baltık ülkelerini değil, aynı zamanda bütün bölgeyi korumayı hedefleyen Batı'yı da tehdit etmekti. Rus hükümeti, "rutin tatbikat" dışında bir şey olmayan konuşlandırmadan korkmak için hiçbir sebep olmadığını iddia etti.

Kremlin'in verdiği güvence ne Baltık hükümetlerini, ne NATO'nun üst düzey görevlilerini ne de ABD yetkililerini ikna etti. Rus yetkililerin, liderlerinin bir tür askeri eyleme hazırlanmakta olduklarını öne sürerek Litvanya hükümetini itibarsızlaştırmak için büyük çaba gösterdiği gayet iyi bilinmektedir. Mesela Kremlin, Litvanyalıların kimyasal silah taşıyan bir gemiyle askeri tatbikat yaptığını ve teknedeki 5 kişinin "kimyasal maddelerden ötürü öldüğünü" iddia etti. Ruslar bu suçlamayı destekleyecek hiçbir bulgu sunmadılar.

Tam aksine Litvanyalı yetkililer bir Rus işgali olasılığından o kadar kaygılandılar ki işgalciye nasıl direnileceğine dair ayrıntılı talimatlar içeren bir "sivil savunma kitapçığı" hazırladılar. Kitapçık, okurlara "en önemli olan sivillerin farkındalığı ve direnme iradesidir; bu unsurlar güçlü olduğu zaman, saldırgan bir askeri işgal ortamının yaratılması zorlaşır," diyordu. Daha önemli ve netameli olan, ABD'nin ve NATO müttefiklerinin Doğu Avrupa'da askeri tatbikatlar yapmaya başlamasıdır. Muhabir Eric Schmitt'e göre, "üç Baltık devletine ve Polonya'ya askeri taburlar" göndermeyi planlıyorlardı.[6]

Doğu Avrupa'daki gerilim o kadar köklüydü ki komünizmin çöküşü sırasında Rusya'ya önderlik eden ve Nobel Barış Ödülü alan Gorbaçov, Ocak 2017'de şu uyarıda bulundu: "Dünya savaşa hazırlanıyor."

SURİYE

Rusya'yı bir dünya gücü olarak yeniden yapılandırmak isteyen Putin, Doğu Avrupa'nın ötesindeki bölgelerde ülkesinin nüfuzunu artırmaya odaklandı. Eylül 2015'te, Suriye devlet başkanı Beşar Esad'ı desteklemek için askeri uçak göndermeye karar verdi. O sırada Esad kendi otoriter yönetimine son vermeye kararlı çeşitli gruplara karşı vahşi bir savaş veriyordu. Putin, Rus pilotlara sadece IŞİD (Irak Şam İslam Devleti) gibi terörist örgütleri bombalama emri verdiğini iddia ediyordu. Fakat gerçekte hedeflerin çoğu içsavaşta Batı'nın kayırdığı Esad muhalifleriydi. Rusya'nın Suriye'ye askeri müdahalesi Putin ile Batı arasındaki ilişkilerin daha da bozulmasına yol açtı.

Başkan Obama ve danışmanlarının çoğu Putin'in "bataklığa gömüleceği" kanaatindeydiler fakat 2016'nın ağustos ayı başlarında Ortadoğu uzmanlarından Michael Kofman, "Rusya [Suriye'deki] vekâlet savaşını en azından şimdilik kazanmıştır," dedi. Sayısı günde doksanı bulan Rus hava akınları ve Suriye'de görev yapan 4000 Rus askeri, Esad muhalifi güçlere büyük zarar verdi. Putin'in Ortadoğu'daki hedeflerine ulaşmak için fazla ileri gittiği açıktı. Esad'ın konumunu güçlendirdi, Rusya'ya bölgede bir deniz üssü sağladı, en yeni silahları Rusların hayatını tehlikeye atmadan test etti ve belki de en önemlisi, Rus yurttaşlara ülkelerinin bir kez daha dünya sahnesinde önemli bir oyuncu olduğunu kanıtladı.

Suriye'ye giren Rusya kısmen başarılı oldu çünkü Putin yabancı devlet adamlarını şaşırtan çelişkili politikalar izliyordu. 2016 yazında iki milyon kişinin yaşadığı Halep kentini kuşatmakta olan IŞİD savaşçılarına müşterek saldırı başlatmak için ABD'yle bir anlaşmaya varmak üzereydi. Fakat anlaşmanın ilanından bir gün sonra Rusya'nın İran'daki bir üsten tek başına Suriyeli isyancıları bombalama hakkı elde ettiği anlaşıldı. Bu isyancılar ABD'nin ve genelde Batı'nın

teşvikiyle Esad'ı devirmek için mücadele ediyorlardı. Özetle Rusya, Esad'ı desteklemek için fakat aynı zamanda muhaliflere yardım ettiği izlenimi uyandırmak için tasarlanan ikili bir strateji benimsemişti. Bu arada Suriyelilerin çektiği acılar dehşet vericiydi. Hayatını kaybedenlerin sayısı 470.000'i aşmış, 6,5 milyon kişi Suriye içinde yer değiştirmiş ve 5 milyon kişi ülkeden kaçmıştı.[7]

İÇ SORUNLAR

Putin iktidarda sağlam biçimde duruyor olsa da Rusya'da hoşnutsuzluğun kamusal ifadesi bir dizi hükümet karşıtı gösteri biçiminde büyüyordu. Huzursuzluğun başlıca nedenleri, esas olarak petrol fiyatındaki keskin düşüşün neden olduğu ekonomik kriz ve Kremlin'in karar alması halinde muhalefeti boğmak için eğitilmiş çok sayıda görevlinin desteğine güvenen hükümetin sert ve otoriter önlemlere doğru sürüklenmesiydi. Yüksek makamlarda yer alan hükümet görevlilerinin yüzde 25'inden fazlasının bir zamanlar Devlet Güvenlik Komitesi'nde (günümüzde FSB olarak bilinen KGB) hizmet ettiği saptanmıştır. Bu kurumun çalışanları ülke liderlerinin emirlerini her ne pahasına olursa olsun uygulamak için eğitilmişti.

Polis ve yargının başkanı eleştirenlere karşı sert bir tutum almaya kararlı oldukları, Putin'in 2012'de göreve dönmesinden önce bile açıkça görülüyordu.

Aralık 2011'de başlayan pek çok sokak gösterisi kusurlu ve hileli seçim sürecini hedef alıyordu. Rus ve yabancı gazeteciler huzursuzlukla ilgili kapsamlı haberlere yer verdiler ve hoşnutsuzluğunu dile getiren insanların ciddi ve onurlu bir tutum aldıklarını vurguladılar. Mesela İngiliz gazetesi *The Economist* 4 Aralık'ta yapılan bir gösteri için "Rus Uyanışı" başlıklı bir makale yayımladı. Makale "hem ağırbaşlı hem de

öfkeli yükseliş"i betimleyerek şöyle dedi: "Yurttaşlar sadece seçim hilesi nedeniyle değil, liderleri Vladimir Putin'den gördükleri aptal muamelesi yüzünden de öfkeliler. Kremlin'e öfke duyuluyor, 'Putinsiz Rusya' çağrısı yapılıyor ve iktidardaki Birleşik Rusya partisine ('hırsızların ve madrabazlıkların partisi') karşı çıkılıyor fakat hiç saldırganlık yok. Kalabalığın arasında sadece liberaller değil, komünistler, anarşistler ve bazı milliyetçiler de var. Fakat protestocular birbirlerine karşı belirgin biçimde nazik davranıyorlar."

Gösterilerin yayılmasından korkan hükümet Şubat 2012'de taraftarlarına sokaklara çıkma çağrısı yaptı. Birkaç gün içinde yaklaşık 130.000 kişi Putin'i desteklemek için Moskova'da yürüyüş yaptı. Fakat bu yürüyüş hükümet karşıtı gösterilere son vermedi. Aynı ay içinde, yaklaşık 30.000 yurttaş bir kez daha Moskova sokaklarında yürüdü ve huzursuzluk kısa süre içinde St. Petersburg'a ve başkente 1271 kilometre mesafedeki Astrahan'a yayıldı. Polis göstericileri sokaklardan uzaklaştırmak için sert önlemlere başvurdu; pek çok kişi tutuklandı ve suçlandı; hâkimler para cezası verdi. Rusya'da büyük sokak gösterilerine son kez, komünizmin yok oluşu sırasında, 1990'larda tanık olunmuştu.

Hükümetin barışçıl protestolara en sert tepkisi, Rus punk topluluğu "Pussy Riot" üyesi beş genç kadının Moskova'daki ana Rus Ortodoks Kilisesi olan Kurtarıcı İsa Katedrali'ne girdiği, mihraba yürüdüğü ve Putin'i eleştiren bir şarkı söylediği 12 Şubat 2012 günü gerçekleşti. Bu gereksiz biçimde kışkırtıcı fakat oldukça eğlenceli bir protesto şekliydi fakat grubun hükümet karşıtlığını dile getirmek için daha uygun bir yer seçebilecekleri söylenebilir. Yine de grubun düşüncesizce davranışı çok ağır ceza gerektiren bir suç değildi.

Polis şarkıcıların üçünü tutukladı ve onları "din nefretiyle güdülenen holiganlık"la suçlayan yargı makamına teslim etti. Üçü de suçlu bulundu. Mahkeme iki şarkıcıya iki yıl hapis ce-

zası verdi, üçüncüsünün cezası tecil edildi. Bu sert cezalara o kadar fazla eleştiri geldi ki grup üyeleri pek de cömert olmayan bir ceza indirimiyle, yirmi iki ay içeride kaldıktan sonra salıverildi. Yetkililer muhtemelen, kısa süre sonra Soçi'de Kış Olimpiyatları başlayacağı ve yabancı basın oyunları manşetten vermeye hazırlandığı için cezaları kısaltmak istiyor, hatta bunun için sabırsızlanıyorlardı. Yabancıların olası bir eleştiri kaynağını ortadan kaldırmanın akıllıca bir tutum olduğu görülüyordu. Aynı dönemde, daha önce bahsedilen Mihail Hodorkovskiy'nin çoğu gözlemcinin işlemediğine inandığı suçlardan ötürü 2010'da keyfi biçimde uzatılan cezasının on yılını tamamladıktan sonra salıverilmesi de ilginçtir.

Grubun iki üyesi serbest bırakıldıktan kısa süre sonra ABD'yi ziyaret etti ve Şubat 2014'te *New York Times* ile yaptıkları bir toplantıda, Maria adlı şarkıcı Rusya'daki cezaevi hayatının dehşetini şu sözlerle betimledi: "Sürekli gözetleniyorduk ... ve ne kadar gözetlenirseniz hayatınız o kadar zor olur." Diğer grup üyesi Nadejda da içeride bazı kişilerin zorla günde yirmi saat çalıştırıldıklarını söyledi ve "mahkûmlar zaman zaman günde sekiz saat kadar soğukta ve yağmurda bile dışarıda tutuluyorlardı," dedi. Genç kadınlar Rusya'ya döndüklerinde cezaevlerinde reform yapılması için kampanya başlattılar.

Putin'in 2000-2008 arasındaki popülerliği, büyük ölçüde ülkenin en kârlı ürünü olan petrolde yüksek fiyatın doğrudan bir sonucu olarak ekonomideki iyileşmeye atfedilebilir. Haziran 2014'te dünya çapında petrol bolluğu, fiyatın varil başına 115 dolardan 35 dolara inerek keskin bir düşüş gösterdi. Bu çarpıcı düşüş ekonomide büyük değişiklikler yarattı fakat hükümet alternatif gelir kaynakları geliştirmek ya da 1990'da yerleşen ekonomide reform yapmak için hiçbir çaba göstermedi. Ekonomi hâlâ kendi başarılarını hükümete borçlu olan az sayıda *oligark*ın denetimi altında bir serbest piyasa olarak

işlemektedir. Sonuç, az sayıda insanın lüks içinde yaşadığı, büyük çoğunluğun ise zar zor geçinebildiği bir toplumdur. Credit Suisse bankasının küresel varlık raporunda şöyle deniyordu: "Rusya, küçük Karayip ülkeleri bir yana, gelir eşitsizliğinin en yüksek olduğu, milyarderleri olan bir ülkedir." Tarihçi Walter Laqueur, *Putinism: Russia and Its Future with the West*'te [Putincilik: Rusya ve Batı'yla Geleceği; 2015] şöyle diyordu: "Son yirmi beş, otuz yıl içinde genellikle doğal kaynak sektöründen para kazanan yaklaşık 110 Rus yurttaşının, hane halkı servetinin yüzde 35'ini denetlediği bildirilmiştir. Bu sadece büyük bir politik sorun olmakla kalmamış, aynı zamanda çok ciddi bir ekonomik mesele olmuştur." Credit Suisse'e göre, servetin 110 Rus milyarderinin sahip olduğu yüzde 35'i 420 milyar dolar değerindedir.[8] 1990'larda başlayan ekonominin özelleştirilmesi ülkenin servetini yaymakta başarısızlığa uğramış ve büyükçe bir orta sınıfa ulaşmamıştır.

Yolsuzluk yaygındır ve geniş gelir eşitsizliğinin bir nedenidir. Ekonomide başarılı olmak için kişinin Moskova'daki yetkililere yaltaklanması, cömertçe rüşvet vermesi gerekir. Bu kurallara itaat etmeyenler bağımlı yargının gazabına uğrarlar ve genellikle cezaevini boylarlar. Önemli sayıda –bazı değerlendirmelere göre toplamın yarısı kadar– *oligark* servetlerini yurtdışına aktararak, yabancı ülkelerde malikâneler edinerek Putin'in denetiminden kaçmışlardır. Pek çoğu Londra'yı tercih eder. Bizzat Putin de bu yozlaşmış sistemden yararlanmıştır; 40 milyar dolar değerinde bir servet edindiği söylenmektedir. 2014'te Örgütlü Suç ve Yolsuzlukları Bildirme Projesi, Putin'e "Yılın ileri derecede yolsuzluk ve örgütlü suç ödülü"-nü vermiştir.

ABD'YLE İLİŞKİLER

2016'da Putin'in Batı düşmanlığı yeni ve beklenmedik bir hız kazandı. O yılın yaz ve sonbahar aylarında Cumhuriyetçi ve

Demokrat adaylar başkanlık seçimi için kampanya yürütürlerken, Washington'daki Amerikan istihbarat servisleri, kapsamlı araştırmalardan sonra, "büyük bir güvenle" Rus hükümetinin Demokrat Parti'nin üst düzey görevlilerine zarar veren bilgileri sağlama çabalarına sponsorluk yaptığını öne sürdü. Rusların seçim sonuçlarını etkilemeyi amaçladıkları görülüyordu.[9] Hillary Clinton için çalışan çeşitli kampanya yöneticilerinin, daha sonra da Demokrat başkan adayının özel e-postaları ele geçirildi ve anonim kaynaklardan sağlanan, genellikle hükümet yetkililerini, kurumları zora sokan belgeleri yayımlayan bir örgüt olan Wikileaks tarafından dağıtıldı.

Bilgiler Clinton'ın aday olmasından sonra sızdırıldı. Görünüşe bakılırsa amaç Cinton'ın Cumhuriyetçi aday Donald Trump'a karşı yürüttüğü kampanyayı zayıflatmaktı. Suçlayan parmak Putin'i işaret ediyordu. Dışişleri bakanı olarak Clinton, Putin'in politikalarını giderek daha fazla eleştirmeye başlamıştı; ayrıca başkan olması halinde Trump'ın Putin'e daha saygılı davranacağı görülüyordu. Başkanlık kampanyası sırasında Trump Rus lider hakkında sık sık olumlu yorumlar yapmış, daha önce ABD ile Rusya arasında sürtüşmeye yol açan konularda onunla anlaşmakta hiçbir zorluk çekmeyeceğini ısrarla belirtmişti.

Amerikan seçimine Rus müdahalesine ilişkin ilk söylentiler basında görüldüğünde, Başkan Obama ilk anda önlem almadı. Fakat seçimlerden birkaç hafta sonra Obama artık sessiz kalamayacağına karar verdi. Üç Amerikan istihbarat servisinin (Merkezi İstihbarat Ajansı, Milli Güvenlik Ajansı ve FBI) yeni bir araştırması, Rusya'nın seçimlere müdahalesi hakkında kuşkuya yer olmadığı sonucuna vardı.[10] Yapılan soruşturma, önde gelen ABD'li politikacıların bilgilerinin GRU (Rusya Federasyonu silahlı kuvvetleri genelkurmayının dış askeri istihbarat şubesi) olarak bilinen bir Rus istih-

barat birimi tarafında internet üzerinden çalındığına işaret ediyordu.

Gazetelerin bulguları açığa çıkarmasından birkaç gün sonra bir Moskova gazetesi "Federal güvenlik ya da FSB'nin üst düzey görevlisi" Sergey Mihaylov'un, "antivirüs programları üzerine çalışan Kaspersky Laboratuvarı'nda bilgisayar güvenliği araştırmaları şefi" Ruslan Stoyanov'la birlikte tutuklandığını ifşa etti. Bu tutuklamalar hakkında şimdiye kadar bilinen tek şey, Mihaylov'un vatana ihanetle suçlanmış olduğudur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bu yana ilk kez üst düzey bir FSB görevlisi bu kadar ağır biçimde suçlanıyordu. Bu iki üst düzey görevli Amerikalı ajanlara bilgi sızdırmaktan şüpheli olabilir miydi? Yoksa bir *New York Times* muhabirinin 27 Ocak 2017'de iddia ettiği gibi, bu tutuklamalar "seçimlere müdahale ettiği için Rusya'yı cezalandıran ABD'ye yönelik bir iyi niyet jesti" miydi?

Görev süresi Ocak 2017'de sona eren Başkan Obama, Amerikan bilgisayarlarından bilgi çaldığı için Rusya'ya bir dizi yaptırım uyguladı. Obama, 35 Rus istihbarat görevlisinin ABD'den çıkarılmasını emretti ve GRU'nun üst düzey 4 görevlisine yaptırım uyguladı. Aynı zamanda başkan, Rus yetkililerin "istihbarat faaliyetleri" için kullandıkları ABD'deki iki mülkün kapatılmasını emretti.

Rusya hükümetinin yaptırımlara tepkisi ilginçti ve bir kez daha Putin'in potansiyel bir sorunu halkla ilişkiler zaferine dönüştürmeyi bilen zeki bir politikacı olduğunu kanıtladı. Başkan, kendisini 35 ABD diplomatını ülkeden çıkarmaya ve Rusya'daki iki Amerikan tesisini kapatmaya zorlayan dışişleri bakanı Sergey Lavrov'un tavsiyesini reddetti. Putin, kısa sürede ABD başkanı olacak Trump'ın Obama'nın dış politikasını eleştirdiğini ve yukarıda da belirtildiği gibi, Putin hakkında oldukça olumlu görüşleri olduğunu biliyordu. Putin iyi niyetini kanıtlamak için cezalandırmak yerine ödüllendirme-

ye karar verdi. "ABD diplomatlarına sorun çıkarmayacağız," dedi. "Kimseyi ülkeden sınır dışı etmeyeceğiz. Diplomatların ailelerinin ve çocuklarının yeni yıl kutlamalarını evlerinde yapmalarını engellemeyeceğiz." Ayrıca Putin ABD'li diplomatların çocuklarını Kremlin'de düzenlenen çeşitli tatil etkinliklerine davet etti. Sonunda Obama'nın yaptırımlarına şu sözlerle yanıt verdi: "Sorumsuz 'mutfak' diplomasisine başvurmayacağız... Kimseyi sınır dışı etmeyeceğiz."[11]

PUTİN'İN BAŞARISI

2000 yılından bu yana Putin sadece iktidarda kalarak değil, aynı zamanda giderek otoriterleşen bir hükümdar olmaya yönelerek dikkate değer biçimde başarılı olmuştur. Rus ve Amerikalı gazeteciler ülkenin mutlak lideri olarak onun konumunu sürdürme yeteneğini üç etkene atfettiler: Kendini kararlarını sorgulamayan görevlilerle çevrelemesi; otoritesine karşı tehdit olarak gördüğü hırslı bireyleri "hedef göstererek yok etmekte" duraksamaması; düşmanlarının Rusya'dan kaçmayı başarmaları halinde bile astlarına sık sık infaz uygulatması. Andrew Kramer'e göre, "yurtdışındaki, çıkarlarına ihanet ettiği düşünülen kişilere karşı Rusya kadar sistematik ve acımasız biçimde cinayet yöntemine başvuran başka bir güç yoktur". 2006'da hain olduğu düşünülen yurttaşların Rusya dışında öldürülmesi ulusal parlamento tarafından yasal yaptırım sayıldı.[12]

2016 yılının başlarında yeniden başkan seçilmesinden birkaç ay sonra Putin yeni bir *Duma*nın seçilmesi gibi bir tür meydan okumayla yüz yüze geldi. Seçim sonuçları başkan için önemliydi çünkü yeni *Duma* Rusya'nın iç ve dış politikalarını etkileyebilirdi. Ancak şunu da kaydetmek gerekir ki bütün Rusya yorumcuları, Putin'in politik hâkimiyetinin 450 üyeli meclisteki çoğunluğunu kaybetmesini ihtimal dışı bırakıyordu.

Fakat başkanın başka şansı yoktu. Seçim tarihi Aralık 2016 olarak saptandı fakat Putin seçimlerin üç ay öne, eylüle alınmasını istedi. 2011'de ve 2012'de yönetiminin kamuoyunda alenen onaylanmaması onu derinden öfkelendirmişti. Bazı art niyetliler bu kararın seçim kampanyasını ağustosa taşımakla ilgili olduğunu öne sürerler. O mevsimde pek çok yurttaş tatilde olduğu için politik gösterilere katılamayacaktı.

Seçimlerden önce Putin, muhaliflere karşı kapsamlı yasaların ihlaline verilen cezaların artırılmasını kanunlaştırma konusunda *Duma*yı ikna etti. Ayrıca meclis üyeleri, muhalefetin kamuoyu önünde tavrını alenen ortaya koymasına karşı getirilen mevcut yasaların ihlali halinde FSB ajanlarının silah kullanma yetkisini genişleten bir yasayı kabul ettiler. Daha belirgin bir biçimde, FSB ajanlarının "silah, özel araçlar ya da fiziksel güç kullanma niyeti sergilemeleri halinde uyarıda bulunmaksızın" göstericileri vurmalarına izin veriliyordu.

Bu önlemlerin potansiyel göstericilerin caydırılmasında etkili olup olmadığı bilinmiyor. Ancak seçimlerin herhangi bir karışıklık olmadan yapıldığını ve oylama sırasında kuraldışı pek az hareketin bildirildiğini biliyoruz. Putin'in partisi, anayasayı değiştirmek için gerekli sayıya ulaşarak ve 105 adetlik bir artışla yeni *Duma*'da 450 sandalyenin 343'ünü alarak kesin bir zafer kazandı. Hepsi Putin'i destekleyen dört küçük parti, biri hariç geri kalan sandalyelerin hepsini aldı. Parlamentodaki tek liberal Dmitry Gudkov yeniden seçilemedi.

Ne var ki çok sayıda yurttaşın Moskova'daki hükümdardan pek hoşlanmadığını ortaya koyan bir gösterge vardı: BBC'de çıkan bir habere göre, katılım yüzde 47,8 gibi düşük bir orandaydı."[13] İki büyük kentte, Moskova ve St. Petersburg'da, seçmenlerin sadece yüzde 30 kadarı oy verme zahmetine katlanmıştı.

Düşük katılım, yakın gelecekte liberal bir değişim olasılığına ilişkin yaygın karamsarlığın işaretidir. Ancak Putin'in

liderliğine ilişkin çekincelerin, başarılarına duyulan hayranlığın gölgesinde kalmadığı da unutulmamalıdır. Politika yazarı gazeteci ve *Ponedel'nik*'in editörü Aleksandr Gremin bu duruma makul bir açıklama getirir: "İnsanlar son yıllarda dış politikada olanlardan hoşlanıyorlar; Suriye'yi bombalamayı başarmamızdan da hoşlanıyorlar. İnsanlar, ABD seçimlerine katılan adayların Putin'in kendi ülkelerindeki seçimi etkileyebileceğini söylemelerinden hoşlanıyorlar. Bizim yine sınırlarının ötesine ulaşan bir süper güç olduğumuzu hissediyorlar." Gremin haklıysa –haklı olması çok muhtemel– Putin başkan olarak kaldığı sürece devlet politikalarında hiçbir değişiklik beklenemez.[14]

Rusya lideri olarak geçirdiği yıllar boyunca Putin Batı'yla dostane ilişkilerin savunucusu ve bazı ılımlı demokratik reformların taraftarı olmaktan çıkarak, Rusya'nın bir dünya gücü olarak büyüklüğünün ve otokrat yönetim sisteminin kararlı savunucusuna dönüştü. Putin, Sovyetler Birliği'nin esas güvenlik örgütünde (KGB) görevli genç bir adam olarak desteklediği, Lenin ve Stalin tarafından savunulan sosyalizm ideallerine dinmeyen bir bağlılık duyuyorsa da bunu gizli tutuyor. Ekonomik ve sosyal olarak Rusya, çok zengin bir adam olarak şöhret kazanan Putin'in büyük çapta yararlandığı bir sistemin, dizginsiz bir kapitalizmin yurdudur. Başkan aynı zamanda, komünizmin başlıca ilkeleri olan ateizm ve sekülarizmden de hoşlanmamaktadır.

Fakat Putin, Stalin'in politik hedeflerinin hepsinden vazgeçmedi. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemdeki Stalin kadar Rusya'nın Avrupa ve dünyanın diğer bölgelerindeki nüfuzunu artırmaya kararlıydı. Derinlerde Putin'in Rusya'nın büyüklüğüne coşkulu bir tutumla inandığı görülür ve askeri eylem gerektirse bile bir süper güç olarak ülkeyi yeniden canlandırmak için her türlü yönteme başvuracaktır. Elbette bunu yaparken benimsediği bir diğer hedef, kendi gücünü

ve konumunu önemli ölçüde artırmaktadır. Bu hedef, ülkeyi Doğu Avrupa ve Ortadoğu'da askeri çatışmaya sokmuştur ve sonunda yeni bir soğuk savaşa yol açabilecek kadar risklidir.

Sadece bir yüzyıl önce Rusya'nın, otokratik çarlık sistemini eşitlikçilik ilkesi temelinde bir toplumsal ve politik düzene dönüştürmeyi tasarlayan bir devrimden geçtiğini hatırlamak şaşırtıcıdır. Putin dahil pek çok Rus, Bolşeviklerin politik ve ekonomik programında önemli çatlaklar olduğunu artık kabul etmektedir. *New York Times*'ta yer alan çarpıcı bir makalede gazeteci Neil MacFarquhar, ülkenin temelden yanlış bir yola girdiğine dair oldukça yaygın bir duygunun varlığına işaret etti. 1917'deki ayaklanma "ülkeyi tahrip etti" çünkü Lenin "kan dökülmesini kışkırttı ve Sayın Putin'in dayanaklarından biri olan Rus Ortodoks Kilisesi'ni yıktı". Diktatör olarak kendi tutumunu korumak isteyen Putin bile, "her türlü devrim fikrinden tiksinmekte" ve zaman zaman "dünya devrimine ihtiyacımız yoktu" demektedir.[15] Sonuç olarak Putin, Lenin'in iktidarı ele geçirmesine yol açan karışıklıktan üç gün sonra, 15 Mart 1917'de Çar II. Nikolay'ın istifasının yüzüncü yılında herhangi bir bildirimde bulunmamaya karar verdi.[16]

1917 devriminin yüzüncü yılının göz ardı edilmesinin gerçek sebebi, Kremlin'in hâlâ Lenin'e saygı duyanlar ile liberaller arasındaki uyumsuzluktan kaçınmak istemesidir. "Geçmiş bölünmelerin, nefret duygularının, hakaretlerin ve acı olayların bugün yaşamakta olduğumuz hayatın içine sokulmasına izin veremeyiz," diye uyarıyordu Putin.[17] Fakat liberaller, büyük gelir eşitsizliklerini dikkate almayan, yurttaşların haklarını korumak için hiçbir çaba göstermeyen bir hükümetin aşağıdan gelecek bir ayaklanmadan kaygılanması gerektiğini söyleyerek uyarıda bulunmaktadırlar. Elbette, öngörülebilir bir gelecekte 1917'yi andıran başarılı bir devrim olasılığı zayıftır. Fakat Kremlin'deki yetkilileri ürküten protestolar gibi yeterince huzursuzluk belirtisi vardır.

Günümüz Rusya'sının 1917 devrimcilerinin hedefine hiç uygun düşmemesi, kitabın önsözünde belirttiğim gibi, Lenin ve arkadaşlarının besledikleri hayallerin insan doğasına ilişkin bir yanlış anlamayı ya da belki bir hüsnükuruntuyu temel aldığı anlamına gelir mi? Marx'ın ve Bolşevizmin kurucularının öğretileri asla uygulanamayacak kadar gerçekdışı olabilir mi? Eğer böyleyse, komünizmin tarihi, insanları yanlış anlamanın sözle anlatılamayacak kadar büyük felaketlere nasıl yol açabildiğine dair esaslı bir örnek oluşturabilir.

NOTLAR

1. Kökenler

1. Rusya'nın coğrafyası ve ekonomisi üzerine yaptığım tartışma, 1917'ye kadar Rus İmparatorluğu'nu ve 1991'e kadar Sovyetler Birliği'ni kapsamaktadır. İkinci tarihten sonra ülke on beş ayrı devlete bölündü.
2. Bu okula ve muhaliflerine ilişkin bir tartışma için *bkz.* Nicholas V. Riasanovsky, "The Norman Theory of the Origin of the Russian State", *Russian Review*, 7 (1947), s. 96-110.
3. B. D. Grekov, *Kiev Rus*, çev. Y. Sdobnikov (Moskova, 1959), V. V. Mavrodin, "Osnovnie momentry razvitiia russkogo gosudarstva do XIII v" [On Sekizinci Yüzyıla Kadar Rus Devletinin Temel Gelişim Evreleri] *Vestnik Leningradskogo Universiteta*, 3 (1947), s. 84. S. V. Yuzhkov, *Istoriia gosudarstva i prava SSSR* [SSCB'nin Devlet ve Hukuk Tarihi] (Moskova, 1947), c. 1.
4. V. O Kliuchevsky, *A History of Russia*, çev. C. J. Hogarth (New York, 1960), c. 1, s. 239-293; M. N. Pokrovsky, *A History of Russia from the Earliest Times to the Rise of Commercial Capitalism*, çev. ve der. J. D. Clarkson ve M. R. M. Griffith (New York, 1931), c. 1.

3. Sorunlar ve Görkemli Zamanlar, 1584-1725

1. Kliuchevsky, *A History of Russia*, c. 3, s. 57.

2. V. I. Sergeevich, *Russkiia iuridecheskiia drevnosti* [Russian Legal Antiquities], 3 c (St. Petersburg, 1900-1903).
3. Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century* (Princeton, 1961), *passim*; Kliuchevsky, *A History of Russian*, c. 2, s. 219-41.
4. Ortalama bir köylünün tam olarak ne kadar toprağa sahip olduğunu belirlemek zordur. Yirmi eyaleti kapsayan bir araştırmaya göre, on sekizinci yüzyılın sonlarında *obrok*ta her erkek köylü 4 desiyatin (bir desiyatin 1,1 hektara eşittir) ekilebilir toprağı kapsayan ortalama 13,5 desiyatin toprağa, *barşçina*da ise her erkek 3 desiyatin ekilebilir toprağı kapsayan 10,6 desiyatin toprağa sahipti. Blum, *Lord and Peasant in Russia*, s. 528; daha fazla ayrıntı için *bkz*. s 528-235.

5. Büyük Bir Güç Olarak Rusya, 1801-1855

1. Eugene V. Tarle, *Napoleon's Invasion of Russia*, 1812 (Londra, 1942), s. 231.
2. Age., s. 393.
3. O dönemde nüfusun yaklaşık yüzde kırkını oluşturan devlet köylüleri hakkında daha fazla bilgi için *bkz*. Bölüm 6.

6. Reform ve Karşı-Reform, 1861-1894

1. Rus serfliği için *bkz*. Bölüm 3.
2. *Mir* hakkında daha fazlası için, *bkz*. Bölüm 3.
3. I. M. Aronson, *Troubled Waters. The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia* (Pittsburgh, 1990); John D. Klier ve Shlomo Lambroza (der.), *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History* (Cambridge, 1991); Louis Greenberg, *The Jews in Russia* (New Haven, 1951), c. 2, s. 19-26.

7. Devrimci Rusya, 1894-1917

1. Abraham Ascher, *P. A. Stolypin: The Search for Stability in Late Imperial Russia* (Stanford, CA, 2001), s. 376-86. A. Ia.

Avrekh, *Stolypin i tretiia duma* [Stolipin ve Üçüncü Duma] (Moskova, 1968), s. 367-406; Richard Pipes, *The Russian Revolution* (New York, 1990), s. 190.

2. E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923* (New York, 1951-61), c. 1, s. 115.

8. Lenin ve Stalin Yönetiminde Sovyetler Birliği

1. Stalin dönemi ceza yasasının gevşek ifadesiyle Rusya "Düzeltici Emek Kampları Yönetim Şefliği"nin Rusça kısaltılmışı.
2. Robert Conquest, *The Great Terror: A Reassessment* (New York, 1990), s. 484-89. Kurban sayısına ilişkin farklı bir değerlendirme için *bkz.* J. Arch Getty ve Roberta T. Manning (der.), *Stalinist Terror: New Perspectives* (Cambridge, 1993), s. 11-13.

9. Reform, Duraklama, Çöküş

1. Lilia Shevtsova, *Yeltsin's Russia: Myths and Reality* (Washington, 1999), s. 91.

10. Putin'in Sürekli Yükselişi

1. Anton Barbashin ve Hannah Thoburn, "Putin's Philosopher: Ivan Ilyin and the Ideology of Moscow's Rule", *Foreign Affairs*, 20 Eylül 2015, https://www.foreignaffairs.com/articles/russian-federation/2015-09-20/putin's-philosopher.
2. Alıntı: Iben Thranholm, "Putin's Christian Vision", *Russia Insider*, 9 Ekim 2014, http://russia-insider.com/en/culture/putins-christian-vision/ri436.
3. Andrew Higgins, "Russia Mobilizes Faith to Extend its Influence", *New York Times*, 14 Eylül 2016, s. A1, A8.
4. 2001 Ukrayna nüfus sayımı.
5. NATO'nun yüksek askeri komutanı General Philip M. Breedlove, Ukrayna'da Rus askeri ve silahlarının varlığını

onaylamıştır. Alıntı için *bkz.* David M. Herszenhorn, "Fear Rises as Military Units Pour into Ukraine", *New York Times*, 13 Kasım 2014, s. A5.

6. Eric Schmitt, "U. S. Lending Support to Baltic States Fearing Russia", *New York Times*, 2 Ocak 2017, s. A3.

7. Anne Barnard, "Death Toll from Syria Now 470.000, Group Finds", *New York Times*, 2 Ocak 2017, s. A3; *Guardian*, 10 Şubat 2016; Priyanka Boghani, "A Staggering New Death Toll for Syria's War – 470.000", *PBS Frontline*, 11 Şubat 2016, http://www.pbs.org/wgbh/frontline/article/a-staggering-mew-death-toll-for-syrias-war-470000/.

8. Credit Suisse Research Institute, *Global Wealth Report 2013*, s. 53. Sydney Morning Herald, 10 Ekim 2013; Walter Laqueur, Putinism: Russia and Its Future in the West (New York, 2015), s. 178.

9. *New York Times*, 9 Aralık 2016.

10. David E. Sanger, "Obama Strikes Back at Russia for Election Hacking", *New York Times*, 21 Ağustos 2016, s. A1, A6.

11. Neil MacFarquar, "Vladimir Putin Won't Expel U.S. Diplomats as Russian Foreign Minister Urged", *New York Times*, 30 Aralık 2016.

12. Andrew Kramer, "More Enemies of the Kremlin End Up Dead", *New York Times*, 21 Ağustos 2016, s. A1, A6.

13. "Russian Election: Big Victory for Putin-backed party, United Russia", *BBC News*, 19 Eylül 2016, http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-37403242.

14. Neil MacFarquhar, "Kremlin Says it Wants a Spotless Election, But Locally It is Marred", *New York Times*, 17 Eylül 2016.

15. Neil MacFarquhar, "'Revolution? What Revolution?' Russia Asks 100 Years Later", *New York Times*, 10 Mart 2017, https://www.nytimes.com/2017/03/10/world/europe/russian-revolution-100-years-putin.html.

16. MacFarquhar, "Revolution? What Revolution?'
17. Howard Amos, "Want to mark a revolution? Kremlin says you can count it out", *Associated Press*, 15 Mart 2017.

KAYNAKÇA

Genel Kaynaklar

Clarkson, J. D. *A History of Russia*. New York, 1969.

Florinsky, M. T. *Russia. A History and An Interpretation*, 2 vols. New York, 1955.

Freeze, G. L. (ed.) *Russia. A History*. New York, 1997.

Hosking, G. *Russia: People and Empire*, 1552–1917. Cambridge, MA, 1997.

—— *Russia and the Russians*. Cambridge, MA, 2001.

Kliuchevsky, V. O. *A History of Russia*, 5 vols, trans. C. J. Hogarth. New York, 1911–31, reissued 1960.

Pipes, R. E. *Russia under the Old Regime*. New York, 1974.

Raeff, M. (ed.) *Russian Intellectual History: An Anthology*. New York, 1966.

Riasanovsky, N. V. *A History of Russia*, 6th edn. New York, 1999.

Seton-Watson, H. *The Russian Empire, 1801–1917*. Oxford, 1967.

Vernadsky, G. *A History of Russia*, 5 vols. New Haven, 1943–69.

1. Kökenler

Cross, S. H. and Sherbowitz, O. P. (eds and trans.) *The Primary Russian Chronicle*, Laurentian Text. Cambridge, MA, 1975.

Fedotov, G. P. *The Russian Religious Mind. Kievan Chrstianity. The 10th to the 13th Centuries*. Cambridge, MA, 1946.

Fennell, J. *The Crisis of Medieval Russia, 1200–1304*, 2 vols. London, 1983.

Franklin, S. and Shepard, J. *The Emergence of Rus, 750–1200*. London and New York, 1996.

Halperin, C. J. *Russia and the Golden Horde*. London, 1987.

Kaiser, D. H. *The Growth of the Law in Medieval Russia*. Princeton, 1980.

Levin, E. *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs, 900–1700*. Ithaca, NY, 1989.

Martin, J. *Medieval Russia, 980–1584*. Cambridge, 1995.

2. Muskovit Rusya'nın Yükselişi

Alef, G. *Rulers and Nobles in Fifteenth-Century Muscovy*. London, 1983.

Crummey, R. O. *The Formation of Muscovy, 1300–1613*. London and New York, 1987.

Fennell, J. *Ivan the Great of Moscow*. London, 1963.

—— *The Emergence of Moscow, 1304–1359*. Berkeley and Los Angeles, 1968.

Kollmann, N. S. *Kinship and Politics. The Making of the Muscovite Political System, 1345–1547*. Stanford, CA, 1987.

Martin, J. *Treasury of the Land of Darkness*. Cambridge, 1986.

Platonov, S. F. *Ivan the Terrible*. Gulf Breeze, FL, 1974.

Presniakov, A. E. *The Tsardom of Muscovy*. Gulf Breeze, FL, 1978.

3. Sorunlar ve Görkemli Zamanlar, 1584-1725

Anisimov, E. V. *The Reforms of Peter the Great*, trans. and ed. J. T. Alexander. Armonk, NY, 1993.

Avrich, P. *Russian Rebels, 1600–1800*. New York, 1976.

Blum, J. *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century*. Princeton, 1983.

Crummey, R. O. *Aristocrats and Servitors: The Boyar Elite in Russia, 1613–1689*. Princeton, 1983.

Hellie, R. S. *Enserfment and Military Change in Muscovy*. Chicago, 1971.

Hughes, L. *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven and London, 1998.

Keep, J. L. H. *Soldiers of the Tsar: Army and Society in Russia, 1462–1874*. Oxford, 1985.

Platonov, S. F. *The Time of Troubles*, trans. J. T. Alexander. Lawrence, KS, 1970.

Raeff, M. (ed.) *Peter the Great: Reformer or Revolutionary?* Boston, 1963.

Sumner, B. H. *Peter the Great and the Emergence of Russia*. New York, 1966.

Wortman, R. S. *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, vol. 1. Princeton, 1995.

4. On Sekizinci Yüzyılda Çöküş ve Yeniden Canlanma

De Madariaga, I. *Russia in the Age of Catherine the Great*. New Haven and London, 1981.

Dukes, P. *The Making of Russian Absolutism, 1613–1801*. London and New York, 1990.

Freeze, G. L. *The Russian Levites: Parish Clergy in the Eighteenth Century*. Cambridge, MA, 1977.

Fuller, W., Jr. *Strategy and Power in Russia, 1600–1914*. New York, 1992.

Hans, N. A. *History of Russian Educational Policy, 1701–1917*. London, 1931.

Johnson, W. H. E. *Russia's Educational Heritage*. Pittsburgh, 1950.

LeDonne, J. P. *Ruling Russia. Politics and Administration in the Age of Absolutism, 1762–1796*. Princeton, 1984.

Marker, G. J. *Publishing, Printing, and the Origins of Intellectual Life in Russia, 1700–1800*. Princeton, 1984.

McConnell, A. *A Russian Philosophe: Alexander Radishchev, 1749–1802*. The Hague, 1964.

Raeff, M. *Origins of the Russian Intelligentsia. The Eighteenth-Century Nobility*. New York, 1966.

—— *Imperial Russia, 1682–1825*. New York, 1971.

—— *The Well Ordered Police State*. New Haven, 1985.

5. Büyük Bir Güç Olarak Rusya, 1801-1855

Berlin, I. *Russian Thinkers*. London, 1978.

Blackwell, W. L. *The Beginnings of Russian Industrialization, 1800–1860*. Princeton, 1968.

Lincoln, W. B. *In the Vanguard of Reform*. DeKalb, IL, 1982.

—— *Nicholas I, Emperor and Autocrat of all the Russias*. DeKalb, IL, 1989.

Malia, M. *Alexander Herzen and the Birth of Russian Socialism, 1812–1855*. Cambridge, MA, 1961.

Mazour, A. G. *The First Russian Revolution, 1825*. Berkeley, 1937.

McConnell, A. *Tsar Alexander I. Paternalistic Reformer*. New York, 1970.

Orlovsky, D. T. *The Limits of Reform: The Ministry of Internal Affairs in Imperial Russia*, 1802–1881. Cambridge, MA, 1981.

Raeff, M. *Michael Speransky: Statesman of Imperial Russia, 1772–1839*. The Hague, 1957.

—— *Political Ideas and Institutions in Imperial Russia*. Boulder, 1994.

Saunders, D. *Russia in the Age of Reaction and Reform, 1801–1881*. London and New York, 1992.

Stanislawski, M. *Tsar Nicholas I and the Jews*. Philadelphia, 1985.

Tarle, E. V. *Napoleon's Invasion of Russia, 1812*. London, 1942.

Walicki, A. *A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism*. Stanford, CA, 1979.

Wortman, R. S. *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, vol. 2. Princeton, 2000.

6. Reform ve Karşı-Reform, 1861-1894

Becker, S. *Nobility and Privilege in Late Imperial Russia*. DeKalb, IL, 1985.

Byrnes, R. F. *Pobedonostsev: His Life and Thought*. Bloomington, IN, 1968.

Eklof, B. *Russian Peasant Schools*. Berkeley, 1986.

Emmons, T. *The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1861*. Cambridge, 1968.

Field, D. *The End of Serfdom: Nobility and Bureaucracy in Russia, 1855–1861*. Cambridge, MA, 1968.

Lincoln, W. B. *The Great Reforms*. DeKalb, IL, 1990.

Mosse, W. E. An *Economic History of Russia, 1856–1914*. New York, 1892.

Robinson, G. T. *Rural Russia under the Old Regime*. New York, 1932.

Rogger, H. *Russia in the Age of Modernisation and Revolution, 1881–1917*. London and New York, 1983.

—— *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia*. Berkeley, 1986.

Starr, S. F. *Decentralization and Self-Government in Russia, 1830–1870*. Princeton, 1972.

Stites, R. *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930*. Princeton, 1978.

Suny, R. G. *The Making of the Georgian Nation: From Prehistory to Soviet Rule*. Bloomington, IN, 1988.

Vuccinich, W. S. (ed.) *The Peasant in Nineteenth Century Russia*. Stanford, CA, 1968.

Zelnik, R. E. *Labor and Society in Tsarist Russia: The Factory Workers of St. Petersburg, 1855–1870*. Stanford, CA, 1971.

7. Devrimci Rusya, 1894-1917

Ascher, A. *The Russian Revolution of 1905*, 2 vols. Stanford, CA, 1988–92.

—— P. A. *Stolypin: The Search for Stability in Late Imperial Russia*. Stanford, CA, 2001.

Avrich, P. *The Russian Anarchists*. Princeton, 1967.

Bonnell, V. E. *Roots of Rebellion: Workers' Politics and Organizations in St. Petersburg and Moscow, 1900-1914*. Berkeley, 1983.

Brooks, J. *When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Culture, 1861–1917*. Princeton, 1985.

Bushnell, J. *Mutiny amid Repression: Russian Soldiers in the Revolution of 1905–1906*. Bloomington, IN, 1985.

Carr, E. H. *The Bolshevik Revolution, 1917–1923*, 3 vols. New York, 1951–61.

Chamberlin, W. H. *The Russian Revolution, 1917–1921*, 2 vols. New York, 1960.

Daly, J. W. *Autocracy under Siege: Security Police and Opposition in Russia, 1866–1905*. DeKalb, IL, 1988.

Engelstein, L. *Moscow*, 1905. Stanford, CA, 1982.

—— *The Keys to Happiness: Sex and the Search for Modernity in Fin-de-Siècle Russia*. Ithaca, NY, 1992.

Figes, O. *Peasant Russia Civil War: The Volga Countryside in Revolution 1917–1921*. Oxford, 1989.

—— *A People's Tragedy: The Russian Revolution: 1891–1924*. New York, 1997.

Frankel, J. *Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862–1917*. Cambridge, 1981.

Galai, S. *The Liberation Movement in Russia, 1900–1905*. Cambridge, 1973.

Getzler, I. *Martov: A Political Biography of a Russian Social Democrat*. Cambridge, 1967.

Haimson, L. *The Russian Marxists and the Origins of Bolshevism*. Cambridge, 1955.

Hosking, G. *The Russian Constitutional Experiment: Government and Duma, 1907–1914*. Cambridge, 1973.

Keep, J. L. H. *The Rise of Social Democracy in Russia*. Oxford, 1963.

—— *The Russian Revolution: A Study in Mass Mobilization*. New York, 1976.

Lampert, E. *Sons against Fathers: Studies in Russian Radicalism and Revolution*. Oxford, 1965.

Lieven, D. C. B. *Russia and the Origins of the First World War*. New York, 1983.

—— *Russia's Rulers under the Old Regime*. New Haven, 1989.

—— *Nicholas II: Twilight of the Empire*. New York, 1994.

Manning, R. T. *The Crisis of the Old Order in Russia*. Princeton, 1982.

Mendelsohn, E. *Class Struggle in the Pale: The Formative Years of the Jewish Workers' Movement in Tsarist Russia*. Cambridge, 1970.

Miller, M. S. *The Economic Development of Russia, 1905–1914*, 2nd edn. London, 1967.
Neuberger, J. *Hooliganism: Crime, Culture, and Power in St. Petersburg, 1900–1914*. Berkeley, 1995.
Pipes, R. E. *The Russian Revolution*. New York, 1991.
Rieber, A. J. *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia*. Chapel Hill, NC, 1982.
Robbins, R. G., Jr. *The Tsar's Viceroys*. Ithaca, NY, 1987.
Venturi, F. *Roots of Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth-Century Russia*. New York, 1960.
Von Laue, T. H. *Sergei Witte and the Industrialization of Russia*. New York, 1963.
Wcislo, F. W. *Reforming Rural Russia*. Princeton, 1990.
Weeks, T. R. *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*. DeKalb, IL, 1996.
Weissman, N. B. *Reform in Tsarist Russia*. New Brunswick, NJ, 1981.
Wildman, A. K. *The End of the Russian Imperial Army*, 2 vols. Princeton, 1980–7.
Wolfe, B. D. *Three Who Made a Revolution: A Biographical History of Lenin, Trotsky, and Stalin*. New York, 1948.
Wortman, R. S. *The Crisis of Russian Populism*. Cambridge, 1967.
Wynn, C. *Workers, Strikes, and Pogroms*. Princeton, 1992.

8. Lenin ve Stalin Yönetiminde Sovyetler Birliği

Avrich, P. *Kronstadt 1921*. Princeton, 1970.
Cohen, S. F. *Bukharin and the Bolshevik Revolution*. New York, 1971.
Conquest, R. *The Great Terror: A Reassessment*. New York, 1990.
Dallin, A. *German Rule in Russia, 1941–1945*. London, 1957.
Fainsod, M. *How Russia Is Ruled*, rev. edn. Cambridge, MA, 1963.
Fitzpatrick, S. *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934*. Cambridge, 1979.
—— *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. Oxford, 1994.
—— *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Russia in the 1930s*. New York, 1999.
Getty, J. A. *Origins of the Great Purges*. Cambridge, 1985.
Hosking, G. *The First Socialist Society: A History of the Soviet Union from Within*. Cambridge, MA, 1993.

Kotkin, S. *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley, 1995.
Lewin, M. *Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization*. New York, 1975.
Malia, M. *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991*. New York, 1994.
Nove, A. *An Economic History of the USSR*, 3rd edn. London, 1990.
Pipes, R. E. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923*. Cambridge, MA, 1964.
—— *Russia under the Bolshevik Regime*. New York, 1994.
Schapiro, L. *The Origins of the Communist Autocracy*. London, 1955.
—— *The Communist Party of the Soviet Union*. London, 1960.
Service, R. *A History of Twentieth-Century Russia*. Cambridge, MA, 1997.
—— *Lenin*, 3 vols. London, 1985–95.
Stokesbury, J. L. *A Short History of World War II*. New York, 1980.
Suny, R. G. *The Baku Commune, 1917–18: Class and Nationality in the Russian Revolution*. Princeton, 1972.
Tucker, R. C. *Stalin as a Revolutionary, 1879–1929*. New York, 1975.
—— *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928–1941*. New York, 1990.
Ulam, A. *The Bolsheviks: The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia*. New York, 1965.
—— *Expansion and Coexistence: The History of Soviet Foreign Policy, 1917–67*. New York, 1968.
Viola, L. *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York, 1996.
Von Hagen, M. L. *Soldiers in the Proletarian Dictatorship*. Ithaca, NY, 1991.

9. Reform, Duraklama, Çöküş

Aron, L. *Yeltsin: A Revolutionary Life*. New York, 2000.
Aslund, A. *Gorbachev's Struggle for Economic Reform*. Ithaca, NY, 1991.
—— *How Russia Became a Market Economy*. Washington, 1995.
Bialer, S. *Stalin's Successors*. Cambridge, 1980.
Brown, A. *The Gorbachev Factor*. Oxford, 1997.
Goldman, M. I. *USSR in Crisis: The Failure of an Economic System*. New York, 1983.
Gorbachev, M. S. *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World*. New York and London, 1987.
Hosking, G. *The Awakening of the Soviet Union*. Cambridge, MA, 1991.

Keep, J. L. H. *Last of the Empires: A History of the Soviet Union, 1945–1991*. Oxford, 1995.
McCauley, M. *The Soviet Union since 1917*. London and New York, 1981.
—— *Nikita Khrushchev*. London, 1991.
Remnick, D. *Lenin's Tomb: The Last Days of the Soviet Empire*. New York, 1993.
Shatz, M. S. *Soviet Dissent in Historical Perspective.* New York, 1980.
Shevtsova, L. *Yeltsin's Russia: Myths and Reality*. Washington, 1999.
Suny, R. G. *The Revenge of the Past*. Stanford, CA, 1994.
Yeltsin, B. *Against the Grain*. London, 1990.

10. Putin'in Sürekli Yükselişi

Laqueur, W. *Putinism: Russia and Its Future with the West*, New York, 2015.
Myers, S. L. *The New Tsar: The Rise and Reign of Vladimir Putin*, New York, 2015.

DİZİN

F

G

H

I-İ

K

L

M

N

O

P

R

S

T

U-Ü

V

Y